

Զ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ԵՐԻՏՐՈՒՐՔԵՐԸ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ
ԱՌԱՋ

(1915-ից մինչև մեր օրերը)

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1988

Գրախոսներ՝ պատմական գիտություն-
ների դոկտոր Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, պատ-
մական գիտությունների թեկնածու
Ռ. Գ. ԿՈՆԴԱԿՉՅԱՆ
Խմբագիր՝ Բ. Հ. ԱՆԱՆԻԿՅԱՆ

Կիրակոսյան Զ. Ս.

Կ 530 Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ
(1915-ից մինչև մեր օրերը)։ Գիրք երկրորդ—Եր.
Հայաստան, 1983.— 464 էջ։

Երկրորդ գիրքը առաջինի օրգանական շարունակությունն է, Այն
ընդգրկում է առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրանից հետո
ընկած ժամանակաշրջանը։ Հեղինակը բացահայտում է երիտթուր-
քերի և պանթուրքերի հակահայկական քաղաքականության անցած
ճանապարհը ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստա-
նում։ Արխիվային նյութերի հիման վրա նկարագրում է երիտթուր-
քերի դատական պրոցեսը։

Գրքում ցույց է տրված, որ ժամանակակից Թուրքիայում դեռևս
առկա են պանթուրքիզմի հակասովետական և հակակոմունիստական
գրսևորումները։

Նախատեսվում է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների
համար։

Կ 0505040000 61—84
704 (ՈՒ) 63

ԳՄԴ 63.3 (5 ԹՈՒ)
9 (ՈՒ) 32

Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» (19-րդ դարի ավարտ—1914 թ.) առաջին գրքում մենք տվել ենք երիտթուրքական շարժման ծագման ու զարգացման քննական տեսությունը, նյութի շարադրանքը հասցնելով մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը: Խնդիրների ընկալումն ընթերցողի համար դյուրացնելու նպատակով մենք երիտթուրքական շարժման էությունը բացահայտել ենք արևմտահայության քաղաքական պատմությանը, հայկական հարցի ներքին ու արտաքին շարժիչների լուսաբանմանը՝ զուգընթաց: Գրքում քննարկված են երիտթուրքական կուսակցության տեսականն ու գործնականը, մատնացույց են արված նրա թուրքիստական և պանթուրքիստական ծրագրերը: Մեր նպատակն է եղել պարզել նրա հակահայկական քաղաքականության մանրամասները:

Դատելով ընթերցողների հարյուրավոր նամակներով, սովետական ու սփյուռքահայ առաջադիմական թերթերում ու աժնագրերում տպագրված գրախոսականներով, արտասահմանի հայության շրջաններում տեղ գտած արձագանքներով, մենագրության առաջին գիրքը լայն ընդունելություն է գտել արևմտահայության քաղաքական ճակատագրի պատմությանը հետաքրքրվող մասնագետների և ընթերցողների մոտ: Գոհունակություն հայտնելով առաջին գրքի լույս ընծայման առիթով, բազմաթիվ ընթերցողներ անում են դիտողություններ, արտահայտում ցանկություններ, խնդրում են արագացնել երկրորդ գրքի լույս ընծայումը: Օգտվելով առի-

թից, ուզում եմ շնորհակալությունս հայտնել բոլոր համակա-
զիրներին, գրախոսներին, բոլոր նրանց ովքեր իրենց գրա-
վոր ու բանավոր խոսքով համերաշխել են մեզ հետ, ոգևորել
երկաթի գիրքն իր ավարտին հասցնելու գործում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին
արևմտահայության շուրջը կատարված ողբերգական իրա-
դարձությունների պատմության կեղծարարությունը թուրքա-
կան պատմագիտության, քաղաքական գրականության, մա-
մուկի էջերում, հատուկ գումարվող կոնֆերանսների ամբիոն-
ներից ամբողջ ուժով շարունակվում է: Թուրք բուրժուական
պատմաբանները (եթե միայն կարելի է նրանց պատմաբան
կոչել), պետական գործիչներն ամբարտավանորեն ժխտում
են արևմտահայության գենոցիդի փաստը: Թուրք կեղծա-
րարներին օգնության են շտապում ամերիկյան ու արևմտա-
եվրոպական ամեն տիպի պնակալեզ գրչակներ, որոնք շա-
հագրգույժ են Թուրքիայի հակասովետական դերի ուժե-
ղացման և նրան ՆԱՏՕ-ի հարվածող ուժի դերում պահելու
գործում: Հանուն իմպերիալիզմի հակակոմունիստական
ռազմաքաղաքական շահերի, նրանք հանգիստ խղճով գո-
հում են պատմական ճշմարտությունը, գիտական անկողմ-
նակալության սկզբունքները, ծառայում կեղծիքին ու ստին:
Անհրաժեշտ է անգիջում գաղափարական պայքար մղել
պատմության կեղծարարների, հակասովետիզմի թուրքա-
կան, թե ամերիկյան քրմերի դեմ:

Սովետական պատմաբանները մշտապես հանդես են
գալիս հանուն պատմության ճշմարիտ լուսաբանման: Բո-
լորը հիշում են «Новое время» ամսագրի «Հիշողություն
առևանգողները» հոդվածը: Այդ նպատակին է ծառայում
ընթերցողի ուշադրությանը հանձնվող ներկա հատորը:

Ֆրանսիայում թե ԱՄՆ-ում, Լիբանանում թե այլոր
առաջադեմ պատմաբանները հակահարված են տալիս կեղ-
ծարարության ասպետներին, հանդես են գալիս պատմական
ճշմարտության պաշտպանության դիրքերից: Այս գործում
իրենց մեծ ավանդն ունեն սփյուռքահայ առաջադիմական
հրապարակագիրներն ու պատմաբանները, Սովետական
Հայաստանի անկեղծ քարեկամները:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՆՈՑԻԳԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉՆԵՐ

Համաշխարհային պատերազմը նպաստված պահ բուրժուա-իրականացման համար: Դործի է դրվում արևմտահայության ոչընչացման նախապես պլանավորված ծրագիրը: «Թուրքիան պետք է լինի Արևելքում»՝ «Հայաստանը հայերից դատարկելու միջոցով: «Կոտորածի ֆաղափականությունը պլանավորվել էր ամենայն սառնասրտությամբ»,— նավաստել է գերմանացի ականատեսը: Դրան էին ծառայելու բն մոլեռանդ համիսլամականությունը, բն բուրժուականությունն ու համաթուրականությունը: Երիտթուրքերի նականայական գործերի կանխալական բնույթը: Կայգերական Գերմանիայի խաղաղած սև դերը: Անտանտայի տերությունները, հասարակական կարծիքը և հայ ժողովրդի ողբերգությունը: Վ. Ի. Լենինը, բոլշևիկները, ճեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական դատապարտեցին արևմտահայության ոչնչացման երիտթուրքական ֆաղափականությունը:

Արևմտահայությունը ոչնչացվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Պատերազմը սանձազերծել էին իմպերիալիստական մեծ տերությունները, առաջին հերթին Գերմանիան, աշխարհի վերաբաժանման համար: Խնդրի դասական ըմբռնմամբ օսմանյան կայսրությունը իմպերիալիստական չի կարող կոչվել, բայց նրա նվաճողական պլանները, որ իրագործելու էին պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի դրոշի ներքո, իմպերիալիստական բնույթ ունեին և պակաս ագրեսիվ չէին: Էնվերն ու նրա պանթուրքիստ համագործակիցները բացահայտ լիտիությունամբ դիմեցին խաբեության, սկզբում չեզոք ձևացան, ապա ուխտադրժորեն հարձակվեցին Ռուսաստանի վրա:

Օսմանյան թուրքերն. ըստ Թեքին Ալփի, ամբողջ թրքու-

թյան լոկ տասը տոկոսն էին: Բայց հենց օսմանյան թուրքերը պետք է հանդես գային բոլոր թուրքերին միավորելու մի «հզոր համայնքի մեջ», ազատագրելու բոլոր թուրքերին օտարերկրյա տիրապետությունից (126, էջ 27—28): Ահա վասիկ այսպիսի պանթուրքիստական լոզունգները պետք է հաջողություն բերեին իրենց պատերազմական արկածախնդրությանը, մտածում էին էնվերը, Թալեաթը և երիտթուրքական մյուս ղեկավարները:

Էնվերն անձամբ էր գլխավորում «Թուրանական երիտասարդական շարժումը» («Իզջի»), որ հիշեցնում էր անգլիական տղաների սկաուտական շարժումը: Այս կազմակերպության խորհրդանիշը գորշ գայլն էր՝ «բողկուրտ» (108, էջ 191):

Պատերազմի նախօրյակին թուրք շովինիստ Զեյալ Նուրին հռչակում էր, որ Իրաքը, Նմենը պետք է դառնան լրիվ թուրքական, այնտեղ պետք է տիրապետի թուրքերեն լեզուն, որ կայսերական շահերի պահպանման, թուրքերի գոյության համար անհրաժեշտ է թուրքացնել արաբական հողերը, սաղմի մեջ ճնշել արթնացող նացիոնալիզմն արաբ երիտասարդ սերնդի մեջ: Ըստ նրա՝ «արաբները դժբախտություն են Թուրքիայի համար», «թուրքական պատերազմական նվաճող ձին ավելի լավ է, քան մի այլ ազգի մարգարեն» (126, էջ 25): Ընդհանրապես «օսմանյան կառավարության տեսությունն ու պրակտիկան մշտապես հանգում էին ոչ թուրքի դեմ թուրքին պաշտպանելուն» (119, էջ 4):

Ումանք հավաստում են, թե Նազըմ բեյը խիստ ազդվել էր Մ. Լեոն Կահունի գրքից, որտեղից նա տվյալներ էր քաղել վաղ թուրքերի և մոնղոլների քաջագործությունների մասին: Զիա Գյոք Ալփը, որը 1909-ին երիտթուրքերի համագումար էր եկել Դիարբեքիրից, գովերգում էր Աթիլային, Չինգիզին, Օգուզ խանին, ապացուցում, որ թուրքերի հայրենիքը Թուրքիան չէ, ոչ էլ Թուրքեստանը, այլ լայնատարած Թուրանիո հողը: Նա ասում էր, թե թուրք ազգությունն ավելի առաջնային է, կարևոր, քան իսլամը, որ գլխավորը ռասայական հպարտությունն է: Օսմանի, Ալթայից եկած թուրքերի՝ առաջնորդի գովքը սրանց ամենասիրված թեման էր (126, էջ 15, 18, 19):

Ահա թե ինչպես է ներկայացնում խնդիրը գերմանացի արևելագետ, հայագետ Յոզեֆ Մարկվարտը. երիտթուրքերը մտածում էին այսպես՝ «Երբ այլևս չեն լինի հայերը, այլևս չի լինի հայկական հարցը»: Նա համոզված էր, որ երիտթուրքերն էին կազմակերպել Ադանայի սարսափելի կոտորածները, թեև Եվրոպայում լիբերալի անուն էին հանել: Մարկվարտը գտնում է, որ «մեծ դահիճ Աբդուլ Համիդից» նրանք առաջ անցան: Նա հիշատակում է 1910-ին Սալոնիկի համազումարում իթթիհադի ընդունած գաղտնի բանաձևը, ըստ որի կայսրությանը դառնալու էր գուտ թուրքական՝ քրիստոնյա, ոչ թուրք տարրերի վերացման միջոցով: Այնուհետև Մարկվարտը մատնացույց է անում 1913—1914 թթ. երիտթուրքերին կայզերական Գերմանիայի ցույց տված ծառայության բացասական հետևանքները հայ ժողովրդի շահերի տեսակետից (103):

Երիտթուրքական կառավարողները Գերմանիայի հետ դաշինքին կոթնած էին ուզում բացել դեպի Թուրան տանող ճանապարհը, նախապես թուրքացնելով երկրի ներսը: Երիտթուրքական ղեկավար կորիզը այս խնդրի իրականացումը չէր պատկերացնում առանց արևմտահայության «վտանգի» վերացման: Էնվերն ու Նազըմը, Թալեաթն ու Բեհաէդդին Շաքիրը համոզված էին, որ պատերազմը բացելու էր «Թուրանի ճանապարհը», որ Գերմանիայի աջակցությամբ գրավելու էին թե՛ Իրանը, թե՛ Կովկասը: Բեհաէդդին Շաքիրն իրեն և իր գործընկերներին համեմատում էր Քրիստոսի, Մովսեսի, Մահմեդի հետ և ասում էր, թե իրենք ուժեղ կամքի տեր մտավորականներ են և պետք է հիմնեն «Թուրանի կրոնը» (40, էջ 161—162): Երկրի ներսում իրականացվում էր թուրքացում քաղաքական-ազգայնական միջոցներով, հանցագործ բարբարոսացում «ներքին գաղութացմամբ և հայկական կոտորածներով» (118, էջ 152—153): Պանիալամիզմն իր տեղը զիջել էր ռասայական պանթուրքիզմին, որն իր նպատակն էր հռչակել Վոլգայի, Թաթարիայի, Արևմտյան Սիբիրի, Թուրքեստանի զավթումը (118, էջ 176—173, 181—182): Այս նպատակով նրանք ստեղծում էին «թուրքական Թուրքիա», Անատոլիան դարձնում էին թուրքական երկիր, վերացնում էին հայությանը (118, էջ 185):

Ամերիկացի Գ. Մոնտգոմերին 1915-ի հայոց կոտորածների պատճառների բացահայտմանը նվիրած իր հոգվածուածուց էր տվել, որ «հանցանքի պլանը գծվել էր և դեկրետավորվել իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի կողմից» (107)։ Այս հոգվածուածու օգտագործվում են 1919-ի հունվարին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին հանրածանոթ գերմանացի հայասեր գործիչ Արմին Տ. Վեգների նամակում բերված փաստերն ու վկայությունները։ Իր պատմական հայրենիքին տեր լինելու հայ ժողովրդի բնական ձգտումը հակասում էր երիտթուրքական նվաճողական պլաններին։ Հայկական սեպը պետք է վերացվեր համաթուրանականության ճանապարհից։

Համաշխարհային պատերազմն այն պատեհ առիթն էր, երբ խնդիրը կարելի էր իրականացնել պակաս աղմուկով, առավել «հաջողությամբ»։ Եվ արևմտահայությունը ոչնչացվեց վանդալիզմի բոլոր օրենքներով։ Հայի բույնը քանդվեց։ Հայոց պատմական հայրենիքը, որտեղ ստեղծվել է մեր ժողովրդի բազմահարուստ քաղաքակրթությունը, ամայացավ։ Հայ առաջադեմ մարդիկ այստեղ էին ուզում վերահաստատել իրենց կրթված պետականությունը։ Սակայն երիտթուրքական շովինիստները դաժան հարված հասցրին մեր ժողովրդի միանգամայն բնականոն, օրինաչափ այդ ձգտումներին։

Պատերազմը շարիք էր բոլորի համար։ Սակայն օրհասական հանդիսացավ առանձնապես հայ ժողովրդի համար։ Խոսելով պատերազմի վնասների մասին, ոչ ոք աչք չի փակում այն աղետների հանդեպ, որոնց ենթարկվեցին օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդները և հենց ինքը՝ թուրք ժողովուրդը։ Երկրի համար համապարփակ աղետի ժամանակներ էին։ Թուրքական բանակի կորուստները պատերազմում կազմեցին 488.798 մարդ (64. էջ 473)։

Պատերազմի տարիներին երկրի բնակչությունը տառապում էր սովից և համաճարակներից։ Շուկայից, վաճառատնից և արհեստից ոչինչ չէր մնացել։ Խանութները և աշխատավայրերը փակվեցին։ «Կլայեկչու, զողիչի բացակայությունն անգամ դժվար կացություն էր ստեղծել... Երկիրը գտնվում էր խիստ ողորմելի վիճակում։ Անոթությունը, աղքատությունը, բարոյական անկումը, քարտերով տրվող ցեխի պես հացն ստանալու համար ժողովրդի իրարանցումը, այն ձեռք չբերողներին

ճիշերը, սովից ուշաթափվողները սովորական էին դարձել: Հաց մուրացողներին թիվ ու սահման չկար: Փողոցները անթիփներին և թշվառների տունն էին դարձել» (12, 29.7.1969):

Երկրի գյուղատնտեսությունը քայքայված էր: Թույլ զարգացած արդյունաբերությունն անկում էր ապրում: Տրանսպորտը քայքայվեց: Ֆինանսները քառասային վիճակի մեջ էին: Գներն աճել էին աննկարագրելի չափերով: Ամենուրեք քաղցն էր թևածում: Տիֆը հնձում էր մարդկանց: Թուրքական պետականությանը հստակ կաշառակերությունը չափ ու սահման չունեի:

Սակայն, ինչպես նշվեց, պատերազմն ամենամեծ հարվածը հասցրեց արևմտահայությանը: Երիտթուրքերն օգտվեցին պատերազմական իրավիճակից՝ գործի դնելու իրենց նախապես մշակված հայասպան ծրագիրը: Վ. Ի. Լենինին 1917-ի նոյեմբերին հղած «Զեկուցագիր Տաճկաստանի մասին» փաստաթղթում Վ. Տերյանը գրում էր, որ «երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը, ամբողջապես կլանված պանիսլամիզմի գաղափարներով, ղեկավարություն մեղքերի ու Թալեթի... օգտվեց համաշխարհային հրդեհից՝ հայկական հարցն ամենաարմատական կերպով լուծելու համար: Այդ կառավարությունը մեծեց ֆիզիկապես ոչնչացնել հայերին, որպեսզի այդպիսով մի անգամ ընդմիջող վերջ տա Հայաստանի խնդրին» (38, գիրք V—VI, էջ 410):

Զեյմս Բրայսն իր տեսակետն ասել է իրիստ որոշակի. դա մի փորձ էր թուրքական կայսրությունում հայ քրիստոնյաներին արմատախիլ անելու համար (84, էջ 4):

4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի սովյալներով պատերազմի նախօրյակին Թուրքիայի տիրապետության սուկ ապրող հայերի թիվը 2,1 միլիոն էր (ոմանք այդ թվին համաձայն չեն և այն 3 միլիոն են համարում): Այս թվից 497 հազարն ապրում էր Կիլիկիայում, 1 163 հազարը՝ վեց վիլայեթներում: Այդ վեց վիլայեթներում քրդերի, թուրքերի և այլ ավզությունների առկայության պայմաններում հայերը մեծամասնություն էին և 40 տոկոսն էին կազմում:

Կայսրության 20—25 միլիոն բնակչության մեջ կազմելով 10 տոկոսը, հայերն իրենց ձեռքում էին պահում ներմուծող առևտրի 60 տոկոսը, արտածող առևտրի 40 տոկոսը և ներ-

քին առևտրի 80 տոկոսը: Սակայն թուրքական տիրապետության պայմանները 1914-ին շատ ավելի վատ էին, քան Ղրիմի պատերազմի ժամանակ (85, էջ 7):

4. Պոլսի «Փեյամ» թերթը (17.8.1922, № 1328) հրապարակել էր իթիհատականներին ընդդիմադիր մի քաղաքական գործչի տեսակետը. «Հայերի և հույների կոտորածը կատարվել է դեռնմանների ձեռքով, քանի որ նրանք ցանկանում էին նրանց տեղը բռնել առևտրում և տեր դառնալ նրանց հարստությանը»:

Երիտթուրքերի պարագլուխները հարմար համարեցին պահել պատերազմական վիճակի ծխածածկույթով կարելի էր արդարացնել ամեն մի շարագործություն: Ռեֆորմների շուրջը տեղի ունեցած բանակցություններից (1912—1914 թթ.) նրանք համոզվել էին, որ հայերը վաղ թե ուշ հասնելու էին իրենց ինքնավարության իրականացմանը: Նրանք հավատացած էին, որ ընթացիկ պատերազմում հայերը լուրջ ուժ էին հակառակորդի ձեռքում, և անհրաժեշտ էին համարում ոչնչացնել ավելի ուժեղանալու որևէ հնարավորություն: Երիտթուրքերն իրենց ներքին քաղաքականության իրականացման մեջ հանդիպել էին հայերի ընդդիմադրությանը և նրանց Միջազգետք անդամությունը, հայ ժողովրդի ուժը թուլացնելու մեջ էին տեսնում իրենց հաջողության գրավանդներ:

Ընթերցողին արդեն ծանոթ Ա. Վամբերին 19-րդ դարի վերջին մի գրքույկ էր հրատարակել, որտեղ խոստովանում էր. «Իսկական թուրք համարվում են Փոքր Ասիայի սելջուկների հետնորդները և այդ իսկական թուրքերի թիվը Թուրքիայում խիստ քիչ է, համեմատած կայսրության մեջ բնակվող մյուս ցեղերի թվի հետ»: Նա գրում էր, որ «թուրքերին չի հաջողվել ցեղական տեսակետից մեծամասնություն կազմել, որն անհրաժեշտ է պետության միության համար»: «Երբ թուրքերի մեջ զարթնեց ազգայնության գաղափարը, հին աշխարհակալների հետնորդները դառնությամբ տեսան, որ Թուրքիայում կամ գեթ նրա արևմտյան մասում իսկական թուրք գրեթե չկա»: Այնուհետև նա նշում էր, որ «ասիական Թուրքիայում դրությունն ավելի վատ է, վասնզի քրդերը, հայերը, հույները, արաբները, սիրիացիները, քաղղեացիները և այլն, կազ-

մում են բոլոր բնակիչների ավելի քան երկու երրորդ մասը» (37, № 137, 1898):

Պատերազմի նախօրյակին իրավիճակը համարյա չէր փոխվել: Երիտթուրքական կենտրոնի անդամ Նաջի բեյը օսմանյան պառլամենտի հայ անդամ Վահան Փափաղյանին դժգոհում էր, որ իրենց չէր բավարարում հայերի շեղոթությունը: Նա սլահանջում էր կամավորական խմբեր ստեղծել ընդդեմ Ռուսաստանի «Պետք են մեզ նաև ձեր միջոցները, նշուլա՛նք», — ասում էր նա: «Պատերազմից հետո կովկասյան ժողովուրդները ֆեդերատիվ միավոր կստանան: Բուրժազայերը կարող են վերաբնակվել Կովկաս և ձուլվել իրենց ռուսահայ եղբայրների հետ, կովկասյան մուսուլմանները կանցնեն Փոքր Ասիա և, այդպիսով, ձեր վաղուցվա երազանքը կիրադործվի» (48, 1916, VI, էջ 46):

1914-ի հուլիսին Հ. Հ. դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումներում արձանագրվեց. «Նկատի ունենալով մանավանդ կառավարության հետապնդած խափանարար ուղղությունը հանդեպ բարենորոգումներու արդեն իսկ աղճատված ծրագրի անշեղ գործադրության, ընդհանուր ժողովը եկավ այն եզրակացության, որ կուսակցությունը շարունակելու է մնալ անհողողող ընդդիմադիրի և անաշու քննադատի դերի մեջ հանդեպ իթթիհադի, պայքարելով անոր աղգայնական վնասակար քաղաքականության դեմ» (31, թ. 2—3): Ուրեմն խոսքը ոչ թե անկախության կամ երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության դեմ պայքարի դրոշ պարզելու մասին է, այլ ռեֆորմները շիրագործելուց դժգոհելու և քննադատելու մասին: Ինչևէ, արդեն ուշացել էին: Ժամանակը կոչված էր: Իսկ երիտթուրքական մարդատյաց պարագլուխները պատրաստ էին հայությանը հոշոտելու:

«Սա դավաճանություն է, — գուռում էլ: Բեհաէդդին Շաքիրը, Կ. Պոլսից եկած պատվիրակներից մեկը. — Դուք Ռուսաստանի կողմն եք անցնում մի պահի, որից կրիտիկականը չէր եղել: Դուք հրաժարվում եք պաշտպանել կառավարությանը: Դուք մոռանում եք, որ օգտվում եք նրա հյուրընկալությունից»: Բայց հայերը մնացին իրենց որոշման վրա:

Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմի բռնկելուց առաջ երիտթուրքերը մեկ անգամ էլ փորձեցին հաղթահարել

հայերի դիմադրությունը: Նրանք ավելի չափավոր առաջարկություններ արեցին և բանակցությունների մեջ մտան յուրաքանչյուր վիլայեթի ներկայացուցիչների հետ: Վաճում բանակցությունները վարում էին նահանգապետ Թահսին բեյը և նաջի բեյը: Մուշում՝ Սերվեթ բեյը և Իսհան բեյը: էրդրումում՝ նույն Թահսին բեյը և ուրիշներ: Կովկասում հայերի ապստամբության նախագծից իրիտթուրքերը ձեռք քաշեցին: Դրա չոխարեն օսմանյան հայերը պետք է միանային անդրկովկասյան մահմեդական բեկական, խանական վերնախավին, որի խռովությունը, ըստ երիտթուրքերի, անտարակուսելի էր: Հայերը նորից մերժեցին (115, էջ 107):

էնվերը 1914-ի օգոստոսի 5-ին մի հրաման արձակեց, որով պանթուրքական, պանիսլամիստական խնդիրներն իրականացնելու նպատակով հատուկ զորամասեր էին կյանքի կոչվում: Սրանք Թուսաստանի դեմ ուղղված ընդհանուր «Իսլամական հեղափոխական բանակի» (Umum alemi Islam teskilâti) բաղկացուցիչ շոկատներն էին հանդիսանալու:

1935-ին թուրքական մի թերթում տպագրած իր հոդվածաշարում Ազիզ Սամիհը (սըր պատերազմի ժամանակ օսմանյան ռազմական մինիստրության պատմության բաժնի պետն էր), չի թաքցրել, որ հայկական գյուղերի վրա հարձակվելու, հայերի նկատմամբ խժոժություններ սարքելու հրամանները տրվել էին Սարիղամիշի ճակատամարտից առաջ (1914-ի հոկտեմբերի 29-ի և նոյեմբերի 5-ի միջև): Հայ տղամարդկանց արդեն այն ժամանակ բռնի կերպով որպես քաշող ուժ օգտագործեցին: 1914-ի դեկտեմբերի սկզբներին դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրն արդեն օսմանյան 34-րդ դիվիզիայի շտաբում էր, Մուշում: Իթթիհատի բարձրագույն անդամի, դաշնադաշնակցության, քաղաքական անձնավորության ներկայությունը բանակի շտաբում կասկած չի թողնում, որ Փարիզում կրթություն ստացած այս «մտավորականը» կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից էր, — եղբակացնում է անգլիացի ուսումնասիրող Քր. Ուոկլերը (127, էջ 200):

1914-ի ավարտին երիտթուրքական ղեկավարությունն արդեն գործնական հողի վրա էր դրել Ուրմիայի շրջանում նեստորական ասորիներին ոչնչացնելու ծրագիրը: Խնդիր էր դրը-

ված վերացնել այն բոլոր ոչ թուրք տարրերին, որոնք անջատում էին Անատոլիայի թուրքերին Բաքվի և իրանական Աղըրբեջանի մահմեդական բնակչությունից (126, էջ 20): Թեքին Ալփը գտնում էր, որ Իրանում բնակչության մեկ երրորդը թուրքական արյուն ունի և պետք է նորից վերագրվեն թուրքականության գիրկը: Նրանք բոլորը, նաև շահերն ու մեծ վեզիրները, փիլիսոփաներն ու բիտնականները, որ կորցրել են իրենց թուրքական գիտակցությունը և ասիմիլացվել են՝ գրելով, խոսելով պարսկերեն, պետք է լինեն թուրքեր: Թուրք հեղինակը գտնում էր, որ Թուրքիայի և Պարսկաստանի թուրքերը պետք է լինեն նույն հարաբերության մեջ, ինչպիսին ունեն Բավարիան և Պրուսիան (126, էջ 31—32): Երիտթուրքերի կարծիքով սա շատ անհրաժեշտ դրդապատճառ էր հայերին տեղահանելու համար, մի բան, որ նրանք կյանքի կոչեցին ռազմադաշտում անհաջողության մատնվելուց մեկ երկու ամիս հետո:

Մի թուրք ժանդարմ հայտարարել էր գերմանական կարմիր խաչի աշխատակցուհուն. «Նախ մենք կսպանենք հայերին, ապա քրդերին» (106, էջ 153): Ամեն մի ոչ թուրք ազգություն օսմանյան կայսրությունում դրված էր ոչնչացման և սպառնալիքի տակ:

Անգլիական դիվանագետ, պետական զործիչ Ռոբերտ Սեսիլը գրել է, որ օսմանյան կայսրության կազմում Ռուսաստանի դեմ կռվելու պահանջին հայերի խիզախ մերժումին թուրքական կառավարությունը պատասխանեց սիստեմատիկ կոտորածով՝ 1915-ին: Բնակչության երկու երրորդը արմատախիլ արվեց առավել սառնասիրտ դաժանությամբ (78):

Մահմեդական մուսուլմանությունը չէր հայոց կոտորածի գլխավոր շարժիչը: Ո՛չ, նախաձեռնությունը բխում էր Կ. Պոլսի կենտրոնական կառավարությունից, որը պլանավորել էր օսմանյան կայսրությունում հայոց ազգի սիստեմատիկ ոչնչումը: Անգլիական աղբյուրները հավաստում են, որ այդ նպատակով միասնական մեթոդ էր մշակված ամենուրեք հայերի նկատմամբ նույնն անելու համար: Հայերին տեղահան էին անում կանոնավոր զորքերը և ժանդարմները, նրանց կոտորում էին ճանապարհներին շեթենների բանդաները, որոնք

բաւոր գաւառներուն մեջ, որոնց շապառնաց երբեք թշնամին, Բայց ենթադրելով, նույնիսկ որ հայերը ապստամբած ըլլան — et pour cause — սահմանակից քաղաքի մը մեջ, ո՞ր քաղաքակիրթ երկիրը թույլ պիտի տար իրեն, առանց որեւէ շարժառիթի, առանց որեւէ provocation-ի գրգռման, նախ զինաթափ, հետո խաբեությամբ արմատախիլ ընել մյուս գաւառներու խաղաղ, անմեղ ու անպաշտպան ժողովուրդը իր բույնեն, քշել սպանդանոց առաջնորդ հոտերու պէս՝ աւերածերունիններ ու պառաւներ, մատաղ աղջիկներ ու հարսեր, անշափահաս տղեկներ ու երեխաներ վարժ մարդասպաններու յաթաղանին տակ... Ըսեք, պատասխանեցեք, աշխարհի ոչ թե քաղաքակիրթ, այլ ո՞ր բարբարոս, ո՞ր մարդակեր կառավարութիւնը վարվեցաւ այնպէս՝ ինչպէս վարվեցաք դուք հայ ժողովրդին հետ, որ ուրիշ բան չուզեց, բայց եթե վայելել մարդկային ամենատարրական իրավունքները, կյանքի, ինչքի և պատվի ապահովութիւն...»

1918-ի դեկտեմբերի 7-ին «Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդում էր, որ նոր սուլթան Մուհամմեդ 6-ը Կ. Պոլսում մի անգլիացի թղթակցի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ դատապարտել էր երիտթուրքերի քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ, ընդամին ցաւ արտահայտելով կատարվածի կապակցութեամբ: Նա հայտարարել էր, թե եթե ինքը այն ժամանակ սուլթան լինէր, ոչ մի այդպիսի բան տեղի չէր ունենաւ: Նման հանցագործութիւնները և միևնույն հայրենիքի զավակների փոխադարձ ոչնչացումը ցնցեցին ինձ: Նա ասում էր, որ սուլթան դառնալով, նա կարգադրել էր հետաքննութիւն անցկացնել և խստորեն պատժել հրահրողներին: «Սակայն տարբեր փաստեր խանգարեցին իմ հրամանների լրիւ կատարմանը: Այժմ գործը մանրազնին ուսումնասիրվում է, — ասում էր նա, — արդարադատութիւնը շուտով կասի իր խոսքը և մենք երբեք չենք տեսնի այսպիսի սարսափելի իրադարձութիւնների կրկնութիւն: Սուլթանը խնդրել էր թղթակցին անպայման հրապարակել հետևյալ խոսքերը. «Ազգի ճնշող մեծամասնութիւնը լիովին անմեղ է այդ հանցանքների մեջ, որ վերագրվում են նրան: Լոկ սահմանափակ թվով մարդիկ են պատասխանատւութիւն կրում»: Արդեն

1918-ի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Կ. Պոլսի մամուլի էջերը լի էին ճշմարտությունը պարզելու նպատուղ հարուստ վկայություններով: Թերթերի էջերում հրապարակվեցին Թալեաթի, Բեհաէդդին Շաքիրի, Նազըմի հակահայկական հրամանների, շրջաբերականների պատճենները: Դրանցից մեկում ասված էր. «Կեստ առ կեստ գործադրեցեք հայերը սպանելու մասին Ձեզի տրված հրամանները» («Ժամանակ»; 11. 12. 1918): Այդ թերթի նույն համարում տպագրված էր Բեհաէդդին Շաքիրի մի ծածկագիր շրջաբերականը, գրված չափածո և հղված նահանգապետներին որպես ազդանշան: Ահավասիկ նրա թուրքերեն և հայերեն տեքստերը.

Սելահ փաթլամասըն,
Ասքեր եափամասըն,
էրմենի գալմասըն:

Պեռյուքլերի քեսմելէ
Կյուզելլերի սեզմելի,
Օ պիրլերի սյուրմելի:

Թող զենք չպայթի,
Թող զինվորը չընէ,
Թող հայ չմնա:

Մեծերը մորթոտել,
Դեղուհիներն ընտրել,
Մյուսները տարագրել:

1980-ին Նյու Յորքում լույս տեսավ «Ծողգաթի հայասպանության վավերագրական պատմությունը» նյութերի ժողովածուն, որը պատրաստել է Գրիկերը (Documentary History of the Armenocide in Yosgat, Copyright, 1980 by Krieger: Library of Congress Catalog Card Number 79—693349) Այս գրքում հսկայական օրիգինալ և չափազանց արժեքավոր փաստաթղթեր, վկայություններ են հրապարակված (թուրքերեն և հայերեն լեզուներով), քաղված 1918—1919 թթ. թուրքական պաշտոնական աղբյուրներից, մամուլի էջերից: Այս գրքից տեղեկանում ենք, որ տակավին 1918-ին Կ. Պոլսում սուլթանական հրովարտակով թուրքական կառավարությանը կից ստեղծվել էր մի հարցաքննիչ հանձնախումբ, որը հանձնարարություն էր ստացել հավաքել հայասպանության վերաբերյալ բոլոր պաշտոնական վավերագրերը: Այս հանձնախմբի գլուխ կանգնած էր Մազհար բեյը (Անկարայի նախկին կուսակալը, որը 1915-ի հունիսին պաշտոնանկ էր

բաղկացած էին բանտերից ազատված քրեական հանցագործներից։ Երբ աքսորյալները անցնում էին գյուղերի միջով սիրունատես կանայք, առողջ երեխաները էժան գնով, իսկ հորեմն առանց գնի տրվում էին թուրք գյուղացիներին (126, էջ 20, 21)։

Փաստ էր, որ հայերի կոտորածն իրագործելու համար երիտթուրքերը համատեղում էին պանիսլամիզմը և թուրքական նացիոնալիզմը։

Ամերիկացի հեղինակ Կլեր Բրայսը գալիս է այն եզրակացության, որ 1915-ին հայերի հետ կատարվածը օսմանյան կայսրությունում 25 տարիների ընթացքում հայերի շուրջը կատարված արյունոտ ու ողբերգական անցքերի տրամաբանական վերջնագիծն էր։ Նա 1915-ի գլխավոր հանցավոր հոչակում էր օսմանյան կառավարությունը (116, էջ 118—120)։

Հալիւլի գերմանական տեխնիկական դպրոցի մի ուսուցիչ, որը որպես բողոք հայոց կոտորածների դեմ՝ հրաժարական էր սվել, ռայխստագին հղած իր նամակում ցույց էր տալիս, որ երիտթուրքերը երկիրը թուրքացնելու ճանապարհին գլխավոր խոչընդոտ համարում էին քրիստոնյա ազգություններին, հայերին, սիրիացիներին և հույներին և վախենում էին նրանց կուլտուրական ու տնտեսական գերազանցությունից։ Նա մատնանշում էր թուրքերի մտավոր կարողությունների սահմանափակ լինելու փաստը հույների, հայերի, արաբների, հրեաների համեմատությամբ (126, էջ 37—38)։

Արդեն 1918-ին, համաշխարհային հռչակ ունեցող ֆրանսիական պառլամբան ժակ դը Մորգանը Փարիզում հրատարակեց մի գիրք, որը վերնագրել էր՝ «Ընդդեմ բարբարոսության Արևելքում»։ Այստեղ ամփոփված էին պատերազմի տարիներին նրա տպագրած բազմաթիվ հոդվածները ֆրանսիական թերթերի էջերում։ Գրքի 5-րդ գլուխը վերնագրված էր «Թուրքիայի ներսում» (1915—1917)։ Այնտեղ մենք կարդում ենք. «Երիտթուրքերը իզուր թաքցնում են իրենց հանցագործությունները, որոնք նրանք կատարում են ամեն օր։ Այդ հանցագործությունների մասին տեղեկությունները հասնում են մեզ մեծ դժվարությամբ և հաճախ նրանք լրիվ չեն» (108, էջ 176)։ Մորգանը հանգամանորեն, բազմաթիվ փաս-

տաթղթերի, ականատեսների պատմածների, թերթերի լրատվության և այլ նյութերի հիման վրա այն եղրակացության է հանգում, որ երիտթուրքերը իրենց քաղաքականությունն իրականացնում էին հետևյալ կերպ.

1. «Երիտասարդության մորիլիդացիա այն հաշվով, որպեսզի քրիստոնեական կենտրոններից վերացնեն դիմադրության համար ունակ տարրերին, այդ մարդկանց օգտագործելով ճանապարհային և հողային աշխատանքներում և հետո նրանց զանգվածորեն ոչնչացնելին:

2. Քրիստոնեական կենտրոնների վերացում և բնակչության մի մասի կոտորած, երիտասարդ կանանց ու աղջիկների վաճառք և ցրում հասարակաց շուկաներում (առավել հաճախ 5 ֆրանկ ամեն շնչի համար), «անհավատների» շարժական և անշարժ գույքի կողոպուտ:

3. Բնակչության մնացյալ մասի տեղահանություն, շարունակելով կոտորածը ճանապարհին: Մերկւրի և առական սեռի երեխաների ոչնչացում, դեռևս կենդանի մնացած կանանց և երիտասարդ աղջիկների հանձնում տեղերի մուսուլմաններին:

4. Կենդանի մնացած անձանց կենտրոնացում Միջագետքի ճամբարներում, այնպիսի կլիմայական ծանր պայմաններում, որպեսզի տեղահանվածների մեծամասնությունը զոհվեր» (108, էջ 178—179):

«Պատմությունը դեռևս երբեք չէր լիմսցել այսպիսի մասշտաբների և այսպիսի ձևի կոտորած» (79, էջ 15): Այս խոսքերն ասվում էին 1919-ին Լոնդոնում գումարված մի միտինգի ամբիոնից: Այսօրվա պարոնայք թուրք հեղինակներից պահանջվում է սոսկ մի առաքինություն՝ ճշմարտության, պատմության փաստերը հարգելու ունակություն: Մի բան. որից նրանք զուրկ են:

Արևմտադերմասնակաւն «էմունա» ամսագրում (№ 3, 1978) տպագրած «Հենրի Մորգենթաու ավագի գործերը» իր հովվածում նյութներգի պրոցեսում ԱՄՆ-ից զլխավոր մեղադրող Ռ. Զեկսոնի տեղակալ Ռոբերտ Կեմպները պրել է. «Թուրքական կառավարության հրամանով 1,4 միլիոն հայերի սպանությունը մեր դարաշրջանի գենոցիդի առաջին ծրագիրն էր: Հայերի համընդհանուր տեղահանության գաղափարը, որ մշակել էր երիտթուրքական կոմիտեն առաջին համաշ-

խորհրդային պատերազմի ժամանակ, հանգեցրեց հայ ժողովրդի ^{2/3}-ի զանգվածային ոչնչացման»:

Հրգրումը ռուսական բանակի գրավելու նախօրյակին Բեհադդին Շաքիրը ասում էր. «Հայտնեցեք ռուսական զորքերի հրամանատարին, որ եթե թեկուզ մի մազ պակասի հրգրումի թուրքերի զլուխներից, ապա կենդանի մնացած ըստ հայերը կոչնչացվեն: Մեղ պետք է, որպեսզի Կ. Պոլսից մինչև Հրնդ-կաստան ու Զինաստան լինի լուկ մահմեդական բնակչություն: Սիրիան կլինի կապող օղակ Ասիայի և Աֆրիկայի միջև. գերմանացիների գիտականությունը և կազմակերպչական տաղանդը ու թուրքերի արի ձեռքը կիրականացնեն այդ վիթխարի նախագիծը» (103, էջ 183):

Ֆրանսիացի ժակ դը Մորգանը հեռվում է շեզոք երկրների (Շվեյցարիա, Հոլանդիա, Իսպանիա, սկանդինավյան պետություններ), ինչպես նաև ավստրիական, գերմանական, ամերիկյան ականատեսների՝ կրոնականների, բուժքույրերի, բժիշկների, ուսուցիչների, վաճառական ճանապարհորդների և այլոց նկարագրությունների վկայությունների վրա և սկզբունքային դիրքերից դատապարտում երիտթուրքերի ժողովրդակործան քաղաքականությունը: «Ոչինչ չի փոխվել V և VI դարերի ներխուժումների ձևերի և եղանակների մեջ: Սպանություններ, բռնություններ, կոռուպցիա, ստրկացում, սրանք բնորոշ գծեր են բոլոր թշնամիների գործելակերպի՝ ինչպես տևտոնների, այնպես և նրանց հաքազատ թուրքերի համար» (108, էջ 186):

1918-ի հունվարին Կ. Պոլսում կազմված մի հավաստի տեղեկանքում (Փարիզի նուբարյան մատենադարան) Հայաստանում կատարված կոտորածների հեղինակները բաժանված են երեք խմբի. տեսաբաններ-ոգեշնչողներ, կազմակերպիչներ, կատարողներ կամ դահիճներ:

«Միություն և առաջադիմություն» կենտկոմի բոլոր անդամները մեղավոր էին ճանաչվում: Սրանք թե որոշումներն էին ընդունել, թե գործնական կատարողներն էին այդ շարագործության: Փաստաթղթի հեղինակները նշում են, որ երիտթուրքական պարագլուխներն իրենց սկզբունքն ընդօրինակել էին «Մոնրոյի դոկտրինայից»՝ հռչակելով «Թուրքիան թուրքերի համար» իրենց լողունը: Բոլոր մինիստրները, նրանց

տեղակալները, բոլոր դեպուտատներն ու սենատորները, մեծ ու փոքր պաշտոնյաները մասնակցեցին «այդ ճակատագրական որոշման իրականացմանը»:

Խոսելով Սալոնիկի երիտթուրքական ղեկավար կորիզի մասին, փաստաթղթի հեղինակները մասնավորապես շեշտում են հայերի վերացման միջոցով տնտեսական գետնի վրա մրցակցությունը հաղթահարելու, առևտուրը սեփական մենաշնորհ դարձնելու, շահույթներն ավելացնելու նրանց ձգտումը: Սրանց շարքում առաջինը հիշատակվում է սալոնիկցի Զավիդ բեյը, որը երիտթուրքական առաջին կառավարության մեջ ֆինանսների մինստրն էր: Սա ամեն ինչ անում էր, որպեսզի հսկայական դրամական միջոցները կենտրոնանային սալոնիկցի երիտթուրքերի ձեռքում: Քրիստոնյաների հարկատույան զավթումը և հանձնումը երիտթուրքական վերնախավին կատարվեց նրա պլանին համապատասխան: Զավիդ բեյը միջնորդ էր, երիտթուրքերի կաշառակերության գլխավոր գիտակն ու կազմակերպիչը, մինչդեռ, փաստաթղթի հեղինակների համոզմամբ նրանց մեծամասնությունը, այդ թվում Թալեաթը գլուխ չէին հանում ֆինանսական նրբություններից: Ֆրանսիայում երկար տարիներ ապրած ու մարդասիրության մասին շատախոսող, նախորդ գրքից մեզ արդեն ծանոթ Ահմեդ Ռիզա բեյը շխորշեց բարձր ամբիոնից հայտարարել. «Ես այնքանով եմ սիրում արդարադատությունը, որ անհրաժեշտության դեպքում սեփական ձեռքով կկոտորեի բոլոր հայերին»: Այս անսքող մարդակերական հայտարարությունից շատ շանցած տեղի ունեցավ 1909-ի Ադանայի արյունահեղությունը: Ահմեդ Ռիզա բեյն այն ժամանակ պառլամենտի նախագահն էր և չէր կարող չիմանալ հայերին կոտորելու վերաբերյալ երիտթուրքական ղեկավար կորիզի դադտնի որոշման մասին և, փաստորեն, հասարակական կարծիքը պատրաստում էր այդ զարհուրելի փաստին: Այնուհետև հիշատակվում են կաղ Ռիֆաթ բեյը և նրա մասնակցությունը կատարված շարագործություններին: Փաստաթղթում բերվում է «Ստամբուլ» թերթին թագաժառանգի տված մի հարցադրույցը, որտեղ նա զարմանք է արտահայտում այն կապակցությամբ, որ երեք երիտթուրքական պարագլուխները՝ Թալեաթը, էնվերը և Զեմալը կարողացել էին այդքան ծավալուն

ժողովրդասպան ծրագիր իրականացնել՝ Սակայն, փաստաթղթի հեղինակները շեշտում են այն հանգամանքը, որ ազգի գլխավոր զանգվածի օժանդակության պայմաններում էր հնարավոր կատարել նման մի համապարփակ ոճրագործություն։ Ի հաստատումն այդ մտքի, ասվում է, որ նույնիսկ ամենամակերեսային խուղարկության միջոցով Կ. Պոլսում, թե այլուր թուրքերի բնակարաններում կարելի է գտնել հայերի ունեցվածքի հետքեր, հայ կանայք ու աղջիկներ գերված ու ստրկացված թուրք զոռբաների անասնական քմայքների համար։

Փաստաթղթի հեղինակները մի հարթության վրա են դնում բոլոր թուրքերին. տգետ, հետամնաց զանգվածը, ըստ նրանց, առաջնորդվում է կրոնական, ցեղային բացառիկության բնազդով. կրթված, գրագետ տարրերը գործում էին իրենց հակահայկական քաղաքական համոզմունքներով։ Որպես օրինակ հիշվում է Տրապիզոնի բժշկական գործի պետական տնօրեն «դոկտոր» Ալի Սահիրը. թերթերում հրապարակեցին նրա մոտ բուժման գնացած հայ կանանց ու որբերի կանխամտածված թունավորումների մասին։ Մյուս օրինակը վերաբերում է իթթիհադի կենտկոմի անդամ, «արդարադատության» մինիստր Իբրահիմ բեյին, որը բացել է բանտերի դռները, քրեական հանցագործներից հայասպանների հատուկ ջոկատներ կազմավորելու համար։ Նա չէր մոռանում կլորիկ գումարներ յուրացնել նաև այս սև գործի իրականացման միջոցին։

1922-ի օգոստոսի 19-ին անդրադառնալով պատերազմի հանցագործ երիտասարդ թուրքերի պարագլուխների խաղացած սև դերին, «Ճակատամարտ» թերթը հատկապես մատնացույց էր անում Զավիդ բեյին։ Թերթը ցույց էր տալիս, որ նա Թալեաթի ու էնվերի մասնավոր խորհրդատուն էր, «ամեն կերպ զանոնք կըգրգռեր ու կըխրախուսեր։ Պետք է լավ ըմբռնել, թե սելանիկցիները այս երկրին թե քրիստոնյաներուն և թե մահմեդականներուն ինչ գեշություններ ըրած են»։ Անոնք նախ «Թանինին» միջոցով հույներուն դեմ սկսան բուռն պրոպագանդ մը, միևնույն ատեն ձեռք առին հայերը, ժպտեցան անոնց դեմքին... Ընդհանուր պատերազմի ընթացքին բոլոր օսմանյան տարրերեն զինվոր առնվեցավ, միայն

դեռնմենները շանկեցան ու անոնց շատ դրամ շահեցուցին։ Եթե այս պարագան ալ նկատի առնենք, այն ատեն կը հասկընանք, թե Իթթիհադի հրեական ղեկավարները որոնք են և որու համար կաշխատին»։

Հայոց գենոցիդի մասին շատ է գրվել։ Եվ մենք այստեղ մտադիր չենք տալ դեպքերի և իրողութիւնների սխտեմատիկ շարադրանքը։ Մենք ընթերցողի ուշադրութիւնն ենք հրավիրելու երիտթուրքական ջարդարարների այն որոշումների ու գործողութիւնների վրա, որոնք բնորոշում են հայոց ոչընչացման կանխամտածված բնույթը։ Մենք դրանով իսկ հերքում ենք այսօրվա թուրքական քաղաքական պրոպագանդայի ճիգերը՝ խճողելու փաստերը, կեղծելու պատմական իրականութիւնը, արդարացնելու երիտթուրքերի մարդատյաց բարքերը։ Այսօր արդեն զուր են թուրք խաբեբաների ջանքերը, քանի որ փաստաթղթերով, ականաւանաների վկայութիւններով ապացուցված է կատարվածի ողջ զագրելիութիւնը, աւագուցված է համապարփակ գենոցիդի կալմական բնույթն ու սահմանակցութիւնը։

1915-ի փետրվարի 27-ին ռազմական մինիստր էնվերը ծածկագիր հեռագրով հրամայում էր բանակների հրամանատարներին, զորամասերի սպայութեանը մասնակցել հայ ժողովրդի ոչնչացմանը։ Հինգ տարեկանից մեծ բոլոր օսմանահպատակ հայերին դուրս տանել քաղաքներից ու ոչնչացնել... բանակում ծառայող բոլոր հայերին անջատել իրենց զորամասերից և հեռացնելով առանձին վայրեր գնդակահարել...

Նույն ամսին Ադանայի իր ներկայացուցիչ Զեմալ բեյին տրված հրահանգի մեջ «Իթթիհադ վե թերագգի» ղեկավարութեան անունից ասվում էր, որ «Զեմիթթը» («Ընկերութիւնը», նույն կուսակցութիւնը երբեմն այդպես էին անվանում) որոշել է ոչնչացնել երկրում ապրող բոլոր հայերին «կենդանի շթողնելով նրանցից ոչ մեկին» և կառավարութեանն այդ հարցում գործողութիւնների լրիվ ազատութիւն է շնորհել։ «Հասկանալի է, որ կառավարութիւնը համապատասխան հանձնարարականներ կտա նահանգապետներին կոտորածն իրականացնելու անհրաժեշտութեան մասին։ Իթթիհադի ներկայացուցիչները կանեն ամեն հնարավոր բան այդ հարցի շուտափույթ լուծման համար»։ Թաւեաթի, էնվերի

այսպիսի մարդակերական բովանդակություն ունեցող երեսուն ժածկագրերը (իրենց արաբատառ թուրքերեն ֆոտոպատճեններով) առաջին անգամ լույս աշխարհ բերվեցին 1920-ին, երբ Հոնդոնում լույս ընծայվեցին Հալեպի կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Նաիմ բեյի հուշերը (77)։ Նույն թվականին այդ գիրքը Փարիզում լույս տեսավ ֆրանսերեն (76), իսկ 1921-ին հայերեն հրատարակվեց Բոստոնում (3)։ Նաիմ բեյի հուշերը նոր հրատարակությամբ տպագրվեցին 1964-ին ԱՄՆ-ում։ 1965-ի մարտին Նաիմ բեյի պահպանած և փրկած ժածկագրերի տեքստերը ֆրանսերենից թարգմանեց, արաբատառ թուրքերեն տեքստերի հետ համեմատելով որոշ վրիպակներ շտկեց և հայերեն հրատարակեց թուրքագետ Ռուբեն Սահակյանը (70)։

Նաիմ բեյի փաստերը հավաստի են։ Տաշեանը գրում է, թե դրանց «վավերականության մասին կասկածելու պետք չկա», որ նրանց «պարունակությունն ալ քայլ առ քայլ կհաստատվի գերմանական փաստաթղթերով» (44, էջ 70—71)։ Հանրապետության պատմության կենտրոնական արխիվում կա երիտթուրքական ղեկավարության 1915-ի ապրիլի 15-ի գաղտնի հրամանի թուրքական բնագրից կատարված թարգմանությունը՝ արևմտահայության պլանային ոչնչացման կազմակերպման գործում տեղական մարմինների անելիքների մասին (22)։ Առ այսօր և ոչ մի թուրք հեղինակ չի հերքել Նաիմ բեյի հրապարակած փաստաթղթերի իսկությունը։ Այս նյութերն արժեքավոր են նրանով, որ պահպանվել են։ Դրանք գլխավորապես վերաբերում են Մուշի վիլայեթի անցուղարձին, որովհետև այնտեղ է պաշտոնավարել Նաիմ բեյը և իր ձեռքի տակ ունեցած թղթերն է հանձնել հանրության ուշադրությանը։ Իսկ Վանի, էրզրումի, Բիթլիսի, Մուշի, Կիլիկիայի և այլ վայրերի թղթերը տակավին փականքի տակ են, թուրքական պետական արխիվների սնդուկներում, որոնց փականքները, կարծում ենք, ի վերջո կբացվեն։

Թուրքական «հերքման» իմաստությունը հանգել է նրան, որ այս կամ այն ճշմարտացի հրատարակությունների հազարավոր օրինակները գնվել ու ոչնչացվել են տարբեր երկրներում հավատարմագրված թուրք դիվանագետների ձեռքով։ Տարիներ շարունակ այս մեթոդն է կիրառվել, օրինակ, Վեր-

Ֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի նկատմամբ: Վերջին տարիներս թուրքական փող էր ծախսվում Դ. Բոյաջյանի՝ հայոց գեներալին նվիրված հավաստի փաստաթղթերի ու աղբյուրների ժողովածուն (83) ոչնչացնելու վրա:

1915-ի փետրվարի վերջին տասնօրյակին աշխատանքից ազատվեցին հայազգի պաշտոնատար անձինք, ծառայողները: Հայ գինվորներին տարան աշխատանքային գումարտակներ (ամեկին թաբուրի): Հայ սպաները բանտարկվեցին. Ք. Ուոկերը հենվում է Ա. Թոյնբրիի՝ սովետահայ պատմագիտության մեջ տակավին չօգտագործված մի հոդվածի վրա (123, էջ 363—364), ցույց տալու համար այն բարբարոսական մեթոդները, որ կիրառվում էին տեղահանվող կանանց ու երեխաների նկատմամբ: Բարբարոս երիտթուրքերը դիմում էին կեղծիքի, հարևան թուրքերից հավաքած ղեկերը նկարում էին և ուղարկում Կ. Պոլիս որպես «հայերի դավաճանության վկայություն» (127, էջ 201): Ք. Ուոկերը եզրակացրել է, որ հայերին ոչնչացնելու վերջնական որոշումը կայացվել է 1915-ի փետրվարի կեսերին: Նա գրում է, որ խնդիրը միանգամայն պարզ էր. արմատախիլ անել Արևմտյան Հայաստանի հայերին: Այսպիսի որոշումը բխեց 1910-ին երիտթուրքական համագումարում թուրքական ռասիզմի զարգացումից. թուրքական նացիոնալիզմ, գումարած «Թուրքիան պետք է լինի Արևելքում» պանթուրքիստների նշանաբանը, նշանակում էր, որ Հայաստանը պետք է դատարկվի հայերից (127, էջ 200): Նա հանգամանորեն վերլուծում է հայերին արմատախիլ անելու մեթոդները, անդրադառնում Զեյթունին՝ փոքրիկ հայկական Մոնտենեգրոյին (Զեռնոգորիային), Վանին ու այնտեղ Զեդեթ բեյի խաղաղած սև ղեբին, Կ. Պոլսում ապրիլի 23-ի լույս 24-ի գիշերը տեղի ունեցած իրադարձություններին, այնուհետև Բիթլիսին, Խարբերդին, Մուշին, Սրվասին, Մուսա լեռան, Սասունին, Երզնկային, Տրապիզոնին: Նա մի առանձին հատվածում անդրադառնում է ասորիների նկատմամբ թուրքերի կատարած հանցագործություններին:

Ք. Ուոկերի գրքի աղբյուրների շարքում պետք է առանձնապես նշել Մեծ Բրիտանիայի «Ֆորին օֆիսի» արխիվների և սլավոամենտալիստ արձանագրությունների նյութերը (93): Պառլամենտական արձանագրությունների՝ miscellaneous-ի

համարները հատկապես լայնորեն են օգտագործված առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայության ողբերգության հանգամանքները բացահայտելու համար:

Այսօր արդեն գաղտնիք չէ, որ «անկասկած հետապնդված նպատակն էր ամբողջովին բնաջնջել հայ ժողովրդին՝ մահվան և բռնի իսլամացման միջոցով» (6, էջ 49): «Կառավարությունը, որուն բուն նպատակը հայոց ընդհանուր բնաջնջումն էր, երբեք համամիտ չէր գտնված, որ հայ գաղթականներ քաղաքներու, մասնավորաբար Հալեպի մեջ, կամ անոնց շրջանակները հաստատվեն» (3, էջ 88): Թալեաթը հատուկ հեռագիր էր հղել, պահանջելով թույլ չոպ հայերին հաստատվել Հալեպի շրջանում, իսկ իր կարգադրությունը չկատարողներին պահանջում էր պատժել որպես հայրենիքի դավաճանների:

Ինուս թղթակցուհի Արիադնա Տիրկովան, որ քաջածանոթ էր Ստամբուլի երիտթուրք տնօրենների բարքերին, գրել է, թե «իթթիհադի գլխավոր ղեկավար Թալեաթ բեյը հանդիսացավ հայ ժողովրդի դահիճը»: Տիրկովան նրան անվանում է մարդասպան, նրան է համարում «հայ ժողովրդի կործանողը»: Նա հայտարարում է, որ «այդ կոտորածի պատմությունը արյունոտ տառերով գրված դատավճիռ է երիտթուրքերին» (71, էջ 80, 127): Լ. Շտուրմերը Թալեաթին անվանում է Թուրքիայի «չթագադրված թագավոր» (118, էջ 195): Մեծ վեղիրն առանց այլևայլության կատարում էր ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի կամքը: «Կոտորածի քաղաքականությունը պլանավորվել էր ամենայն սառնասրտությամբ», — հավաստում է դեպրեբրին ականատես ամերիկացի դիվանագետ Լ. էյնշտեյնը (94, էջ VII):

Նեղուցները գրավելու Անտանտի զինված ուժերի ձախողումից հետո, 1915-ի գարնանը, երիտթուրքերը մտածեցին, որ էնվերի, Թալեաթի քաղաքական ծրագրերն իսկապես կարող էին իրականացվել: Զե ոք նրանք բոլոր մահմեդականներին «ազատագրելու», թուրքալեզու ժողովուրդներին միավորելու, մի մեծ կայսրություն ստեղծելու գաղափարի կենսագործումը ռեալ բան էին համարում («Թայմս», 7. VIII. 1919):

1915-ի կեսերին, երբ Կ. Պոլիսը բրիտանական նավատորմի կողմից գրավվելու վտանգն անցավ, Թալեաթն ու էնվերը դարձան սանձարձակ իրենց հակահայկական գործուղություններում (85, էջ 4)։

Մի մասնավոր զրույցի ժամանակ Թալեաթն ասել էր, թե «մենք վախենում ենք նրանցից (դաշնակիներից)։ Մենք մեր հեղափոխական կազմակերպությունն ընդօրինակեցինք նրանցից։ Նրանք գիտեն մեր գաղտնիքները» (90, էջ VII, 126)։ Եվ սրա համար հարկ էր համարվում ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովուրդ։ Երիտթուրքական պարագլուխները չէին կարող չգիտակցել, թե ինչպիսի հակամարդկային քայլի էին դիմում և տեղերին հղած իրենց առաջին ծածկագիր հեռագրերից մեկում խոստովանում էին, թե «հայրենասիրական մղումներից դրդված են ստանձնում խայտառակության պատասխանատվությունը, որը սևացնելու է օտոմանյան պատմությունը» (70, էջ 76)։

Հիրավի, երիտթուրքերի շարագործությունն ընդմիջա սևացրել է Բուրքական պետականության առանց այն էլ սև պատմությունը։

Տակավին 1919-ին Բաքվում ոռոսներեն լույս տեսնող ադդեցիկ «Наше время» թերթը հանգամանորեն վերլուծել է երիտթուրքական շարագործների հայասպան հրամանների, կարգադրությունների, շրջաբերականների բովանդակությունը, մերկացրել նրանց ժողովրդասպան քաղաքականությունը։ Հայերի բնաջնջման մասին հրամանում մասնավորապես ասված էր. փակել բոլոր հայկական կազմակերպությունները, ձերբակալել նրանց վարչական անձնակազմը և բոլոր այն անձանց, ովքեր հայտնի են իրենց հակակառավարական տրամադրություններով, աքսորել նրանց Բաղդադի, Մոսկվի վիլայեթները և այնտեղ ոչնչացնել նրանց, հայերից խլել բոլոր զենքերը, մահմեդականների մոտ առաջացնել համապատասխան սրամադրություն ոչ պաշտոնական բնույթի սիջոցառումներով, Վանի, էրզրումի և Ադանայի նման վայրերում մահմեդականներին հրահրել հակահայկական կազմակերպված ելույթների... էրզրումի, Վանի, Մամուրեթ ուլ-Ազիզի և Բիթլիսի վիլայեթներում գործի իրականացումը թողնել բուն ժողովրդին, իսկ զորքին և մյուս կազմակերպված ուժերին

օգտագործել արտաքին կարգը պահպանելու համար: Իսկ Ադանայում, Սրվասում, Բրուսայում, Նիկոմեդիայում և Իզմիրում մահմեդական բնակչությանը օժանդակել զինվորական ուժով: Անհրաժեշտ է կոտորել գլխավորապես 50 տարեկանից պակաս տղամարդկանց և ուսուցիչներին, Աղջիկներին և երեխաներին պահել մահմեդականացնելու նպատակով: Պետական ծառայությունից ազատել բոլոր հայերին, նրանց մեղադրելով լրտեսության մեջ: Բանակում գտնվող հայիրը ենթակա են ոչնչացման ռազմական իշխանությունների միջոցով: Հայերի ոչնչացումն իրականացնել ամենուրեք միաժամանակ, հնարավորություն և ժամանակ չտալով ինքնապաշտպանության համար: Ներկա հրամանը պահել խիստ պաշտի և բոլոր միջոցները կիրառել, որպեսզի նրա մասին իմանան մի քանի մարդ (66, № 82, 1919):

1915-ը դարձավ արևմտահայության համապարփակ կործանման տարի: Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ոչնչացմանը, տեղահանմանը զուգընթաց հայությանը վերացնում էին ամբողջ տեղության մեջ: Եվրոպական Թուրքիայի Ռոդոստո քաղաքից մինչև Ադանա, Տրապիզոնից մինչև Դիարբեքիր՝ ամենուր կիրառվում էր միևնույն մեթոդը: Թուրքիդն իր կործանարար դերի մեջ էր:

Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեի «Թեշքիլաթը Մախսուսե» հատուկ կազմակերպությունը գործի էր կոչել մոտ 40 հազար ավազակաբարո մարդասպանների: Կուսակալները, կայմակամները, քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնատար անձինք իրենց ճնշող մեծամասնությամբ կուրորեն կտարում էին վերևից ստացած հրահանգները:

Տ. Նանսենը նկատում է, որ երիտթուրքերի հուշակած սրբազան պատերազմը թեև նպատակ ուներ Անգլիայի ու Ռուսաստանի դեմ հանել Ասիայի և Աֆրիկայի մահմեդականությանը, բայց քրիստոնյաների դեմ մահմեդականների ատելությունը գրգռեց նախ և առաջ երկրի ներսում (113, էջ 299):

Ա. Թոյնբին նշում է, որ հայկական կոտորածների ժամանակ երիտթուրքերի քաղաքականությանը ծառայում էին ինչպես մոլեռանդ համիսլամականությունը, այնպես և թուրքականությունն ու համաթուրքականությունը (123, էջ 22—33):

Թալեաթի լկտի հայտարարությունն այն մասին, թե «ես

ավելի շատ բան արեցի հայերի խնդիրը լուծելու երեք ամսում, քան Աբդուլ Համիդը երեսուն տարում» պարզ վկայությունն է հայերին կոտորելու երիտթուրքական որոշակի ծրագրի առկայության (109, էջ 342)։ Իսկ էնվերը Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուին ասում էր, թե հայերը կախման մեջ պետք է լինեն միայն թուրքերից։ Նա դեսպանին հայտարարում էր, թե որքան ԱՄՆ-ը շատ օգնի հայերին, այնքան շատ հայ կկոտորեն իրենք (109, էջ 350)։

Մորգենթաուն Թալեաթին հակաճառելով ասում էր, որ ոչ բոլորն են համագործակցել ռուսական բանակի հետ, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ նախապես մշակված ծրագիր է իրականացվում։ Երիտթուրքական դահիճն իր հայատյացությունը փորձում էր պատճառաբանել շինծու մեղադրանքներով, թե հայերն իբր հարստացել են մահմեդականների հաշվին, թե հայերն իբր որոշել են իրենց անկախ պետությունն ստեղծել, որ նրանք համագործակցում են Թուրքիայի թշնամիների հետ և այլն (109, էջ 335—337)։ Մորգենթաուն ցույց է տալիս, որ Թալեաթի հայատյացությունն աճում է հայ ժողովրդի տանջանքների աճին զուգընթաց (109, էջ 339)։ Նա նկատում է, որ երիտթուրքական պետական մարմինների միամիտ կարծիքով, մայրաքաղաքի և նահանգների միջև կապի վրա հսկողություն հաստատելով կարող էին արտաքին աշխարհն անտեղյակ պահել երկրի ներսում կատարված կոտորածներից (111, էջ 7—8)։

Ով ծանոթ է Զավեն արքեպիսկոպոսի «Պատրիարքական հուշերին» (1947, Կահիրե), Թալեաթի հետ նրա ունեցած զրույցներին, երիտթուրքական պարագլխի լկտի հայտարարություններին, նա երբեք չի տարակուսել հայ ժողովրդի դեմ կազմակերպված դավադրության համապարփակ բնույթի մեջ։

Դարդանելի ճակատամարտի օրերին (1915-ի սկիզբ) երիտթուրքերն իսկապես խուճապի մեջ էին։ 1915-ին Թալեաթը ընդդիմադիր իթթիլաֆ կուսակցության ղեկավար Սապահեդդինին հրավիրում է Վիեննա, բանակցում նրա հետ և նրան առաջարկում անմիջապես Ստամբուլ անցնել, գլխավորել Թուրքիայի կառավարությունը, եթե դաշնակիցների զորքերը գրավեին մայրաքաղաքը։ Պատահական չէ դեպքերին ակա-

նստեա ամերիկյան դիվանագետ Լյուիս էյնշտեյնի խոստովանութիւնը, թե «Դարդանելի ռազմաբեմում դաշնակիցների ձախողումից սմենաշատը տուժեցին հայերը» (94, էջ VII): Լ. էյնշտեյնը շեշտում է և այն հանգամանքը, որ երիտթուրքերի պարագլուխները ոգևորվեցին Դարդանելի հաղթանակով և պահը հարմար համարեցին հայերի նկատմամբ իրենց քաղաքականութիւնն իրականացնելու համար (94, էջ 219):

Նրանք ոգևորվել էին և մտածում էին, թե Թուրքիան կարող էր «նորից համաշխարհային տերութիւն դառնալ» (111, էջ 5—6): Նրանք այլևս ոչ ոքի առջև պատասխան տալու մասին չէին խորհում: Նրանց համակել էր «խփիր անցիր» թուրքական սովանդական նշանաբանը:

Ստորև տեսնենք, թե ինչպես սանձարձակ է ճամարտակում Թալեաթը արևմտահայ հայտնի գործիչ Վարդգեսի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ (վերջինս դոհված մտավորականներից առաջինների թվում էր): «Քաղաքականութիւն է այս, Վարդգես... Կարգով է: Հիմա մենք ենք ուժեղը: Թրքական շահը ինչ որ պահանջե՝ ան պիտի ընենք: Ասիկա հայրենիքի վերաբերյալ խնդիր մըն է: Անձնական կապն ու բարեկամութիւնը տեղ չունին: Մի մոռնաք, թե մեր տկարութեան օրերուն, դուք մեր վղին փաթաթվեցաք և բարենորոգումներու խնդիր մը բացիք մեր գլխուն: Ահա թե ինչու պիտի օգտվինք այս նպաստավոր կացութենէն, որուն մեջ կը գտնվինք, այնպես մը ցրելու ձեր ժողովուրդը, որ ամբողջ հիսուն տարիներ, ձեր գլուխը վեր պիտի չառնեք բարենորոգումներու համար, ու հիսուն տարի ձեր խելքը գլուխը պիտի չգա» (տե՛ս Հյուսէին Զահիդի (Յալչին) հուշերը, հրատարակված «Ենի Գյուն» թերթում, 4,28. IV. 1979):

Նույն պահին մեծ վեղիր Սայիդ Հալիմը Նդիշե պատրիարքին միամտացնելով հավաստիացնում էր, թե «կառավարութիւնը հայ ազգը բնաջինջ անելու նպատակ չունի», որ նրա միջոցառումները այդ «նահանգները հայերից պարպելու» նպատակին են հանգում: Նա պատրիարքից պահանջում էր, որ հայերը «ռուսներն ու անգլիացիները մոռնան»:

Արևմտահայութիւնը հանկարծակիի եկավ: Նա պատրաստ չէր դիմագրավելու պետականորեն սարքված դավադրութեանը, համերաշխորեն, զանգվածորեն զենքով դիմա-

դրական ճակատ ստեղծելու թուրք ջարդարարների դեմ: «Անգիտակցությունը և անտեղյակ ըլլալը զոհերու մեջ այն-քան բացարձակ էր, որ անոնցմեն ոմանք բացակա ըլլալով իրենց տունեն, ձերբակալության պահուն, գացած ինքնաբեղաբար ներկայացած են ոստիկանատուն, կարծելով թե աւելարեոր տեղեկություն մը պիտի հարցվի իրենց. մեկնած են առանց դրամի, առանց պատրաստության: Մտքերնին հառած իրենց ասպարեզին հասուկ որոշումներու և մտադրություններու, մինչև իրենց աքսորի մեկնումը չեն ըմբռնած, թե ի՞նչ կկատարվի և ի՞նչ վտանդի ենթարկված են»։ Այսպես է նկարագրել եղելությունը Զապել Եսայանը: «Առավել ևս, անտեղյակ եղած են այն զարհուրելի վտանգին, որուն ենթարկված էր ամբողջ ժողովուրդը, որուն բախտը վճռված էր այդ պահուն և որուն գլխուն վերև կըշողային արդեն սուրերը» (11, № 71, 1926):

1910-ի օգոստոս-սեպտեմբերին Դանիայի մայրաքաղաք Կոպենհագենում տեղի էր ունենում II Խեմերեացիոնայի VII համագումարը: Նրան մասնակցում էին Ժորեսը, Ժյուլ Էնզլը, Պլեխանովը, Կաուցկին, Վիկտոր Ադլերը, Վայանը, Ռոզա Լյուսնաբուրգը և օրիշներ: 22 դաշնակցության շուրջ ներկայացուցիչներ Եռյնպես մասնակցում էին համագումարին: Մրանցից Մ. Վարանդյանն իր նառում դրական գնահատականներ էր շտալյում երիտրուրների հասցնին, խոսում էր «նախորդ միլիոնավոր մանկեղանակն զանգվածների եզրնաւորյան մեջ կատարվող ծանրակշիւ փոփոխւոյան» մասին: Նա ասում էր. «Մենք ուրախ ենք, որ տարեական ազատւոյանների հազարանակը հնարավորւոյուն է տալիս մեզ կազմակերպել մեր ազատաբար գործը բոլոր մինչև օրս հակամարտ ազգերի աշխատավոր զանգվածների մեջ, քաղցել նրանց համերաշխւոյուն՝ ախառանի ու սոցիալիզմի ավետարանի շուրջը»: Եվ այս ամենը Ադանայի բարդից նետո, շատ ու շատ այլաճղակ փաստերից նետո, որոնք անհրաժեշտաբար պետք է զգաստացնեն երիտրուրների իշխանւոյանը հավատ ընծայողներին: Մ. Վարանդյանը սոսկ հոգս էր հայտնում, որ Վերտաստդ րուրների կառավարւոյունը վաղ քն ուշ պետք է փոխի իր ազգայնամոլ բնրացքը»:

Սա 1910-ին էր:

Իսկ հետո, 1915-ին ձերբակալված դաշնակցական ղեկավար գործիչները զարմացած էին, չէին հավատում, թե ինչ էր կատարվում իրենց հետ և իրենց շուրջը: Այաշ հասած Ակնու-

նին, Զարդարյանը, դուրսից Փաշայանը հեռագրում էին Թալեաթին, հիշեցնում իրենց համատեղ աշխատանքը երիտ-թուրքերի կազմակերպության հետ՝ հանուն «կայսրության բարգավաճման ու առաջադիմության», կատարվածը գնահատում որպես «տարօրինակ և անըմբռնելի կացություն», «երկու ազգերի փոխհաշվաբերությունների պղտորում», «բնակչության երկու տարրերի թշնամացում» և այլն:

Յ. Լեփսիուսը նկատում է, որ «դաշնակցական պետերը միշտ այն ինքնախաբեության մեջ էին, թե ինչ որ պատահած էր, սխալանքի մը արդյունք էր»: Նա գրում է, թե այն կառավարությունը, որի դիտավորությունն էր «բնաշինչ անել ամբողջ հայ ժողովրդին» (15, էջ 208) չէր կարող ազդվել նման հեռագրերից:

Ինչ խոսք, որ «էֆենդիական», պետական սլաշտոնատարների այդ բաղմամբուղ դասակարգը, անշուշտ, վայ էր տալիս իր զլխին, 1915-ին: Նա տափակացավ, հարմարվեց, բայց շխուսափեց հալածանքից, հարվածներից, չէ որ, վերջապես հայ էր: «Ու՛ր ես, ի՞նչ աղաղակներ ես արձակում, հոգիդ, իմացականությունդ, էությունդ իթիհադին վաճառքի հանող հայ էֆենդիական, թուրք պետական՝ հայ պաշտոնյա դասակարգ: Աքսորավա՞յրն ես, բանտն ես, ծովերի՞ն կեր ես դարձել, կորած կինդ, զավակդ, պատիվդ ես ողբում, թե՞ մերկությունդ, անոթությունդ» (41, էջ 19): Հայոց քաղաքական ճակատագրին տնօրինելուն հավակնած մարդիկ «եթե անկարող էին կռել ու շափել ընդհարվող ուժերի խոշորությունը, գոնե պիտի շնորհք ունենային ըմբռնելու հարադատ ազգի հավաքական զորության թուլությունը, նրա ցրվածությունը, նրա զոլության տարրեր պայմանները տարբեր պետականությունների ծոցում և տարբեր ժողովուրդների հարևանության մեջ» (16, № 1, Բ մաս, 1917, էջ 23):

Քաղաքական միամտություն չէ՞ր արդյոք Ակնունու լավատեսությունը, երբ աքսորի ճանապարհին նա ասում էր, թե ոստիկաններն իրեն արգելել էին հեռախոսելու Թալեաթի հետ, բայց ինքը համոզված էր, որ նույն բանն անելու էին իր ընկերները և հետևելու էր ազատման հրամանը (7):

«Անկախ և ինքնավար Հայաստան մը կաղմելու և կույսերական երկրներեն մաս մը օսմանյան կառավարությունեն

անջատելու» ամբաստանությունը կախաղան հանվեցին 20 հնչակ գործիչներ (46, էջ 6)։ Այդ նույն հրապարակում սահմանադրության նախօրյակին «Բեմերեն եղբայրացած (°) ազգերու բերան դարձող Թալեաթի և Զոհրապի հայրենաշունչ բանախոսություններուն ունկնդրող ժողովուրդը կծփար, կծափեր... բայց այսօր այդ պատմական տախտակներեն կախաղանի սյուներ շինված են թուրք մուսուլման խումարին կողմեն» (46, էջ 93)։ «Երեկ իթթիհադ կառավարությունը միայն ս.-դ. հնչակյան կուսակցության դեմ կռիվ հայտարարած էր, իսկ այսօր՝ հանուր հայության դեմ։ Նա իր կառավարության գազաթնակետին հասած՝ այսօր կավերե, կքանդե, կկոտորե առանց աչ ու ահեակ դիտելու, առանց խտրություն դնելու սեռի և տարիքի մեջ»։ Այսպես էին գնահատում երիտթուրքերի հայաստան քաղաքականությունը Պրովիդենսում 1916-ին հրապարակած իրենց գրքույկում հնչակ գործիչները (46, էջ 7)։

Թուրք սպաները ծաղրում էին հայ քաղաքական գործիչներին, ասելով, «կատարյալ անկախություն ասիք հա՛... ձեր ախորժակը պահեցեք մյուս աշխարհի համար» (29, էջ 40)։ Սասունի հերոս Մեծն Մուրադին կախեցին Կեսարիայում։ Մահապատժից առաջ նա դռնեց. «Զիս կկախեք, բայց... հայ մայրերու արգանդը նոր Մուրադներ պիտի ծնի. մարմինս կկախեք, բայց դադափալե՛ս՝ ոչ. նոր սերունդը վրեժ պիտի գոռա, դուք հրեշներդ նկուղն նկուղ պիտի սողոսկեք, երբ հայուն Արեգին ազատության ճառագայթները ծագին...» (16, էջ 27)։ Երբ 1915-ի ապրիլի 11-ին Կ. Պոլսից աքսորված մտավորականների հարցով հայոց պատրիարքը ղրմեց մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշային, սա պատասխանեց, թե «պատերազմից առաջ համաձայնական տերություններին ղրմելով ուղեցիք անջատել ձեր ազգը օսմանյան պետությունից. ձեր արածների պատիժն է, որ կբռնեք. հայերի մասին եղածը արդյունք է մի ծրագրի, որ պիտի գործադրվի» (3)։

Ինչ խոսք, որ միջոցառմանը արվում էր պետական, պաշտոնական բնույթի նույնիսկ տեղահանված հայ բնակչությանը երբեմն ճանապարհում էին բոլոր կանոններով, քաղաքագլխի ու այլ պաշտոնյաների մասնակցությամբ ու ուղեկցությամբ (123, էջ 44)։ Իսկ որոշ տարածություն անցնելուց

հնտո նրանց կանգնեցնում էին գլուխ կտրողների հատուկ ջոկատները, կողոպտում, բռնաբարում, սպանում...

Ամենուրեք միենույն մեթոդն էր տիրում: Ամեն ինչ կատարվում էր կենտրոնի կամքով: Օրինակ, Սեբաստիայում նույնպես սկզբում ձերբակալվեցին մտավորականները, հետո ընդհանուր տարագրության մասին հրաման տրվեց (15, էջ 63): Երբ Մարզվանում մի միսիոներ բողոքել էր տեղական իշխանությանը կատարված շարագործությունների դեմ, նրան պատասխանել էին, թե քաղաքից հայերին վերացնելու մասին հրամանը բարձրից է տրված (15, էջ 67): Ըստ ականատեսների և գիտակ մարդկանց, տեղահանվածների ²/3-ը անհետանում էր ճանապարհներին (113, էջ 305):

Երիտթուրքական կառավարողների քաղաքականության հիմքում ընկած էր հայ ազգը արմատախիլ անելու մտադրությունը: Ոչ մի փաստաթղթում չէր հիշատակվում այս կամ այն սոցիալական խավի, դասակարգի, ունեւորի կամ շունեւորի նկատմամբ տարբեր մոտեցման հարցը: Խոսքը վերաբերում էր հայ ազգին պատկանած բոլոր մարդկանց նկատմամբ ռեպրեսիաների կիրառմանը:

Բոստոնի հանրաճանաչ «Քրիշչն Սայնսս Մոնիտոր» թերթը 1915-ի սեպտեմբերի 15-ին հրապարակեց մի հոդված, որը վերնագրված էր. «Թուրքիայում կատարվող կոտորածները համարվում են վատթարագույնը պատմության մեջ»: Նոյեմբերի 16-ին անգլիական պառլամենտի համայնքների սլալատի ամբիոնից նույն բանն էր ապացուցում Ա. Վիլյամսը: Այս փաստերին կարելի է տեղեկանալ լորդերի պալատի և համայնքների պալատի արձանագրություններին ծանոթանալով (127, էջ 231):

Ըստ էության, Թուրքիայի միայն չորս քաղաքում՝ Կ. Պոլիս, Քյութահիա, Իզմիր և Ուշագ, մասսայական տեղահանություն չեղավ:

Հայ զինվորներին գնդակահարում էին առանց դատի ու քննության: Մի թուրք սպայի հիշատակարանում կարդում ենք 5 հայ զինվորների գնդակահարության մասին: Նրանցից մեկը հազիվ 17 տարեկան էր և սպանվելուց առաջ ադիողորմ լալիս էր (29, էջ 6—7): Երիտթուրքերը պատրաստ էին ոչնչացնելու հայ ազգի թե կրոնական, թե քաղաքացիական

առաջնորդներին, ժողովրդի ինքնության համար մարտնչող բոլոր ուժերին, միայն թե հաղթանակեր թուրքականությունը: 1915-ի սեպտեմբերի 22-ին Մարսելի «Արմենիա» թերթն արտատպել էր Սոֆիայի «Հայաստան» թերթից մի ցուցակ, ըստ որի երիտթուրքերը կենդանի այրել էին Դիարբեքի լիարքայսկոպոս Զիլհատյանին, Իզմիրի եպիսկոպոսին բանտ էին նետել, կախել էին Սըվասի արքեպիսկոպոս Գալեմքարյանին, Շապին-Գարահիսարի արքեպիսկոպոս Թորիկյանին, Խարբերդի արքեպիսկոպոս Խորենյանին, էրզրումի արքեպիսկոպոս Սաադեթյանին և շատ ուրիշների (123, էջ 103—104):

1915-ի սեպտեմբերին թուրքական «Թանին» թերթը բաշտահայտ հանդես եկավ «բոլոր հայ կանանց» «ոչնչացման» կամ «մահմեդականացման» պահանջով: Թերթը գտնում էր, որ միայն այդ ճանապարհով էր հնարավոր «փրկել կայսրությունը»: Այս մասին հաղորդել էր ֆրանսիական «Լա գերսոսիալ» (փարիզ) թերթը, 1915-ի սեպտեմբերի 16-ին (128, էջ 150—151): Դեպքերին ականատես դոկտոր Ե. Թուլզյանը գրում է, որ «հայկական բնաջնջումի սխտեմն ամեն տեղ միևնույն հղանակով և միևնույն որակով, եղանական ոճիրներով կատարվեցավ», ցույց է տալիս, որ «սարբերայություն չկար, այլ կար մտածված պլան: «Հայաջնջումը թուրք կառավարությունի ծրագիրն էր», «քանի որ թուրք կառավարությունը հայկական հարցը ըսված խնդրեն աղատվելու համար պետք էր մի անգամ ընդմիջտ սպանել ու գոցել, երբ թուրքական կառավարությունը պիտի ապրեր, իշխեր ու ափրապետեր, քրիստոնյա սարբերը պետք է պղտիկնային ու մանավանդ հաշերը բնաջնջվեին» (21, թ. 5—8):

Սամսունի, Կիլիսսոնի, Թերմի, Տրապիզոնի և մյուս քաղաքների ու բնակավայրերի հայ բնակիչները բնաջնջվեցին, ծովում խեղդվեցին կամ աքսորվեցին:

Տրապիզոնի նահանգապետ մարզակեր Ալմի վաշայի հրամանով հայ համայնքը տեղահանվեց հունիսի 18-ի առավոտյան, Մինչ այդ, Տրապիզոնից 8 կմ արևմուտք գտնվող Պլաուանա ծովեզրյա քաղաքի մոտ, հունիսի 11-ին սրախողխող արվեցին 42 հայ անվանի մարդիկ: Այդ քաղաքում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Օսքար Հայդերը իր 1915-ի հուլիսի 28-ի տեղեկագրում տվել է կատարվածի հանդամանալի նկարագրու-

թյունը: Այն առաջին անգամ հրապարակել է Յ. Լեփսիուսը: Այդ տեղեկագիրը պատմում է. 1915-ի հուլիսի 6-ին, երեք-շաբթի, Տրապիզոնի բոլոր հայ տները, շուրջ հազար, պար-սլըված էին և իրենց բնակիչները տարագրված... Ոստիկան-ները դուրս էին տանում կարասիները (15, էջ 37—39): Մովը ափ էր դուրս բերում Տրապիզոնի խեղդված հայ բնակչության հարյուրավոր դիակներ (112, էջ 230—233): Եվ այսօր Թուր-քիայում աղջկային հերոս են հռչակում այդ շարագործության հեղինակ Աղմի փաշային:

Փ. Մորզանը գրում է, որ պատերազմից առաջ Տրապիզո-նում և նրա շրջակայքի 45 գյուղերում 18343 հայ կար: Երբ ռուսական զորքը գրավեց այդ շրջանը, 367 հայ կար գյուղե-րում և 92 մարդ քաղաքում՝ ընդամենը 459 մարդ: Նա հա-մոզմունք էր հայտնում, որ հայերի մի մասը սպանված էր, մի մասը գտնվում էր համակենտրոնացման ճամբարներում (108, էջ 180):

Ամասիայի և Սամսունի հույն արքեպիսկոպոս Ժերմանոսը Պոնտոսի պատվիրակության անունից դիմել էր Փարիզի խա-ղաղության կոնֆերանսին, նկարագրելով երիտթուրքական խռովությունների մանրամասնությունները երկրի այդ շրջա-նում: Նա ցույց էր տալիս, որ իթթիհադի, նրա պարագլուխ-ներ Թալեաթի, էնվերի, Ջեմալի հետ միասին հայոց կոտո-րածին մասնակցում էր թուրք ժողովուրդը, որը աչք էր տնկել քրիստոնյաների ունեցվածքին, հարստությանը (97):

Դարդանելի մոտ, Սեղարե փոքր քաղաքում թուրքերը մի տան մեջ հավաքել էին հայ երեխաների: Հետո այնտեղ բե-րեցին մայրերին, նրանց կարգադրելով վերցնել իրենց երե-խաներին: Մայրերն ուրախությունից դեռ չէին սթափվել, երբ տունը կլանեցին կրակի բոցերը (121):

Փարիզի Նուբարյան մատենադարանում պահվում է «Ամ-բաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիո կուսակալության» փաստաթուղթը, կաղմված 1919-ի փետրվարի 27-ին: Նրա տակ դրված են Սեբաստիայի նահանգային գաղթականական մասնախմբի վարչության ատենադպիրի և անդամների ստո-րագրությունները՝ Հովհ. Մինասյան, Կարապետ Արծրուն-յան, Օսկան Կորիդտյան, Արամ Օնպաշյան, Նադարեթ Տա-րապեճյան, Հարություն Ճըղլյան: Այս մարդիկ կազմել են

խիստ ճշգրիտ մի փաստաթուղթ, որտեղից կարելի է գաղափար կազմել Սեբաստիայի նահանգի Ավագ, Ամասիա, Թոգատ, Շապին-Գարահիսար գավառների, Հաֆիգ, Գոչկիրի, Դիվրիկ, Գանկաշ, Երլուջելի, Թոնուս, Կյուրին, Տարենտի, Աշստի, Աջիջիէ գավառականների բնակչության (139, 525), բռնագաղթի, բնաջնջվածների ու վերապրողների մասին։ Սեբաստիայի նահանգում հայերի սպանություններն սկիզբ առան 1914-ի նոյեմբերին, շարունակվեցին 1915-ի մարտ, ապրիլ, մայիս ամիսներին։ 1915-ի հունիսի 17-ին պաշտոնապես հայտարարվեց Սեբաստիա քաղաքի բնադատվելը։ Տեղեկագրի մեջ տրված է նահանգի հիմնական սպանողանոցների նկարագրությունը։ «Սեբաստիո տեղահանության և ջարդի գլխավոր կազմակերպիչն ու ջարդարարները» բաժնում հիշատակվում են կուսակալ Մուամեր բեյը, իթթիհադի շեֆ Ղանի բեյը, ժանդարմերիայի պետ Խալիլ բեյը և բազմաթիվ ուրիշներ։ Ամասիայում սև գործը գլխավորել էին մյութեսարիֆ Զեյալ բեյը, ժանդարմերիայի հարյուրապետ օսման Նուրին և ուրիշներ։ Փաստաթղթում գրված է տնտեսական վնասների հանգամանալի հաշվարկը։

Հայ կանանց «Ազգանվեր» ընկերությունը (հիմնված Կ. Պոլսում 1879-ին) 1920-ին Փարիզում հրապարակեց փաստաթղթերի և վկայությունների մի ժողովածու, որտեղ ամփոփված են ներառվող բուլղարական ճիվաղների հանցագործությունների մասին բազմաթիվ հավաստի փաստեր (121)։ Դրանք վերաբերում են Երզնկայի, Սեղսրի, Բուլսայի, Կարինի, Ադանայի, Սամսունի, Տրապիզսնի, Շապին-Գարահիսարի դեպքերին։ Ռեպրեսիաները սկսում էին առավել աչքի ընկնող հայերի ձերբակալությամբ, հավաստում են ականատեսները։ Այնուհետև իրականացվում էր մնացյալ բնակչության տեղահանությունը։ Տղամարդկանց տանում էին կանանցից առանձին։ Ճանապարհին նրանց սպանում էին քաղցր, ծալավը, հիվանդությունները։ Ավաղակների խմբերը կողոպտում էին, բռնաբարում կանանց, ապա ոչնչացնում։ Տրապիզոնի մի մեծահարուստ վաճառականի կին՝ Նվարդ Մանուկյանը, պատմում է, որ Երզնկայում ամբողջ գետինը պատված էր կտրված գլուխներով, մարդկանց վերջավորություններով, կանացի մադեբով... Նա նշում է, որ Եփրատը ստանում էր

բազմաթիվ մարդկային դիակներ: Արմենուհի Թորիկյանը (Սամսունից) պատմում է, որ թուրքերը իւրում էին ամենագեղեցիկ երիտասարդ հայուհիներին և օրգիաներ կազմակերպում: Ձոհերից շատերն ինքնասպանությամբ վերջ էին տալիս իրենց կյանքին: Օրդուում և Կիրասունում եղան դեպքեր, երբ հայ ամուսինը սպանեց կնոջը, որդին՝ հորը, եղբայրը՝ քրոջը, հայրը զավակներին, որպեսզի խույս տալին անպատվությունից: Երդնկայի մյուսթեսարիֆ Մահմադ բեյը փոս էր փորել ավել և նրանում կենդանի-կենդանի խուլել 150 հայ մանուկների (121):

Ահա թե ինչ էր գրվում Տրապիզոնի մասին տարիներ անց. «Տրապիզոնի մեջ բնավ հայություն չի մնացած. ելին երեք-չորս ընտանիքներ գտնվեին, անոնք ալ տրապիզոնցիներ չեն, այլ ուրիշ գավառներն եկողներ. առայժմ հոն կմնան, հարմար առիթին անեկից մեկնելու համար: Հայերու ամբողջ կալվածները կառավարության ձեռքն են, ոմանք ծախված են կառավարության կողմն, ոմանք վարձու տրված, ոմանք ալ կառավարության պաշտոնասաներ եղած են...» (36, № 131, 1927):

Սամսունի մյուսթեսարիֆը հայոց վերնախաւին առաջարկեց իսլամ ընդունել՝ անդահանությունից խուսափելու համար: Քաղաքի հայկական և թուրքական թաղերի միջև մի շղթա էին ձգել: Ով ցանկանում էր շտարագրվել իսլամ ընդունելու միջոցով, կարող էր անցնել թուրքական կողմը: Հարյուրավոր հայ ընտանիքներ խույս տվեցին գեղենից իսլամ ընդունելու միջոցով (15, էջ 269):

Հաճատեղյակ աղբյուրները վկայում են, որ մինչև 1915-ի օգոստոսի 15-ը, արդեն հայոց կորուսաները հաշվում էին 500 հազար մարդ (44, էջ 63): Լորդ Քրոմերը 1915-ի հոկտեմբերի 7-ին անգլիական պառլամենտում հայտարարեց, որ հայերի զոհերի թիվն արդեն 800 հազարի է հասել (44, էջ 218):

1915-ի հուլիսի 31-ին Կարինի հայ արքեպիսկոպոս Քաչերյանը հեռագրում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանին, թե ինքը և Կարինի ողջ մնացած հայերը աքսորված էին (15, էջ 50):

Մինչ ռուսական բանակը կգրավեր էրզրումը, երիտթուրքական պարագլուխների կազմակերպած գեհնեից փրկվեցին

միայն 200 հոգի (քաղաքի 20 հազար հայությունից)։ Փրկվածները թաքնվել էին միսիոներների մոտ կամ այլ ապահով անկյուններում։ Քաղաքն ամայացել էր։

1915—1916 թթ. հայկական ջարդի օրերին մոտ հինգ հազար հայեր ապաստան գտան Դերսիմի քրդերի մոտ։ Դերսիմը հարկատու չէր օսմանյան բանակին, որին նաև զինվոր չէր տալիս։ Կարինի գրավումից հետո (1916) քրդերը ալբեցին այդ շրջանի թուրքական դուռերն ու քաղաքները։ Երզնկայի 30 հազար հայերին բնաջնջեց, ցաք ու ցրիվ արեց Մեհթուրեյը, որը հայերից կողոպտեց 50 հազար լիրա ոսկի (9, էջ 668)։ Այս քաղաքի ճանապարհին քրդերը գերեզմարում էին գեղեցիկ կանանց, աշխատող երիտասարդներին, մնացածներին մասամբ կոտորում, մասամբ խեղդում էին Քեմալի կիրճում։ Դիակների շատությունից գետը նույնիսկ փոխել էր իր հունը (33, լ. 35)։ Երզնկայում սկզբում երկու հազար հայերի ձերբակալեցին, առանց որևէ ամբաստանություն։ Հետո նրանց գրչերով բանտից հանեցին և քաղաքի մոտակայքում գնդակահարեցին։ Սրանից հետո հայոց 1500 աները հրաման ստացան հեռանալ քաղաքից։ Հունիսի կեսերից տեղահանվեցին 20—25 հազար հայ բնակիչներ։ Հայ մանուկներին խլում էին թուրքերը (15, էջ 51—54)։

Ահա թե ինչ է պատմել մի ականատես կին. թուրքական պառլամենտի երեսփոխան Նիեա բեյը ավտոմեքենայով վերադառնալով Քեմալից, գետափին սոբոխ նկատեց։ Մոտենալով նա իմացավ, որ դրանք երեխաներ են, դրանց ծնողները սպանված էին։ Նրանք լացում էին, բղավում։ Երկար շփոթելով, թուրք դպրոցապետը հրամայեց բոլոր երեխաներին ջուրը նետել։ Երբ նրա հրամանը կատարվեց, դահիճը հանգիստ չըջվեց դեպի իր ավտոմեքենան, հետո շարունակեց իր ճանապարհը։ Այս հրեշը մինչև պառլամենտի արձակումը (1918-ի ավարտ) տեղ էր դբաղեցնում դպրոցատների պալատում (121)։

Բաբերդի հայութունը տեղահանվեց երեք խմբով։ Երկրորդ խումբը հանդիպեց առաջին խմբի դիակներին։ «Տասնհինգ տարեկան են վեր ոչ մեկ արու անհատ։ Ողջ մնաց», պատմել է մի ականատես կին։ Քաղաքից երկու ժամվա հեռավորության վրա հայոց տարագիրների քարավանի վրա

հարձակվել էր «հրացաններով ու կացիններով» զինված թուրք խուժանը: Հրոսակներն առևանգեցին կանանց ու աղջիկներին: Շատերը զոհվում էին քաղցից (15, էջ 54—56): Եփրատի վրա դիակները լողում էին ամիսներ շարունակ. տղամարդկանց դիակները անդամատված, կանանց որովայնները բացված: Կարդում ենք «Կեսարիո մտավորական և հեղափոխական թանկագին ուժերուն սպանող» վերտառությամբ Մելքոն-Ասատուրի գրած նյութը (16, էջ 173): Այստեղ բերված են Կեսարիայի անվանի մարդկանց ցուցակները: Նրանց տեղահանել էին, քշել հարավ, ոչնչացրել ամենագասալանային մեթոդներով: «Սույն խումբը շեթեից տապարով նահատակված է, Կեմերեկեն դուրս, էհմալ օղլու Համբարի ջաղացքեն կես ժամ դեպի արևելք, Ղըզըլչար ձորին մեջ, ոտից ց'զլուխ մերկացվելե վերջ. նահատակաց մարմինը նետվեցավ Նիրօղլու կոշված քարայրը: Թրքական վաշրագուլթյունը իր հանդես եկած տապարով, խանչերով, բիրով սպանելու մասնագիտության մեջ, կապարը, խնդրված երջանիկ կապարը զլացված է միշտ» (16, էջ 184):

Մարզվանի 16 հազար հայերի տեղահանությունը, ջարդը, հարյուրավոր հայուհիներին հարեմ քշելն իրականացրին կայմակամ բժիշկ Ֆաչիքը, զինվորական հրամանատար Մահիր բեյը, ոստիկանապետ Սալիհ բեյը: Կեսարիայի էվերեկ գավառում կատարած հակահայկական «քաջագործությունների» համար Սալիհ Զեքին մյութեսարիֆ կարգվեց Դեր Զորում, որտեղ «եղավ իսկական Հիմլեր մը» (5):

Երբ Լիջնի (Դիարբեքիր) կայմակամ ներսինի բեյը հրաժարվեց կատարել Դիարբեքիրի նահանգապետ Ռեշիդ բեյի հրամանը հայերի զանգվածային կոտորած սարքելու վերաբերյալ (այն բանից հետո, երբ ռուսական բանակը մոտենում էր Մանազկերտի և Բուլանուխի կազաններին), նրան սպանեցին այդ նպատակի համար ուղարկված ջոկատի ժանդարմները:

Գերմանական «Ալգեմայնե Միսիոնս—Ցեյտշրիֆտ» հանդեսի 1915-ի նոյեմբերի համարում տպագրված էին սկանառեսների պատմածները, ըստ որոնց Դիարբեքիրի և Մամուրեթ ուլ—Ազիզի 1300 երեւելի բնակիչներից 674 հոգու

կողոպտել էին, հետո լաստերի վրա դրել ու տարել Տիգրիսի հոսանքով ներքև, խեղդել գետի ջրերում: Նրանց հագուստները վաճառում էին շուկաներում (6, էջ 40):

«Օսմանյան պաշտոնական և անպաշտոն անձնավորությանց մեջ բոլոր թախանձանքներն ու լացերը անարժեք եղան: Օտար չեզոք պետությանց անպաշտոն և կես պաշտոնական դիտողությունները ոչ մեկ ազդեցություն դորձեցին», — գրում էր Զալեն պատրիարքը: 1915-ի հունիսի 10-ին Մուշից գրված նամակով հաղորդում էին, որ Մշո գաշտի հայ բնակչությունը, ահարեկված զանգվածային սպանություններից, կոշտ ստիճաններից մերկ ու անոթի, խուճապով հեռանում էր Սասունի սարալանջերը (32): Տարոնի հայության կոտորածն սկսվեց հուլիսի 10-ին: Թուրք բնակչության թիվը Բիթլիսի վիլայեթում 40 հազարից ավելի չէր, մինչդեռ աչնուդ կար 180 հազար հայություն: Իսկ տեղի քրդությունը չէր մոռացել մեկ տարի առաջ երիտթուրքական դաժանությունն իր նկատմամբ: Մինչև երիտթուրքերը նորից հակահայկական գործողությունների ասպարեզ հանեին XIX դարի 80-ական թթ. վերջին հակահայկական իր վայրագություններով անուն հանած, սուլթան Արդու Համիդ II-ի կողմից ողբնշջված և եվրոպական հասարակական կարծիքի կողմից դատապարտված Մուսա բեկին, որպեսզի նա քրդական հրոսակախմբեր կազմակերպեր համառարած հայկական կոտորածների համար, արդեն երկուս ու կես ամիս ժամանակ անցավ: Այդ Մուսա բեկի հրոսակախմբերի «շնորհքն էր», որ մեկ օրվա ընթացքում (հուլիսի 10-ին) կոտորվեց Մշո գաշտի հայկական գյուղերի բնակչությունից 80 հազար մարդ: Բիթլիսի նահանգապետը հայ բնակիչներին խաբում էր, թե հավատարիմ մնալու դեպքում ազատվելու էին: «Այսպես ասելով, — գրում է ականատեսը, — զորանոցներ շինել տվեց, իսկ հետո բոլորին էլ կոտորեց» (29, էջ 44):

Բիթլիսի կուսակալ Ռեշիդը, Կարինի կուսակալ Թահսինը պարժենալով հեռագրեր էին ավել էննաթոնական կառավարությանը, թե իրենց կառավարած նահանգներում ոչ մի հայ չկա այլևս:

1915-ի դեկտեմբերի 28-ին Կ. Պոլսի Զալեն պատրիարքը ամերիկահայոց առաջնորդ Վեհանի Մ. վարդապետին գրում

էր, թե «այս անգամ խուժանը չէր, որ հարձակւելով խաղաղ ժողովրդին վրա, այլ նույն ինքը՝ կառավարութիւնը, որ իր ծրագիրը գործադրեց զինվորներու, ժանդարմներու, ոստիկաններու և մանավանդ հրոսախմբերու ձեռքով: Հրահանգը կենտրոնէն տրվեցավ և ամեն կողմ գործադրվեցավ անխղճորեն»: Նա գրում էր, որ Սամսունից մինչև Տիգրանակերտ գրեթե հայ այր մարդ չի աղատված: Ամեն ինչ կրօնով բացատրողները սխալվում են, միակողմանիութիւն են հանդէս բերում:

Կոնիայի կրօնապետ Հյուսամեյդին Չելեբին (սիւլչուկ թուրքերի մեսնէի աղանդի գլխավորը) դեմ էր հայերի ջարդին և հակառակում էր իշխանութիւնների կարգադրութիւններին: Նա ժողով էր հրավիրել, հատուկ բանաձև ընդունել և վարչապետ Սայիդ Հալիմից խնդրել հայերի տեղահանութեան մասին որոշումը չկիրառել Կոնիայում: Նրան աքսորեցին Դամասկոս (45, էջ 32, 58, 85—87, 92): Զապել Եսայանը վկայում է, որ «թուրքական ժողովրդական զանգվածը որոշակիորեն դեմ էր այդ հալածանքներին և զբոսնք իրականացնող կառավարութեանը» (49, № 33, 1916, էջ 13—14): Իդուր չէ, որ նոյնները նշում է՝ ջարդերը նախապէս մշակված ու ծրարված լինելու փաստը (113, էջ 305—307):

Նոր ոռոսական ղորքերը գրավեցին Վանը, քաղաքում ու նրա մատուցներում հայտնաբերեցին ու այրեցին մոտ 55 հազար դիակ: Նահանջի ճանապարհը բռնած կառաղած թուրքերը կոտորել էին անմեղ երեխաների, կանանց ու ծերերի (109, էջ 339):

1915-ին թուրքերը Ուրֆայում կոտորած սարքեցին թվով երրորդ անգամ քսան տարվա ընթացքում: Այստեղ 4000 հայի տուն կար: Դրանցից անվնաս էր մնացել միայն 20-ից 30-ը (79, էջ 38): Ականատեսը հաղորդում էր, որ «սոսկալի ջարդով մը վերջաբան դրված է Տիգրանակերտի շրջանի հայութեանը» (34, թ. 9):

Ուրֆայում շարիքի սկիզբը դրվեց ապրիլի 17-ի խուզարկութիւններով: «Հանկարծ,— գրում է ականատեսը,— 16 իւմբ ոստիկաններ սարբեր ճամփաներով կմտնեն Հայոց

թաղը, կարճես թե նախապես շտփված, ձևված և կնքված ծրագրով՝ խուզարկություններու կրճեռնարկեն: Նախ կպաշարեն մայր եկեղեցին և հարուսաներու տունները, ոստիկաններու տարբեր խումբեր հեծյալ և հետիոտն անդադար կշրջագայեն փողոցները... Կեսօրեն անմիջապես հետո 30-ի շտի հեծյալ ոստիկաններ կըփութան խուզարկելու քաղաքեն մեկուկես ժամ հեռու գտնվող զուտ հայաբնակ Կառմուճ գյուղը» (16, էջ 220):

Ապրիլի 13-ին սկսվեցին ձերբակալությունները: Նախ ղինվորական տարիք ունեցող երիտասարդները հարյուրներով ուղարկվեցին ամելե քաբուրի անվան տակ դեպի Այնթապ և Ուրֆայի մոտ գտնվող Գարա-Քեոփրիի և Գատեմիի վայրերը: Որոշակի էր դառնում, որ «թուրքական կառավարութունը, պաշտոնապես հայերը բնաջնջելու ծրագիրներ պատրաստած և գործադրության դրած է» (16, էջ 221): Թուրքական իշխանությունները Կարող դեռե վայրում հրացանազարկ արեցին Կարմուճ գյուղի երիտասարդության մեկ մասին: Այնուհետև, թուրք ոստիկաններն ու ղինվորները 700 մարդ կոտորեցին Ուրֆայի Պեաիկ Մելլուսի թաղում:

Սեպտեմբերի 14-ին ուրֆացիները ինքնապաշտպանական ապստամբության դրոշ բարձրացրին փրկվելու համար թուրք խուժանի և կանոնավոր բանակի ճիրաններից: Թուրքական հրամանատարութունը Այնթափից և Հալեպից բերեց 6 թընդանոթ և 7000-անոց կանոնավոր զորք, որը «Դիվանը էորմիի թաբուրի» անվան տակ գործում էր ներքին ապստամբությունները ճնշելու դրոշի ներքո: Մոտավորապես մեկ ամիս տևեց հերոսամարտը: Հարյուրավոր մարդիկ զոհվեցին հրացանազարկ լինելով և կախաղան հանվելով, մյուսներն աքսորվեցին Դեր Զոր:

1916-ին Բաղդադի Երկաթուղու վրա աշխատած հայ բանվորներին քեցին անասլատ և կոտորեցին (118, էջ 58): Երիտթուրքական պարագլուխներն անմիջապես պաշտոնանկ արեցին մեր հիշատակած Հալեպի կուսակալ Զելալ բեյին, որը համամիտ չէր «անպատասխանատու ջարդարարների» հետ (44, էջ 198): Այս նահանգապետին մեղադրեցին այն բանում, որ Հալեպ հասած Վարդգեսի, Զոհրապի, Տաղավար-

յանի, Ակնուռու, Խաժակի նկատմամբ «փափուկ» վերաբերմունք էր դրսևորվել (44, էջ 54)։ Արաբական երկրներում ծանր էր վիճակը. մինչև 1916-ի մարտը Սիրիայում և Լիբանանում սովից ու հիվանդություններից մահացել էր բնակչության (հատկապես գյուղական) մինչև 40 տոկոսը (58, էջ 72—73)։ 1915-ի փետրվար-հունիսին Բեյրութում, Դամասկոսում և Հայֆայում տեղի էին ունենում ընդհարումներ թուրքական զորքի, ժանդարմերիայի և սուրա բնակչության միջև։ Երիտթուրքական ազգայնական և կենտրոնաձիգ տեղեկացնելը ուղղված էին ոչ միայն հույների, հայերի, սիրիացիների և հրեաների դեմ, այլև մահմեդական սիրիացիների, քրդերի, շիա բնակչության դեմ։ Մասնավորապես, Երիտթուրքական շովինիզմը մերժում էր արաբական ազգային ինքնությունը։ «Կրոնը այժմ երկրորդական գործոն է լեզվի համեմատությամբ»,— ազդարարում էին Երիտթուրքերի տեսաբանները։ «Բոլոր օսմանները թուրքեր չեն»,— ասում էին նրանք։ «Եթե կայսրությունը պետք է դառնա զուտ թուրքական, ապա բոլոր ոչ թուրք տարրերը կլինեն օտար՝ նրա համար»... «Շուտով մենք առաջ կշնթանանք Թուրքիայի անվան ու թուրքական դրոշի ներքո, մի կողմ հրելով կրոնը՝ որպես մասնավոր և երկրորդական հարց»։ Արաբներին դիմելով, նրանք ասում էին. «Դուք և Ձեր ազգը պետք է գիտակցեք, որ դուք թուրքեր եք և չկա արաբի հայրենիք» (126, էջ 24—25)։

Ուշագրավ են Թուրքիայում ամերիկյան թղթակից Ուիլյամ Տ. էլլիսի («The Outlook». 20. 12. 1916) նկատանքները պանթուրքիզմի քաղաքականության մասին։ Նա գրում է այն ջանքերի մասին, որ գործադրում էին Երիտթուրքերը բոլոր թուրքերին մի միության մեջ միավորելու, կրոնական կապերը ռասայականով փոխարինելու համար։ Հեղինակի կարծիքով դրան նոր ազդակ եղավ Մեքքայի շերիֆի գլխավորությամբ արաբների հակաթուրքական ապստամբությունը։ Խոսելով Երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության մասին, նա նշում է, որ թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ անում էին ինֆորմացիայի հոսքը Թուրքիայից կանխելու համար։

1916-ի մարտի սկզբին Սիրիայում 816 և Միջագետքում 117 արաբ դատապարտվեցին մահվան, իսկ նրանց ունեց-

վածքը բռնագրավվեց։ Այս առիթով մի թուրք սպա ասել էր. «Այն արաբներին, որոնք ուզում են մեզնից հեռանալ և գաղտնի կերպով համակրում են մեր թշնամիներին, մենք մտադիր ենք վերացնել նախքան նրանք կկարողանան իրենց համակրանքը գործողության վերածել» (126, էջ 27)։

Նրբ էնվերը Ջեմալին նշանակում էր 4-րդ բանակի հրամանատար Սիրիայում, որտեղ անհանգիստ արաբ բնակչությանը հարցականի տակ էր դնում թուրքական իշխանությունը, նա խոսում էր «ուժեղ ձեռքի» անհրաժեշտության մասին։ Իվ Ջեմալ փաշան արդարացրեց իր արյունարբու ընկերոջ վստահությունը. նա այնպիսի արյուն րազնիքներ սարքեց արաբ աշխատավոր մարդկանց գլխին, որ ստացավ «արարների դահիճ» մականունը (58, էջ 74)։

Թուրքական տիրապետության կրնկի տակ հեծող արաբ աշխատավոր ժողովուրդը հնարավորություն սահմաններում օգնության ձեռք էր մեկնում սիրիական անապատներն աքսորված արևմտահայ ժողովրդի բեկորներին։ Հոմսը, Հայեպը, Դամասկոսը դարձան մահվան ճգնաժամներից ազատված հայ աքսորյալների սպաքինման, վերականգնացման վայրերը։ Արաբ ժողովրդի ասպնջականությունը մշտապես հիշվում ու բարձր է գնահատվում տառապանքի ճանապարհներով անցած հայ մարդկանց կողմից։

1914-ին թուրքական իշխանությունների դեմ ըմբոստություններ կաղմակերպելու ամբաստանությունամբ ձերբակալվել և Դիարբեքիր էր աքսորվել արաբ հայրենասեր, իրավաբան Ֆայեզ ալ Ղոսեյինը։ Նա ականատես եղավ երիտթուրքական շարագործություններին և շուտով 1916-ին Բոմբեյում արաբերեն լույս ընծայեց «Հայկական ջարդերը» խորագրով մի գրքույկ։ Արաբ հեղինակն ամենայն ճշմարտացիությամբ բացահայտեց ու մերկացրեց երիտթուրքական բռնակալական, հակաժողովրդական ուժի մի արատները, ցույց տվեց արաբների հայասիրական գործողությունների բազմաթիվ փաստեր։ 1916-ի սեպտեմբերին նրա գրքույկն արդեն լույս տեսավ ԱՄՆ-ում «Նահատակ Հայաստան» վերնագրով և անգլիախոս աշխարհն այս անգամ արևմտահայ ողբերգության մանրամասներին ծանոթացավ արաբ ականատեսի վկայությունների միջոցով (92)։

1915-ի աշնանը հայկական կոտորածները դատապարտող ամերիկյան կոմիտեն, որի անդամներից կարելի է հիշատակել կարդինալ Գիբբոնսին (հայտնի է հայոց կոտորածներին նվիրված իր գրքով) (52), հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ Թուրքիայից ստացված բազմաթիվ լուրերի հիման վրա ցույց էր տրվում, որ երիտթուրքերն իսկական պատերազմ էին «անձապնդում հայերին արմատախիլ անելու համար: Կատարվածը գնահատվում էր որպես «պատմության մեջ առավել ցավալի և առավել հրեշավոր ողբերգություն»: Երիտթուրքերը համեմատվում էին «վայրի գազանների» հետ (Wild animals could not be worse): Քանի որ Կ. Պոլսի կենտրոնական կառավարությունը թույլ չէր տալիս հայերին հեռանալ երկրից, ապա ավելի ակնբախ էր դառնում հայերին արմատախիլ անելու նրա նպատակը, եղբակացնում էր կոմիտեն:

Երիտթուրքները չէին ժխտում կոտորածները, բայց պնդում էին, որ կատարվածը զինվորական միջոցառումներ էին պաշտպանելու համար պետական շահերը «ոչ լոյալ ցեղի հնարավոր հարձակումից»: Ամերիկյան կոմիտեն բացահայտում էր թուրքական այս փաստարկների ստահոգությունը: Հայ որբերին թուրքական անուններ էին տալիս և դաստիարակում որբանոցներում որպես թուրքերի: Կեսարիայում 500-ից ավելի հայ ընտանիքների բռնություններ մահմեդական դարձրին (44, էջ 112, 295):

Սեբաստիայի նախկին նահանգապետ Մուհամեդ բեյը 1916-ի հունիսին անձամբ էր զլիավորում «ամելե թաբուրի»՝ բանվորական գումարտակների հայ զինվորների ջարդը: Ամերիկացի ականատես Ալբերտ Մակենզին անձամբ ճանաչում էր հայ ժողովրդի բազմաթիվ դահիճների: Նա հիշատակում է խորբերոցի մի իթթիհադականի, որը պարծեցել էր, թե կենակցել է տեղահանված 72 հայ աղջիկների հետ (100, էջ 30):

1920-ի դարնանը Կահիրեում հրատարակած իր գրքում Պիեր Մերջիմեկյանը տվել է Անկարայի հայության տեղահանման ու կոտորածի համապարփակ պատկերը: Նա պատասխանել է բաղձալիվ «ինչուների», խորապես վերլուծե-

լով իթթիհադի հակահայեական, հակամարդկային գործողությունները, նահանգապետ Մազհար բեյի, կոմիտեական Աթեֆ բեյի զաղրելի շարագործությունները: Գիրքը բաղկացած է երեք գլխից. 1. Ինչո՞ւ Անգորայի հայերը տեղահանվեցին և կոտորվեցին. 2. Անգորայի հայերն ինչպե՞ս տեղահանվեցին և կոտորվեցին. 3. Իմ անձնական ճակատագիրը Անգորայի տեղահանության մեջ (105):

Թուրքական գեհենից մաղապուրծ հայ մարդիկ պատմելով տեղի ունեցած սադսափների մասին, միաժամանակ խնդրում էին շփապարակել իրենց անունները, չվտանգելու համար դեռևս փրկվելու հույս ունեցող հարազատներին (86, էջ XXXIX):

1916-ի դարեանը արևմտահայ գաղթականների թիվը Արևելյան Անդրկովկասում հասնում էր 240 հազարի. Երևանի նահանգում՝ 105 հազարի, Թիֆլիսի նահանգում՝ 7400-ի, Սևծովյան նահանգում՝ 2300-ի, Ստավրոպոլի նահանգում՝ 6200-ի, Թերեքի մարզում՝ 3500-ի, Կուբանի մարզում՝ 19000-ի, Կարսի մարզում՝ 24000-ի, Բաթումի մարզում՝ 12000-ի, Բաքվի նահանգում 2900-ի (48, № 1, 1916, էջ 15, 21):

Արևմտյան Հայաստանի հայերից փրկվել էին ընդամենը 600 հազար հայ: Եթե հայ բնակչության թվի հիմքում վերցնենք պատրիարքարանի տվյալները, ապա հայ ժողովրդի կորուստները կազմում են 1,5 միլիոն մարդ (30, էջ 75):

Ռուսահայաստանում ստեղծված ծանր վիճակը նկարագրված է Բ. Իշխանյանի «Աղետի և տառապանքի աշխարհից» (Թիֆլիս, 1915) գրքույկում: «Ապաբախտ ժողովուրդն ինքն իր բախտին է թողնված միանգամայն անօգնական՝ գաղթելու ժամանակ», — գրում էր նա (էջ 7—8):

1915-ին միայն էջմիածնում 30 հազար գաղթական մեռավ (42, էջ 87): Արևմտահայությանը էջմիածնից, Ռուսաստանից իսպառ խղելու մտադրությամբ Թալեաթը 1916-ին հատուկ կաթողիկոս նշանակեց Թուրքահայերի համար Կիլիկիայի Տեր-Սահակ կաթողիկոս խապայանը կազմեց իր հոգևոր ժողովը, մեկուսանալով Գամասկոսի մեջ (14, էջ

12): Երիտթուրքերի նպատակն էր հիմնովին քանդել հայոց միասնական կյանքի բոլոր կոմանները:

«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն «իրեն դրսևորեց ավելի անխիղճ, քան իր նախորդները՝ ամբողջ կայսրության մեջ իրականացնելով «թուրքացման» քաղաքականությունը», — գրում է Լեոնարդ Լիիլը, 1915-ի ապրիլից սկսած թուրքական կառավարության հրամաններով սիստեմատիկ փորձ էր արվում Թուրքիայի հայոց բնակչությանը արմատախիլ անելու համար: «Տղամարդկանց մեծամասնությունը մորթվեց հաճախակի առավել սարսափելի տանջանքների ենթարկվելուց հետո: Քնքուշ կանանց գերեվարեցին թուրքական բեյերի ու սպաների հարեմների համար: Երեխաներին ստրկության վաճառեցին, մահմեդական դարձնելու պայմանով:» (96, էջ 8):

Եթե որևէ մեկի մոտ տարակուսանք կա Փոքր Ասիայում կատարված թուրքական դաժանությունների վերաբերյալ, թող ծանոթանան հայերին տեղահանելու ու ոչնչացնելու մասին թուրքական պաշտոնական հեռագրերին: Այսպես էր գրում Լոնդոնի «Դեյլի թեյեգրաֆ» թերթը 1922-ի մայիսի 29-ին, մատնացույց անելով Մարկ Հ. Վարդի «Դեպոդոսացիաները Փոքր Ասիայում 1921—1922 թթ.» գիրքը (104): Հիշատակվում էր Թալեաթի հրամաններից մեկը (9. 09. 1915), որտեղ ասված էր, որ Թուրքիայում ամենուրեք վերացվում է հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքը: Մի այլ հրամանում (29. 09. 1915) Թալեաթը թուրք պաշտոնատար անձանց արդելում էր ամուսնությունը հայ կանանց հետ, պահանջելով վերջիններիս ուղարկել անապատ: Այնուհետև պահանջվում էր (18. 11. 1915) տյնպիսի միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի տեղահանված հայերի քաղաքականների ճանապարհներին զրոնրվող քաղաքներում և մեծ գյուղերում օտարների, մասնավորապես, ամերիկացիների ուշադրությունը հրավիրող անկարգություն չլինի: Թալեաթը պահանջում էր ամեն ինչ անել ցույց տալու համար, որ տեղահանության միակ նպատակը բնակչության վայրը փոխելն է: Մի այլ հրամանում (29. 11. 1915) խնդիր էր դրվում ճանապարհների եզրերից հավաքել հայերի դիակները, որոնք արդեն դարձել էին օտարերկրյա սպաների կոշմից ֆոտոնկարահանման առարկա:

Պատերազմի տարբեր գոտիներում տեղ գտած ահապոր
սարսափներից ոչ մեկը չի կարող համեմատվել հայերի ող-
բերգության հետ: Այսպես էր գրում Հենրի Մորգենթաուն
1918-ի մարտին (110):

Թալեաթի պնդումներն այն մասին, թե հայերը լոյալ
չէին, թե նրանք համագործակցում էին թշնամի տերություն-
ների հետ, պատմաբան Հովարդ Ջ. Սաշարը բնութագրում է
որպես «սկզբից մինչև վերջ հորինվածք» (117a, էջ 101)¹
Լրիտթուրքական ժողովրդասպան ժրագիրն արդարացնելու
համար:

Ինչպիսի՞ն էր իմպերիալիստական տերությունների դիրք-
որոշումը հայկական հարցում, Ի՞նչ էին գրում արևմտանվոր-
սական և ամերիկյան թերթերն ու ամսագրերը, գրքերի հե-
ղինակներն այն օրերին: Այս հարցերի պատասխանը այս-
օրվա սերունդներին անհրաժեշտ է, ճիշտ ըմբռնելու համար
իմպերիալիստական ներկա քաղաքականությունը Մերձավոր
արևելքում, հյուսիսատլանտյան պակտի անդամ Թուրքիայի
դիրքը հակասովետական պլաններում:

Իմպերիալիստական տերությունները հանդիսացան թուր-
քական ոճրագործության մեղսակիցներ: Նախ, հիշեցնենք, որ
միլիտարիստական Գերմանիան վայրենաբարո թուրքական
պետության դաշնակիցն էր և հակահայկական հանցագործ
քաղաքականության գլխավոր ոգեշնչողը: Այս խնդրին մենք
անդրադարձել ենք տակավին 1965-ին (17): Նույն խնդրին
նվիրված նոր աղբյուրներ են հրապարակ հանվել: Հարկ ենք
համարում լրացուցիչ նյութերի և վկայությունների հիման
վրա պարզաբանել գերմանական քաղաքականության հակա-
մարդկային էությունը:

Տասնամյակների ընթացքում գերմանական պետականու-
թյունը, քաղաքագետները, զինվորական միսիաները գործով
ու խոսքով ոգևորում էին թուրքական կառավարողներին,
նրանց մղում արկածախնդրությունների: Օսմանյան կայսրու-

Թյան մասնակցությունը պատերազմին նաև գերմանական ակտիվ քաղաքականության ազդեցության արգասիքն էր։

Պատերազմի նախօրյակին թուրքական բանակի վրա սնշադ մեծ էր գերմանական զինվորականների ազդեցությունը։ Հայկական հարցի շուրջը դիվանագիտական պայքարի թեժ պահին դիվանագիտական նոր վեճ առաջացավ Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև իման ֆոն Սանդերսի ռազմական միսիայի պատճառով։ Սրա 1913-ի միսիան օժտված էր լայն լիազորություններով։ Նույն թվականի մայիսին Բեռլին ժամանեց Մեծ Բրիտանիայի թագավորը։ Պարզ դարձավ, որ Անգլիան իր դաշնակիցների թիկունքում գործարք է կնքում Գերմանիայի հետ, նրա ձեռքը հանձնելով ամբողջ թուրքական բանակը։

Երիտթուրքերի քաղաքականության բացահայտ հակառուսական այս դրսևորման դեմ մեծ աղմուկ բարձրացրեց ռուսական մամուլը։ Ավելի ուշ Բեռլին ուղարկված Ռուսաստանի կառավարության նախագահ Կոկովցևի բողոքները գործնական նշանակություն չունեցան (65)։ 1913-ի դեկտեմբերի կեսերին գերմանական զինվորականների խումբը (թվով 800 մարդ) ժամանեց Կ. Պոլիս։ Իման ֆոն Սանդերսն ստացավ թուրքական բանակի մարշալի կոչում և դարձավ նույն բանակի գլխավոր տեսուչ։

Պատահական չէ, որ գերմանական ֆաշիստ Կուրտ Օկայր մի ամբողջ դիրք (700 էջ) է նվիրել էնվեր փաշային՝ Գերմանիայի «մեծ բարեկամին»։ Գրքի բնաբանը Հիտլերի գովասանական կարծիքն է էնվերի մասին։ Տեղին է հիշել ժողովրդական առածը՝ «նման զնմանս գտանե»։ Ըստ ֆաշիստ հեղինակի, «միայն էնվերն էր ճիշտ հասկանում և գնահատում Թուրքիայի բարեկամությունը Գերմանիայի հետ» (114)։ Իսկ գերմանացիներն էնվերին շոյելու համար Թուրքիա ուղարկվող ապրանքների վազոնների վրա Թուրքիայի փոխարեն գրում էին՝ «էնվերլանդ»։

Կլեմանսոն իր խմբագրած «L'Homme Libre»-ի մեջ 1913-ի հուլիսի 28-ին նշում էր Բեռլինի բացասական դերը հայկական հարցում։ Նա գրում էր, որ ցարական կառավարությունը ետ կանգնեց Հայաստան գորք մտցնելու

մտքից, հանդիպելով Գերմանիայի դիմադրությանը (27, № 165, 1913):

Ահա թե ինչպես էր պատկերացնում հայկական հարցը ու նրա շուրջը գոյացած միջազգային հարաբերությունների թնշուկը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության ղեկավարներից մեկը՝ Յիմերմանը 1914-ին, պատերազմի նախօրյակին: Հայաստանից ստացվող բոլոր զեկուլյցները, ասում էր նա, վկայում են այն մեծ հույսերը, որ այդ ժողովուրդը կապում է Ռուսաստանի հետ: Թուրքերի նկատմամբ հայերի ունեցած իրոք անվստահության պատճառով Գերմանիան անհնարին է համարում նրանց մեկը մյուսի հետ հաշտեցումը: Թուրքիայի ամբողջականությանը սպառնացող վտանգից խուսափելու համար Գերմանիան ըստ էության հայերին պետք է լրիվ հանձնի թուրքերի տնօրինությանը: Բայց այստեղ, ցավոք, ասում էր Յիմերմանը, Ռուսաստանը հանկարծ հանդես եկավ հայերի շահերի պաշտպանությամբ: Բացի այդ, պետք է վախենալ նաև հայկական հուլումներից, ինչը Ռուսաստանի միջամտություն առաջ կբերի: Այնուհետև, Յիմերմանը եղբակացնում էր. եթե Գերմանիան պաշտպանի հայկական բաբենորոգումների ծրագիրը և դրանով իսկ նըպաստի հայերի պահպանմանը, ապա հարկ կլինի հոգ տանել հայերի համակրանքը շահելու ուղղությամբ: Դրա համար անհրաժեշտ կլինի հայերին ապացուցել Գերմանիայի բարյացակամությունը ինչ-որ օգտակար գործողություններով: «Ինչնիցե, ես դեռ կանգ չեմ առել մի որևէ որոշակի տեսակետի վրա,— ամփոփում էր իր մտքերը Յիմերմանը,— և պետք է մի լավ մտածել այդ ամենի մասին»: Քանի որ հայերը համակրում էին Ռուսաստանին, նրա հետ էին կապում իրենց վաղվա օրը, ապա Գերմանիան պաշտպանելու էր երիտթուրքերին նրանց հակահայկական գործողություններում: Գերմանիան երբեք չի կառողանա ապահով տիրապետություն ունենալ Կիլիկիայում և Միջագետքում, քանի դեռ Ռուսաստանը ձգտում է նվաճել Հայաստանը, քանի որ ամեն մի ղինվորականի պարզ է, որ «ով տիրում է Հայաստանին, նա անխուսափելիորեն տիրում է Միջագետքին և Կիլիկիային՝ դեպի Միջերկրական տանող ելքին»: Այսպես էր մտածում Գերմանացի դիվանագետը՝ հայոց արտաքին գործերի ան-

սլաշտոնի համառոտամասար դոկտոր Զավորիկի հետ ունեցած գրույշի ժամանակ, 1914-ի սկզբին (50, թթ. 29—32)։

Մի կողմից, Գերմանիան հարաճուն հաջողությամբ աշխատում էր թուրքիայում գրավել գերակշիռ դիրք, որի ողնաշարը Բաղդադի երկաթուղին էր։ Պարզ է, որ տնտեսական այս սողդեցության պահպանության ամրապնդման համար ամբողջ օսմանյան կայսրության սահմաններում, Բեռլինի կառավարությունը պետք է քաղաքական աջակցություն ցույց տար Բ. Դռանը, բայց, մյուս կողմից՝ գերմանական կառավարությունն ի նկատի ուներ օսմանյան կայսրության փլուզումն ավելի կամ պակաս մոտավոր ապագայում և այս նախաձեռնությամբ պատրաստվում էր թուրքիայի բաժանմանը՝ նըպաստակ ունենալով Փոքր Ասիայում ստեղծել հատուկ գերմանական «աշխատանքի գոտի» (Arbeit Zone)։ Այստեղից էլ Վիլհելմշտրասեի հայկական քաղաքականության շարունակությունն տատանումը. նախ՝ գծող չթողնել Հայաստանում որևէ լուրջ բարենորոգում չկամեցող բարեկամ թուրքիային, և ապա՝ շիրտնացնել հայկական տարրին (28, էջ 72)։

Կ. Պոլսում գերմանացի դեսպան Վանգենհայմն իր վերադասին հղած հաղորդումներում պարզում էր իր տեսակետի իմաստը։ Նա դեմ էր, որ վեց վիլայեթները միացվեին մի մեծ նահանգի մեջ։ Այս դիրքերից էլ նա քննադատում էր ռուսական նախադիժը։ Վանգենհայմն առարկում էր հայկական նահանգից մի բունի քրդական մեծամասնություն ունեցող գավառներ (Էնջիարի, Սղերդի հարավային մասը, Բիշերեկ և Ենջիլիս և Սըվասի հյուսիսարևելյան մասը) դուրս հանելու գեմ։ Այս հարցադրման մեջ նա տեսնում էր ռուսական կառավարության կողմից Ռուսաստանի վրա հենված հայկական մեծամասնություն ունեցող վարչական մի միությունն ստեղծելու ձգտում։ Մյուս կողմից, նախագծվող հայկական նահանգի հարավային մասը, ըստ բարոն Վանգենհայմի, գտնվում էր գերմանական շահերի շրջանում։ Գերմանիայի դեսպանը պաշտպանեց թուրքական ծրագիրը, որ նախատեսում էր ընդհանուր բարենորոգումներ ամբողջ կայսրության համար (28, էջ 67)։ Վանգենհայմը գտնում էր, որ «հայկական հարցի օգնությամբ Ռուսաստանը կամենում է իր առջև բաց պահել Կ. Պոլսի ճշմարտությունը» և որ «սահ-

մանի մոտ պատահած առաջին կոտորածը պատրվակ կծառայի Ռուսաստանին մտնելու Հայաստան» (90, № 15304), իհարկե, այս կարծիքն ամբողջությամբ չէին բաժանում ոչ Պետերբուրգում գերմանական դեսպան Պուրտալեսը, ոչ արտաքին գործերի մինիստր ֆոն Յագովը։ Սրանք այն կարծիքին չէին, թե Ռուսաստանն ամեն գնով կոնֆլիկտ է փնտրում Թուրքիայի հետ, նշանակություն էին տալիս Սադոկովի այն հավաստիացումներին, թե իր կառավարությունը չափազանց շահագրգռված է իր սահմանները զերծ պահելու հեղափոխական անկարգություններից։ Մի գրության մեջ ֆոն Յագովը հայտնում էր Վանգենհայմին, որ ինքը հավատում է ռուսական կառավարության ձգտմանը՝ առժամանակ պահպանելու Թուրքիայի ամբողջականությունը (90, № 15367)։

Անդրադառնալով հայկական հարցում Գերմանիայի դերին, ռուս դիվանագետ Գուլկեիչը գրում է. Գերմանիան «հայկական խնդրում մեզ հետ համաձայնվեց երկու նպատակով. նախ՝ որպեսզի հնար ունենար ասելու Բ. Դռանը, թե ինքը չափավոր, Թուրքիայի համար վտանգ չներկայացնող բարենորոգումների գնով կարողացավ ռուսներին ետ պահել բնագործակ բարենորոգումներից. երկրորդ՝ ապահովելու համար բարյացակամությունը հայերի, որոնց Գերմանիան կարևորություն է ընծայում շնորհիվ նրանց գերակայության Կիլիկիայում, որը գերմանացիք համարում են իրենց ապագայության ոլորտը։

1912—1913 թթ. Գերմանիայում որոշակի սարածում էր գտնում այն տեսակետը, թե ասիական Թուրքիայի քաղաքական ու տնտեսական ամրացումը և եվրոպականացումը անկարելի է, առանց հայ ազգի աջակցության, թե գերմանացիների ու հայերի շահերը առնչվում են։ Մյուս կողմից, ի դեմս հայերի տեսնում էին իրենց մրցակիցներին առևտրի, արդյունաբերության և ֆինանսների բնագավառներում։ «Ահա թե ինչու նրանք ակտիվորեն նպաստում էին հայերի ֆիզիկական ոչնչացմանը։ Միայն Թուրքերը չէին էլ կարողանա դա իրագործել այդքան մեթոդիկորեն։ Դրա համար նրանք չափազանց վատ կազմակերպիչներ են։ Այստեղ պարզ արտահայտվեց գերմանացիների մասնակցությունը» (98, էջ 195, 196, 206)։ Պանգերմանական միության օրգան

«Ալդեյշե բլետսեր» թերթը 1913-ի հունիսի 28-ին գերմանական ժողովրդին կոչ էր անում «իր ձեռքը դնել» ասիական Թուրքիայի վրա («տնտեսական ինքնապաշտպանության» նպատակով), թուրքերին համարելով անընդունակ օգտագործելու իրենց հողը երկրի տնտեսությունը զարգացնելու համար (47, էջ 21)։

«Գերմանիան 1913 թվականին սպառնում էր պատերազմով Հայաստանի պատճառով...», — հիշատակում է վ. Ի. Լենինը, նա ուշադրություն էր նվիրում «Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիան և համաշխարհային պլուտերազմը» գրքի հեղինակ Լենչի այն մտքին, թե «1913 թվականին Ռուսաստանը փորձում էր գրավել Հայաստանը» (1, հ. 39, էջ 374, 868)։

Թուրքիան ավելի որոշակի ընկալվ Գերմանիայի գիրկը, երբ Զերչիլը բռնագրավեց Անգլիայում պատվիրված թուրքական երկու ռազմանավերը (117, էջ 13)։ 1916-ի ավարտին վ. Ի. Լենինը նշում էր, որ Թուրքիան ֆինանսական ու ռազմական առումով Գերմանիայի վասալն է դարձել։

Կ. Պոլիսը լիքն էր գերմանական զորքերով, տեղեկագրերով, որոնք հիանալի հեռանկարներ էին խոստանում գերմանական առևտրին Փոքր Ասիայում, տալիս էին գործնական խորհուրդներ և ցուցումներ Գերմանիայի վաճառականներին Արևելքում առևտրի սովորությունների ու կարգ ու կանոնի մասին (66, № 69, 1919)։ Պատերազմի պահին, երբ արյան ծաղվի երիտթուրքերի պարագլուխները գերմանական դիվանագետներին ասում էին, թե նրանք նույնպես հայերի նկատմամբ նույնը կանեին և պահանջում էին շմլիջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին, կայզերական Գերմանիայի ներկայացուցիչները համաձայնության նշան էին անում։ 1916-ի հունիսին Շվեյցարիայում Հալեպի գերմանական դրպորոցի ավագ ուսուցիչ դոկտոր էդ. Գրիտների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ պրոֆ. Խաչատրյանը տեղեկացել էր, թե կայզերն ինչ էր ասել էնվերին հայերի մասին. «Դուք կատարելապես ազատ եք ձեր ուզած ձևով կարգադրելու հայոց խնդիրը...»։ Այո, Լեփսիոսը գրել է. «Դժբախտաբար կայզերը շատ գեշ է տրամադրված հայերի վերաբերմամբ» (19. 29. 11. 1919)։

Գերմանական թերթերը տեղահանությունները ներկայացնում էին որպես թուրքական կառավարության անհրաժեշտ միջոցառումներ (91, էջ 17): Կ. Պոլսում գերմանական ռազմածովային խորհրդական հերցոգ էռնստ Ռենդլովը «Դոյչե Տագեսցեյտունգում» գրում էր, թե «Թուրքիան ոչ միայն իրավունք ունի պատժելու ասպտամբ հայերին, այլև դա համարում է Թուրքիայի պարտքը», այն պատճառաբանելով ռազմական անհրաժեշտությամբ: «... Մենք՝ գերմանացիներս, պետք է համարենք այդ հայկական հարցը ոչ մայն Թուրքիային, այլև նրա բոլոր դաշնակիցներին վերաբերող հարց»։ Նա դաշնակիցների պարտքն էր համարում ամեն կերպ օգնել «թուրքերին այն ժամանակ, երբ նրանց վրա հարձակվում են դրսից» (48, № 2—3, 1916, էջ 30):

1915-ի հոկտեմբերի 4-ին պատասխանելով գերմանական «Յեյտունգշերլադ» թերթի խմբագիր դ-ր Ֆաբերի հարցմանը, Ցիմերմանը չէր թաքցնում, որ «հայկական հարցի պատճառով խզել կապերը Թուրքիայի հետ մենք հարմար չենք գտել և չենք գտնում» (125, էջ 144):

1915-ի հունիսին գալով Կ. Պոլիս և տեղեկանալով հայկական ջարդի մանրամասների մասին, Լեփսիուսն ասում էր, թե «այժմ այնպիսի մի եղեռն է կատարվում, որ ոչ միայն Թուրքիայի պատմության, այլև ընդհանուր պատմության մեջ իր նախընթացը չունի...» (19, 27. XI. 1919): Հերբերտ Գիբոնսը գրում է, որ իրեն ծանոթ ամերիկյան մի միսիոներ, որին ինքը հավատ է ընծայում, տեսել է, թե ինչպես ասիական Թուրքիայի մեծ քաղաքներից մեկում գերմանական սպան անձամբ ղեկավարում և ուղղություն էր տալիս թուրքական հրետանուն ռմբակոծելու հայկական խաղաղ բնակչությանը: Ըստ նրա, այլ կետերում գերմանական հյուպատոսներն ամեն կերպ պաշտպանում էին հայերին կոտորելու թուրքական քաղաքականությունը (52a, էջ 27):

Սակայն գտնվեցին ազնիվ գերմանացիներ, որոնք գերմանական իշխանությունների հետապնդումների, արգելքների ու զրաքննության պայմաններում իրենց ձայնը բարձրացրին, բուխողով հայոց գենոցիդի դեմ: Դրանցից առաջինը Կարլ Լիբկենխտն էր, որը գերմանական ռախիստագում կատարած իր ճշմարտացի ու սկզբունքային հարցապնդումնե-

րով ու հայտարարութիւններով բացահայտում էր կատար-ված շարագործութեան արմատները, ցույց տալիս Թուրքիայի դաշնակից գերմանական կառավարութեան վատ դերը (59), Լեփսիուսը գրել է, թե պատերազմի ժամանակ գերմանական գրաքննութիւնը չէր արտոնում Թուրքիայում տեղի ունեցող դեպքերի մասին ճշմարտութեան հրապարակումը (15, էջ ա):

Գերմանական որոշ սոցիալ-դեմոկրատներ՝ «Ուլշտեյն պարլիշինգ հաուդի» դիրեկտոր Բեռնհարդը, հրատարակել էր Յուլիուս Կալիսկին և ուրիշներ, Լեփսիուսին մեղադրում էին հայոց վիճակն անհիմն կերպով ծայրահեղ մոռալ գույներով ներկայացնելու մեջ: Յու. Կալիսկին նույնիսկ գոհունակու-թիւն էր հայտնել, որ հայերի գործարար ունակութիւնները կարող էին «հաջողութեամբ փոխարինվել հրեականով» (125, էջ 145):

Մտորութեան մի նմուշ է համարում Յ. Մարկվարտը դեր-մանական մի ժուռնալիստի վարքագիծը «Դոյչե Տագեսցեյ-տունգ» թերթից, որը ոչ միայն հավանութիւն էր տալիս, այլև արդարացնում էր հայերի ոչնչացման գործը: Մինչև 1918-ի հոկտեմբերը գերմանական կառավարութիւնը խստիվ արդելում էր որևէ դրական լուր, տեղեկութիւն հայտնել հա-յերի մասին: Թուրքական զրպարտութեան հերքման որևէ փորձ (հոդվածների, գրքուկների հրատարակում), որը կա-րող էր հասարակութեանը պարզել իրականութիւնը, ներկա-յացվում էր որպէս Գերմանիայի նկատմամբ թշնամական գործողութիւն: Մարկվարտը բերում է մի օրինակ. երբ մի հեղինակ՝ դոկտոր Մարտին Նեպաժը հրապարակեց «Դիմում գերմանական ժողովրդի ներկայացուցիչներին» գրքուկը, Քյոլ-նի թերթերից մեկը փորձում էր ժխտել նույնիսկ այսպիսի հեղինակի գոյութիւնն անգամ: Մարկվարտը ցույց էր տա-լիս գերմանական գրաքննութեան հակաժողովրդական բը-նույթը: Գերմանացի պաշտոնյաները չէին թաքցնում թուր-քական վայրենութիւնները պաշտպանելու իրենց դիրքը, պա-հանջում էին մեղադրել հայ ժողովրդին, որն իբրև ինքն էր հրահրել կոտորածը (103):

Բեռլինում լույս տեսնող բողոքական «Ալզեմայնս միսիոնս ցեյտշրիֆտ» ամսագիրը (հրատարակիչներ՝ պրոֆ. Յուլիուս Ռիխտեր և Իոհանես Վարնեկ) հրապարակեցին Թուրքիայում

4այերի կոտորածների վերաբերյալ մի շահագանց ճշմարտացի հաշվետվություն: Այստեղ հիմնականում հիշատակվում էին ծագումով և հպատակությամբ գերմանացի ակա-նատեսների վկայությունները: Գերմանական զրաքննությունն անհանգստացել էր և արգելել որևէ արոտապություն այդ ամսագրից կամ որևէ հղում այդ նյութին (48, № 2—3, 1916, էջ 1):

1916-ի հունվարի 4-ին Լոնդոնի «Թայմսը» տպագրել է մի ակահուստեսի պատմածները հարբերդից դուրս եկած 5000 տեղահանված հայերի տանջանքների մասին, որոնք ցնցոտիների մեջ, քաղցած ու վայրենացած ոչնչացվեցին ճանապարհին՝ խեղդվելով գետերի ջրերում, սարսափահար լինելով անսպասելի: 5000-ից տեղ էին հասել ընդամենը 213-ը: Այս նյութում սոսկալի պատկերներ են նկարագրված տեղահանված կանանց ու աղջիկների կյանքից: Գերմանացի սպան հրամայում է թուրք ժանդարմներին մտրակներով ծեծել ջրի վրա խմբված հայ կանանց ու երեխաներին: Իսկ գերմանական սպաները հրանոթներից կրակ էին բացում անդեն հայերի տների վրա (118, էջ 63—69):

Կ. Պոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալապիչինին նկատել էր. ականերև է, որ որոշված է արմատախիլ անել հայկական տարրը, ոոն այնքան կասկածելի է դարձել այստեղ, մնասակար մեկերնդմիշտ (127, էջ 233): Ինչ խոսք, որ ին գերմանական դեսպան Վանգենհայմը, թե ավստրո-հունգարական դեսպան Պալապիչինին անհանգստացած էին, որ Թուրքիայի քրիստոնյաների դեմ ձեռնարկված անմարդկային արարաքները կարող էին իբր Անտանտի տե-րություններին պատրվակ տալ իրենց ամբողջ ուժն ուղղելու Թուրքիայի դեմ: Վանգենհայմը Թալեաթին խորհուրդ է տալիս խուսափել «կանոնց ու երեխաներին հետապնդելուց»՝ Թուրքիայի հակառակորդներին պրոպագանդայի լավ նյութ շմատակարարելու համար: Թալեաթն իր պատասխանում ընդունում է, որ դավառներում գոհվել են հազարավոր մարդիկ, բայց շեշտում է, թե ոչ միայն հայեր, և ժխտում է դա-ժան արարքների փաստը (125, էջ 135): Ոմանք փորձել են թուրքական գործերում գերմանական քաղաքականությունն այս կամ այն նրբերանգր բացատրել դեսպանների անձնա-

վորությամբ: Բայց իրականում ղեսպանները փոխվում էին, իսկ կայզերական Գերմանիայի թուրքասիրական քաղաքականությունը պահպանվում էր:

1915-ի հուլիսի 20-ից մինչև հոկտեմբերի 2-ը Վանգենհայմը արձակուրդ էր վերցրել, և ղեսպանատան գործերը վարում էր իշխան Հոհենլոե Լանգենբուրգը: Նրան որպես ժամանակավոր հավատարմատար փոխարինեց ֆոն Նելրատը: 1915-ի հոկտեմբերին սրտի կաթվածից մեռավ ղեսպան Վանգենհայմը: 1915-ի նոյեմբերից մինչև 1916-ի հոկտեմբերը ղեսպան էր կոմս Վուլֆ Մետերնիխը: Նրանից հետո ղեսպան նշանակվեց ֆոն Կյուլմանը (1916-ի նոյեմբերից 1917-ի հուլիս), հետո Կոմս Բերնսդորֆը (1917-ի նոյեմբերից—1918-ի հոկտեմբեր): Այս բոլորի օրոք գերմանական քաղաքականությունը մնաց շեշտված հակառուսական և հակահայկական՝ թուրքական բոլոր գործերում: Մյանք բոլորն էլ իրենց սև մասնակցությունը բերեցին թուրքական պետականության հակահայկական գործողություններին:

Վերլուծելով 1916-ի հուլիսի 30-ին Կ. Պոլսից Բեռլին գերմանական նոր ղեսպան Վուլֆ Մետերնիխի հղած զեկույցագրի բովանդակությունը, Ուոկերը ցույց է տալիս երիթ-թուրքերի իրականացրած հակահայկական վայրենի քաղաքականության զարկերիությունը: Նա դրում է, որ այն «քաղաքական մոլեռանդություն էր», որը «ուղեկցում էր գենոցիդին»: 1915-ի հայկական գենոցիդն իրապես XX դարի «պտուղ էր ռասիզմի ու ռացիոնալիզմի խառնուրդով» (127, էջ 237):

Արևմտահայության նկատմամբ կատարվածից սարսափել էին նույնիսկ սիոնիստները:

Գերմանացի Դևիս Թրիշը չի ժխտում, որ հրեաները մի պահ դանդաղեցրին Պաղեստինի գաղութացումը, որովհետև «ֆրանսիական և բրիտանական ազդեցիկ հրեաները տակավին գտնվում էին հայկական կոտորածների (1895—1897 թթ.) տպավորության տակ»: Իրականում հայերի սպանդը Կ. Պոլսում մի համոզիչ ապացույց էր, որ հրեաները օսմանյան կայսրությունում ապահով վիճակում էին, քանզի ոչ մի հրեայի զլխից մազ չպակասեց: Եվ 1897-ին սիոնիստների առաջին համագումարը որոշեց հրեա ժողովրդի համար հիմնա-

դրել հայրենի օջախ Պաղեստինում: Հետո 1907-ին Յաֆայում բացվեց առաջին հրեական դպրոցը, 1914-ին՝ առաջին պոլիտեխնիկական ուսումնական հաստատությունը: Իսկ 1915 թվականի «տպավորությունից» թվում էր, թե անհնար էր ազատվել: Դոկտոր Դևիս Թրիշը դա գրել էր 1915-ի ավարտին (88):

«Շու գերմանացիներին համարում եմ լիովին սլաւասլաւնատու հայերի կոտորածի համար: Բեռլինից ասված մի քանի խոսքը կարող էր վերջ դնել կոտորածին քանաչորս ժամվա ընթացքում»: Այս խոսքերը պատկանում են անգլիական պառլամենտի անդամ Օ'Քոնորին, որը մասնակցել էր 1919-ին լոնդոնում տեղի ունեցած հայանպաստ միտինգին (79, էջ 23):

1917-ի ամռանը Վիլհելմ II-ի և Բալեաթ փաշայի միջև տեղի ունեցած բանակցություններից հետո որոշվեց Խուրքիային 5 միլիոն մարկ հատկացնել Ռուսաստանի դեմ չիհադը՝ կրոնական սլաւաերայմը շարունակելու և ծավալելու նպատակով (61, էջ 54): 1915-ի գարնանից մինչև 1916-ի դեկտեմբերը Կ. Պոլսի անցուղարձի ականատեսներից է գերմանական «Քյոլնիշե Յայտունգ» թերթի թղթակից ղոկտոր Հ. Շտյուրմերը: Նրա գիրքը (118) ժամանակին մի շառաշուն ապտակ հանդիսացավ հայ ժողովրդի դահիճների ու նրանց համախոհների երեսին: Հայերի կոտորածը նա համեմատում է Աֆրիկայի ստրկավաճառության, ներսնի կողմից քրիստոնյաներին օտարելու մեթոդների հետ: Նա համոզիչ փաստերով ժխտում է արեւմտահայության անդահանությունը «պատերազմական անհրաժեշտությամբ» բացատրելու երիտթուրքական ստահող վարկածը: Նա ցույց է տալիս, որ երիտթուրքերը մշակել էին հայ ցանուն արմատախիլ անելու համապարփակ սխտեմ» (118, էջ 49): Գերմանացի լրագրողը Շվեյցարիայում ծանոթացել էր Թոյնբրիի հայկական կոտորածին նվիրված գրքի ձեռագրին: Նա համոզված էր, որ հանձինս երիտթուրքերի, աշխարհը գործունի մարդկության պատմության ամենացիտիկ, ամենանույկալի ոճրագործների հետ (118, էջ 51): Գերմանացի լրագրողը չէր թաքցնում երիտթուրքական հանցագործների սրիկայությունը գերմանական կառավարողների մեղսակցությունը:

Շտյուրմերի կինը Գալաթասարայի փողոցներում 1916-ի

ամռանը տեսել էր հայ մարդկանց նկատմամբ կատարված վայրենությունները։ Տուն դառնալուով նա ամուսնուն տրամաբանական հարց էր տալիս. եթե այդ բոլոր հրեշավոր գործողությունները կատարվում են Կ. Պոլսի գործարար կենտրոնում, ապա ի՞նչ է կատարվում գավառում, ներքին շրջաններում (118, էջ 62—63)։ Շտյուրմերն ականատեսի և օսմանյան կայսրության սոցիալ-քաղաքական, ազգային խնդիրների խոր իմացությամբ ցույց է տալիս երիտթուրքերի պանթուրքիստական ծրագրի էությունը. թուրանիզմի, մեծ Թուրքիայի իրագործում «սրբազան» պատերազմի միջոցով. երկրի ներսում թուրքացում բռնի՝ քաղաքական ու ազգայնական միջոցներով, «հանցագործ բարբարոսությամբ», «նեղքին գաղութացմամբ և հայկական կոտորածներով» (118, էջ 152—153)։ Նույն հեղինակը շեշտում է, որ պոնիսլամականությունն իր տեղը զիջել էր ռասայական պանթուրքականությանը։ «Թուրքական Թուրքիա»՝ գոչում էին երիտթուրքերը։ Սրանք մտածում էին, որ պատերազմից հետո «Անատոլիան դառնալու էր թուրքական երկիր և թողնվելու էր իրենց» (118, էջ 176—178, 181, 185)։

Շտյուրմերը հաղորդում է, որ հայերից բռնագրավված ունեցվածքը, ապրանքները վաճառվում էին շնչին գներով (118, էջ 167)։ Նա հիշատակում է Մեհմեդ էմինին, որն իր գրվածքներով խրախուսում էր Անատոլիայի նվաճումը։ «Թուրք օջախ» հանդեսի էջերում թուրքականության ազդեցիկ տեսաբանները, այդ թվում արևմտահայության դահիճներից Բեհաէդդին Շաքիրը և ուրիշներ կոչ էին անում թուրքերին ամրանալ հայոց հողերի վրա, զարգացնել Արևելյան Անատոլիան (118, էջ 172—173)։ Թուրքականության գաղափարը երիտթուրքերն առաջ էին մղում շեշտված եռանդով. գործի էին կոչված ինչպես թուրքագիտությունը, այնպես և քաղաքական պրոպագանդան, գրում է Շտյուրմերը։ Ճիշտ է, Անդրկովկասը Ռուսաստանի դեմ հանելու էնվերի պլանը ձախողվեց պատերազմի հենց սկզբին, բայց երիտթուրքերը ռուսների հաղթանակները դիմավորելու էին առանց հայերի, դատարկված Հայաստանով (118, էջ 185—186)։

Անդրադառնալով Թալեաթի դերին, որը 1916-ին արդեն վարչապետ էր, ամենալայն լիազորություններով օժտված

երիտթուրք պարագլուխ, գերմանացի Շտյուրմերը նրան անվանում է «Թուրքիայի շթագադրված թագավոր» (118, էջ 195)։ Գերմանացի լրագրողը գտնում է, որ գերմանական կառավարությունը հավասարապես պատասխանատու է կատարված ջարդերի համար (118, էջ 42—43)։ Եվ հայերի նկատմամբ թուրքերի՝ «ջինգոիզմը» հիասթափեցրել էր նրան։

Ֆրանսիացի Ռենե Բինոնը իր «Հայերի բնաջնջումը» (1916, Փարիզ) գրքում գրում էր, թե «գերմանացիք քաղաքական շահ ունեին հայոց անհետացումով, որպեսզի Թուրքիան դառնա գերմանական ցեղին գաղթավայր»։ Բինոնը շեշտում էր, որ «գերմանական շահերը հրաշալիորեն ներդաշնակ էին թուրքերի դարավոր ասուլուծյան հետ» (6, էջ 13—14)։ Պատերազմի տարիներին օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի աղոթեցիկ դերի բացահայտմանը, գերմանա-թուրքական հարաբերությունների տարբեր կողմերի քննարկմանն է նվիրված կանադական պրոֆեսոր Ուլրիխ Տրումպենների փաստացի նյութերով ու դիպուկ նկատանքներով հարուստ աշխատությունը (125)։

«Հայկական ողբերգության մեջ Գերմանիայի դերի» հարցը, ըստ Տրումպենների, տակավին կարոտ է թարմ ուսումնասիրությունների։ Նա գտնում է, որ միակողմանի են արևմտաեվրոպական այն հեղինակները, որոնք ցայսօր փորձում են ապացուցել, թե պատերազմի ժամանակ հայերի հետապնդումները հրահրվել են գերմանական կառավարության կողմից։ Տրումպենները դատապարտում է Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի կառավարություններին այն բանի համար, որ նրանք տեսնելով, որ ամբողջ շրջաններ դատարկվում են հայերից՝ նրանց ցրելու ու ոչնչացնելու համար, ոչինչ վճռական ու էական ձևերակցեին թուրքական շարագործությունը դատապարտելու ուղղությամբ (125, էջ 205)։ Նա ցույց է տալիս, որ կայդերական Գերմանիայի տնօրեններն այնքան շատ էին շահագրգռված թուրքական դաշնակցին չխրտնացնելու մեջ, որ աչք էին փակում Բ. Դռան բոլոր հակամարդկային արարքների վրա։

«Իրականում,— գրում է Տրումպենները,— տրամադրության տակ առկա ապացույցների մեծամասնությունը այն հետևությունն է բերում, որ արևելյան նահանգներում հայ

բնակչության սիստեմատիկ ջարդերը արդեն որոշված էին «Ինթիհադին» ռեժիմի կողմից և հուլումները վանում ու այլ վայրերում լուկ հարմար առիթ ծառայեցին զանգվածային տեղահանումների ծրագրի իրականացման և մեծ մասշտաբով ոչնչացման համար» (125, էջ 203)։ Ըստ Տրումպենների, պատերազմի տարիներին օսմանյան հայերի հետապնդումները «ոչ հրահրվել և ոչ էլ հավանության են արժանացել գերմանական կառավարության կողմից»։ Սա, իհարկե, ապացույցներ պահանջող հայտարարություն է։ Բանն այն է, որ պատերազմական պայմաններում ինքնապաշտպանական ելույթների օջախները վերացնելու երիտթուրքերի քաղաքականությունը, անտարակույս, հավանության էր արժանանում ինչպես Գերմանիայի, այնպես և Ավստրո-Հունգարիայի կառավարողների կողմից։ Շատ դեպքերում Թուրքիայում ծառայող գերմանացի ռազմականները գործնականում օգնում էին Թուրքիային։ Տրումպենները փորձում է համոզել իր ընթերցողներին, որ դեպպեսի պաշտոնում վանգենհայմի փոխարինած Հոհենլոռե կանգնեբուրգը հայկական հալածանքները դատաստիստողի, սեփական նախաձեռնությամբ Թուրքական իշխանություններին բողոքներ ներկայացնողի դերում էր։ Այս նպատակով նա արխիվային բազմաթիվ քաղվածքներ է վկայակոչում, ցույց տալիս Թուրքական շարագործության պատասխանատվության իսկական հեղինակներին (125, էջ 141—142)։ Նա և գերմանացի այլ հեղինակներ փորձում են շրջանցել, մոռացության տալ փաստերը։

Տրումպենները փորձում է մեղմել Գերմանիայի կատարած սև դերը երիտթուրքերի հակահայկական շարագործության մեջ։ Սակայն նա չի հաջողում իր այդ փորձի մեջ, որովհետև փաստերն այլ բան են ապացուցում։ «Թեև Բեռլինի և Վիեննայի պետական գործիչները նողկում էին և ցնցված էին թուրքերի դժան քաղաքականությունից և Բ. Դոանը հետագայում ուղղեցին բազմաթիվ նախազգուշացումներ ու բողոքներ, նրանք ավելի շատ շահագրգռված էին այն բանում, որ թուրքերը շարունակեն մնալ պատերազմական վիճակում, քան այն բանում, որ իրենցից վանեն Բ. Դոանը, գործադրելով նրա վրա իրական, ուժեղ ճնշում», — եզրակացնում է

Ուրիխ Տրումպեները (125, էջ 132)։ Իր գրքի «Սպանությունները և գերմանացիները» բաժնում անգլիացի պատմաբան Ուոկերը ցույց է տալիս Գերմանիայի և Ալեքսանդր—Հունգարիայի մեղսակցությունը թուրքական ռազմաքաղաքական Տրումպեների գիրքը Ուոկերը գնահատում է որպես պատմական ճշմարտություններից հեռանալու մի փորձ՝ հագուստ գերմանացիների վառ դերի արդարացման։

Գերմանիայի դիրքորոշման բնութագրման տեսակետից հատկանշական է մարգարային Թալեհաթի թագման արարողությունը արտաքին դործերի նախարարության ուղարկած ծաղիկասաղի ժապավենի մակագրությունը. «Պետական մեծ մարդուն և հավատարիմ բարեկամին» (2, էջ 365)։ Վերջին հաշվով սա էր գերմանական պետականության դիրքորոշումը։

Պատերազմի նախօրյակին արդեն պարզ դարձավ, որ հայ ժողովուրդը կանգնեց Ռուսաստանի կողքին։ Նախօրյակին ռուսական պետական քաղաքականությունն իր որոշակի նպատակաուղղվածությամբ նպաստում էր Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու ընդհանուր մտայնության ու պատրաստակամության խորացմանը։ «Վախենալով հեղափոխական շարժման զարգացումից ինչպես թուրքահայերի, այնպես էլ ռուսահայերի մոտ,— գրում է սովետական պատմաբան Վ. Շպիլկովան,— ցարական կառավարությունը ձգտում էր հասնել այն բանին, որպեսզի Բ. Դուռը իրականացներ որոշ ռեֆորմներ կանխելու հեղափոխական պայթյունը, ինչպես նաև իր կողմը գրավելու հայերի համակրանքը» (73, էջ 19)։ Սակայն խաղաղ ժամանակների քաղաքականությունն արմատապես տարբերվում է պատերազմի պայմաններից։ Հայոց ամբողջովին ռուսասեր լինելու գործոնը թշնամություն էր ներկայանում թուրքականությանը։

Պատերազմի բռնկումը հույսեր ներշնչեց հայությանը, որ խորտակվելու է հայոց հարցի հզոր հակառակորդ Գերմանիան և ուրեմն նպաստավոր քաղաքական կացություն պիտի ստեղծվի հայոց հարցի լուծման համար։ Առաջ մղվեց Ռու-

սաստանին զինվորական աջակցություն ցույց տալու գաղափարը, Թուրքիային հարվածելուն անմիջական մասնակցություն ունենալու պատրաստակամությունը: «Այսպես թե այնպես՝ հայությունը փարեց կամավոր խմբերի գաղափարին. ամենուրեք բուսան օժանդակ մարմիններ, թափվեցին առատ նվերներ, հագուստ ու մթերք, եկան կամավոր խմբեր ու կովի գաշտ հասան»։ Այգային բյուրոն այդ գործի կազմակերպությունը հանձնեց մի հատուկ մարմնի, որ կոչվում է «Հայ կամավոր խմբերի կարգադրիչ մարմին» կամ, ինչպես ասում են ընթացիկ լեզվով, շտաբ (26, թ. 18—19)։ Թուրքական կողմն այս ամենն ընկալում էր որպես բացահայտ թշնամական գործուղություն հայերի կողմից։ «Եթե հայերը չլինեին,— հայտարարում էր թուրքական գեներալ Ալի Իսահան փաշան,— մենք կնվաճեինք Կովկասը» (89, էջ 132)։

Հիրավի, հայոց ընդդիմությունը թուրքական նվաճմանը պայմանավորված էր նրանց ապրելու ձգտմամբ։ Հայ ժողովուրդը մեծագույն զոհողությունների գնով պաշտպանում էր Կովկասի մատուցները նենգ թշնամու տարածողական նկրտումներից։ Խնդրի էությունն ամբողջապես հայտնի էր ցարական կառավարողներին։ Ահապատիկ ինչ էր ասում այդ սուրթով տրտաբխ գործերի մինիստր Ս. Ի. Սադոնովը. «Առաջներում ես արգեն առիթ ունեցել եմ հիշատակել այդ դժբախտ ժողովրդի անասելի տանջանքների մասին։ Դաշնակից Գերմանիայի բարյացակամ հաշտության տակ, թուրքերը, ամենչափ հավանականությամբ, մաքուրվել են իրականացնել իրենց վաղուցվա երազը հայ բնակչության լրիվ ոչնչացման մասին, որը չէր ենթարկվում մուսուլմանական ազդեցությանը և անհնար էր խանգարիչ հանգամանք հանդիսանում թուրքական կայսրությունը դերմանական տնտեսական ու քաղաքական շահերին ենթարկելու պլաններում» (48, էջ 181)։ Մյուս կողմից, ինչպես սահմանից այն կողմ, այնպես այստեղ՝ Անդրկովկասում հայոց քաղաքական-հասարակական շրջանները չէին կարող տնհանգիստ չլինել թուրքական թշնամության ահեղ բռնկման հնարավորությունից։ Այս առումով կամավորական շարժումը, ցարական կառավարության պլանների իրականացմանը ծառայելը վտանգավոր բան էր ներկայանում։

Ռուսաստանը նրանց ներկայանում էր որպես առաջադիմության, փրկության խարիսխ, որպես արևելյան բռնակալական լծից ազատագրվելու ունակ հնարավորություն։ Ցարիզմի հակաժողովրդական էությունը հետին պլան էր մղվել Արևելքում Ռուսաստանի ավանդական աղատագրական առաքելության բազմամյա փորձի լավատեսական գիտակցման համեմատությամբ։ Ռուսաստանի միջոցով ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը՝ այս էր գլխավոր մտահոգությունը։ Ռուսական բանակի առաջին ռազմական հաջողությունները խանդավառեցին հայության սրտերը։ Միաժամանակ, երիտթուրքական շովինիզմի գաղափարական մարզանքները զրկեցին գործնական հողի վրա։ Սարիզամիշի ճակատամարտում թուրքական բանակի պարտության մեջ մեղավոր ճանաչվեցին նաև հայերը։

Երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի թնդանոթների ունեցի, հրացանային համազարկերի, անդեն ու անմեղ կանանց և երեխաների կոտորածի աղմուկ-աղաղակի մեջ կորչեր լավատեսությունը։ Ռուս-թուրքական ռազմականատից այն կողմ, Արևմտյան Հայաստանի տարածքի վրա կոտորվում էր ժողովուրդը և գործնականում չկար այն ուժը, որ բռներ, վնասագեթեր չարագործ ձեռքը։ «Հայ ժողովրդի անօրինակ ոչնչացումը ցույց տվեց, որ շնայած եվրոպայից փոխառնված ծրագրերին և լուլուսներին, երիտթուրքերն ըստ էության ոչնչով չէին տարբերվում հին թուրքերից» (71, էջ VII)։

Վ. Ի. Լենինը առաջիններից մեկն էր, որ դատապարտեց երիտթուրքական ոճրագործությունը։ Միջազգային սոցիալիստական կոնֆերանսը, որ տեղի ունեցավ Ցիմմերվալդում (Շվեյցարիա) 1915-ի սեպտեմբերի 5-ից 8-ը, պատերազմի ժամանակ ինտերնացիոնալիստների առաջին կոնֆերանսն էր։ Այն գումարվել էր Վ. Ի. Լենինի ջանքերով։ Կոնֆերանսի փաստաթղթերում հիշատակվեց Հայաստանի, հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին։ Պատերազմն իմպերիալիստական էր։ Բայց Վ. Ի. Լենինը չէր ժխտում պատերազմի որոշ մասնակիցների կամ նրանով շահագորգոված որոշ ելկրների, ժողովուրդների համար բուրժուաառաջադիմական, ազգային-ազատագրական նկրտումների սուկայությունը։ Նա գտնում

էր, որ «այժմյան սլատերաղմի մասնակիցնեցի ինչ-որ հար-
յուրերորդականի համար պատերազմը բուրժուական աղա-
տադրական շարժման «քաղաքականութեան շարունակութունն
է» (1, հ. 21, էջ 292): Վ. Ի. Լենինը ազատագրական պատե-
րազմը տանկեական (թուրքական) բարբարոսական բռնակա-
լութեան դեմ համարում էր առաջադիմական, օգտակար
մարդկութեան զարգացման շահերի տեսակետից (1, հ. 21,
էջ 379):

«Յիմմերվալդյան ձախի բանաձևի նախագիծը» հոդվածում
Վ. Ի. Լենինը նշում էր. «Եվ ներկայումս, եթե Եվրոպայի
արևելքում կամ դադութներում ծագեր ճնշված ազգերի պա-
տերազմ իրենց կեղեքողների, մեծ տերութիւնների դեմ, սո-
ցիալիստների համակրանքն ամբողջութեամբ կլիներ կեղեք-
վածների կողմը» (1, հ. 21, էջ 438—439): Իսկ հայ ժողո-
վուրդը կեղեքված էր թուրքական մեծապետական նուցիտնա-
լիզմի կողմից: Նա սլաքարում էր իր գոյութեան, ազգային
համախմբման և հայրենիք ունենալու համար: Ահա թե ինչու
նրա արդարացի մաքառումներն արժանանում էին բուլժևիկ-
ների՝ հայ ժողովրդի ամենահետևողական բարեկամների,
նրա պատի: Նվիրված պաշտպանների համակրանքին ու
սլաքսպանութեանը, Յիմմերվալդի կոնֆերանսում ընդուն-
ված երկու փաստաթղթերում, որ ստորագրել էր Վ. Ի. Լենինը,
սոցիալիստներն իրենց համակրանքն էին արտահայտում հայ
ժողովրդի նկատմամբ, որի վիճակը կրիտիկական դարձավ
հենց իմպերիալիստական պատերազմի հետևանքով: «Միջազ-
գային սոցիալիստական կոնֆերանսը Յիմմերվալդում իր
ամենախոր համակրանքն է արտահայտում պատերազմի բազ-
մաթիվ զոհերին, լեհ և բելգիական ժողովուրդներին, հետա-
պընդվող հրեական և հայկական ազգերին, բոլոր այն միլիո-
նավոր մարդկային էակներին, որոնք տառապում են անսահ-
ման աղետներից, որոնք ստիպված են ենթարկվել չլված
սարսափների», — ասված է համակրանքի բանաձևում, որ
կոնֆերանսի մասնակիցներն ընդունել էին միահամուռ կեր-
պով (68, էջ 16): Կոնֆերանսի ընդունած մանիֆեստում, որն
ուղղված էր Եվրոպայի պրոլետարիատին, արձանագրված էր.
«Տնտեսապես հետամնաց կամ քաղաքականապես թույլ ազ-
գները սուրկական կախման մեջ են ընկնում մեծ տերութիւն-

ներից, որոնք ձգտում են այս պատերազմում արյամբ և երկաթով իրենց շահերին համապատասխան նորից վերածնելնվորոպայի բարտեւը: Ամբողջ շարք ժողովուրդների և երկրների, ինչպես Բելգիան, Լեհաստանը, Բալկանյան պետութիւնները, Հայաստանը, սպառնում է առուծախի առարկա դառնալու ճակատագիր կոնպենսացիաների խաղում և անեքսիայի ենթարկվելու ամբողջութեամբ կամ մաս-մաս» (68, էջ 18): Այս ձեռնարկումները ճշտութեամբ իրականացան ետպատերազմյան իմպերիալիստական դիվանագիտութեան սարքած խաղերի ժամանակ, երբ Արևմուտքի պլանների իրականացման մեջ հայկական հարցը օգտագործվեց միայն որպես մասն դրամ: Իմպերիալիզմի պարագլուխները ինչպես բոլոր փոքր ազգերի, այնպես և հայ ժողովրդի թշնամիներն էին, բայց երբեք հռչակավորներ, որպիսի դեր ստանձնել էին խաբեութեան համար:

Յիմմերվալդյան երկրորդ կոնֆերանսը, որ տեղի ունեցավ Կինտալ գյուղում (Շվեյցարիա), 1916-ի ասորիկի 24—30-ը, իր ընդունած բանաձևերից մեկում նորից արձանագրեց. «Իրադարձութիւնները ցույց տվին, որ ոչ մի ճնշված ազգ չի կարող ազատագրութիւն և անկախութիւն սպասել ոչ իմպերիալիստական պետութիւնների, ոչ իմպերիալիստական պատերազմի կողմից: Ինչպես ցուցադրում է Բալկանյան պետութիւնների օրինակը և առանձնապէս Սերբիայի ու Հայաստանի ողբերգական ճակատագիրը, փոքր պետութիւնները և ճնշված ազգերը լուրջ շախմատային ֆիգուրներ են մեծ տնտեսութիւնների իմպերիալիստական խաղում, և աշխատավոր ժողովրդական զանգվածները նման պատերազմի ժամանակ ծառայում են որպէս հասարակ միջոց, իսկ պատերազմից հետո կմատուցվեն կապիտալիստական բաղձանքների զոհասեղանին» (72, էջ 53—54):

«Պրավդան» գրեց. «Մեկ միլիոն հայեր իրենց կանանց ու երեխաների հետ սբի քաշվեցին միայն այն բանի համար, որ նրանք հայ են» (69, № 258, 1918): Ս. Մ. Կիրովը և Մաքսիմ Գորկին, Յուրի Վեսելովսկին և Վալերի Բրյուսովը, Նիկոլայ Մառը և բազմաթիւ ուրիշ առաջադեմ այլ մտավորականներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին երիտթուրքական շարագործութեան դեմ:

Ռուսական հասարակայնությունը կոչ էր անում օգնել հայ գաղթականներին, նրանց փրկել մահվան ճիրաններից, «Ժամանակը չի սպասում: Պետրոգրադի քաղաքացիներ, ցույց տվեք բարոյական և նյութական օժանդակություն մեր հորապրանքին», — ապա էլ կոչ էր անում: «Բարձրացրե՛ք նրանց ոգին, թույլ մի տվեք, որ հուսահատությունը բույն գնի նրանց տանջված սրտերում, չերմացրե՛ք սառածներին, հագցրե՛ք ոտաբոբիկներին, կերակրե՛ք քաղցածներին»: Կոչն ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Թող մեծ Ռուսիան ևս մի ավելորդ անգամ ապացուցի, որ սիրառատ ու նուրբ է նրա սիրտը, որ իր սահմաններում ապրող բոլոր ժողովուրդներին նա սեր և խաղաղություն է պարգևում, դժվարին պահերին ուրախությամբ և բարեկամությամբ նրանց մեկնում է իր օգնության ձեռքը»:

Ռուս ազնիվ մարդիկ (Դ. Մորեյ, Դ. Գավրիլով, Ա. Լոնգինով, Լեբեդինսկի) լծվել էին թուրքական վայրագությունների ծանր հետևանքներն ուսումնասիրելու և հանրությանը ներկայացնելու շնորհակալ գործին (24): Այս մարդկանց ուսումնասիրությունները, ականատեսների հետ նրանց զրույցները հատորներ կազմեցին, որոնք ներկայացվեցին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին:

Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո սովետական կառավարությունը հրապարակեց ցարական կառավարության արտաքին քաղաքական գաղտնի փաստաթղթերը, որոնք լույս սփռեցին նրա ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական պլանների ու գործունեության վրա: Բնականորեն դա հնարավորություն ընձեռեց ավելի հանգամանորեն լուսաբանելու ցարիզմի արտաքին քաղաքականությունը, բացահայտելու նրա հետապնդած նպատակները, Հատկապես 20-ական և 30-ական թվականներին այդ հարցերի լուսաբանմանը նվիրված հարուստ գրականություն ստեղծվեց: Մյուս կողմից, թուրքական կառավարողների նվաճողական պլանների փաստաթղթերը այդպես էլ չհրապարակվեցին, լայն հասարակայնության սեփականությունը չդարձան, չուսումնասիրվեցին, այլ մնացին թուրքական պետական գաղտնարաններում, փականքի տակ: Որոշ տեսակետից դա էր պատճառը, որ բազմաթիվ հեղի-

նակներ (այդ թվում նաև սովետական առանձին պատմաբաններ) իրենց գործերում հանգամանորեն վերլուծելով ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, միաժամանակ անհրաժեշտ խորությամբ չէին բացահայտում երիտասարդ թուրքերի ռեակցիոն, պանթուրքիստական ու նվաճողական քաղաքականությունը: Որոշ աշխատություններում թուրքիան միակողմանիորեն ներկայացվել է միայն որպես կիսագաղութային, իմպերիալիզմի կողմից ճնշված երկիր, ցույց չի տրվել, որ օսմանյան պետությունը ժանդարմի դեր էր կատարում կայսրության փոքր ժողովուրդների նկատմամբ, որ նա, զոհ լինելով արևմտյան գաղութարարների տնտեսական ու քաղաքական էքսպանսիային, միաժամանակ հարստահարող և գաղութացնող էր արաբների, հայերի, քրդերի, սլավոնական և այլ ժողովուրդների համար, ուներ զավթողական որոշակի պլաններ Անդրկովկասի նկատմամբ, որոնք գործնականում ցայտուն կերպով դրսևորվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին փուլում:

Արևմտահայության խնդրին խոսքով համակրական դիրք բռնած Անտանտի տերությունների կառավարությունները գործնականում ոչնչով չնպաստեցին թուրքական ոճրագործության կանխմանը: «... Եթե տերությունք համաձայնեին և կամենային, միայն մեկ խոսքով կարող էին թուրքին գազանության սանձ դնել և ահա դա մեկ խոսքին զլացմամբ այսօր հայն ու Հայաստան արլան մեջ կլողան. և ուստի կրնանք ըսել, որ թուրքը դահիճ է և պետությունք նրա մեղսակիցք», — կարդում ենք կաթողիկոսական դիվանի արխիվային մի փաստաթղթում (23, թ. 1):

Ռաբինդրանադ Տագորն ասում էր, թե «դիվանագետներն իրենց կոնակին ունեն ստերի մի տոպրակ, որը երբեմն պատվում է կեղծիքի ծանրությունից»: Լորդ Բերտին իր հուշերում գրում է. «Եթե 1914—1918 թթ. համաշխարհային պատերազմի մասին դատելու լինենք կառավարական նոտաներով, դեկլարացիաներով և այլ փաստաթղթերով, որ գրված են դիվանագիտական լեզվով, մենք երբեք հասու չենք լինի

իմպերիալիստական տերութիւնների իսկական մտադրութիւններին» (51): Այսօր էլ բուրժուական դիվանագիտութիւնը սրբորեն պաշտպանում է Թաւրիանի պատգամն այն մասին, թե լեզուն մեզ պետք է մեր մտքերը թաքցնելու համար:

Թե Անտանտը, թե եռյակ միութիւնը ձգտում էին տիրել Թուրքիային, տերութիւնների միջև բաժանել նրա հսկայածափալ տիրույթները, որոնք միայն ձեականորեն էին ենթարկվում Կ. Պոլսի իշխանութիւնը: «Թվում էր, թե Բ. Գոանք ազատութիւն է տրված լուրջ ընտրելու իր սեփական դահճին, քանի որ մեծ տերութիւնների դիվանագիտական բոլոր լարախաղացութիւնների ժամանակ կարելի էր Բոսֆորի ափին հույս դնել կախաղանի ժամկետը երկարաձգելու վրա միայն» (43, էջ 26):

Անգլիական քաղաքականութիւնն խարդավանքները էական դեր խաղացին, բացասական հետք թողեցին արեւմտահայութիւնի քաղաքական ճակատագրի վրա: Ընթերցողին հիշեցնենք, որ այլ կլինէր արեւմտահայութիւնի ճակատագիրը, եթե Դիզրայելին ու Լայարդը, Սոլսբերին ու Ռոզբերին տասնամյակներ շարունակ արեւելյան հարցում չվարեին այդպիսի շեշտված հակառուսական քաղաքականութիւն: Բեռլինի կոնգրեսում, թե XIX դարի 80-ական ու 90-ական թվականներին, Անգլիան բացասական դեր խաղաց արեւմտահայութիւնի վիճակը բարւոքելու խնդրում: Վ. Ի. Լենինն ասում էր, թե «... ժամանակակից պատերազմը հասկանալու համար մենք ամենից առաջ պետք է մի ընդհանուր հայացք գցենք եվրոպական տերութիւնների քաղաքականութիւնի վրա ամբողջութեամբ վերցրած...» (1, հ. 24, էջ 502):

Մինչդեռ Եվրոպայում հասարակական կարծիքը զայրույթով պահանջում էր, որպեսզի պետութիւնների միջամտութիւնը վերջ դնի կոտորածներին Հայաստանում, եվրոպական դիվանագետներն ու պետական գործիչները դրանք օգտագործում էին Թուրքիայում նոր կոնցեսիաներ ստանալու համար, ակնհայտորեն «առանց որևէ լուրջ մտադրութիւն օգնելու տանջված ու արյունաքամ ժողովրդին, որն այդքան առատ նյութ էր տալիս նրանց հուզիչ հոեւորութիւն» (113, էջ 282): Այսպես է գրել մեծ հումանիստ Նանսենը:

Անտանտի տերությունները պատերազմ հայտարարելով Թուրքիային, լրիվ հնարավորություն ունեին կարճ ժամանակում ջախջախելու Թուրքական զորքերին և պատերազմից դուրս հանելու օսմանյան կայսրությանը: Բայց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները ոչ միայն չէին ուզում օգտվել Թուրքիայի ռազմական թուլությունից, կարճ ժամանակվա ընթացքում վճռական հարված հասցնելու նրան, այլև խանգարում էին Ռուսաստանի ակտիվ գործողություններին ինչպես կովկասյան ճակատում, այնպես էլ Սև ծովի ավազանում (53): Միջիմպերիալիստական հակասություններին, նրանց ռազմական պլաններին և, մասնավորապես, գեներալ Կիտչենների ռազմական ծրագրին առանձնապես, հանգամանորեն է անդրադառնում անգլիացի Բարկերը (81): Անգլիական զորքերի գլխավոր շտաբում մշակված Կիտչենների պլանով, անգլիական զորքերը ավելի քան 100 միլիոն ռուբլի հարավում, Ալեքսանդրեոսի ժողովածոյում: Այս գործողությունը հնարավորություն էր ընձեռնելու Անտանտի տերություններին հուժկու հարված հասցնելու օսմանյան կայսրությանը՝ կայզերական Գերմանիայի դաշնակցին: Հսկա երկիրը բաժանվում էր երկու մասի, Բ. Դուռը զրկվում էր Հայաստանի, Միջագետքի, արաբական մյուս երկրների վրա իր տիրապետությունից: Բաղդադի երկաթուղին տակավին պատրաստ չէր Ամանոս-Տավրոս լեռներների շրջանում և այլևս շարք չէր մտնելու, եթե իրականացվեր Կիտչենների պլանը: Հաշվի էր առնված նաև այն հանգամանքը, որ Կիլիկիայի շրջանում քնակչության մեծամասնությունը հայերն էին, որոնք օգնելու էին դաշնակիցների զինված ուժերին (81, էջ 409): Բարկերը պնդում է, որ եթե այդ գործողությունն իրականացվեր, օսմանյան կայսրության փլուզումը կատարված փաստ կլիներ արդեն 1915-ի վերջին: Այս դեպքում, նրա կարծիքով, չէին լինի Դարդանեղի և Գալիպոլիի զոհերը, տեղի չէին ունենա հայկական կոտորածները, անհրաժեշտ չէր լինի զոհառատ կոիվներ մղել Միջագետքի անապատներում՝ Սինայի ավազների մեջ, Գազայի կամ Պաղեստինի համար:

Խնդրի այս կողմը դուրս չի մնացել գերմանական ֆելդմարշալ Հինդենբուրգի տեսադաշտից: Սա իր զարմանքն է արտահայտել այն մասին, թե ինչու եռյակ տերությունները

շօգտվեցին այդ թույլ, անպաշտպան օղակից և շարքից չհանեցին իրենց դաշնակից Թուրքիային: «Այդպես վարվելու դեպքում,— գրում է Հինդենբուրգը,— նրանք կկարողանային կտրել Թուրքիայի տրանստավրոսյան երակը, որի վրայով Թուրքական ուժերը և հանդերձանքն ու սպառազինությունն ուղարկվում էին Սիրիա, Միջագետք և մասամբ կովկասյան բանակներին» (81, էջ 410): Հինդենբուրգը գրում է, որ Ալեքսանդրետի ծովածոցը պաշտպանված չէր: Թուրքերը եղած ուժերը ուղարկել էին Սիրիա և Միջագետք: Այս մասին էնվեր փաշան ասել էր Հինդենբուրգին, թե իր միակ հույսն այն էր, որ «թշնամին չբացահայտեր մեր թուլությունը հենց այդ կրիտիկական կետում» (81, էջ 410):

Սակայն բանը սխալի մեջ չէր, ռազմական արվեստին շտիրպպետելու մեջ չէր: Բանն այն էր, որ նեղուցների նկատմամբ ռուսական վտանգի մոտալուտ լինելը անգլո-ֆրանսիական դաշնակիցներին մղեցին Դարդանելի արկածախնդրությանը, մղեցին այն բանին, որպեսզի կանխեն ռուսների կողմից նեղուցների գրավումը: Դա էր պատճառը, որ լրիվ մշակված պլանը չիրագործվեց: Հայտնի է, որ Եգիպտոսում տեղադրված գեներալ Բերդվուդի բանակը լրիվ պատրաստ էր նշված գործողությանը: Ըստ էության ափ դուրս գալու մասին հրամանի իրագործումը դրված էր ընթացքի մեջ: Բայց 1915-ի փետրվարի 16-ին Ուայթհոլում որոշում ընդունվեց նավատորմը և մյուս ուժերն ուղղել դեպի Դարդանելի շրջանը: Կիտլենների պլանը մերժվեց: Սկսվեց Դարդանելի գործողությունը, որի անփառունակ ավարտը հանրահայտ է: Բարկերը գտնում է, որ փայլուն հնարավորությունը ձեռքից բաց թողնվեց (81, էջ 411): «Անգլիական պրեստիժը թաղվեց Դարդանելի ճակատում շատ ավելի խոր, քան որևէ այլ վայրում» (51, էջ 71): Ավստրալիայում ամեն տարի ապրիլին նշում են Դարդանելի մարտերում զոհված իրենց զինվորների հիշատակը:

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպանը 1915-ի մայիսի 16-ին հայտնում էր Փարիզ՝ արտաքին գործերի մինիստրությանը, որ Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Հարոլդ Նիքոլսոնը դեմ էր հայերին կոտորելու Թուրքական քաղաքականությունը դատապարտող հայտարարություն անելուն (8, էջ 78):

Իհարկե, մայիսի 24-ին դաշնակիցներն այնուամենայնիվ այդպիսի հայտարարություն արեցին, սակայն վերը նշված փաստը ցույց է տալիս իմպերիալիստական Անգլիայի տրն-օրենների ոչ հայանպաստ դիրքորոշումը: Ֆրանսիացի դիվանագետ Լըգոն, որն իր գործընկերների նման չէր մեկնել հայրենիք և պատերազմի ժամանակ շարունակում էր ապրել Կ. Պոլսում, հավաստում է, որ տերությունների նոտան Բ. Դռանը կրակի վրա յուզ լցնելու դեր կատարեց. կոտորածներն ավելի սաստկացան (25, թ. 44): Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան Պալեոլոգի համար առաջնայինը Ռուսաստանի մասնակցությամբ Գերմանիայի հետ հաշվհարդար տեսնելն էր և նա Նիկոլայ II-ի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ ասում էր. «Հուսով եմ, որ Փոքր Ասիայի պատճառով Ձեր կառավարությունը չի մոռանա Հոենոսի ձախ ափի մասին» (67, էջ 74):

1915-ի հուլիսին Հոռմի Բենեդիկտ պապը նույնպես բողոք հայտնեց հայերին ոչնչացնելու քաղաքականության դեմ: Ավելի ուշ՝ 1915-ի նոյեմբերին նա այդ առիթով անձնական նամակ գրեց Կ. Պոլիս՝ սուլթանին (74, էջ 81): Սրանք հասարակական կարծիքի ճնշման տակ արված քայլեր էին, որոնք և ոչ մի գործնական նշանակություն չունեցան: Նույնիսկ Գերմանիայի և Թուրքիայի դաշնակից պետության՝ Բուլղարիայի դեսպանը Կ. Պոլսում բողոք հայտնեց հայոց կոտորածների առթիվ (109, էջ 340—341):

1915-ի դեկտեմբերի 1-ին «Նյու Յորք Թայմսը» հրապարակեց ԱՄՆ-ի նախչին պրեզիդենտ Թեոդոր Ռուզվելտի՝ նույն թվի նոյեմբերի 24-ի նամակի պատճենը, որտեղ նա ցավ էր հայտնում, թե ի՞նչ երկիրը քիչ բան էր «անում վայրագությամբ ու ծավալով աննախընթաց այն ոճիրների առթիվ, ինչպիսին հայկական կոտորածներն էին»:

ԱՄՆ-ի հասարակական կազմակերպությունները, կրոնական հաստատությունները, բազմաթիվ անհատներ բանաձևեր և դիմումներ էին հղում պրեզիդենտ Վիլսոնին՝ խնդրելով նրան ձգտել անել մի բան փրկելու համար հայ ժողովրդի բեկորները վերջնական կորստից:

Պարսկաստանի գլխավոր հյուպատոսը ԱՄՆ-ում՝ Հ. Հ. Թոպակյանը 1915-ի հոկտեմբերին մի կոչ էր հղել պետական

քարտուղար Լաեսինգին անելու իր ուժերից կախված ամեն ինչ՝ վերջ դնելու հայերի կոտորածներին ու հետապնդումներին թուրքերի կողմից: Թուրքական յաթաղանից զոհվել էին նաև նրա հարազատները: ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարը հարց էր դրել Վաշինգտոնում Գերմանիայի դեսպան Բերնս-դորֆի առջև օգտագործել իր ազդեցությունը գերմանական կառավարության վրա՝ դադարեցնելու հայերի կոտորածները, նրանց ազատելու «արյունոտ թուրքերի ձեռքից» (120, 20.10.1915): Թերթերը գրել էին այն մասին, որ Գերմանիայի դեսպանին նույն խնդրով դիմել էր նաև պրեզիդենտ Վիլսոնը: Ամերիկյան թերթերը գրում էին, որ Բելգիան պատմության սև էջն է, իսկ Հայաստանը ավելի սև էջը: Թերթերը պահանջում էին, որ ի պատասխան հակահայկական շարագործությունների՝ ԱՄՆ-ը ասպարեզ իջնեի իր զինված ուժերով և նավատորմով:

Մեծ եղեռնի 65-ամյակի առթիվ ամերիկահայ Ռիչարդ Դիրան Քլոյանը 1980-ին ԱՄՆ-ում (Սան Ֆրանցիսկո) լույս ընծայեց շափազանց պետքական մի գիրք (95): Այստեղ բերված են 1913—1921 թթ. ԱՄՆ-ի թերթերի էջերում, ամսագրերում և այլ հրատարակություններում հայոց ողբերգությանը նվիրված հազարավոր նյութերի՝ թղթակցությունների, ինֆորմացիաների, հոդվածների, պատճենները (մեծ մասամբ ֆոտոպատճենները): Միայն «Նյու Յորք Թայմս» թերթից բերված նյութերի թիվն անցնում է երեք հարյուրից: «Առթիվ», «Քարոնթ հիսթորի», «Ամերիկյան ռեյուս օվ ռեյուս», «Սենչրի», «Աթլանթիք մանթլի», «Լիթերարի դայջեստ» և այլ ամսագրերից բերված են հարյուրավոր հավաստի, կատարվածի վրա սպառիչ լույս սփռող նյութեր: Այդ նյութերի վերնագրերի լոկ թվարկումն էլ բավական է, որպեսզի հօդս ցնդեն երեկվա ու այսօրվա թուրք հեղինակների կեղծիքների օճառն պղպղակները: Այդ նյութերը մի-մի ապտակ են ՆԱՏՕ-ի գծով Թուրքիայի այսօրվա ամերիկյան հովանավորողներին, որոնք իրենց իմպերիալիստական քաղաքականության շահերին համապատասխան աղավաղում են նաև պատմական ճշմարտությունները:

«Հայաստանի բնակչության ոչնչացումը», «Հայ գաղթականները», «Հայերին արմատախիլ անելը», «Հայոց դիմումը

Ամերիկային», «Մեծագույն կրոնական կոտորածը», «Ռասայի ոչնչացումը», «Ո՞վ կարող էր փրկել Հայաստանը», «Նահատակ Հայաստան», «Ինչո՞ւ են հայերին սպանում», «Հայկական ողբերգություն», «Դատապարտված Հայաստան», «Թուրքերը հայերին սպանել են կացիններով», «Գերմանիան և հայկական կոտորածները» և այլ վերնագրերով նյութերը տպագրվել են 1915—1916 թվականներին։ Այս նյութերը ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ միջազգային հասարակական կարծիքը որոշակի և սպառիչ պատկերացում ունեւ երիտթուրքական շարժառնություն մասին։ Ամենատարրական ցանկությունը բավական է, որպեսզի նվրոպայում, թե ԱՄՆ-ում համապատասխան խոսք ասվի, հակահարված տրվի այն կեղծիքներին, որ տարածում են այսօր թուրքական պաշտոնական ու անպաշտոն շրջանները հայոց հետ կատարվածի շուրջը։

Կոպենհագենի «Պոլիտիկեն» թերթը 1915-ի հոկտեմբերի 8-ին գրում էր. «Թուրքիան փորձել է լուծել ամբողջ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու խնդիրը»։ Թերթը նշում էր, որ տեղի ունեցած սարսափները չեն կարող զուգահեռներ ունենալ համաշխարհային պատմության մեջ (87)։ Ամերիկյան թերթերը Վաշինգտոնում Գերմանիայի դեսպան Բերնսդորֆին կնքեցին փաշա այն բանից հետո, երբ նա հայոց կոտորածներն անվանեց հորինվածք։ «Ամերիկա-Արմենիա նպաստամատույցը» նամակ էր ստացել Կ. Պոլսից (1915. 15. VIII.), որտեղ ասված էր. փաստորեն հայ չի մնացել էրզրումի, Տրապիզոնի, Սըվասի, Խարբերդի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի վիլայեթներում, որտեղ մոտ մեկ միլիոն մարդ տեղահանվել և աքսորվել է հարավ։ Նամակագիրը նշում էր, թե Կ. Պոլսում եվրոպացիների մոտ տիրող կարծիքն այն է, որ թուրքական կառավարության նպատակն է հայկական բնակչությանը վտարել հայոց վեց վիլայեթներից, անհնարին դարձնելով ապագայում հայոց պահանջները բարենորոգումների կամ ինքնավարության մարզում։

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ասոշյատեդ Պրես գործակալության թղթակցի հետ (Վիեննայում, 1916-ի հոկտեմբերի 25-ին) օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի մինիստր Խալիլ փաշայի հարցազրույցը։ Այն տպագրու-

վիլ էր ամերիկյան «Current History Magazine» ամսագրում 1916-ի դեկտեմբերին: Նախիլը խոսում էր օսմանյան կայսրության խլուրդում հայերի նկատմամբ «ավանդական լավ» վերաբերմունքի մասին, որպես օրինակ մատնացույց անելով, թե թուրքական կառավարության համարյա բոլոր մինիստրների սեղակալները հայեր էին: «Մենք պատրաստ էինք նրանց քաղաքական իրավունքներ շնորհելու»,— հայտարարում էր նա: Սակայն ինչը դրան խանգարեց: Պարզվում է, որ բալկանյան պատերազմներից հետո ուժեղացել էր հայերի ձեռքտույմը ինքնավարության: Բայց նա շեշտում էր հայերի ցրվածության փաստը: «Հայերի դեպորտացիան հսկայական կորուստ էր օսմանյան կայսրության համար: Հայը խելոք է և աշխատասեր և դրա համար արժեքավոր է էկոնոմիայի ոլորտում, բայց ի՞նչ կարող էին անել: Մենք գտնվում էինք պատերազմական դրության մեջ և ստիպված էինք»,— արդարանում էր նա:

Ամերիկացի Ուիլյամ Ու. Ռոքուելը «Սպանված հայերի և ռիսիացիների ընդհանուր հանրագումարը» հոդվածում («Current history», 1916-ի նոյեմբեր), պնդում էր, որ պատերազմից առաջ Թուրքիայում ապրում էր մինչև 2 միլիոն հայ: «Նրանցից քանի՞սն են կենդանի այսօր»,— հարց է տալիս նա: Հեղինակը չի տարակուսում, որ հայ բնակչության 50 տոկոսը, այսինքն մեկ միլիոն մարդ սպանված էր: Պետք է նկատել, որ այդ տողերը գրվում էին 1916-ի ավարտին, իսկ արևմտահայության ողբերգությունը շարունակվեց նաև հետագա մի քանի տարիներին: Ամերիկյան շատ պարբերականներ մշտապես հրապարակում էին 1915-ի արյունոտ դեպքերի ականատեսների պատմածները: Օրինակ, «The Independent» ամսագիրը (5. 1. 1918) պատմել էր տասներեքամյա Մարգարիտ Գարոդյանի մասին, որն անցել էր թուրքական հարեմային կյանքով և փրկվել էր միայն ռուսաց կողմն անցնելու շնորհիվ: «The Atlantic Monthly» ամսագրի (1916 նոյեմբեր) անհայտ հեղինակն իր հոդվածը վերնագրել էր «Մի ազգի գողգոթան»: Դա մի հանգամանալի ակնարկ է հայկական հարցի դիվանագիտական և քաղաքական պատմության մասին, բավականին տեղին դիտումներով ու նկատանքներով: «Կոտորածը սովորական բան էր Թուրքիա-

յի պատմութեան մեջ, Թուրքը Կենտրոնական Ասիայից եկել է մի հող, որը հիմա օկուպացնում է, կոտորելով բոլորին»։

Ամերիկյան հողվածագիրները մատնացույց էին անում երիտթուրքերի վերջնական նպատակը՝ հայոց ազգի ոչնչացումը որպէս հայկական հարցի լրիվ և վերջնական լուծման միջոց։ Ֆրեդ Պ. Հագգարդը «Պետք է մեռնի» Հայաստանը» հողվածում («The Independent», 23. 06. 1917) ցույց էր տալիս, որ «Թուրքիան թուրքերի համար» լողունգի հեղինակները կարծում էին, որ քանի դեռ տերութիւնները զբաղված են պատերազմով, նրանք կկարողանան հասնել իրենց մարդակերական նպատակին։ Այս նպատակով, նախ և առաջ, նրանք կազմակերպեցին թուրքական բանակում ծառայող հայ և սիրիացի զինվորների սպանութիւնը։ «Ոչ Բելգիան, ոչ Սերբիան և Լեհաստանը այնքան չեն տուժել, որքան Հայաստանն ու Սիրիան», — եզրակացնում է Ֆ. Պ. Հագգարդը։

1917-ի հոկտեմբերի 6-ին ամերիկյան «The Literary Digest» ամսագիրը մի գրախոսական տպագրեց գերմանացի զինվորական թղթակից, դոկտոր Հարրի Շտյուրմերի գրքի (118) մասին՝ «Գերմանիայի մեղքը ըստ մի գերմանացու ներկայացրած մեղադրանքի» վերնագրով։ Նույն ամսագիրը (27. 10. 1917) «Հայոց արյունահեղութեան մեջ Գերմանիայի մեղքը» հողվածում (հեղինակ դ-ր Անդրուս) ցույց էր տալիս, որ Գերմանիան ամենաանմիջական մասնակցութիւն էր ունեցել հայոց ոչնչացման ծրագրի կազմմանը։ Հեղինակը գրում էր, որ այնտեղ, որտեղ հայերին հաջողվեց կազմակերպված դիմադրութիւն ցույց տալ թուրքերին, նրանց ճնշեցին «գերմանական սպաները և թնդանոթները»։

Արժեքավոր տեղեկութիւններ է հաղորդում վերը հիշատակած ամերիկացի զինվորագետ Լյուիս էյնշտեյնը։ Սա աշխատել էր Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպանատանը 1906-ից մինչև 1909 թվականը, իր հայացքներով թուրքոֆիլ էր։ Նորից Կ. Պոլիս էր եկել 1915-ի սկզբին ամերիկյան դեսպանի հատուկ քարտուղար-օգնականի պաշտոնով, զինվորապէս զբաղվելով Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ գտնված Իտալիայի ու Ռուսաստանի շահերի պաշտպանութեամբ։ Այս դիվանագետը թողել է մի փաստաշատ օրագիր, որտեղ հաշուարկում էր կան երիտթուրքերի հակահայկական գործո-

դաւթյուններին, նրանցում Գերմանիայի մասնակցութեան վերաբերյալ:

էյնշտեյնը գրում է, որ Դարդանելի շրջանում ծավալված պատերազմական գործողութիւններին մեջ դաշնակիցների անհաշողութիւնը ոգեշնչեց երիտթուրքերին՝ պահը հարմար համարել իրենց հին քաղաքականութիւնը հայերի դեմ իրականացնելու համար (94, էջ 219): Ամերիկյան դիվանագետն օրագրում գրում է (1915 թ. մայիսի 1), որ կոտորածի ահեղ օրերին Քալեաթը երիտթուրքական ակումբում պոկեր էր խաղում, իսկ մեծ վեզիրը՝ բիլյարդ (94, էջ 18): Հայերի կոտորածների կապակցութեամբ դաշնակիցների սպառնալից նոտան երիտթուրքական կառավարութեանը (1915 մայիս) վախեցրել էր մեծ վեզիրին, քանի որ նրա հարստութիւնը գլխավորապէս կենտրոնացված էր Եգիպտոսում (94, էջ 126): Քալեաթն ու իր համախոհները Գրիգոր Զոհրապի ու Վարդգեսի սպանութիւնը հասարակութեանը ներկայացրին ամբողջապէս կեղծված: Նրանց կառգադրութիւնը կատարելով, թերթերը հաղորդեցին, թե իբր առաջինը մահացել էր սրտի կաթվածից, իսկ երկրորդն իբր ընկել էր ձիուց (94, էջ 123): Միևնույն պահին հայերին գիշերով հանում էին բանտերից և խումբ-խումբ գնդակահարում: Թուրքիայում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանին պատմել էին, որ մինչև տասը տարեկան հայ երեխաներին երիտթուրքերը բաժանում էին մահմեդական բնակչութեանը, իսկ ավելի բարձր տարիքի պատանիներին ու աղջիկներին թափել էին գետը: Լողացողների վրա կրակ էին բացել (94, էջ 215): Ամերիկացի դիվանագետ Լյուիս էյնշտեյնը Քալեաթին համարում էր հայոց կոտորածի գլխավոր ոգեշնչող: Իսկ սա կոտորածը բացատրում էր Սաբիդամիշի պարտութեամբ, Ադրեբջան չհասնելու անհաշողութեամբ, Վանի կորուստով և այլն: Էյնշտեյնը Քալեաթին բնութագրում է որպէս թուրքացման դաժան քաղաքականութեան հեղինակ: Իսկ կազերական Գերմանիայի ֆինանսների մինիստր Գելֆերիխը Քալեաթի ուշադրութիւնն էր հրավիրում հայ ժողովրդի կոտորածների հետևանքով գերմանացիների կրած ֆինանսական կորուստների վրա: Հաշվել էին, որ «Դոյլե Օրիենտ բանկը» 750 000 դոլար էր կորցրել հայերի տեղահանութեան սկզբից մինչև 1915-ի օգոստոսը (94, էջ

218), էյնշտեյնն ալիւսացում էր, թե թուրքերը քանդեցին իրենց երկրի տնտեսական հարստության մեծադույն աղբյուրը (94, էջ 231):

Այսպիսով, արեւմտահայութեան գենոցիդի հեղինակները միջազգային ասպարեզում դատապարտվում էին արդեն 1915-ին, Եվրոպական և ամերիկյան մամուլի բազմաթիւ նյութերին հետեւեցին գրքեր: Սրանց շարքում պետք է հիշատակել Ժյուլ Ֆալրի, Զեյմա Բրայսի, Առնոլդ Թոյնբիի հատորները: Անգլիացի Զեյմա Բրայսը համայնքների պալատում 1915-ի հոկտեմբերի 6-ին արտասանած իր ճառում հայոց կոտորածները համարում էր «թուրքական կայսրութեան զրլուխ անցած անամոթ արկածախնդիրների բանդայի» քաղաքականութեան արդյունք: Նա այդ ջարդերը համեմատում էր Թամերլանի բարբարոսութիւնների հետ (123, էջ 6, 11), մատնանշում, որ ոչ մի պատճառաբանութիւն չի կարող արդարացնել այդ ոճրագործութիւնը:

1915-ի սեպտեմբերի 20-ին «Նյու Յորք Թայմս» թերթում լույս տեսավ Զեյմա Բրայսի նամակը թուրքական կառավարութեան վարազութիւնների մասին: Անգլիացի հայասեր հասարակական գործիչն իր պատմական ակնարկով, հանգամանալի վերլուծութիւններով ընթերցողի առջև պարզում էր երիտթուրքական կառավարողների քստմենլի դերը կատարված շարագործութեան մեջ:

1915-ի հոկտեմբերի 15-ին «Նյու Յորք հերալդ տրիբյունը» տպագրել էր ոմն Սալեմ Մուսլենի նամակը, որտեղ շնորհակալութիւն էր հայտնվում թերթի խմբագրութեանը հայոց կոտորածների մեջ գերմանական կայզերի սե գերը բացահայտելու համար: Նամակագիրը ցույց էր տալիս, որ գերմանական կայզերն անմիջական պատասխանատւութիւն է կրում «հայ ցեղը» արմատախիւ անելու գործում: Այնուհետեւ նա հարց էր տալիս. «Ինչո՞ւ է պրեզիդենտ Վիլսոնը ուղերձներ հղում Թուրքիային, նրան մեղադրելով ջարդարարական քաղաքականութեան մեջ: Ինչո՞ւ նա չի դիմում անձամբ կայզերին, որն ինքն է հայերին սպանողը (թիւ ֆոն Բերնսդորֆը ժխտում է դա)», իսկ էնվեր փաշան միայն մի գործակալ է»:

յերի նվիրվածութեամբ և այլն (115, էջ 18)։ Մյուսները սառնասրտորեն քննարկում էին տնտեսական հարցեր։

1917-ի հունվարի 27-ին ամերիկյան «Նյու Ռիփաբլիկ» ամսագիրը «Կոտորած դեկրետով» վերնագրով հոգվածում ցույց էր տալիս արևմտահայութեան ողբերգութեան սարսափները։ Ըստ հոգվածագրի 1915—1916 թթ. կես միլիոն հայ սպանվել էր, կես միլիոն էլ մահացել էր շողից ու քաղցից տեղահանման ժամանակ։ «Երիտթուրքերը որոշել էին օսմանացնել Հայաստանը»,— եղրակացնում էր նա։

«Քարընտ հիսթորի մագազին» ամսագիրը (1917, փետրվար) «Հայերի ճամբարների սարսափները» վերնագրի տակ հրապարակել էր «Մի ականատեսի պատմությունը»։ Այստեղ նկարագրված են Եփրատի հովտում, հյուսիսային Արաբիայում և Սիրիայում թուրքական բանտային ճամբարների անմարդկային պայմանները։ Միայն Մեսիլինում հողին էին հանձնվել 60 հազար հայեր, որ մեռել էին քաղցից ու տարափոխիկ հիվանդություններից։ Այստեղ պատմվում է այն մասին, թե ինչպես մի թուրք պաշտոնյա քաղաքի բանտում հանդիպում է քուրդ աշխատակալետ Մուրսա Բեկին։ Այն հարցին, թե ինչու է նա բանտում, Մուրսա Բեկը պատասխանում է. «Ես 70 հազար հայ եմ սպանել, իսկ հիմա ինձ ձերբակալել են՝ այն բանի համար, որ ես հարվածել եմ ժանդարմի»։ Շուտով քուրդ աշխատակին սպանեցին բանտում, փակելու համար նրա անզգուշ բերանը։

«Թուրքերը հայերին սպանում էին կացիներով» — այսպես է վերնագրված այն հոգվածը («Քարընտ հիսթորի» 1917-ի նոյեմբեր), որտեղ բերված են Մարզվանի Անատոլիական կոլեջի տնօրեն Ջորջ Ուայթի վկայությունները։ Նա գրում է, որ թուրքերը որոշել էին վերջ դնել հայկական հարցին, կոտորելով բոլոր հայերին և հենց երիտթուրքական կառավարությունն է ճանաչվում բոլոր հակահայկական գործողությունների պատասխանատուն։

«Ավելի քան երկու միլիոն հայ սպանվել է կամ մահացել թուրքական կառավարության սատանայական քաղաքականության հետևանքով»։ Այս խոսքերով է սկսվում «The missionary Review of the World» (1917-ի նոյեմբեր) ամսագրի խմբագրական հոգվածը։ Հոգվածում ամերիկյան հա-

սարակությանը կոչ էր արվում ձեռք մեկնել հարյուր-հազարավոր հայ զաղթականներին և որբերին: Այսպիսի կոչով հանդես էր եկել նաև «The Literary Digest» ամսագիրը (1917-ի սեպտեմբեր) իր «Կոչ հանուն հայերի փրկության» հոդվածում:

Արդեն 1920-ին Բրայսը հակահարված էր տալիս հայկական կոտորածների իրական պատմությանը կեղծելու թուրքական փորձերին: Նա ցույց էր տալիս, որ երիտթուրքերը գործել էին որոշակի ծրագրով: Հիշեցնելով, որ երիտթուրքերը հայերին մեղադրում էին ուսաների հետ համագործակցելու մեջ և փորձում դրանով արդարացնել կատարված սև գործը, Բրայսը հարց էր տալիս, իսկ նեստորականներին և խալդերին կոտորելն ի՞նչի հետ էր կապված: «Քրիստոնյաները մորթվեցին, որովհետև նրանք քրիստոնյաներ էին»: Նա ցույց էր տալիս, որ երիտթուրքերը ղեկավարվում էին «քաղաքական մոտիվներով», ինչպես նաև կողոպուտի միջոցով (ինչպես և նրանք վարվեցին) հարստանալու սկզբունքով (85, էջ 5,6):

Բազմաթիվ աղբյուրներ ընդգծել են հայ տարրի ոչնչացման բացասական հետևանքները երկրի տնտեսական, առևտրական կյանքի վրա: Գերմանական, ամերիկյան աղբյուրները նշում էին, որ ոչնչացվածները բնակչության տնտեսապես զարգացած, քաղաքակրթված մասն էին, նրանց ձեռքում կենտրոնացված էր երկրի ներքին առևտրի մեծ տոկոսը: Հայերից զրկված վայրերում չի մնացել ոչ մի դարադադործ, ձուլող, դարբին, դերձակ, հյուսն, բրուտագործ, շուլհակ, կոշկակար, ոսկերիչ, դեղագործ, բժիշկ, իրավաբան և այլն: Առկում էր, որ «երկիրը թողնվում է անօգնական վիճակում»: Այս կապակցությամբ մի գերմանացի նշում էր, թե «դուր չեք կարող վաճառական գառնալ մեկ ուրիշին սպանելով: Դուք չեք կարող արհեստ բանեցնել նրա գործիքները ոչնչացնելով» (126):

Հալիպի ամերիկյան հյուպատոսն իր մի զեկուցագրում նշում էր, որ ներքին վաճառականության խոշոր մասը հայերի ձեռքին էր և տարագրության հետևանքով ամբողջ գործը կործանվում էր, սնանկացնելով շատերին: Պարզված երկրամասերում, գրում էր նա, բացի մի քանի բացառություններից,

չէր մնացել ոչ որմնադիր, ոչ երկաթագործ, ոչ հյուան, ոչ ատաղձագործ, ոչ բրուտ, ոչ կղմինդրագործ, ոչ տարադագործ, ոչ ոսկերիչ, ոչ կոշկակար, ոչ դեղագործ ու բժիշկ և ոչ փաստաբան: «Երկիրն իսկապես հուսահատական կացութեան մեջ պիտի ընկնի,— եզրակացնում էր ամերիկացի հյուպատոսը:

Ֆ. Նանսենի հաշվարկով թուրքերը 1914—1921 թթ. կոտորեցին ամբողջ հայութեան մեկ երրորդին (113, էջ 312): Նա շեշտում է երիտթուրքերի կողմից նախապես ջարդերը կազմակերպելու և պլանավորելու փաստը: Մեծ հումանիստը գրում էր, որ արևմտյան տերութիւնները «երեք չէին մտածում կատարել իրենց խոստումները», թեև հասարակական կարծիքը զայրույթով պահանջում էր միջամտել իրադարձութիւններին Հայաստանում: Նա շեշտում է, որ այդ տերութիւններին հետաքրքրում էին նավթային կոնցեսիաները, բայց ոչ «տանջված ու արյունաքամ ժողովուրդը»: Նանսենը մեղադրում է եվրոպական դիվանագիտութեանը, որը միայն թուրքերին գրգռել գիտեր, թեև հայերի օգտին որևէ բան անելու մտադրութիւն չունէր (113, էջ 282—283):

Շվեդուհի Ալմա Յուհանսոնն իր «Աքսորյալ ժողովուրդ» գրքում (Ett Folk J. Laandselykt), բերում է անհերքելի վկայութիւններ թուրքական չարագործութեան մանրամասների մասին: Այդ միսիոներուհին հայկական եղեռնի իր հիշատակները կառուցել է Արևմտյան Հայաստանի գերմանական միսիոներական հաստատութիւններում աշխատած տարիներին սեփական աչքերով տեսած փաստերի վրա: Նա վերջին շորս ամիսները ճաշակել է Մուշի հայ բնակչութեան դառնակսկիծ օրերը:

Հայաստանին նվիրված իր գրքում Բենեդիկտսենը (82, էջ 259) բերում է Թալեաթի այն հեռագրի ֆոտոպատճենը, որ 1915-ի սեպտեմբերի 15-ին հղվել էր Հալեպի նահանգապետութեանը: Դա այն հեռագիրն է, որով ներքին գործերի միսիստրը պահանջում էր ոչնչացնել բոլոր հայերին առանց ներողամտութեան: Հեռագրում թուրքական կառավարութեան թշնամիներ էին հռչակվում բոլոր նրանք, ովքեր կթերանային կատարել այդ հրամանը: Այս հրամանը տպագրվել է բազմիցս, քննարկվել շատ հեղինակների գրքերում: Այստեղ մենք հի-

շատակեցինք հրամանն այն առումով, որ Կոպենհագենում 1925-ին լույս տեսած գրքում արդեն գիտեին Քալեաթի շարագործությունների մասին ամենայն մանրամասնությամբ: Դրա մասին գիտեին Լոնդոնում ու Փարիզում, Բեռլինում ու Հռոմում, Աթենքում ու Տոկիոյում:

Հայաստանի բարեկամների Շվեյցարական միությունը (նախագահ՝ Լեոպոլդ Ֆալր, քարտուղար՝ Ա. Քրաֆթ Պոնարտ) սրեգիդենտ Վիլսոնին և փոխպրեզիդենտ Մարշալին ուղարկել էր մի հեռագիր, որով ԱՄՆ-ից խնդրում էր ընդունել Հայաստանի մանդատը, «որպեսզի Հայաստանը չանհետանա աշխարհի երեսից»: «Այս համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ոչ մեկ ազգ այնքան տառապած է ազատության հույսի համար, որքան տառապած են հայերը: Հայաստանը մեռնում է և որևէ պատասխան չի տրվում վերապրողների կանչերին» (19, 9. XI. 1919):

1919-ի հուլիսին ամերիկյան ակադեմիայի քաղաքական գիտությունների բաժանմունքը հրապարակեց փաստերով ու եզրահանգումներով մի ամփոփագիր, որտեղ երիտթուրքերը մեղադրվում էին զանգվածային սպանություններ և տեղահանություններ կազմակերպելու մեջ (117, էջ 36):

Սոցիալիստ Հյուիսմանսը (էմիգրացիայի տարիներին Վ. Ի. Լենինի մտերիմ բարեկամ) հայասեր այլ բելգիացիների հետ միասին 1922-ի դեկտեմբերի 20-ին ամբիոն բարձրացավ խոսելու հայ ժողովրդի տառապանքների, հայկական դատի քաղաքական պատմության մասին: Ժողովի ընդունած բանաձևում ասված էր. «Հինգ հարյուր բելգիացի քաղաքացիներ հավաքվելով Անվերսի մեջ... բողոքում են 1904-ից ի վեր Փոքր Ասիայում սիստեմատիկ կերպով քրիստոնյա աղգաբնակչության ոչնչացման դեմ, ընդդեմ թուրքական կառավարության գործադրած բռնությունների, կոչ անելով բելգիական կառավարությանը Լոզանի խորհրդածողովում ընդառաջ երթալ համաշխարհային խղճի ցանկությանը և պահանջել պարտված Թուրքիայից.

ա. վերջ դնել ջարդերին ու տեղահանությանը.

բ. իր սահմաններում հարգել փոքրամասնությունների իրավունքները.

գ. հատուցել կատարված հանցանքների համար.

դ. հայերին տալ օջախ իրենց նախնիների հողերի վրա» (18, № 24, 1922):

Ըստ «Նյու Յորք Թայմս» թերթի հաղորդագրության, 1924-ի դեկտեմբերի 22-ին Մարսել քաղաքը ցնցվեց սարսափելի լուրից. նավահանգիստ էր ժամանել անգլիական «Զան» նավը, բեռնված 400 տոննա մարդկային ոսկորներով գործարաններին հանձնելու համար: Հայտնի դարձավ, որ դա հայ զոհերի ոսկորներն էին, որ նավ էին բարձել Մարմարայի ծովեզրում, Մուդանիայի մոտ:

«Ըսեք, պատասխանեցեք, աշխարհի ոչ թե քաղաքակիրթ, այլ ո՞ր բարբարոս, ո՞ր մարդակեր կառավարությունը վալվեցավ այնպես՝ ինչպես վարվեցաք դուք հայ ժողովրդին հետ, որ ուրիշ բան չուզեց, բայց եթե վայելել մարդկային ամենատարրական իրավունքները, կյանքի, ինչքի և պատվի ապահովության»: Այսպես էր գրում Տիգրան Զավենը «Ժողովուրդ» թերթում, 1918-ի նոյեմբերի 30-ին:

1. Լենին Վ. Ի. Նրկեր, 4-րդ հրատ.

2. Ամենուն տարեցույցը, ԺԶ տարի, 1922, Հայ միտքը երեկ և այսօր, Կ. Պոլիս:

3. Անտոնյան Արամ Մեծ ոճիւրը, Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, պաշտոնական հեռագրեր, Բոստոն, 1921:

4. «Աշխարհ» թերթ, Փարիզ:

5. Ինյերյան Ա. Եղեռնը և իր հեղինակները, «Աշխարհ», 23. Թ. 1979:

6. Բենե, Ռեյնե Հայերու բնաշնչումը գերմանական մեթոդ—թուրքական գործելակերպ, Կ. Պոլիս, 1919:

7. Կանգրունի Հ. Կարելի՞ էր գործակցել իթթիհադի հետ, «Արարատ», 1. 6. 1973:

8. Գառամանուկյան Ա. Հայկական լեզիոնը պատմական, իրավական ու քաղաքական հարցերու լույսին տակ և վավերագրեր. «Հայկադյան հայագիտական հանդես», Բեյրութ, 1974, հ. Ե.:

9. Գեղամյանց Եղիշե Հայերի ազատագրական շարժումները 20-րդ դարում, մ. 2, Բաքու, 1917:

10. «Գործ» ամսագիր, Բաքու:

11. «Երևան» թերթ, Փարիզ:

12. «Զարթոնք» թերթ, Բեյրութ:

13. Զ. Ն. և Մ. Կ. Հայկական հարցին վերջին փուլերը, Կ. Պոլիս, 1913:

14. Թուրքաց ազնաբ, պատմական փաստաթղթեր, Ա. Տեղեկագիր, Տեր Մ... արքեպիսկոպոս Օ.-ի (Օրմանյան), Ս. էջ-միածին, 1919:
15. Լեփսիուս Ի. Գաղտնի տեղեկագիր Հայաստանի չարդերուն, Կ. Պոլիս, 1919:
16. Կիլիկյան տարեցույց, 1922, կազմեցին Նվարդ—Ասպետ, Արամ—Ասպետ, Ադանա, Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, 1922:
17. Կիրակոսյան Զ. Ս. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965:
18. «Հայաստանի ձայն» թերթ, Փարիզ:
19. «Հայրենիք» թերթ, Բոստոն:
20. Հովակիմյան Հովակիմ (Արշակունի), Պատմություն հայկական Պոնտոսի, Բեյրութ, 1967:
21. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 57, ց. 1, գործ 618:
22. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 314, ց. 12, գ. 23:
23. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 57, ց. 1, գ. 693:
24. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 200, ց. 1, գ. 144:
25. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 57, ց. 2. գ. 669:
26. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 57, ց. 2, գ. 729:
27. «Հորիզոն» թերթ, Թիֆլիս:
28. Մանգեշտամ Ա. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Թուրքիայում մեծ պատերազմից առաջ, «Վեմ» ԺԱ, 1935:
29. Մի Թուրք սպայի հիշատակարանից, Թիֆլիս, 1917:
30. Միրագենց Վ. Հայկական չարդերու փաստաթղթերը, Ա մաս, Կ. Պոլիս, 1920:
31. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 72:
32. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 120:
33. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142:
34. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 145:
35. «Մշակ» թերթ, Թիֆլիս:
36. «Մշակ» թերթ, Ֆրեզնո:
37. «Նոր դար» թերթ, Թիֆլիս:
38. «Նորք» ամսագիր, Երևան:
39. «Պայքար» թերթ, Թիֆլիս:
40. Ռիֆաբ, Մելամ Զադե Օսմանյան հեղափոխությունը և մութ ժալքերը, Բեյրութ, 1938:
41. Սապան—Գյուլյան Ս. Պատասխանատուները, Պրովիդենս, 1916:
42. Սառունի Կ. Տանկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914—1918), Բոստոն, 1927:
43. Վեբեր Է. Թուրքիան եռյակ միության և Անտանտի միջև 1914 թվականին. պատրանքներ և իրականություն Բոսֆորի ափերին, «Լրաբեր» ՀՍՍՀ ԳԱ, № 7, 1970:

44. Տաշեան Հ., Հակովբոս Վ. Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վազիրագիրներու համեմատ, մասն Ա, Վիեննա, 1921.
45. Քեչեյան Ա. Մ. Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքեն, 1915—1918, Պուրբշ, 1938.
46. Քսան կախաղաններ, նվեր 1915 հունիսի 2/15-ին Կ. Պոլսո մեջ կախաղան բարձրացած քսան ս. դ. հնչակյան ընկերների հիշատակին, Պրովիդենս, 1916.
47. Аветян А. О. Германский империализм на Ближнем Востоке, М., 1966.
- 48 «Армяне и война», ежемесячный, иллюстрированный журнал об армянской жизни, Одесса.
- 49 «Армянский Вестник», 1916, М.
- 50 АВПР, Ф. Канцелярия, 1914, д. 207 (записка армянского деятеля доктора Завриева).
- 51 Берти, лорд, За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже, 1914—1919, М., 1927.
- 52 Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966. с. 560.
- 52а Гиббонс, Герберт А. Самая черная страница новейшей истории. Последние избиения в Армении, Петроград. 1916.
- 53 Голованов Н. И. (полковник), Империалистические противоречия в лагере Антанты в период первой мировой войны (1914—1917), (Автореферат), М., 1953.
- 54 Дело Петроградского Армянского кружка, т. III, 1914—1915 (библиотека Армянского филнала ИМЛ).
- 55 Истягин Л. Г. Стратегия и тактика германского империализма на Среднем Востоке в конце XIX — начале XX вв. М., 1967.
- 56 Капчев Г. И. Турецкое наследство и мировая война, Стокгольм, 1917.
- 57 Кряжин В. Политические группировки Турции. Младотурки. «Новый Восток», № 1, 1923.
- 58 Лазарев М. С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке, (1914—1918 гг.), М., 1960.
- 59 Либкнехт К. Мқй процесс по документам, Петроград, 1918.
- 60 Мандельштам А. Н. Младотурецкая держава. Историко-политический очерк, М., 1915.

- 61 **Марунов Ю.** Пантюркизм и панисламизм младотурок (1908—1918), «Краткие сообщения института народов Азии», XLV, М., 1961.
- 62 Международные отношения в эпоху империализма, серия III, М., 1931.
- 63 **Миллер А. Ф.** Американский план захвата Константинополя и проливов в 1919 году, журнал «Вопросы истории», № 3, 1951.
- 64 **Мирный С.** К вопросу об определении стоимости мировой войны для Турции, жур. «Новый Восток», № 1, 1923.
- 65 **Могилевич А. А. и Айрапетян М. Э.** На путях к мировой войне, 1914—1918, Л., 1940.
- 66 «Наше время», газета, Баку.
- 67 **Палеолог М.** Итоги мировой войны. М., 1924.
- 68 Первая Циммервальдская конференция. Официальные документы, Петроград, 1915.
- 69 «Правда», газета.
- 70 **Саакян Р. Г.** Документы младотурецкого комитета о геноциде западных армян в 1915—1916 гг., Известия АН Арм. ССР, общественные науки, Ереван, № 3, 1965.
- 71 **Тыркова, Ариадна,** Старая Турция и младотурки, Петроград, 1916.
- 72 Циммервальдская и Кинтальская конференции. С предисловием проф. В. В. Святловского, Л. — М., 1924.
- 73 **Шпилькова В. И.** Империалистическая политика США в отношении Турции (1914—1920), М., 1960.
- 74 **Эрибегер М.** Германия и Антанта, Мемуары, М., — П., 1923.
- 75 **Anderson M.S.** The Great Powers and the Near East, 1774—1923 Documents of Modern History, London, 1970.
- 76 **Andonian Aram** Documents officiels concernant les massacres Arméniens. Reproduction photographique d'un grand nombre de Documents, Paris.
- 77 **Andonian Aram** The Memoirs of Naim Bey. Turkish official Documents Relating of the Deportations and Massacres of Armenians, London, 1920.
- 78 **Armenia's Charter.** Right to Liberation by the Allies. From Lord Bryce to mr. Balfour, september 30, 1918; From Lord Robert Cecil to Lord Bryce, oktober 3, 1918. Reprinted from the "Westminster Gazette", oktober 3, 1918.
- 79 **Armenia and the Settlement.** Report of Public to express Sympathy with the Armenian Cause, Held at the Cen-

- tral Hall, Westminster on Thursday, June, 19-th, 1919, London.
- 80 **Armstrong H.C.** Gray wolf, The Life of Kemal Ataturk, N.Y., 1961.
- 81 **Barker A.J.** The Mesopotamian Campaign of 1914-1918, The Bastard War, N.Y., 1967.
- 82 **Benetictsen M.** Armenien, Kopenhagen, 1925.
- 83 **Boyajian Dickran H.** Armenia: The Case For a Forgotten Genocide, Westwood, New Jersey, 1972.
- 84 **Bryce, Viscount.** The Future of Armenia, Reprinted from the "Contemporary Review", December, 1918.
- 85 **Bryce, Viscount O. M.** The Settlement of the Near East, Reprinted from "The Contemporary Riview", London, 1920.
- 86 **Bryce J.** The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916 London, p. XXXIX.
- 87 **Deregian Avetis** The Armenian Genocide (1915), N.Y., 1977.
- 88 **Davis—Trietsch.** Die Jüden der Türkei, Leipzig, 1915 (Dentsches Vorderasien scomitee—սերիալի շարքում համար 8 նյութը "Länder, Völker der Türkei).
- 89 **Gibbons A.H.** Armenia in the World War, N.Y., 1926.
- 90 **Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914** 38 Band, Neue Gefahrenzonen in Orient 1913-1914. Die Frage der Armenischen Reformen. Januar 1913 bis April 1914, Berlin, 1927.
- 91 **Guttman Joseph** The Beginnings of Genocide, 1948, N.Y.
- 92 **FA'IZ El-Ghusein** Martyred Armenia, N. Y., 1916.
- 93 **Foreign Office, Great Britain, Parliamentary Papers, Miscellaneous, London.**
- 94 **Einstein, Lewis** Inside Constantinople, Former minister plenipotentiary of United States diplomatic service; N.Y., 1918.
- 95 **Kloian R. D.** The Armenian Genocide—first 20-th Century Holocaust, San-Francisco, Second Edition, 1981.
- 96 **Leese, Leonard C.** Armenia and the Allies, London, 1920.
- 97 **Les Atrocités Turques au Pont—Euxin, Copie D'une Lettre de S.E. L'Archevêque d'Ainassia et Samsoun** Germanes, Paris 1919.
- 98 **Lengyel, Emil** Turkey, N.Y., 1941.
- 100 **Mackenzie, Albert** Crimes of Turkish Misrule, "The New York Times Current History", N.Y. october, 1922.
- 101 **Mandelshtame A.** La Societé des Nation et les Puissance devant le Probleme Armenien, 2-ème edition, Liban, 1970.
- 102 **Mandelshtame A.** Le sort de l'Empire Ottoman, Lausanne et Paris, 1917.

- 103 Marquart J. L'Origine et La Reconstitution De La Nation Arménienne. Traduction de Maric K. J. Basmadjian, Paris, 1919.
104. Mark H., Ward M. D. The Deportations In Asia Minor 1921-1922, London, 1922.
- 105 Merdjimekian, Pierre P. Les Arméniens D'Angora Déportés et Massacrés. Pourquoi??? et Comment??? Le Caire, 25 mars, 1920.
- 106 Miscellaneous N 31 (1916), London.
- 107 Montgomery G. R. The Massacres of Armenians in 1915 "Current History", 1922, october.
- 108 Morgan J. Contre Les Barbares de L'Orient, Paris 1918.
- 109 Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's Story, N.Y., 1926.
- 110 Morgenthau H. The Greatest Horror in History, "Red Cross Magazine", March, 1918.
- 111 Morgenthau H. The Tragedy of Armenia (reprinted from the Red Cross magazine, march, 1918), London, 1918.
- 112 Naaem, Rev. Joseph Shall this Nation Die? N.Y., 1921.
- 113 Nansen Fritjof Armenia and Near East, London, 1928.
- 114 Okay, Kurt Enver Paschader Grosse Freund Deutschlands, Berlin, 1935.
- 115 Papazian B. S. The Tragedy of Armenia, Boston, Chicago, 1918.
- 116 Price, Clair. Mustapha Kemal and The Americans. "The New York Times Current History", October, 1922.
- 117 Robinson R. D. The first Turkish Republic, Harvard University press, Cambridge, Massachusetts, 1963.
- 117a Sachar, J. Howard The Emergence of the Middle East, Knopf, 1969.
- 118 Stuermer, Harry The War Years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics, N. Y., 1917.
- 119 Sykes, Mark. The Future of the Near East, London.
- 120 "The New York Herald Tribune", N. Y.
- 121 Témoignages Inédits Sur les Atrocités Turques Commises on Arménie Suivis d'un Récit de L'Épopée Arménienne de Chabin-Karahissar recueillis par La Societe de Dames Arméniennes (Azkanever de Constantinople), Paris, 1920.
122. Toynbee A. J. A past and a Future, N.Y.
- 123 Toynbee A. J. Armenian Atrocities, The Murder of a Nation, London—N.Y., 1915.
- 124 Toynbee A. J. The Extermination of the Armenians, The Time History of the War, London, 1916, vol. VIII.

- 125 Trumpener, Ulrich Germany and the Ottoman Empire 1914-1918, Princeton, New Jersey, 1968(գլուխ 7-րդ, Հայկական հալածանքներ, տե՛ս «Բանբեր Հասարակ աշխիւմների», № 2, 1970)
- 126 Turkey: A past and a Future. Reprinted (with additions) from "The Round Table", june 1917, London.
- 127 Walker, Christopher Armenia; The Survival of a Nation, N.Y., 1980.
- 128 Williams, W. Lew Armenia; Past and Present, London, 1916,

**1918 ԹՎԱԿԱՆ. ՊԱՆԹՈՒՐԲԻՋՄԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՋ
ՀԱՅՈՑ ԳԵՆՈՑԻԴԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է**

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը: «Թուր-
ֆահայաստանի մասին» սովետական կառավարության դեկրետը:
Երիտքուրեբը դարձան հակասովետական ինտերվենցիայի առաջին
իրականացնողները: Թուրքական զորքերը նորից զավթեցին
Արևմտյան Հայաստանը, ներխուժեցին Արևելյան Հայաստան:
Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղությունը: Անդրկովկասյան հակահեղափո-
խության սև դերը: Տրապիզոնի բանակցությունները: Քաղաքական
մրնուրտը Հայոց ազգային խորհրդում: Սարդարապատի հերոսա-
մարտը: Բաթումի կոնֆերանսը: Հայոց բանազնացնելը Բեռլինում,
Վիեննայում, Կ. Պոլսում: Պանքուրֆիզմը գործողության մեջ: Երիտ-
քուրեբի շարագործություններն Անդրկովկասում: Անտանտի զա-
ղութարարների խոսքն ու գործը: Միայն սովետական Ռուսաստանի
կառավարությունն էր օգնության ձեռք մեկնում հայ ժողովրդին:

*Հայ ժողովուրդը 1917 թվականը թևակոխեց ջարդված ու
բզկտված, անթիվ ու անհամար որբերով, տեղահանված և
ռուսական հող հասած ու տարբեր վայրերում սփռված 300—
350 հազար գաղթականությանը:*

1917-ի Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափո-
խությունը դրեց մարդկության նոր, իսկական պատմության
սկիզբը: Հաշտության մասին լենինյան դեկրետը ժողովուրդ-
ներին ելք ցույց տվեց իմպերիալիստական պատերազմի
սպանդից, ավերածությունից ու ժողովրդական զանգվածների
թշվառությունից: Սովետական կառավարության կողմից
1917-ի նոյեմբերի 3-ին հրապարակված «Ռուսաստանի ժո-
ղովուրդների իրավունքների դեկլարացիայում» հռչակվում էր
Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավահավասարությունն ու

սովերենությունը, ազատ ինքնորոշման իրավունքը: Սովետական կառավարությունն ազդարարում էր, որ ազատ զարգացում է ապահովելու Ռուսաստանի տերիտորիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների համար:

Վ. Ի. Լենինը հատուկ ուշադրություն էր նվիրում հայ ժողովրդին, հայկական հարցին: Դատապարտելով Գուչկով-Միլյուկովի բուրժուական կառավարության՝ իմպերիալիստական պատերազմը շարունակելու քաղաքականությունը, նրա գործելակերպը Արևմտյան Հայաստանում, Վ. Ի. Լենինը լիակատար ազատության պահանջ էր դնում «ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ» (1, հ. 26, էջ 58): Հանդես գալով 1917-ի հունիսին տեղի ունեցած Սովետների I համագումարում, նա, դիմելով ժամանակավոր կառավարության ղեկավարներին, ասում էր. այն բանակը, որ «այժմ պահվում է Հայաստանում... եթե Հայաստանը դառնեի անկախ հայկական հանրապետություն, և այն դեպքում, որ մեզինք վերցնում են Անգլիայի և Ֆրանսիայի ֆինանսիստները, տար նրան, ապա այդ լավ կլինեի» (1, հ. 25, էջ 31): «Ապացուցեք, որ դուք ազատագրում եք հայկական հանրապետությունը, համաձայնության մեջ եք մտնում բանվորների և գյուղացիների ղեկուսատիների հետ յուրաքանչյուր երկրում,— ասում էր նա,— որ դուք ազատ հանրապետության կոդմնակից եք, այն ժամանակ ռուսական հեղափոխության արտաքին քաղաքականությունը կդառնա իրոք հեղափոխական, իրոք դեմոկրատական» (1, հ. 25, էջ 31):

Վ. Ի. Լենինի նախաձեռնությամբ հրապարակվեցին և հանրության դատաստանին հանձնվեցին իմպերիալիստական դիվանագիտության փաստաթղթերը: Պատուվեց իմպերիալիստական գիշատիչների դիմակը, ջրի երես դուրս բերվեցին աշխարհի վերաբաժանման ծրագրերը, նրանց խոսքի և գործի հակադիր պատկերը: Պարզվեց, որ հայ ժողովրդի օգտին ճառեր ասող արևմտաեվրոպական դիվանագետներն իրենց կնքած գաղտնի համաձայնագրերում Մերձավոր արևելքի տերիտորիաները նախատեսելով որպես անգլիական և ֆրանսիական, ցարական և մի փոքր ուշ նաև իտալական ազդեցության գոտիներ, հայ ժողովրդի իրավունքները հարգելու ոչ մի միտք ու մտադրություն չունեին:

Ի հակադրութիւն այդ քաղաքականութեան, սովետական կառավարութեան ընդունած առաջին որոշումներից էր՝ «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը (1917 թ. դեկտեմբերի 29 — 1918 թ. հունվարի 11): «Թուրքահայաստանի մասին» սովետական կառավարության դեկրետը նոր ժամանակների դիվանագիտության պատմության մեջ, միջազգային հարաբերությունների պրակտիկայում առաջին փաստաթուղթն էր, որ հանաչում էր հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման, դարեւառաջ կորցրած պետականության ստեղծման իրավունքը: Այս փաստաթղթով սովետական կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ պաշտպանում է Արեւմտյան Հայաստանի «ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախութիւն»: Սովետական կառավարությունը պահանջում էր ապահովել տարբեր երկրներում ցրված կամ բուրժական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով օսմանյան կայսրության խորքերն ափսոսված հայերի անաբգել վերադարձն իրենց հայրենի հողերը:

Մինչդեռ երիտթուրքերը կործանման եզրին էին հասցրել արեւմտահայութեանը, իմպերիալիստական տերությունների ղեկավարներն ու դիվանագետները բավարարվում էին հայանպաստ փարիսեցիութեամբ և գատարկահնչյուն, անորոշ խոստումներով, սոցիալիստական առաջին պետությունը ճշակում էր, որ հարգում է հայ ժողովրդի ինքնությունը և զօրծնական միջոցառումներ մշակում այդ իրավունքներն իրականացնելու համար:

Սրանից էլ բխում էր այն փաստը, որ Վ. Ի. Լենինը համաձայնութիւն տվեց կազմկոմիտե ստեղծելու և Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութիւն կազմակերպելու ռազդութեամբ աշխատանք տանելու համար: Հայաստանում սովետական պետականութիւն ստեղծելու, «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետն իրագործելու հսկողութիւնը Վ. Ի. Լենինի կողմից զրկում էր Կովկասում սովետական արտակարգ կոմիսար կարգված Ս. Շահումյանի վրա:

Անդրկովկասի հակահեղափոխութիւնը (ադրբեջանական մուսավաթը, վրաց մենշեիկները, հայկական դաշնակցութիւնը), Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, ապա սեյմը, ազգային խորհուրդները՝ չճանաչելով Վ. Ի. Լենինի գլխավո-

րած սովետական կառավարությունը, արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանի լիազորությունները, պաշար անձազերծեցին սոցիալիզմի հաղթանակի դեմ և իրենց ազգայնական գործելակերպով խորացրին երկրամասի ազգությունների երկպառակությունները, ջլատեցին աշխատավորության ուժերը, դեմ առ դեմ միայնակ մնացին օսմանյան գիշատիչ պետության առջև:

Սովետական կառավարությունը 1918-ի ամբողջ ընթացքում երկրի ներքին և արտաքին բարդ իրադրության պայմաններում բոլոր միջոցներով ձգտում էր թեթևացնել հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր վիճակը:

Ստեղծվեց հայկական գործերի կոմիսարիատ, որտեղ ղեկավար աշխատանքի ներգրավվեցին հայ կոմունիստներ Վառլամ Ավանեսովը, Վահան Տերյանը, Սարգիս Լուկաշինը, Պողոս Մակինցյանը, ավելի ուշ՝ Արտ. Կարինյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, Հայկ Հովսեփյանը և ուրիշներ, որոնք լավատեղյակ էին հայ ժողովրդի վիճակին և ժողկոմխորհրդի օրգաններին ներկայացնում էին զեկուցագրեր, առաջարկներ, նախագծեր՝ Հայաստանի հետ կապված հարցերը լուծելու մասին:

Հայկական գործերի կոմիսարիատի 30 ներկայացուցիչներ Պետրոգրադից և Մոսկվայից ուղարկվեցին այն մարզերը, ուր կուտակվել էին հայ գաղթականները, նրանց օգնելու համար: Ժողկոմխորհուրդը 1918-ի հունվարին քննեց «Հայկական գործերի կոմիսարիատի հայտարարությունը հայ գաղթականներին անհապաղ օգնություն ցույց տալու մասին» և որոշեց այդ նպատակի համար հատկացնել 6 միլիոն 194 հազար 784 ռուբլի, որպես անվերադարձ նպաստ՝ կարիքավորներին բաժանելու համար: Միաժամանակ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հրահանգ ուղարկեց բոլոր հեղկոմներին և շեղերում գործող սովետական մյուս կազմակերպություններին՝ օգնություն ցույց տալ հայկական կազմակերպություններին՝ հայկական ջոկատներ կազմակերպելու, նրանց զինելու և անարգել կերպով այդ ուժերը Հայաստան ուղարկելու համար:

1917-ի վերջին ռուս-թուրքական սահմանը (մոտ 500 կմ երկարությամբ) անցնում էր Տրապիզոն—Նրզնկա—Խնուս—

թյունները, Հիմնական պատճառաբանությունն էր՝ «չգրգռել թուրքերին», Ընդունված բանաձևում ասված էր. «Ազգային խորհուրդը ցանկալի է համարում կազմել Հայաստանի զանազան վայրերում երկրապահ անջատ գնդեր» (11, թ. 98)։ Անդրա-
~~նիկը գրում էր, որ ինքն է պատահալովում, չեղանակով չի ստիճ, նա~~
ասում է. «Պահպանողական, թե ոչ, ձեր բոլոր օժապտույտ-
ները ձեզ չեն փրկելու... ոչ ոքի խաբել չեք կարող... Եթե ինձ
հայու զավակ կնկատեք, ես վաղը գնում եմ էրզրում։ ...Մե-
նակ եմ գնում իմ ժողովրդի պաշտպանության համար» (11,
թ. 101)։ Բանն այն էր, որ կիսախրատված կամավորական
շարժման դասերից, ազգային ջոջերը վախենալով թուրքիա-
յից, կիսատ-պռատ քայլերի էին դիմում զինված ուժեր կազ-
մակերպելու գործում, Կենսափորձով հարուստ, ամբողջ կյան-
քը թուրքական լծից հարազատ ժողովրդի ազատագրմանը
նվիրած Անդրանիկը անհամեմատ գործնականորեն էր խոր-
հում։ Նա ասում էր. «Թուրքերը պիտի գրգռվեն թուրքահայ
զորամասի կազմության համար. դրա պատճառը, ձեն ու
անունը չեն, այլ էությունը, այն, որ հայերը ուժ են կազմում։
Այս պատճառով շարժի հապաղել. ընդհակառակը, որքան
արագ կազմակերպենք, այնքան ավելի ապահով կլինենք։
Ճիշտ ձեռնարկելով այս գործին՝ մենք ռիսկ ենք անում, բայց
դավաճանություն կլինե՞ր մանր մտահոգությունների համար
զոհել մեր պատմական դատը» (11, թ. 102)։ Հիրավի,
Ս. Վրացյանը խորհրդում խոստովանում էր, թե «մեկը չգիտի
թե ինչ է անում մյուսը. ուստի ժամերով խոսում ենք ապարդ-
յուն, ...Պետք է վերջ տալ այս կոմեդիային» (11, թ. 94)։

Հայոց ազգային խորհրդում 1917-ի դեկտեմբերի 31-ին
բուռն վեճեր էին ծավալվել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության
հարցերի շուրջը։ Ոմանք պնդում էին պատվիրակություն
ուղարկելու, մյուսները դիտորդներ ուղարկելու վրա։ Սոցիալ-
դեմոկրատ Ս. Փիրումյանն առաջարկություն է մտցնում պատ-
վիրակությունը կազմել թուրքահայերից և «կապ պահպանել
լենինի հետ» (11, թ. 128)։ 1918-ի հունվարի 1-ին որոշվում
է պատվիրակություն ունենալ Պետրոգրադում, որի նպատակը
պետք է լինե՞ր կապ պահպանել խաղաղության բանակցու-
թյուններ վարող մարմինների հետ։ Այդ պահին հայոց քաղա-
քական կուսակցությունների (դաշնակներ, էսէռներ, ս.-դ.-ներ)

ղեկավար շրջանները այն կարծիքին էին, որ ոչ մի խոսք չպետք է լիներ Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտության մասին և այդ պատճառով Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին ուզում էին մասնակցել դիտորդի մակարդակով: Ծրիտթուրքերի նպատակներից մեկն էր ունենալ իրենցից կախման մեջ գտնվող Անդրկովկաս և անմիջական սահման շունենալ Ռուսաստանի հետ (11, թ. 155): Ծրիտթուրքերն ուզում էին հայերին ոչնչացնել նաև Ռուսահայաստանում, գրում է Նանսենը (66, էջ 312):

«Ոչ ոք կրնա ուրանալ թե Թուրքը կովկասահայը ևս ջարդել կուզեր: Ոչ ոք կրնա ուրանալ թե Թուրքը իր այդ մտադրությունը իրագործած էր Կովկասի սահմաններեն ներս արշավելով» (12, 9. XI. 1919):

Տիրապետող մտայնություն էր այն ճշմարտությունը, որ հայ ժողովրդի բախտը ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Արևմուտյան Հայաստանում անքակտելիորեն կապված է Ռուսաստանի ճակատագրի հետ: Սակայն Անդրկովկասն ամբողջապես կտրված էր հյուսիսից: Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի միջև բոլոր ճանապարհների վրա առաջացել էին խցաններ:

1917-ի աշնանը «ոչ մեկի մտքով չէր անցնում (բացի գուցե առավել ազգայնական տարրերից, գլխավորապես վրացիների և Թուրքոֆիլ Թաթարների շրջանում) ընդմիշտ խզել կապերը Ռուսաստանի հետ», — գրում է դեպքերին ականատես Գ. Մելիք-Կարակոզովն իր հուշերում (51):

1918-ի իրադարձությունները մեզ մոտ ավելի շատ փնտրվել են ներքին դրության առումով: Մեր կարծիքով մոտեցման ճիշտում ամբողջ խորությամբ չի դրվել բուրժուական ինտերվենցիան բացառությունիւ, դատապարտելու անհրաժեշտությունը:

1918 թվականը ամենաբարդ տարին է իրադարձությունների բազմազանությամբ, ֆաղափական իրադրության քաղաքացիական, տարբեր ուժերի բախման ու կոնֆլիկտների առատությամբ: Իրադրությունը ճայ ժողովրդի ճամար այդ տարի փոխվում էր ոչ թե ամիսներով, այլև օրերով, իսկ երբեմն նաև ժամերով: Այս հանգամանքը պատմաբանից պահանջում է նախ և առաջ օբյեկտիվություն ու կուսակցականության ճշմարիտ չափանիշների կիրառում պատմական պրոցեսի իրական պատկերը վերականգնելու և վերապատմելու ճամար:

Օրինակ, պատմական ճշմարտությունը ռաճաճարվում է, երբ գրում են, թե անգրկովկասյան կոմիսարիատն ստեղծել են Աւստրի իմպերիալիստները: Կամ երբ պնդում են, թե բուրժուական և գերմանական զորքերին Անդրկովկասի վրա ճարձակման դրդեցին անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստները, թե «ստեղծված իրադրության մեջ, ուղղակի զինված ինտերվենցիա կազմակերպելու ճնարկություն չունենալով ԱՄՆ-ը կուրս վերցրին խառնուսելու Անդրկովկասի դեմ գերմանա-բուրժական ագրեսիա կազմակերպելու» (40): ԱՄՆ-ի ֆաղափահանությունը կարելի է և պետք է ֆենադատել այլ, տեղին ասիքներով, բայց ոչ թե 1918-ի բուրժական ներխուժման ճամբար: Այդ ներխուժման հեղինակներն ու պատասխանատուները երիտթուրքական շարդարաբներն են և չպետք է նրանց մեղքը մեղմացնել, այն ուրիշի վերագրելով:

Երիտթուրքների գործած մեծագույն շարագործություններից մեկը 1918-ի հակասովետական ինտերվենցիան էր Անդրկովկասում: Այս մասին հսկայական գրականություն է ստեղծված ինչպես Սովետական Միությունում, մասնավորապես Անդրկովկասում, այնպես և աշխարհի տարբեր երկրներում: Երիտթուրքների արգեսիվությունը, ուխտադրությունը, ժողովրդակործան քաղաքականությունը Անդրկովկասում, 1918-ի գարնան շարագործությունները Հայաստանի ամբողջ տարածքում, Բաքվի զանգվածային մարդասպանությունը, որին զոհ գնաց 30 հազար հայություն, հանրահայտ փաստեր են:

1918-ի դժնի ժամանակաշրջանն ուսումնասիրելիս մեզ մոտ շատ ավելի շեշտը դրվել է բուրժուականացիտնալիստական կուսակցությունների հակասովետական կեցվածքի, նրանց ներհակությունների ու մրցապայքարի վրա, քան թուրքական ագրեսիվ քաղաքականության էության բացահայտման ու մերկացման վրա:

1918-ի փետրվարի 27-ին գաղտնի հրամանով էնվերը ռազմական մինիստրության անունից հրամայում էր ոչնչացնել ամբողջ հայ ցեղը: Ճիշտ գեներալ Վեհիբը հավաստիացնում էր, որ նրա զորքերը թշնամական մտադրություններ չունենին... այդ գործողության իրական նպատակը Անդրկովկասի մեծ մասի վրա թուրքական հսկողության հաստատումն էր,— գրում է Տրումպենները (71, էջ 94): Բրեստում ապահովելով պանթուրքիստական ծրագրի մինիմումը, երիտթուրքական կառավարությունը շարունակեց ճնշում գործա-

դրել Անդրկովկասի վրա, պահանջելով նրանից անջատվել Ռուսաստանից, իսկ հետո վերջնագրով տարանջատելու էր Անդրկովկասը՝ բաժանիր, որ տիրեա սկզբունքով իր տիրապետութիւնը երկրամասում հաստատելու համար: «Այդ ահեղ վտանգի և իրավաբանական խորամանկ խաղերի դեմ հանդիման, պետք է խոստովանել,— գրում է դեպքերին քաջատեղյակ Գ. Մելիք-Կարակոզովը,— Անդրկովկասյան սեյմը (առաջին անգամ գումարված 1918-ի փետրվարի 10-ին) և ազգային խորհուրդները խղճուկ պատկեր էին ներկայացնում: Խճճվելով ու սայթաքելով ամեն քայլում, դողալով մոտեցող վտանգից... Անդրկովկասյան կառավարութիւնը չկարողացավ կազմակերպել երկրամասի պաշտպանութիւնը, չնայած ռուսական բանակի թողած զգալի զինամթերքներին և, ինչպես հետո պարզվեց, թուրքական զինված ուժերի չնչինությանը» (51):

1918-ի փետրվարի 5-ին գեներալ Նազարբեկովը գանգատվում էր, որ Կարինում գտնվող առաջին գնդի կազմում միայն 500 մարդ կա, չորրորդ գնդում միայն 300 հոգի, իսկ Խնուսի երկրորդ գունդը վերջնագիր է տվել, թե դառնալու է Կովկաս մինչև փետրվարի 15-ը: Նա ասում էր, որ ուղարկված համալրումներից «ոչ մի մարդ տեղ չի հասել» (11, թ. 147):

Փետրվարի 8-ին արդեն նոր կացութիւն էր: Թուրքական զորքն առաջ էր շարժվում «միմիայն նրա համար, որ... մենք զորք չունենք. ճակատում: Եթե մենք դիմադրեինք խուճապ չէր լինի»,— եզրակացնում էր Հայոց ազգային խորհրդում նախագահողը (11, թ. 149):

Ազգային խորհրդի փետրվարի 12-ի նիստում անհիմն լավատեսի դերում էր դաշնակ Ռ. Տեր-Մինասյանը: Նա հոխորտում էր. «Այս րոպեին մեր ուժերով թուրքերին հավասար ենք: Հաղթ է նույնիսկ, թե ո՞վ շատ ուժ ունի, մենք, թե նրանք: ... Մենք դեռ հաղթված չենք: Անդրկովկասի բախտը հայերի ձեռքին է. մենք դեռ հաղթողի դերի մեջ ենք» (11, թ. 149): 1918-ի մարտի 30-ին Ազգային խորհրդի նիստում Արշ. Զուրաբյանը հայտարարում էր. «Թուրքերի պահանջը՝ անկախութիւն հայտարարել, մի միջոց է մեզ Ռուսաստանից անջատելու և մենակ թողնելու» (11, թ. 174):

Ս.-դ. Փիրումյանը առաջարկում էր կոիվը շարունակել Թուրքիայի դեմ, բայց բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ դաշնակցած (11, թ. 174)։

1917—1918 թթ. ռուսական զորքերի հեռացումով առավել տնհանգստացած էին հայ հասարակական-քաղաքական ուժերը։ Առանց Ռուսաստանի նրանց չափազանց անհեռանկար էր ներկայանում վաղվա օրը։ Սա էր պատճառը, որ նրանց ղեկավարներն անհամեմատ շատ էին խոսում Անդրբլկովկասի համախմբվածության, արտաքին հարձակումից երկրամասը պաշտպանելու համատեղ ջանքերի գործադրման մասին։ Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից ստեղծում էր անելանելի վիճակ։ Վրաց մենշևիկները ճկունորեն մանևրում էին գերմանական հովանավորության ու թուրքական ճնշման միջև՝ պահպանելով Վրաստանի տերիտորիալ անձեռնմխելիությունը։ Ադրբեջանական հողատեր բեկական ու խանական վեճնախավն աղոթում էր Թուրքիայի գալստյան համար։ Իսկ հայկական միջավայրում շարունակվում էր անորոշ ընթացքը, սակայն միշտ գիտակցելով, որ առանց Ռուսաստանի ամեն ինչ վատ է լինելու։

Ճակատը չկարողանալով պահել միայն հայոց ազգային խորհրդի կազմած զորամասերով, սեյմն ուզում էր թուրքերի հետ դինադադար կնքել Անդրկովկասի հանրապետության տեղում, որը ձևականորեն շարունակում էր մնալ համառուսաստանյան պետության կազմում։ Երիտթուրքական ինտերվենտների համար որքան հաջող էին զարգանում իրադարձությունները կովկասյան ճակատում (ավելի շուտ նրանք առաջ էին շարժվում համարյա դիմադրության չհանդիպելով), «այնքան ավելի էր բացահայտվում Անդրկովկասյան սեյմի ու կառավարության իշխանության նոմինալ բնույթը», ակընբախ էր դառնում անդրկովկասյան ժողովուրդների բուրժուական վերնախավերի ազգային-քաղաքական կողմնորոշումների հակասականությունը։ «Անդրկովկասյան թաթարներն առանց երկընտրանքի ծարավի էին թուրքերի գալստյան, վրացիները տատանվում էին՝ ընտրություն կատարելով դիվանագիտության և պատերազմի միջև, իսկ հայերը իմանալով, որ հաշտեցում և խաղաղություն չի կարող լինել իրենց և թուրքերի միջև այն ամենից հետո, որ տեղի էր ունեցել

հայերի հետ Թուրքիայում, գտնվում էին տենդային զրգուման մեջ իրենց լրիվ միայնակության ու մահացու վտանգի գիտակցումից» (51, էջ 7)։

Եվ աշխարհագրական, և քաղաքական տեսակետից հայերը պետք է իրենց վրա վերցնեին հարձակվող թշնամու առաջին հարվածը, և նրանց համար դա կյանքի ու մահվան հարց էր։ Դիվանագիտություն, թե՞ պատերազմ. վրաց մենշեիկները նախընտրում էին առաջինը։

Երկրամասի ալգային խորհուրդներում շատերը խոսքով դատապարտում էին սեպարատիստական տենդենցները, կոչ էին անում միասնականություն ընդդեմ թուրքական վտանգի, բայց գործով ամեն ինչ հակառակին էր տանում։ «Նեղ ազգային կրքերը կատարում էին իրենց քայքայիչ գործը, խարխուլելով անդրկովկասյան պետական իշխանությունը» (51, էջ 8)։ Գ. Ղարաջյանը (Արկումեդ) գրում է, որ սեյմը որպես բարձրագույն օրգան համարյա գոյություն չունեի։ Ընդհանուր անդրկովկասյան հիմնարկները կախված էին օդում և ոչ մի իշխանություն չունեին (38, էջ 65)։

Թուրքական շորքերը առաջանում էին Անդրկովկաս, քայլ առ քայլ ամրանալով նոր դիրքերում։ Նրանց հրամանատարները կեղծավոր առաջարկություններ էին անում անդրկովկասյան իշխանությանը հաշտություն ու խաղաղություն կրնաքելու մասին։ Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Բուսշեն 1918-ի մարտի 17-ին հաղորդում էր, որ թուրքական «բոլոր ազգեցիկ շրջաններն այս վայրկյանիս ուղղակի արբեցած են հաղթության գիտակցությամբ, ազգայնամոլությամբ և համիսլամությամբ»։ Հ. Տաշեանը գրում է, որ «այդպիսի ոգի մը պիտի չսանձվեր դյուրավ, մանավանդ, երբ ռուս բանակները քաշված էին հայ հողեն...» (36, էջ 37)։

1918-ի սկզբի թուրքական հարձակումը տեղահանեց Թուրքահայաստանի 150 հազար հայությունը։ 1918-ի մարտի 14-ին Վանի ներկայացուցիչ Հովհաննիսյանը հեռույալ կերպ էր նկարագրում ստեղծված ծանր դրությունը. «Վանը կտրված է, մի ռադիոկայան գոյություն ունի, բայց մասնագետի բացակայության պատճառով անգործության է մատնված։ Տեղացիներից կարելի է հավաքել մոտ 2000 հոգի, բայց զենք չկա... երկու թնդանոթ կա, բայց մարդ չկա։ Հեռախոս-

ների, հեռագրերի համար մարդիկ չկան...» (11, թ. 168)։ Թուրքական զինված ուժերը 1918-ի հունվար-ապրիլին գրավեցին Երզնկան, Բալբուրթը (Բաբերդ), Մամախաթունը, Հերզումը, Կարսը և այլն։ Չնայած այն բանին, որ Անդրկովկասյան սեյմի կառավարությունն ապրիլի 1-ին, այնուամենայնիվ, թեև ուշացած, ընդունեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները, Թուրքիան, ի խախտումն այդ պայմանների, ոչ միայն դրավեց Կարսը, այլև Ալեքսանդրապոլը և միւրձվեց Անդրկովկասի խորքը։

Հնվեր-Թալեաթ երիտթուրքական կլիկը ոչ մի միտք չունեւ հարգելու միջազգային իրավունքը, իր իսկ կնքած զինադադարի պայմանները, ըմբռնելու Սովետական Ռուսաստանի հռչակած՝ ժողովուրդների եղբայրության, խաղաղության և նոր հասարակարգի կառուցման սկզբունքները։ Նա ղեկավարվում էր Անդրկովկասը նվաճելու պանթուրքական սկզբունքներով։

Բրեստ-Լիտովսկում Գերմանիան պահանջում էր, որ «Ռուսաստանը իր տրամադրության տակ ունեցած բոլոր միջոցներով պետք է նպաստի ամենակարճ ժամանակամիջոցում սլաւնաշափ կերպով Թուրքիային վերադարձնելու նրա անատուրիական մարզերը...» (43, էջ 113)։ Սրանք դեռ կոնկրետացված պահանջներ չէին։ Օգտվելով զինադադար կնքելու լենինյան տակտիկայի դեմ Տրոցկու և «ձախ» կոմունիստների հարուցած դժվարություններից, կայզերական Գերմանիան ավելի ստնձարձակ պահանջներ առաջադրեց։ «Այն բանից հետո, — գրում է Գ. Վ. Զիչերինը, — երբ մենք ժամանեցինք Բրեստ-Լիտովսկ, մեզ ներկայացվեց էլի մի նոր պայման, որը վատացնում էր առաջվա վերջնագիրը, այն է՝ Ռուսաստանից Կարսը, Բաթումը և Արդահանը անջատելու պահանջը։ Միաժամանակ մեզ հայտնեցին, որ դա հակառակ կողմի մինիմալ պահանջն է» (60, էջ 20)։

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների մասնակից, սովետական դիվանագետ Ա. Ա. Իոֆֆեն գրել է, թե Բուլղարիան և Թուրքիան Բերստ-Լիտովսկում համարյա ոչ մի դեր չէին խաղում, իսկ մեծ վեզիր Թալեաթ փաշան «փորձում էր նվաճել մեր համակրանքը հաճախակի հիշեցումներով այն մասին, թե ինքը նույնպես հեղափոխական է»։ Իոֆֆեն հիշում

է նաև թուրք մյուս պատվիրակ Հաքքի փաշային, որին գերմանացի Կյուլմանը սովետական պատվիրակներին էր ներկայացրել իրրև բոլոր ժամանակների «Ծվրոպայի լավագույն դիվանագետ»։ Սա ուզած պահին իսկական արցունքներով կարող էր լաց լինել՝ նման կինոդերասաններին, հիշում է Իոֆֆեն (46)։ Գերմանական վերջնագիրն ավելի ծանր էր դարձել Կարսը, Արդահանը և Բաթումը Թուրքիային հանձնելու պահանջով (46, էջ 146)։

1918-ի մարտին Բրեստում սովետական պատվիրակությունը բողոք էր հայտնում գերմանական ու թուրքական ներկայացուցիչներին՝ թուրքական բանակի հարձակման, նոր տերիտորիաներ գրավելու առթիվ, առանց հաշվի նստելու այդ «մարզերի բնակչության կամքի հետ» (54, № 43. 7. 3. 1918)։ Բրեստի պայմանագրի (կնքված 1918 թ. մարտի 3-ին) 4-րդ հոդվածով Արդահանի, Կարսի և Բաթումի շրջաններում բնակչությունը նոր իրավակարգ էր ստեղծելու հարևան պետությունների, «հատկապես Թուրքիայի համաձայնությունամբ», թեև սովետական ներկայացուցիչները (1918 թ. փետրվարի 21-ին) բողոքեցին Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը հազուա թուրքիայի Ռուսաստանից անջատելու դեմ (52)։ Սովետական կառավարության պահանջը մերժվեց և նա ստիպված էր կնքել «անասելի ծանր, բռնակալական և ստորացուցիչ հաշտություն», որը փաթաթեցին «մեր վզին բացահայտ ուլտիմատումով և անողոք բռնությամբ» (1, հ. 27, էջ 233)։

Այսպիսով, Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածով ռուսական բանակը պետք է ազատեր Արևմտյան Հայաստանի գրավված տերիտորիաները։ Կարսի և Արդահանի մարզերում պետք է անցկացվեր հանրաքվե, իսկ Արևմտյան Հայաստանի հողերը Թուրքիան սեփականացնում էր, անտեսելով հայ ժողովրդի իրավունքները։ Երիտթուրքական կառավարությունը չէր ճանաչում «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի դրույթները, շարունակելով իր որդեգրած հակահայկական ուղեգիծը։

Բոլշևիկները բացատրում էին, որ թուրքերի «անզուսպ ցանկությունն է՝ հաջողությամբ պսակված տեսնել բեզական գերիշխանությունը։ Անդրկովկասում», որ նրանք «հուր ու

կրակի, սուր ու թրի տալով» Հայաստանը, ձգտում են «թիկունքից հարձակվել սոցիալիստական Ռուսաստանի վրա»։ Ընդգծելով, որ «տաճկական իմպերիալիզմի դեմ մեր կռիվը նույն կռիվն է», որ մղվում է բեզական-ազնվականական բուրժուական հակահեղափոխության դեմ, նրանք բոլոր հեղափոխական ուժերի «սրբազան պարտականությունը» համարում էին «ամենահամառ կերպով պաշտպանել սոցիալիստական Ռուսաստանի թիկունքը» (9, № 5, 6, 7, 1918)։

Խճճված հակասությունների մեջ, ավելի գրգռելով աղգամիջյան երկպառակությունները Անդրկովկասյան սեյմը, ազգային խորհուրդներն անկարող գտնվեցին դիմագրավելու թուրքական ագրեսիային։ Չկար կազմակերպված բանակ, միասնական հրամանատարություն, տարրական կարգապահություն։ Վրաց մենշևիկները կապի մեջ էին գերմանացիների հետ, «Վիլհելմի պրոտեկտորատ» (33, էջ 200) էին ուղում։ Ադրբեջանական մուսավաթն ու բեզական-խանական վերնախավը՝ երիտթուրքերի հետ, «գյուղացիներին իրենց ենթարկելու համար օգնության էին կանչում թուրքիային» (33, էջ 210)։ Իսկ դաշնակցության վերնախավն ընդունելով հակասովետական դիրքորոշում, ընթացավ իսկական դավաճանության ուղիով։ «Իրենց սոցիալիստ անվանող մենշևիկները փոխանակ իրենց բեզերի դեմ ապստամբած մուսուլման գյուղացիների հետ կապվելու, գործարքի մեջ մտան հենց այդ բեզերի հետ, զինեցին ու ուժեղացրին նրանց և նրանց հետ միասին դավաճանեցին ու Անդրկովկասը վաճառեցին թուրք փաշաներին։ Ռուսաստանից Անդրկովկասն անջատելու խայտառակ ակտին մասնակցեցին նաև դաշնակցականները...», — ասվում էր Բաբելի ժողովրդական կոմիսարների տվետի 1918-ի հունիսի 1-ի կոչում։ Անդրկովկասը նվաճելու ռազմական գործի գլուխ կարգվել էր մոլեռանդ պանթուրքիստ Վեհիբ փաշան (70, թ. 40)։

1918-ի ապրիլի 13-ին Գ. Զիչերինը և Լ. Կարախանը հեռագրում էին Թիֆլիսում գերմանական հյուպատոսին, պահանջելով, որ Գերմանիան կանխեր թուրքական արշավանքը Հայաստան։ Հեռագրում ասված էր. «Թուրքական բանակն առաջ է շարժվում դեպի Բաթում, Կարս, Արդահան, ավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացիական բնակչությանը»։

Հայերի հետագա ճակատագրի համար պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետև նրա պահանջով էլ հենց ուսական զորքերը դուրս բերվեցին հայկական մարզերից և այժմ Գերմանիայից է կախված թուրքական բանակի ետ պահումը վրեժի և շարության հողի վրա ծագող սովորական էքսցեսներից: Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի այնպիսի կուլտուրական պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, թույլ կտա, որ կամքից անկախ այս համաշխարհային պատերազմի մեջ քաշված հայ ժողովրդի համար Բրեստի հաշտության պայմանագիրը ծառայի անթիվ թշվառությունների աղբյուր» (10, էջ 433):

Արխիվային վավերագրերը մեզ պատմում են այն հրեշավոր շարագործությունների մասին, որ գործում էին երիտթուրքական բանակի հրամանատարները հայ գերիների նկատմամբ: էրզրում բերված 4000 հայ գերիների մեծամասնությունը կոտորվեց: Որոշ կայարաններում գերիներին դիմավորում էին դանակներով, դազանակներով ու քարերով զինված թուրք կանայք, որոնք հարձակվում էին անզեն, հյուժված գերիների վրա և «վրեժ» լուծում «անցյալի» համար (13, թ. 61):

1918-ի ապրիլի 6(19)-ից մինչև 8(21)-ը Ալեքսանդրապոլում կառավարության անդամների, կուսակցությունների ղեկավարների խորհրդակցությունում քննարկվում էին Անդրկովկասյան սեյմի, Բրեստի հաշտության, երկրամասի պաշտպանության և այլ հարցեր: Գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկին ճակատում տիրող դրության մասին տված հաղորդման մեջ, (7(20) ապրիլի), ասում էր. «Կարսը բավարար չափով պաշտպանված է և կարող է ցույց տալ դիմադրություն» (31, թ. 6): Թշնամու զորքի թիվը նա հաշվում էր 3—4 հազար զինվոր: Գեներալ Նազարբեկովը հայտարարում էր, որ ամբողջ ճակատում ունեին 6 հազար զինվոր: Նա բողոքում էր մատակարարումից և գտնում էր, որ «մենք մենակ դիմագրել չենք կարող թշնամուն» (31, թ. 6): Խորհրդակցությունում Արշ. Զուրաբյանը կոչ էր անում հավատ չընծայել խարդախ երիտթուրքերին: Նա ասում էր. «Ինչո՞վ կարելի է երաշխավորել, որ Թուրքիան կբաժականանա 1877 թվականի

սահմաններով և ավելի առաջ չի գալ Թշնամու առաջնադաս-
ցումն ինքնին ապացույց է, որ նրանք չեն հարգի դաշնագիրը
(Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի մասին է խոսքը—Ձ. Կ.)։
... Ոչ ոք չի կարող տալ երաշխիք, որ Թշնամին առաջ չի գա
և մեզ չի կոտորի, հավատալ Թուրքիո խոստումներին—դա
վտանգավոր ավանտյուրա է։ ... Տաճկաստանի նպատակն է
բաժանել մեզ Ռուսաստանից և ենթարկել իրեն։ Բայց մենք
կարող ենք թողնել Ռուսաստանը, հյուսիսի օրիենտացիան,
կարող ենք դադարել մեր աչքերը դեպի հյուսիս հառելուց»
(31, թ. 11—12)։ Լեոն Սարգսյանը նույն խորհրդակցությու-
նում չէր ժխտում, որ «ժողովուրդը բնավ չի ուզում Ռուսաս-
տանից բաժանվել» (31, թ. 17)։ Արշ. Զուրաբյանը չէր ըն-
դունում Անդրկովկասի անկախությունը և հերթական խնդիրը
համարում էր «ամրապնդել կապերը ռուսական ֆեդերատիվ
հանրապետության հետ»։ Բայց նա, իհարկե, դատապարտում
էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որը «հաստատում էր
Բաթումի, Կարսի և Արդահանի շրջանների անջատումը»,
«Թուրքիայի առաջ բացում էր ավելի հեշտ եղանակներ և
ուղիներ տիրանալու ամբողջ Անդրկովկասին ու բնաջնջելու
ժողովուրդներին, մասնավորապես հայերին» (31, թ. 18)։

Երիտթուրքերը հայոց քաղաքական ղեկավարներին հոր-
դորում էին իրենց հետ դաշն կապել ընդդեմ Սովետական
Ռուսաստանի։ «Մենք կաջակցենք Ձեզ սեփական պետություն
կազմելու, մեր շահն է հանդես գալ ընդդեմ Ռուսաստանի»։
Այս նպատակով «Ընդդեմ բուլշևիկների» կովելու համար թուր-
քերը խոստանում էին զինված օգնություն։ Այնուհետև նրանք
ղգուշացնում էին. «Մենք մեր պատմական կոչումը պիտի
կատարենք։ Եթե այժմ հայերը մեզ ստիպեն, որ Կովկասը
կովի մեր դեմ, այն ժամանակ կլինենք անողորմ» (31, թ. 6)։
Ասվել էր այն մասին, որ հայերը միջադգային կոնֆերանսի
վրա հույս չպետք է դնեն, քանի որ կասկածում էին, թե
հայ մնալու էր կոնֆերանսի համար (31, թ. 9)։

Ստ. Շահումյանը ցույց էր տալիս, որ «թուրքական կայս-
րությունը օգտվեց Անդրկովկասյան սեյմի դավաճանական,
դուռ պրովոկացիոն գործունեությունից» (33, էջ 290)։ Նա
ցույց էր տալիս, որ միայն հայոց զինված ուժը բավարար
էր թուրքական հրոսակների առաջն առնելու համար, միայն

թե լիներ որոշակի կազմակերպվածություն: Նացիոնալիստները «խայտառակ կերպով դավաճանեցին» հայ զանգվածներին: Նա մեղադրում էր դաշնակցության վերնախավին, որի «ձեռքին կար մոտ 30 000 հայ ճակատային զինվոր: Այդ ուժով հրաշքներ կարելի էր գործել» (33, էջ 224): Մինչդեռ «դաշնակցություն կուսակցության տվյալների համաձայն ամբողջ ռազմաճակատում, սկսած Սև ծովից մինչև Պարսկաստան, թուրքերեն ունեն 18—20 հազար հոգնած, կազմալուծված զորք» (33, էջ 276): «Թուրքական տիրակալությունը կալվածատերերի հաղթանակն է և կործանում՝ ամբողջ Անդրկովկասի գյուղացիների ու բանվորների համար» (33, էջ 244): Ստ. Շահումյանը զգուշացնում էր «բեզական հակահեղափոխությունից», որին պաշտպանում էին Ժորդանիան, Գեգեչկորին, Զխենկելին, սրանց մեղադրում «հանցավոր խաղի» մեջ (33, էջ 244):

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Թուրքիային պատերազմ հայտարարեց միայն 1918-ի մարտի 1-ին, թեև ռազմաճակատում պատերազմական գործողությունները ոչ մի օր չէին դադարել: Այնուհետև, սեյմն ինքնուրույն բանակցությունների մեջ մտալով թուրքերի հետ Տրապիզոնում: Չճանաչելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը (Ռուսաստանի և Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Թուրքիայի և Բուլղարիայի միջև), որը հռչակածներ էր պարունակում Անդրկովկասի վերաբերյալ: սեյմն անհրաժեշտ էր համարում խաղաղության հարցը Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև դարձնել հատուկ քննարկման առարկա:

Ապրիլի 1-ին, երբ Անդրկովկասի պատվիրակությունը ստիպված էր հայտարարություն անել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ճանաչելու մասին, բանակցությունները խզվեցին և թուրքերը գրավեցին Բաթումը: Երբ մենչևիկյան կուսակցության վերնախավում հաղթեց թուրքերի հետ ամեն գնով հաշտության հասնելու գիծը, անդրկովկասյան կառավարության նոր նախագահ Զխենկելին «իր իշխանությամբ» (58, թ. 5) Կարսը հանձնեց թուրքերին և նրանց հետ բանակցություններ սկսեց խաղաղության շուրջը: Սովետական կառավարությունը դատապարտում էր Կարսի, Բաթումի և Արդահանի նահանգների օկուպացիան երիտթուրքական զավթիչների կողմից,

«Դրտեղ նրանք սկսեցին ամենավայրագ ձևով դատաստան տեսնել տեղի բնակիչների հետ» (10, էջ 443)։ Տրապիզոնի բանակցությունների ժամանակ օսմանյան պատվիրակները «հայկական հարցի մասին լսել անգամ չէին ուզում, համարելով այդ իրենց ներքին գործը»։ Թուրք ագրեսորներն արհամարհում էին «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը։ Օսմանյան պատվիրակները պնդում էին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության համաձայնագիրն անհապաղ ընդունելու վրա, այլապես Անդրկովկասը դիտելու էին որպես Սովետական Ռուսաստանի և իրենց դեմ ապաստամբած երկրամաս։ Թուրք պատվիրակներ Ռեուֆ բեյը, Նիազի բեյը, Խյուսրև բեյը, պրոֆ. Համդի բեյը խոստովանեցին տալիս, հայերին Թուրքիա վերադարձնելու (350 հազար Կովկասից, 30 հազար Միջագետքից) մասին էին շտապեցրած։ Միաժամանակ սպառնում էին. «Դուք միշտ հակված եք դեպի ռուսները և դրա համար պետք է ջնջենք հայերին. եթե դուք՝ հայերդ, կրկին շարունակեք Ռուսաստանի կամ Անգլիայի օգնության դիմել, մենք չենք երաշխավորի և մնացած հայերի ապահովությունը» (55, թ. 178)։

Տրապիզոնի կոնֆերանսում Թուրք պատվիրակները շատ բացորոշ էին արտահայտվում երիտթուրքական պարագլուխների հետապնդած նպատակների, նրանց պանթուրքիստական ծրագրերի մասին։ Տարբեր առիթներով նրանք ասում էին, որ իրենք «նացիրոնալիստներ» են, «իմպերիալիստներ» և ուզում են իրենց ազդեցությունը տարածել Դրիմում, Կովկասում։ «Եթե չեք ուզում ընդունել մեր պայմանները, մենք կգանք և կթելադրենք մեր պահանջները և նույնիսկ ռազմատուգանք կդնենք մեր ծախսերը ծածկելու համար» (11, թ. 178)։ Ռեուֆ բեյը հեղինակավոր ասել էր Հովհ. Քաջազնունուն. «Մենք ինչպես չվախենանք ձեզնից, հայերից։ Թուրքիայում այլևս ոչ մի հայ չկա, իսկ դուք դեռ պլաններ եք քաշում Թուրքահայաստանի մասին» (51, էջ 25)։

Անդրկովկասի պատվիրակությունը Տրապիզոնում Թուրքական պատվիրակության հետ գումարեց վեց նիստ, իսկ առանց նրա՝ 46 նիստ։ Հայերից մասնակցում էին Ալ. Խատիսյանը և Հովհ. Քաջազնունին։ Որպես խորհրդական մասնակցում էր նաև Լեոն։ 1918-ի ապրիլի 5-ին Հայոց ազգային

խորհրդի նիստում բանակցությունների ընթացքի, արդյունքների մասին զեկուցելիս Ալ. Խատիսյանը, մասնավորապես, ասում էր. «Օսմանցիք հայկական հարցի մասին լսել անգամ չեն ուզում, համարելով այդ իրենց ներքին գործը» (11, թ. 178)։

Հաշտության բանակցությունների երկրորդ շրջանը Տրապիզոնում սկսվեց թուրքական վերջնագրի ժամկետի լրանալուց հետո։ Տրված էր 48 ժամ։ Ռազմական դրության անհուսալիություն, խուճապ ու անկումայնություն, սեյմի իրարամերժ հրահանգները դրությունը դարձրին է՛լ ավելի կրիտիկական։ Տրապիզոնում անդրկովկասյան պատվիրակությունն ընդունեց թուրքական վերջնագրի պայմանները, որոնց հիմքում դրված էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պահանջները։ Թիֆլիսից հեռագրով հրահանգ էին տվել հանձնել Կարսն ու Կաղզվանը։ Թեև Ժորդանիան և Մերեթելին հեռագրով պահանջել էին Բաթումը չգիջել, բայց Բաթումն առանց կովի հանձնվեց թուրքերին։ Իսկ սեյմը չորս օր ուշացրեց պաշտոնական պատասխանը թուրքերին և վերջն էլ մերժեց վերջնագիրը։

Տրապիզոնի բանակցությունները մի անգամ ևս ցուցադրեցին թուրքական քաղաքականության ողջ նողկալիությունը։ Երեսպաշտություն, շողոքորթություն՝ դիվանագիտության բնագավառում, ուխտադրժություն, արյունարբու դաժանություն ու ռազմական ասպարեզում՝ ահա թուրքական գործելակերպի ընդհանուր պատկերը։

Սկսվեց Անդրկովկասի տարբեր ուժերի, քաղաքական կուսակցությունների միջև առկա հակասությունների էլ ավելի խորացման, բախումների շրջանը։ Սոցիալ-դեմոկրատների մի մասը, ֆեդերալիստները, մուսավաթականները, հումմեթը, սոցիալիստական բյուկը հանդես եկան բանակցությունները լճեցնելու օգտին, իսկ դաշնակցությունը, համենայն դեպս խոսքով, դեմ արտահայտվեց։ Վերջապես որոշվեց այդ խնդիրը քննարկել Ալեքսանդրապոլում գումարվելիք բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչների համաժողովում։ Թուրքերի կազմած պայմանագրի նախագծի 4-րդ հոդվածով Անդրկովկասի անկախությունը չհայտարարելու դեպքում օկուպացիայի տակ գտնվող աղգարնակչության

Նկատմամբ իրավունքը անցնում էր թուրքական իշխանություններին: Զինված ուժերը զինաթափվելու և լուծարքի էին ենթարկվելու: Հարցն այսպես էր դրվում. կամ Ռուսաստանից անջատվել և հետո բանակցությունների մեջ մտնել թուրքական կառավարության հետ, կամ ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները: Բնական է, որ վերջին դեպքում գիշատիչ թուրքական իմպերիալիզմը չէր հարգելու Անդրկովկասի աշխատավորության շահերը: Լեոն այդ նույն նիստում խոստովանում էր, որ օսմանցիք ուղղակի խաղ էին անում իրենց հետ: Նա ասում էր, որ նույնիսկ ձեռքի տակ չունեին, չգիտեին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որ թուրքերն իրենց հետ խոսում էին իբրև հաղթողներ, իրենց կտրել էին արտաքին աշխարհից, հայկական հարցի մասին լսել անգամ չէին ուղում և այլն (11, թ. 179):

Այդ պահին (1918 թ. ապրիլի 12-ին) շատերն էին արտահայտվում ընդդեմ անկախության: «Թուրքը գալու է և փրկություն չկա նրանից: Դեռ ուշ չէ, պետք է սեյմը ցրել և հարել բոլշևիկյան իշխանության. մեր ժողովրդի համակրանքը նրա կողմն է...», — ասում էին ոմանք (11, թ. 181): Արտակ Ստամբուլցյանը գտնում էր, որ փրկությունը սովետների իշխանություն հաստատելու մեջ էր, Ռուսաստանի հետ դաշինք կապելու մեջ (11, թ. 182): Նույնիսկ ընդունվում է մի բանաձև, որտեղ դատապարտվում էր սեյմը, որն իրավունք չունեի ոտնահարել ժողովուրդների իրավունքը՝ անկախություն հայտարարելով: Բանաձևում ասվում էր, որ անկախության ակտը կարելի էր հրատարակել միայն Անդրկովկասի ժողովուրդների հանրաքվեի միջոցով (11, թ. 183):

«Ազգային խորհուրդը, — ասված էր բանաձևում, — բողոքում է այդ ձևով կատարված ակտի համար, թողնելով դրա ամբողջ պատասխանատվությունը սեյմի վրա» (11, թ. 183): Զեկի տեսակետից կարծես թե սա ճիշտ դիրքորոշում էր, բայց գործնականում սեյմը շարունակելու էր հակասովետական ընթացքը, քանի որ փաստացի իշխանությունը մնում էր այնտեղ խմբված մենշևիկների և մուսավաթականների ձեռքին: Դաշնականները և հայ մյուս քաղաքական ուղղությունների մարդիկ գլխիկոր ընթացան նրա ետևից: Այդ ընթացքը մի պահ շեղվեց Սարգարապատի ժողովրդական դիմադրության շնոր-

հիվ, բայց նորից շարունակվեց 1918-ի հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված պայմանագրի բովանդակությամբ և հետևանքներով:

1918-ի մայիսի 7-ին Ազգային խորհրդում միտքը պտտվում էր այն խնդրի շուրջը, որ եթե Ազգային խորհուրդը մնար Ալեքսանդրոպոլում և կազմակերպեր նրա պաշտպանությունը, թուրքերը չէին մտնի այդ քաղաքը (11, թ. 194): Խոսում էին այն մասին, որ զինվորական գործի գլուխ էին կանգնած «հին բյուրոկրատ, հասարակական ջիղ շունեցող զինվորականներ և ծառայությունից խուսափողներ», որ գեները վաճառում էին, դասալքությունը բուն էր դրել ամենուրեք, որ «հարուստների տղաները պրոտեկցիայի շնորհիվ ետ էին կանչվում պահեստի գնդերից գրագետի լանվան տակ» և այլն (11, թ. 198): Ոմանք գտնում էին, որ գեներալ Նազարբեկովը «միանգամայն անհարմար է այդ բարձր և պատասխանատու պաշտոնի համար. հուսահատ, գործի հաջողությանը չհավատացող և խուճապի ենթակա մարդուն թողնել այդ պաշտոնում՝ հանցագործություն է» (11, թ. 199):

Մայիսի 15-ին թուրքական հրամանատարությունն անընթեռնելի մի վերջնագիր ներկայացրեց Ալեքսանդրապոլի ամրոցի պարետին: Թուրք սպան անհապաղ պատասխան էր պահանջում: Մինչև պարետը կգար մոտակա թուրքական պահակակետը թուղթը թարգմանել տալու (այն վերջնագիր էր Ալեքսանդրապոլը, Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղագիծը թուրքերին հանձնելու և այլնի մասին), թուրքական զորամասերն անցան սահմանը, իսկ հրետանին սկսեց ուժեղացնել քաղաքի բնակելի տները (21, թ. 49—50):

Մայիսի 15-ին Ազգային խորհուրդն արտակարգ նիստ էր գումարել: Ալեքսանդրապոլը ուժեղացնել էր: Թուրքերը պահանջում էին այդ քաղաքը, Երևանը, էջմիածինը, Ախալքալաքը, դեպի Ջուլֆա երկաթուղային գիծը հանձնել իրենց: Պահանջում էին աղոթելիս հիշել սուլթանի անունը (55, թ. 207):

Թվում էր, թե երիտթուրքական ջարդարարներին հաջողվելու էր իրականացնել Ռուսահայաստանը նույնպես ոչնչացնելու իրենց մարդակերական ծրագիրը: Գաղթելու տեղ այլևս չէր մնացել: Թուրքական զորքերի մի մասը շարժվեց Ալեքսանդրապոլ-Ղարաբաղի սահման գծով, մյուսը դեպի Երևան: Սա-

կայն Ղարաքիլիսայի, Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ժողովրդական հերոսամարտերում թուրքական զինված ուժերը պարտություն մատնվեցին: «Հանուն հայ ժողովրդի գոյատևության ու ազատության, հերոսաբար դիմադրելով թուրք ջարդարարներին,— գրել է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը,— Սարդարապատի մարտիկները փաստորեն պատերազմում էին այն ուժերի դեմ, որոնք պատրաստվում էին հայ ժողովրդի կրծքավանդակի վրայով նետվել Անդրկովկաս՝ նստատակ ունենալով արյան մեջ խեղդել Բաքվի կոմունան, տիրանալով նաև Բաքվի նավթին, որի կարիքն օդի ու ջրի պես զգում էր թուրք-գերմանական կռալիցիան» (7, էջ 7, առաջաբան):

Որակզ դիպավ թուրք ասկյաշի ուժը, որտեղով անցան երիտթուրք սպաների վաշտերը, այնտեղ հորդառատ արյուն հոսեց: «Ղարաքիլիսան և իր շրջակա յոթ գյուղերը՝ Ղշլաղ, Հաջի—Ղարա, Դարբաս, Բզովդալ, Սարմուսախի, Եղաբլի, Վարդանլի փոխվեցին մի ահռելի հեկատոմբի, ուր կատարվեց մեծ եղեռնի վերջին արարը» (32, էջ 28): Մի քանի օրվա ընթացքում ավերակների կույտի վերածվեցին Փամբակի շրջանը, Ղարաքիլիսա գյուղաքաղաքը: Մարդկանց խումբ-խումբ գնդակահարեցին քաղաքի շրջակայքում: Կանանց ու աղջիկներին բռնաբարեցին:

Երիտթուրք Զավիդ բեյը բանվորահավաք հայտարարեց, հետո հավաքվածներին կապկպեցին, քշեցին Մայմեխի, Աջաուրթի և Ալթունթախտի բարձունքները և գնադակահարեցին: Տներից թուրքերը կողոպտում, տանում էին ամեն ինչ՝ ամսնեղենից սկսած մինչև գրքերն ու սեղանները, անասուններն ու փեթակները: Այս ամենը բարձում և ուղարկում էին Թուրքիա: Ավանատեսը հավաստում է, որ ոչ մի պատահական բան չկար. ամեն ինչ հետևանք էր «թուրք վարիչների կանխորոշված ծրագրի» (32, էջ 101):

1918-ի հունիսի 29-ին «Le Soleil du midi» թերթը գրել էր. «Բոլոր գլխատված փոքր ազգերից առավել կոտորվածը Հայաստանն է» (65a, էջ 15):

Տրապիզոնում թուրքական պատվիրակությունը լսել անգամ չէր ուղում հայերի մասին և պատվիրակության նախագահն իր բացման խոսքում հայ անունն անգամ չտվեց և հայ-

տարարեց՝ որ հասնի թուրք զինվորը, այնտեղ էլ հայ չի կարող գոյություն ունենալ (25, թ. 1): Թիֆլիսում գերմանական ներկայացուցիչը Հայոց ազգային խորհրդի նախագահին փաստաթղթեր էր ցույց տվել, որոնք հաստատում էին, որ թուրքերը վճռել էին հայերին բնաջնջել նաև Կովկասում: Թուրքական ղեկավարների տրամադրությունը սոսկալի թըշնամական էր հայերի հանդեպ մինչև մայիսի վերջին օրերը, և հանկարծ հեղաշրջում է կատարվում նրանց տրամադրության մեջ:

Կ. Պոլսում 1918-ի հունիսին գերմանական դեսպան Բերնսդորֆը զարմանք էր հայտնել, թե «Թուրքիան, որ ութ օր առաջ լսել անգամ չէր ուզում Հայաստան ստեղծելու մասին (մանավանդ էնվեր և Թալեաթ փաշաները), հանկարծ համաձայնություն տվեց...» (ՄԼԻ հայկ. ֆիլ. արխիվ, ֆ. 4047, գ. 260, թ. 2): Այս բոլորը կարծես թե պետք է հասկանալի լիներ անգամ ոչ քաղաքագետներին: Բայց դաշնակցական ղեկավարները միայն շոյվեցին, երբ մայիսի 27-ին հալիլն ու Վեհիբը իրենց մոտ հրավիրեցին Քաջաղնունուն ու հատիսովին և բարեկամական տոնով խոսեցին: հալիլը հաճոյախոսում էր հայերի հասցեին, հատիսովին խնդրում հաղորդել Հայոց ազգային խորհրդին, թե թուրքերը դեմ չեն Կովկասի սահմաններում «Հայաստան կազմելուն»: Իսկ Վեհիբն ավելացնում էր. «Հայ զորքը հիանալի է կռվել... Ըստ Շեքի փաշայի տեղեկության՝ նա նման կռիվ չի տեսել տաճկական ոչ մեկ զորաճակատում, չնայած մեր ուժերին (10 հազար կանոնավոր զորք, չհաշված կամավոր հրոսակներին, իսկ հայերը՝ 7000) ու տեխնիկական առավելություններին, կռիվը 4 օր տևեց: Այդ կռիվը զանազան խորհրդածությունների նյութ է դառնում, որ Կովկասում դուք բռնելու եք Բուլղարիայի տեղը» (25, թ. 2): Նա առաջարկում է հայերի հետ պայմանագիր կնքել:

Ֆրանսիական մի թերթ 1918-ի հունիսի 29-ին գրում էր. «Արյունաքամ Հայաստանը, շրջապատված, առանց հացի, առանց օգնության, առանց հույսի Հայաստանը սրբազան ճիշ է արձակում. «Վեր կացեք մեռածներ»: Եվ նա ոտքի է կանգնում թուրքի դեմ: Նա կտրում է նրա ճանապարհը, նա կռվում է, նա նրան պարտության է մատնում Պարսկաստա-

նի և Միջագետքի ճանապարհների վրա. նա հաղթականորեն դիմադրում է Վանում, Կարսում, Բաքվում կատաղի բորենուն» (65a, էջ 17)։

Հայերը «մի բուռ առյուծներ էին թուրքական բորենինների դեմ»։ Ֆրանսիական թերթը գրում էր, թե ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ հայերին պետք է միայն ողբալ, Բայց պարզվեց, որ նրանցով պետք է հիանալ (65a, էջ 18)։

Վեհիբը լուրմ էր թուրքական զորքի պարտության ու փախուստի մասին։ Իսկ հայ «դիվանագետները» չէին զարմանում, թե ի՞նչ փոփոխություն է դա, չէ՞ որ մինչ այդ թուրքերը կտրականապես պահանջում էին ազատել Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա դիժը, դադարեցնել դիմադրությունը, քանի որ, նրանց կարծիքով, դա անօգուտ էր։ Մարտի դաշտում հաղթանակել էր հայ զինվորը, իսկ Բաթումում պարտվում էին խատիսով-Քաջազնունի «դիվանագետները»։

Շուտով Ավ. Ահարոնյանը Կ. Պոլսում թերթերից մեկի թղթակցին ասում էր, թե Կ. Պոլիս ժամանած հայկական պատվիրակության խնդիրների մեջամենեին չի մտնում թուրքահայերի հարցը, իսկ կովկասահայերի հարցը կարող է լուծվել միայն Թուրքիայի բարյացակամ վերաբերմունքի դեպքում։ Նա արդեն հայտարարում էր, թե, «եվրոպական տերությունների բարեկամությունը և հովանավորությունը մեզ շատ թանկ նստեցին, նրանցից այժմ մենք որևէ օգուտ սպասել չենք կարող»։ Նա հույս էր տածում, որ առաջիկա բանակցությունների ժամանակ թուրքական կառավարությունն իրենց նկատմամբ «կգործեր ներողամտորեն-բարյացակամորեն» (13, թ. 239)։

Սարգարապատի ճակատամարտը համաժողովրդական մի կոիվ էր հանուն պատվի, ապրելու և գոյատևելու։ Այդ հերոսամարտը մեր ժողովրդի ազգային-ազատագրական բազմադարյան պայքարի ամենափայլուն էջերից մեկն է, որն անջնջելի է նրա պատմությունից։

Սակայն տեսնենք, թե ինչ էր կատարվում Հայոց ազգային խորհրդի ներսում, Բաթումի կոնֆերանսում Անդրկովկասին երիտթուրքերի տված վերջնագրի շուրջ։ Բաթումից վերադարձած Հովհ. Բեկլադյանը մայիսի 23-ին Ազգային խորհրդի նիստում պատմում էր կոնֆերանսի աշխատանքի

ընթացքի մասին: Նա հաղորդում էր, որ հալիլ բեյը հայ պատվիրականների հետ խոստում էր «հեզնանքով», «զզվելի» լուրով: «Այժմ,— ասում էր նա,— մենք հաղթող ենք, դուք պարտված, պետք է ընդունեք մեր սլայմանները»: Այս ջարդարարը՝ Վեհիբ փաշան, Իգդիրի և Բաշ-Ապարանի կողմից թուրքական զորքի հարձակումը փորձում էր վերադրել քրդերին, կեղծում էր փաստերը (11, թ. 221): 1918-ի մայիսի 25-ին Աղզալին խորհրդում արձանագրում էին, որ «բոլորին համակել է լքումն ու անորոշ տրամադրությունը» (11, թ. 222): Ոմանք գտնում էին, որ նոր կացությունն այլ քաղաքականություն է առաջադրում, որ «կովի քաղաքականության գլխավոր ղեկավար Հ. Հ. դաշնակցությունը» պետք է հեռանա, իր տեղը զիջի Հայ ժողովրդական կուսակցությանը կամ կաթողիկոսին, որոնք ավելի հարմար են արտաքին աշխարհի հետ «զիջման, համակերպման» գիծ որդեգրելու համար: Մյուսները հիշեցնում էին, որ քաղաքականության «էական կետերում՝ տաճկահայկական, կամավորական, դիվանագիտական և այլ խնդիրներում» երկու կուսակցությունն էլ նման են միմյանց:

Անհանգստություն էր տիրում այն կապակցությամբ, որ մայիսի 26-ին անկախություն էր հայտարարելու Վրաստանը, որ Բաթումի միացյալ պատվիրակությունը փրուզվել էր, իսկ Զխենկելին Ֆոն Լոսսի հետ մեկնում էր Բեռլին: Որոշվում է Բեռլին ուղարկել Արշ. Զուրաբյանին, իսկ Կ. Պոլիս՝ Մ. Պապաջանովին և Ալ. Խատիսովին (11, թ. 223, 225, 226): Մայիսի 26-ին մեծամասնությունը անժամանակ է համարում Հայաստանի անկախության հռչակումը: Երբ քվեարկության է դրվում անկախության հարցը, ոչ ոք չի ցանկանում: Մերժվում է նաև Ավ. Ահարոնյանի առաջարկը Աղզալին խորհուրդը ժամանակավոր կառավարություն հռչակելու մասին:

Վերջապես ընդունվում է էսէո Լ. Թումանյանի առաջարկը (ստանում է 7 ձայն և համարվում ընդունված): Այնտեղ ասված էր. «Ի նկատի ունենալով, որ Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության հրապարակումով լուծվում է անդրկովկասյան անկախությունը, Հայոց ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես իր վրա է վերցնում կառավարական

ֆունկցիաներ հայկական գավառների նկատմամբ» (11, թ. 229): Ընտրվում է հանձնաժողով (Ս. Հարությունյան, Ստ. Մամիկոնյան, Լ. Թումանյան և Ա. Երզնկյան)՝ Ազգային խորհրդի հետագա գործունեության ընթացքը մշակելու, ներքին ստատուսը կազմելու և երկու օրվա ընթացքում համապատասխան բանաձևեր մշակելու համար:

Այսպիսով, մայիսի 26-ին անկախության հռչակումը մեծամասնության կողմից մեղծվում էր այն պատճառաբանությամբ, որ այն չէր իրագործվի Թուրքիայի հետևողական հակառակության հետևանքով: Մայիսի 26-ի երեկոյան նիստում քննարկվում է Նազարբեկովի հեռագիրն այն մասին, որ զորք չի մնացել, ցրվել են գյուղերը, որ Դիլիջանում հաց, փամփուշտ չկա, որ դրուժյունը կրիտիկական է և ստիպված է ցրել փաստորեն ցրված զորքը, սեպարատ հաշտություն կնքել և փրկել այն, ինչ որ հնարավոր էր: Խորհուրդը որոշում է դորքի ցրումը թողնել Նազարբեկովի հայեցողությանը (11, թ. 229):

1918-ի մայիսի 27-ի նիստում լսվում է Մ. Պապաջանովի զեկուցումը: Վերջինս մի շարք փաստերով ցույց էր տալիս, որ դեռևս հունվարին մենշևիկները թուրքերից գրավոր համաձայնություն էին ստացել Վրաստանի անկախության մասին (11, էջ 231): Պարզվում է, որ մայիսի 25-ին ֆոն Լոսերը հատիսովին և Քաջազնունուն առաջարկել էր՝ 1. պատվիրակություն ուղարկել Բեռլին, 2. Կ. Պոլիս չգնալ, 3. սեպարատ պայմանագիր թուրքերի հետ չկնքել, 4. թուրքերի օկուպացիային չդիմադրել, 5. Հայաստանի անկախություն հռչակել և այլն: Խալիլ բեյը խոստացել էր հարգել Հայաստանի անկախությունը և նրա տերիտորիան ընդլայնել Կովկասի հաշվին, պահանջել էր վերացնել «բանդաները», այսինքն՝ թուրքերին դիմադրող հայրենասեր ուժերին, հրաժարվել բոլշևիկյան իշխանությունը պաշտպանելուց (11, թ. 231):

1918-ի մայիսի 28-ին Խ. Կարճիկյանը դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է չստորագրել թուրքական վերջնագիրը: Հայ ժողովրդական կուսակցության կողմից Մ. Պապաջանովը առաջարկություն է մտցնում ընդունել վերջնագիրը: Այդ կուսակցության ֆրակցիայի բանաձևը հրա-

պարսկում է Ս. Հալուժյունյանը: Այնտեղ նշվում էր, որ թուրքական նվաճումից ազատ մնացած շրջանները Երևանի և Գանձակի նահանգներում կտրված են դրսի աշխարհից, որ հայկական զորքը կազմալուծված է, իսկ Երևանի նահանգում թեև կոիվը շարունակվում է, բայց չի կարող երկարատև լինել թշնամու ուժերի գերակշռության և ռազմամթերքի ու պարենի պակասի հետևանքով: Նշվում էր, որ ժողովրդի մեջ նկատվում է անկումային տրամադրություն և որ անհաջող կոիվները սպառնում են կորստաբեր հետևանքներ ունենալ հայ մնացյալ ժողովրդի համար: Ընդգծվում էր խնդրի այն կողմը, որ վերջնագրի ընդունումը և զինադադարը կփրկեն ժողովրդին, և որ պատերազմի ավարտից հետո հնարավորություն կստեղծվի համաեվրոպական կոնգրեսի միջոցով համապատասխան լուծում տալ հայկական հարցին: «Վերջնագրի ընդունումը,— ասված էր բանաձևում,— կարող է ապահովել մեղ հնարավորություն ունենալու մի փոքր ազգային տերիտորիա, որը կլինի ապագա ազգային կյանքի սաղմը» (11, թ. 233—234):

Այնուհետև բանաձևն առաջարկում էր բանակցել Բաթումի թուրքական խաղաղարար պատգամավորության հետ, որպեսզի էջմիածինը մնա այժմյան հայկական անվիճելի շրջան, իսկ մնացյալ հայկական շրջանների մասին, որոնք վերջնագրի հիման վրա անցնելու էին Թուրքիային, համարվեն առժամանակ վիճելի և դրանք ետ ստանալու համար սլաովիրակություն ուղարկել Կ. Պոլիս: Որպես պայման առաջադրվում էին հետևյալ պահանջները. թուրքերի օկուպացրած շրջաններում հայերը չէին ենթարկվելու զինակոչի և պատերազմական սլարտադիր աշխատանքների, իսկ Հայաստանը սլահպանելու էր ներքին զինվորական ուժերը: Թուրքերից պահանջվում էր թույլ տալ գաղթած հայերին վերադառնալ իրենց վայրերը (11, թ. 234): Այնուամենայնիվ, քվեարկության ժամանակ ձայների մեծամասնությամբ թուրքական վերջնադիրը մերժվեց:

Հատկանշական է, որ վերջնագրի մեջ կար հատուկ կետ, որտեղ թուրքերը պահանջում էին «կոիվ հեղափոխական բանդաներին» (11, թ. 234): Թուրքերի հարցադրումը համընկնում էր անդրկովկասյան հակահեղափոխության դիրք-

որոշմանը: Պատահական չէր, որ Ալ. Խատիսովը՝ Թիֆլիսի երեկվա քաղաքագլուխը, հայ բուրժուազիայի քաղաքական ղեկավարներից մեկը «ծանր դրուժյան» սլատճառները երեքն էր համարում. 1) Բաքվի ղեպքերը և դաշնակցությունը, 2) հողային ռեֆորմների անժամանակ հրապարակումը և 3) Սուրմալուի և Երևանի հակաթուրքական ղեպքերը» (11, թ. 236):

Բաքվում Ստ. Շահումյանի գլխավորած սովետական իշխանության պայքարին ձախ դաշնակների մասնակցությունը Խատիսովի դժգոհության առաջին պատճառն էր, երկրորդը՝ հողային հարցը լուծելու ուղղությամբ կատարված երկնոտ քալելերը, Իսկ երրորդ պատճառը՝ Սարդարապատի հերոսական դիմադրությունն էր, որը նույնպես քաղաքական դժվարություն էր հարուցել քաղաքագետ խատիսովներին իրենց դավաճանությունը՝ թուրքերի գիրկն ընկնելը, դյուրացնելու տեսակետից:

Վեհիբ Փաշային և Խալիլ բեյին ուղղված այն հարցին, թե ինչո՞ւ բանակցությունների ընթացքում նրանք շարունակում էին արշավանքը, Վեհիբ փաշան պատասխանել է, որ «դրանք միջոցներ են մեր պահանջներն ընդունել տալու համար. դրավված են բոլոր կարևոր ռադմական կետերը՝ Զալալօղլի, Ղարաբիլիսա»: Դա ամենևին չէր խանգարում Հ. Քաջազնունուն հայտարարելու, թե «Վեհիբ փաշան իր վրա լավ տպավորություն է թողել իբրև ազնիվ զինվորական»: Նա գտնում էր, որ վերջնագիրը ստորագրելուց հետո ավելորդ չի լինի Կ. Պոլիս գնալը» (11, թ. 236):

1918-ի մայիսի 28-ին գիշերվա ժամը 10 և կեսին նույն օրվա մեջ խորհուրդը գումարում է իր երրորդ նիստը: Նախագահում էր Ավ. Ահարոնյանը: Ներկա էին Ն. Աղբալյանը, Ս. Վրացյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ա. Բաբալյանը, Տ. Բեկզադյանը, Ստ. Մամիկոնյանը, Ա. Երզնկյանը, Մ. Հարությունյանը, Մ. Պապաջանովը, Բունիաթյանը, Հ. Քաջազնունին, Ալ. Խատիսովը: Վերջնագրի օգտին քվեարկում են Հ. Հ. դաշնակցությունը և Հայ ժողովրդական կուսակցությունը: Սոցիալ-դեմոկրատները և սոցիալ-հեղափոխականները բացակայում էին: Որոշվում է վերջնագիրը համարել ընդունված, իսկ ձայները հաշվել մյուս օրը: Տ. Բեկզադյանը

նույն նիստում ասում էր. «Մենք անկախ Հայաստան ենք հայտարարում, բայց ի՞նչ է նրա բովանդակությունը, անհայտ է: ...Ազգային խորհուրդը հայտարարենք կառավարություն, առանց անկախություն հռչակելու» (11, թ. 238):

1918-ի մայիսի 30-ին Ազգային խորհուրդը կոչ ընդունեց՝ ուղղված հայ ժողովրդին, որտեղ Ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում էր հայկական գավառների գերազույն և միակ իշխանություն, որոշ «ծանրակշիռ պատճառներով» թողնելով մոտիկ օրերում կազմել Հայոց ազգային կառավարություն: Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում էր կառավարության բոլոր լիազորությունները «հայկական գավառների քաղաքական ու վարչական ղեկը վարելու համար» (11, թ. 239): Կառավարության կազմի որոշումը դեռ վաղաժամ էր համարվում, անհրաժեշտ էր սպասել Բաթումի բանակցությունների արդյունքներին: Ավ. Ահարոնյանն ավելի հեռու էր գնում, ասելով. «Մենք անկախություն չենք ուզում... Մենք ժամանակավորապես վերցնում ենք կառավարչական լիազորությունները, իսկ Ազգային խորհուրդն ընտրված լինելով բոլոր հայերի կողմից, չի կարող մի որևէ մասի կառավարություն կազմել: Պետք է այդ իրավունքը փոխանցել Նրևանի ազգային խորհրդին, որը և իրավազոր է կառավարություն կազմելու, եթե թուրքերի առաջխաղացումը դադարի» (11, թ. 240—241):

Հատկանշական է Ս. Հարությունյանի խոստովանությունը. «Արդյոք Հ. ժողովրդական կուսակցությունը կարո՞ղ է իր վրա վերցնել կառավարություն կազմելու ղեկը: Չի կարող, որովհետև չունի ոչ բավական մեծություն և հմայք. իսկ քաղաքականության գծի սխալը ընկնում է նաև նրա վրա, որովհետև նրա վարիչները նույնպես մեղավոր են կամավորական շարժման մեջ» (11, թ. 241): Համբարձում Առաքելյանը փորձում էր ցույց տալ, որ «Հ. ժողովրդական կուսակցությունը կամավորական շարժման մեջ դեր չի խաղացել» և հայտարարում էր, որ դրա ամբողջ մեղքն ընկնում է դաշնակցության վրա (11, թ. 241): Նա պահանջում էր, որ կազմվելիք կառավարության մեջ «դաշնակցությունը ղեկավար դեր չկատարի: Նրա երեսնամյա գործունեությունը բացասական հետևանքներ տվեց և նրա ղեկավար դերը կարող

է խանգարել մեր բարեկամական հարաբերություններին ոչ միայն հարեանների, այլև դրսի պետությունների հետ» (11, թ. 241)։

Երբ 1918-ի հունիսի 1-ին կարդացվում էին Բաթումից ստացված հեռագրերը, արձանագրվում է, որ «մեր պատվիրակութունը, թերևս ստիպված, ընդունել է մեր անկախությունը»։ Որոշվում է դիմավորել Ալեքսանդրապոլ եկած էնվերին։ Նույն օրը անկախության հարցի մասին որոշվում է. «Քանի որ այս երկու օրս Բաթումի պատվիրակութունը գալու է, սպասել նրան և ապա խոսել այդ մասին»։ Իսկ մինչ այդ, կազմվել էր մի մասնաժողով «անկախության ակտը մշակելու, հայտարարման ձևն ու տեղը բազմակողմանիորեն որոշելու» (11, թ. 242)։ Շուտով պարզ դարձավ, որ դավաճանական գործարք էր կնքվել թուրք նվաճողների հետ ընդդեմ սովետական իշխանության՝ Բաքվի կոմունայի, Ստ. Շահումյանի և Խաթիսովը պատմում էր 1918-ի հունիսի 6-ի նիստում. «Բաքվի հարցը երկար խորհրդակցությունների նյութ դարձավ. նրանք (այսինքն՝ թուրքերը—Ջ. Կ.) պահանջում էին ակտիվ միջամտություն հեղափոխականներից ազատվելու և կոպին վերջ տալու։ Մենք միայն ասացինք, որ գործ կղնենք մեզնից կախված բոլոր միջոցները... Արդեն հետներս մի սպա է եկել, մեր ներկայացուցչի հետ Բաքու գնալու և այդ խնդիրը լուծելու, իրենք երաշխավորում են ճանապարհների ապահովությունը» (11, թ. 243)։ Խաթիսովը և Քաջաղունին չէին թաքցնում, որ «թուրք սպան եկել է պատվիրակության խնդրանք» (11, թ. 246)։

Դավաճանները թուրքերին խոստացել էին համատեղ ազդեցություն գործել և բանալ Երևանի ճանապարհը։ Կովով Երևան չկարողացան մտնել թուրքերը, այժմ մտնելու էին դաշնակցության օգնությամբ։ Այս խնդրի շուրջը «Լիազորություն է տրվում նաև Մ. Պապաջանովին և Ռ. Տեր-Մինասյանին միջոցներ ձեռք առնելու թուրքերի հետ միասին ճանապարհը բանալու համար» (11, թ. 245)։ Քննարկվում է նաև Բաքու մարդիկ ուղարկելու խնդիրը։ Սրանց նպատակն էր լինելու Ստ. Շահումյանի գլխավորած Բաքվի խորհուրդը զրկել հայկական զորամասերից։ Սոցիալ-դեմոկրատ Ղ. Ղազարյանը պահանջում է ետ կանգնել այդ մտադրությունից։

Իսկ արկածախնդիր Ռ. Տեր-Մինասյանը պահանջում էր «հայ զորքը այնտեղից (Բաքվից) հանել» և «եթե հարկավոր է ձեռնամուխ են նույնիսկ պատերազմ հայտարարել» սովետական Բաքվին:

Դաշնակցության ղեկավարները դառնում էին սովետական իշխանության դեմ ինտերվենցիայի ելած թուրք հրոսակախմբերի կամակատարներ: Սոցիալ-դեմոկրատ Ղ. Տ. Ղազարյանը Ազգային խորհրդի հունիսի 7-ի նիստում հայտարարում էր, որ «այս անկախությունը մենք ընդունում ենք իբր մի բռնի քայլ, որ մեր ժողովրդի ստրկությունն է, այն էլ տաճկական» լծի տակ (11, թ. 248):

1918-ի հունիսի 8-ին, երբ քննարկվում էր կառավարություն կազմելու խնդիրը, Քաջազնունին բավարարվեց տալ միայն արտաքին, ղինվորական և ֆինանսների մինիստրների տնտեսները, իսկ մնացյալը լրացնել Երևանում: Արամայիս Երզնկյանի այն հարցմանը, թե երեք հոգով կառավարություն չի լինի, քաղաքականություն չի վարվի, որ հարկավոր է հայտարարություն հրապարակել, Քաջազնունին պատասխանում էր, որ «մեզ ղեկավարացիա հարկավոր չէ. մեր ղեկավարացիան հաշտության դաշնագիրն է, որ պետք է իրագործել կյանքի մեջ» (11, թ. 250): Իսկ հաշտության դաշնագիրը (Բաթում, հունիսի 4) թուրքերի վերջնագիրն էր պարտադրված հայերին, որը և Քաջազնունու համար դարձել էր կառավարական հայտարարություն:

Ինչպես Ալ. Խատիսովն էր հայտարարում Ազգային խորհրդում, «հակառակ մեր կամքի անկախացանք», որովհետև այդպես էր ցանկանում Թուրքիան: Երիտթուրքերն ուզում էին Ռուսահայաստանը ենթարկել իրենց (6, էջ 51—52):

Երիտթուրքական կառավարության վերջնագրով «անկախություն» հռչակած Վրաստանը, Ադրբեջանը և նրանց օրինակով ասպարեզ իջած «Հայաստանի հանրապետությունը» ենթարկվում էին Թուրքիայի կամքին: Այդ «անկախության» շնորհման նպատակն էր անջատումը Սովետական Ռուսաստանից և, այնուհետև, առանձին-առանձին հաշվեհարդար տեսնելը յուրաքանչյուրի հետ: Հայաստանի անկախությունը

հիկտիվ էր: «Ընկնում ենք» թուրքական նահանգի գրության մեջ», — հայտարարում էին գործին իրազեկ մարդիկ (26, թ. 22):

1918 թվականի հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված «հաշտություն և բարեկամություն» պայմանագիրը ստրկացուցիչ դիկտատ էր: Երիտթուրքական կառավարողները բացի Կարսի և Արդահանի մարզերից, Արևելյան Հայաստանից զավթում էին Սուրմալուի, Շարուրի, Նախիջևանի գավառները, էջմիածնի և Ալեքսանդրապոլի շրջանների մեծ մասը՝ Ալեքսանդրապոլ — Զուլֆա երկաթգծով: Այդ պայմանագրով Հայաստանից և Վրաստանից օսմանյան կայսրության զավթած տերիտորիան կազմում էր 38 հազար քառ. կմ, 1250 հազար բնակչությամբ, չհաշված մեծաթիվ գաղթականությունը: Գրավված շրջանների բնակչության 80 տոկոսից ավելին հայեր և վրացիներ էին: Այս կորուստը 15 հազար քառ. կմ-ով և 650 հազար բնակչությամբ ավելի էր այն տերիտորիայից, որտեղ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով պետք է հանրաքվե անցկացվեր (45, էջ 69—71):

Բաթումի ստրկացուցիչ գործարքով, որը դաշնակցական կառավարության ստորագրած առաջին միջազգային բնույթի պաշտոնական փաստաթուղթն էր, Հայաստանի տերիտորիան կազմելու էր 9 հազար քառակուսի կմ տարածություն, մոտավոր թվերով, ոչ ավելի 325 հազար բնակչությամբ: Հայաստանի հանրապետության (դաշնակցական Հայաստանի) կազմի մեջ մտան Նոր Բայազետի գավառը (առանց Բասարեհեյարի հարավարևելյան մասի), Երևանի գավառի $\frac{3}{5}$ -ը, էջմիածնի $\frac{1}{4}$ -ը և Ալեքսանդրապոլի $\frac{1}{4}$ -ը, 230 հազար հայով, 80 հազար մահմեդականով (որից 5 հազարը քուրդ), 5000 եզդիով, 6000 այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ, ընդամենը 321 հազար մարդ: «Հայկական հանրապետությունը» իր մեջ առնում էր Կովկասի ողջ հայության (1825) $\frac{1}{9}$ մասը (10, էջ 531—537):

Ընդ որում, Բաթումում երիտթուրքական կառավարության ներկայացուցիչները հատկապես պնդում էին Ղարաբաղը (որի բնակչության 94 տոկոսը հայեր էին) և դաշտային Գանձակի հայկական շրջանները Ադրբեջանին հանձնելու վրա: Նախիջևանը նրանք ցանկանում էին ուղղակի կցել

Թուրքիային: Սա պանթուրքիզմի անսքող դրսևորում էր: Ընդվզելով Թուրքիայի և նրա հետ Բաթումում գործարքի մեջ մտած հայկական հակահեղափոխական ուժերի դեմ, Անդրանիկը 1918-ի հուլիսի 14-ի իր № 1 հրամանում Նախիջևանը հռչակում էր Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մասը, այդ առթիվ հիշատակելով նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Թուրքական կառավարության ստանձնած պարտավորությունը (29, թ. 64): Գերմանական դիվանագետ Կոմս Բերնսդորֆը նույնիսկ կատակել էր. «Թուրքիան հայերին միայն թողել է Սևանա լիճը, որում նրանք կարող են լողալ, բայց տեղ չունեն դուրս գալու և չորանալու համար» (58, թ 16): Ինչպես հավաստում է Լ. Թումանյանը, Անդրանիկն ընդվզեց Բաթումի խայտառակ պայմանագրի դեմ և իր հետագա մնալը հանրապետությունում համարեց աննպատակ (58, թ. 167):

1918-ի ամբողջ ընթացքում Հայոց ազգային խորհրդի ղեկավարները, այնուհետև Հայաստանի հանրապետության նորընծա տնօրենները մեկ աջակցություն էին փնտրում Բեռլինում ու Վիեննայում, մեկ ծեծում Կ. Պոլսի ղոնները՝ երկրի իրավական վիճակի մեջ պարզություն մտցնելու նպատակով ծնկի գալիս երիտթուրք ջարդարարների առաջ: Իսկ Անստանտի երկրների մայրաքաղաքներում իրենց ավանդական առաքելությունն էին իրականացնում նուրբար փաշան ու մյուսները, օգնություն մտրալով Լոնդոնից ու Փարիզից: Սակայն օգնությունն ուշանում էր, օգնություն չկար: Օգնություն կարող էր լինել միայն հեղափոխական հյուսիսից:

1918-ի գարնանը Բիֆլիսի Հայկական ազգային խորհուրդը ժողովրդական կուսակցության Կենտկոմի անդամ Գ. Մելիք-Կարակոզումիին և դաշնակցության կուսակցության ղեկավար գործիչ Արշ. Զամալյանին գործուղեց Բեռլին, «ապահովելու համար Գերմանիայի միջամտությունը, որպեսզի նա Թուրքիային թույլ չտար ներխուժելու Անդրկովկասի սահմանները» (51, էջ 45): Սակայն և ոչ մի արդյունք: Այնուհետև՝ Բեռլին մեկնեց մի այլ պատվիրակու-

թյուն, որի մեջ մտնում էին սոցիալ-դեմոկրատ Աշշ. Զուրաբյանը և դաշնակ Համո Նճանջանյանը: Մեկ հանրապետության արխիվներում պահպանվում են նրանց հաշվետվություն-նամակները՝ օրեր ու շաբաթներ գերմանական ու ավստրիական պետական մարմիններից օգուտ քաղելու իրենց ջանքերի մասին: Հատկանշական է, որ միևնույն խնդրի շուրջը երկու պատվիրակները երբևէ միանգամայն հակառակ դիրքորոշում էին հանդես բերել:

1918-ի օգոստոսի 12-ին կոմս Բերնսդորֆը բացորոշ հայտարարեց հայկական պատվիրակությանը, որ չի կարող ճնշում գործադրել թուրքական կառավարության վրա և «լըր-ջորեն» խորհուրդ տվեց դիմել Իսպանիայի օգնության» (58, էջ 15): Նա Օհանջանյանին և Զուրաբյանին հասկացրել էր, որ Գերմանիան չի կարող ճանաչել Հայաստանը ոչ դե-ֆակտո, ոչ դե-յուրե:

1918-ի օգոստոսի 30-ին Համո Օհանջանյանը Բեռլինից գրում էր. «... այստեղ ամեն ինչ կատարվում է (մեր կովկասյան խնդիրների մասին է խոսքս իհարկե) առանց մեր գիտության ու մասնակցության և առանց մեր այստեղ լինելուն կարևորություն տալուն» (իոսքը Թալեաթի և գերմանական կառավարության բանակցությունների մասին էր) (27, թ. 9):

1918-ի հոկտեմբերի սկզբին Իոֆֆեն Բեռլինում հայտարարեց հայ պատվիրակներին, որ ժողովրդական կոմիսարների սովետը չի կարող ճանաչել Հայաստանի կառավարությանը, քանի դեռ վերջինս չի ճանաչել Մոսկվայի սովետական կառավարությանը: 1918-ի հոկտեմբերի 14-ին Համո Օհանջանյանը Բեռլինից Կ. Պոլսում գտնվող Հայաստանի հանրապետության պատվիրակությանը հղած նամակում գրում էր Իոֆֆեի հետ ունեցած հանդիպման մանրամասների մասին: Սովետական ներկայացուցիչը նրան ասում էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը պնդում էր ինչպես Կարսի ու Բաթումի ինքնորոշման, այնպես և Տաճկահայաստանի ինքնավարության վրա: «Ռուսաստանը ներկայումս խզել է արդեն յուր խաղաղ ժամանակի հարաբերությունները Տաճկաստանի հետ,— ասում էր Իոֆֆեն,—

և իրավաբանորեն երկու կողմից էլ կարող են սկսվել պատե-
րադմական գործողություններ» (26, թթ. 82—85):

Շուտով Գերմանիայի դրությունը բարդացավ այնքան, որ
հայկական պատվիրակության ներկայությունը Բեռլինում
ցանկալի չէր: Գերմանիան Ավստրո-Հունգարիային առաջար-
կեց վերցնել Հայաստանի պրոտեկտորատը: Ավստրո-Հուն-
գարիան հանդես գալով Անդրկովկասը գոտիների բաժանելու
դեմ, առաջարկեց համատեղ՝ ավստրո-գերմանական պրո-
տեկտորատ: Այս բանը հաղորդվեց հայ պատվիրակությանը
արտաքին գործերի մինիստրի օգնական կոմս Ամբուզիի մի-
ջոցով սեպտեմբերի առաջին կեսերին (58, էջ 16):

Սեպտեմբերի 5-ին Վիեննայում բացվեց մի կոնֆերանս,
որին մասնակցում էին Բուլղարիայի թագավոր Ֆերդինանդ
1-ը, ավստրո-հունգարական բարձրաստիճան ներկայացու-
ցիչներ, Թալեաթ փաշան, Գերմանիայի արտաքին գործերի
մինիստր, պետական քարտուղար Պաուլ Գինցեն և Կ. Պոլ-
սում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալաժիչիին: Այս հա-
վաքին հետևեց ևս մի խորհրդակցություն Բեռլինում: Թե՛
մեկում, թե՛ մյուսում անդրադարձումներ եղան Անդրկով-
կասին, հայկական հարցին:

Թալեաթը ճիգ էր գործադրում պարզելու Գերմանիայի
քաղաքականության իմաստը Անդրկովկասում, փորձում էր
ճշտել և համաձայնություն ձեռք բերել Վրաստանում, Ադրբե-
ջանում, Հայաստանում թուրքական ու գերմանական ազդե-
ցության գոտիների հարցում: Օսմանյան քաղաքականության
շահերին համապատասխան Թալեաթը պաշտպանում էր
Հայաստանի հանրապետության «անկախությունը», ընդ
որում նա այդ անում էր այնպիսի կրթոտություններ, որ առա-
ջացրել էր Թուրքիայի դաշնակից տերությունների ներկայա-
ցուցիչների զարմանքը (58, էջ 21): Սեպտեմբերի 13-ին
գերմանական պաշտոնաթերթ «Կրեյզեր Ցեյտունգը» հանդես
եկավ մի խմբագրական հոդվածով, որտեղ նպատակահար-
մար էր հռչակվում Հայաստանը ֆեդերատիվ հիմունքներով
օսմանյան կայսրության կազմում թողնելու տարբերակը: Սա
Գերմանիայի կառավարության տեսակետն էր, որով ուզում
էին գոհացում տալ թե՛ հայերին, թե՛ Անտանտին և դրանով

փակել հայկական հարցը մինչև խաղաղության կոնգրեսի գումարումը:

Համո Օհանջանյանը Վիեննայից (15. 9. 1918) Հայաստանի հանրապետության ազգային խորհրդին և կառավարությանը գրում էր. «Ամսի 4-ից գտնվում ենք ես և դր. Գրինֆիլդը Վիեննայում Կ. Պոլսի մեր պատվիրակության առաջարկությամբ, որ առաջարկենք ավստրո-հունգարական կառավարության՝ վերցնի յուր վրա Հայաստանի հովանավորությունը և ինչպես Գերմանիան Վրաստանի համար արևց, պաշտպանի մեր քաղաքական և ֆիզիկական գոյությունը յուր քաղաքական ազդեցությամբ և յուր զինվորական ուժով, ուղարկելով նրան մեր երկրի որոշ մասերը»: Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի մինիստր Բուրիանը չի ընդունում նրանց: Նրա օգնական Ֆլուսովը ոչ մի որոշակի պատասխան չի տալիս: «Երևում էր, որ այդ ընդունելությունը միայն քաղաքավարության համար են անում, քանի որ մենք եկել ենք, բայց մեզ ոչինչ չեն ուզում ասել, չեն ուզում իրենց վրա վերցնել այդ խոր խնդիրը, չեն ուզում ոչ մի դեպքում իրենց դաշնակից Թուրքիային ոչ մի անախորժ փայլեք անել»:

Վիեննայում ավստրիական մի կրտսեր պաշտոնյա՝ Մագրհոֆֆերը Օհանջանյանին ասում էր (վերջինիս նամակը Կ. Պոլիս Հայաստանի պատվիրակությանը 16. 9. 1918), թե «Թուրք ղեկավարող շրջանները հիմա հիասթափվել են պանիսլամիզմից՝ արաբների բռնած դիրքի պատճառով և ներկայումս տարված են պանթուրանիզմի գաղափարով և հայությունը, և Հայաստանը գտնվում են նրա ճանապարհի վրա: Դեպի Ադրբեջան և Անդրկասպիա: Եթե հիմա Թուրքիան կարծես հաշտվում է Հայաստանի գոյության հետ, որովհետև նա կարծում է, որ կարելի է Հայաստանը սահմանափակել միայն Բաթումի հունիսի 4-ի սահմաններով և համենայն դեպս խոսք չի կարող լինել Թուրքիայի տարածքի մասին (Վան, Ալաշկերտ և այլն), որովհետև այդպիսով բոլորովին կփակվի Տաճկաստանի ճանապարհը դեպի Թուրանական արևելքը, այդ պատճառով էլ խորհուրդ է տալիս, որ Տաճկաստանի խնդիրը ոչ մի դեպքում չբարձրացնել» (26, թ. 25, 28): Այդ օրեր լեյտենանտը ծառայել էր Թուրքիայում և քաջածանոթ էր այնտեղի քաղաքական անցուղարձին: Նա առաջարկում էր

պահանջների հարցում լինել համեստ, քիչ բան խնդրել, իսկ առաջարկների հարցում, ընդհակառակը, առաջարկել, արտահանել բամբակ, բուրդ, պղինձ, մետաքս, կաշի և այլն։ Նա առաջարկում էր թուրքերի դրած սահմաններով բավարարվել՝ Սեանա լճի շրջանով, «չվշտացնել Թուրքիային» (26, թ. 29—30)։

1918-ի սեպտեմբերի 9-ին կոմս Ամբուզին Վիեննայում հայոց պատվիրակներին խորհուրդ էր տալիս «զգուշությամբ վերաբերվել Թալեաթի խոսքերին» (26, թ. 48)։

Համաձայն իրենց պանթուրքիստական ծրագրերին, երիտթուրքական շովինիստներն ուզում էին ստեղծել այսպես կոչված «Արևելյան ֆեդերացիա», որի մեջ մտնելու էին Հյուսիսային Կովկասը, Ադրբեջանը, Հայաստանը։ Սրան ստիպված պետք է հարեր գերմանական հովանու տակ մտած մենշևիկյան Վրաստանը։ Այսպես էին մտածում Էրիտթուրքական պարագլուխները, որոնցից Ահմեդ Աղաբե սեպտեմբերի 15-ին Կ. Պոլսի ազդեցիկ թերթերից մեկում նույն գաղափարներն էր դարգացնում (58, էջ 22)։

Ահա թե ինչու Թալեաթը 1918-ի սեպտեմբերին սիրալիր էր դաշնակցական բանադնաց Համո Օհանջանյանի նկատմամբ, նրան հայերեն ասում էր. «Անդրանիկը քաջ՝ գնանք դեպ Սասուն»։ Համո Օհանջանյանն իր նամակներից մեկում, որ նա հղել էր 1918-ի սեպտեմբերի 23-ին Բեռլինից Կ. Պոլիս՝ Հայաստանի հանրապետության պատվիրակությանը, գրում էր. «Թալեաթ փաշան ինձ ընդունեց շատ սիրալիր, բայց երևում էր, որ չի ուզում մտնել մեզ հետ մեր խնդրի խոր քննության մեջ» (26, թթ. 60—63)։

Անդրկովկասի համար գիշատիչ պայքարում բախվում էին Գերմանիայի և Թուրքիայի շահերը։ Զավթողական պլաններն իրականացնելիս նրանք ավելի շատ ախոյանների, քան դաշնակիցների դերում էին։ «Տարածայնություններն անդրկովկասյան հարցում 1918-ին, — գրում է Տրումպենբեր, — գերմանա-թուրքական դաշինքը շատ ավելի լարված դարձրին, քան պատերազմի որևէ այլ իրադարձություն։ Եթե պատերազմը շարունակվեր, այդ հարցը կարող էր հասցնել երկու դաշնակիցների բացահայտ խզման» (71, էջ 198)։ Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր առաջ անցնել մյուսից, իր թաթը

դնել Բաքվի նավթի վրա, իր կամքը փաթաթել Անդրկովկասի ժողովուրդներին:

Թուրքերի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի սահմանը խախտելու դեմ Գերմանիայի արտաքին գործոց մինիստրի հրահանգը՝ Վիեննայի և Կ. Պոլսի իր դեսպաններին, Լյուդենդորֆի հեռագիրը Կ. Պոլիս՝ Թուրքերի հետ «այլևս չգործակցելու» սպառնալիքով, Հինդենբուրգի հեռագիրը (36, էջ 38) թուրքաց զորքը ետ քաշելու վերաբերյալ ոչ թե Գերմանիայի քրիստոնեասիրության արդյունք էր, այլ թուրքական տարածողական քաղաքականությունից, Բաքուն կորցնելու հնարավորությունից դժգոհելու արտահայտություն (2):

Թալիաթը դժգոհ էր ռուս-գերմանական լրացուցիչ պայմանագրից, Բաքուն մուսուստանին թողնելու պարտավորությունից: Թուրքիան սուլթանում էր խզել դաշինքը Գերմանիայի հետ, մտնել Անտանտի մեջ: Վերջապես Գերմանիան Թուրքային 45 միլիոն լիրայի փոխառության տվեց, որից հետո Թուրքիան համակերպվում էր Բաքուն սովետական իշխանությանը ենթարկելու, Վրաստանի անկախությունը ճանաչելու վերաբերյալ ռուս-գերմանական լրացուցիչ պայմանագրին (58, էջ 18):

Հայաստանի հանրապետությունը 1918-ի հունիսից մինչև նույն տարվա նոյեմբեր ամբողջապես ենթարկված էր երիտթուրքական ագրեսորների քմահաճ կամքին: Ամեն ինչ շուտ էր եկել: Թուրքական տիրապետության դեմ տասնյակ տարիներ խոսքով ու գործով պայքար մղած հայ կուսակցական գործիչներն այժմ թուրք պետական հանրահայտ դահիճների հետ սեղան նստելու, բանակցելու պարտականությունն ունեին:

Բաթումից Թիֆլիս վերադառնալուց հետո Ազգային խորհրդի հանձնարարությամբ հայոց պատվիրակությունը Ավ. Ահարոնյանի գլխավորությամբ մեկնեց Կ. Պոլիս Գերմանիայի նախաձեռնած կոնֆերանսին մասնակցելու համար: Այս կոնֆերանսը պետք է քննարկեր և լուծեր Կովկասի հետ կապված հարցերը և, առաջին հերթին, Բաքվի խնդիրը: Ձևակա-

նորեն այդ հավաքը կոչված էր լուծելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պահանջները: Այն պետք է բացվեր հունիսին, բայց երեք շաբաթով հետաձգվեց Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև երկարած բանակցությունների հետևանքով: Հունիսի երկրորդ կեսին նրանց միջև համաձայնագիր կնքվեց, ըստ որի Բորչալուի գավառում գերմանական և թուրքական զորքերի միջև սահմանն անցնելու էր Կամենկա գետով:

Կոնֆերանսը շարունակ հետաձգվում էր և ի վերջո չկայացավ: Նախ Բուլղարիան (սեպտեմբերի վերջին), հետո Թուրքիան (հոկտեմբերի վերջին) լքեցին Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային ու սեպարատ բանակցություններ սկսեցին Անտանտի հետ:

1918-ի հունիսին հայ ժողովրդի համար ստեղծված քաղաքական ծանր վիճակն ավելի խորացել էր: ...Քաջազնունին և Ավ. Սահակյանը հանդիպում են գերմանական միսիայի ղեկավար ֆոն Կրեսսի հետ: Վերջինս հարց է տալիս, թե Կ. Պոլիս մեկնած և թուրքական կառավարության հետ բանակցություններ սկսած հայոց պատվիրակության անդամները «հայ ժողովրդի կամքի արտահայտի՞չ են, թե՞ ոչ»: Գերմանացի զինվորականը զարմացել էր, որ այդ հայ պատվիրակները Բաթումում տեսնվել էին էնվեր փաշայի հետ և ասել, թե պայմանագրի վերաքննության խնդիր չեն դնում, քանզի «ընդունել ենք տաճկական օրիննտացիա»:

Երբ հայկական պատվիրակությունը Կ. Պոլսում հարցերի լուծում էր ակնկալում Թուրքիայի ու Գերմանիայի կառավարողներին, 1918-ի հուլիսի 23-ին Պողոս Նուբար փաշան Փարիզում հրապարակեց մի նամակ Ֆրանսիայի վարչապետ Կլեմանսոյի անունով: Մի դեպքում հայ ժողովրդի անունից Ավ. Ահարոնյանն ու մյուսները Կ. Պոլսում ճանաչում էին հայցում թուրքերից, մյուս դեպքում, էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից տակավին 1912-ից Հայաստանը ներկայացնելու որոշակի իրավասությամբ օժտված Պողոս Նուբարը Հայաստանի լինելության, վաղվա օրվա խնդիրը կապում էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի կառավարությունների հետ:

Հակասական, անելանելի մի վիճակ էր ստեղծված: Կ. Պոլսում թուրքական թերթերն աղմկեցին: Պետական շրջանները նույնպես: Նրանք պահանջում էին, որ Կ. Պոլսում

գտնված հայոց պատվիրակությունը պատասխան տալ Ալ. Խատիսովը մամուլի ներկայացուցիչներին հայտարարեց, որ միայն Հայաստանի հանրապետության պաշտոնական ներկայացուցիչներն են լիազորված հայ ժողովրդի անունից պատասխանատու հայտարարություններ անելու (58, թ. 11)։ Սրանով իսկ Պողոս Նուբարի և մյուսների դերն ու ակտիվությունը հայկական հարցում ժխտվում էին։ Ծիծաղաշարժն էլ այն է, որ Կ. Պոլսի հայոց մամուլը նույն պահին գրում էր, թե ոչ մի ընդհանուր բան չունեին հայկական հանրապետության հետ և հավատարիմ էին թուրքական հայրենիքին։

Իսկ թուրքական զորքերը նույն պահին, հարձակումներ էին ձեռնարկում Երևանի շրջանում, փորձելով խորանալ դեպի երկրի խորքը, բայց ետ էին շարսվում հայկական զորքերի կողմից։ Հուլիսին էնվեր փաշան, հենվելով Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղու վրա գործող հայկական «բանդաների» անհանգիստ վարքագծի փաստի վրա, հրամայեց օկուպացնել ամբողջ Հայաստանը։ Նրա պլանը չիրականացավ, քանի որ միջամտած Գերմանիան «անհրաժեշտ էր համարում Հայաստանի անկախության ֆիկցիայի պահպանումը» (58, թ. 12)։

Կ. Պոլսում թուրքական կառավարությունն իբր ընդառաջեց հայկական պատվիրակությանը և վերջինս օգոստոսի 1-ի հեռագրով հայտնում էր Երևան՝ իր կառավարությանը, թե հայ գաղթականները կարող էին վերադառնալ Ալեքսանդրապոլի և Բաթումի շրջանները (58, թ. 112)։ Բայց դա անհիմն լավատեսություն էր։

Ահա թե ինչ էր գրում Ախալքալաքի հայրենակցական վարչությունը 1918-ի օգոստոսի 22-ին Թիֆլիսից «Կ. Պոլսի համաժողովի բարձրապատիվ անդամներին»։ Նախ ցույց էր տրվում, որ հազարավոր հայեր սպանվեցին, երբ Բաթումի դաշնագրով Ախալքալաքի գավառը հանձնվեց Ճաճկաստանին։ Թուրքերը կողոպտեցին մի քանի միլիոն փութ հացահատիկ, հազարավոր փթերով կաթնամթերք, հազարավոր փեթակներ, անասուններ և այլն։ Մոտավոր հաշիվներով երիտթուրքական իշխանությունները յուրացրել էին մեկ միլիարդ ութլուց ոչ պակաս արժեք ունեցող հարստություն։ Բախտիրանում և Մակկայում ապաստանած 70 հազար հայ

փախստականների համար ստեղծվել էր աղետալի վիճակ։ Նրանցից օրական մեռնում էր 220—250 հոգի։ Փաստաթղթի հնդինականները փորձում էին երիտթուրքական բռնակալներին համոզել, որ 76 տոկոս հայ բնակչություն ունեցող, «Ախալքալաքի միացումը Տաճկաստանին բռնություն հետևանք է, չհամապատասխանող պավառի բնակչության ճնշող մեծամասնության կամքի արտահայտությանը»։ Այնուհետև, դիմումի վերջում ասվում էր, որ «Ախալքալաքի գավառի հայ բնակչությունը կամենում է Տաճկաստանից բաժանվել և իր բախտը կապել Հայաստանի հանրապետության բախտի հետ» (23, թ. 186—187)։

1918-ի օգոստոսի 20-ին էնվեր փաշան մեկուկես ժամանոց հանդիպում ունեցավ հայոց պատվիրակության հետ։ Նա ասում էր, որ չի վստահում Հայաստանին, որովհետև թուրքերի նահանջի դեպքում հայերը խորանալու են իրենց տերիտորիան։ Նա պահանջում էր հայերից դաշինք կնքել Թուրքիայի հետ և հրաժարվել շեղաթուրյունից, կռվել Թուրքիայի թշնամիների դեմ, պահպանել երկաթուղիները, թուրքերի թիկունքը։ էնվերը հայտարարեց, որ այդպիսի դաշինք չկնքելու դեպքում չի քննարկելու Հայաստանի որևէ տերիտորիալ հարց, չի ընդառաջելու հայոց գաղթականության վերադարձին իրենց տները (58, թ. 19)։

էնվերը ձգտում էր Հայաստանը էնթարկել իր ստրատեգիական պլաններին, այն ծառայեցնել թուրքական նվաճողական քաղաքականությանը։ Հայոց պատվիրակությունը ստիպված համաձայնվում էր թուրքական ճնշման, ընդհանուր երաշխիք ստանալով հայկական տերիտորիաները վերստանալու շուրջը։

Հետագա բանակցությունները պետք է շարունակվեին Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրի հետ։ Սրկու և կեսամիս կտրված սեփական կառավարությունից, իրազեկ չլինելով միջազգային հաղաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխություններին, Սովետական Ռուսաստանի միջազգային դրությունը, Անգլիայի, Ֆրանսիայի քաղաքականության հանգամանքներին, հայոց պատվիրակությունը Կ. Պոլսում կարող էր գործել միայն կուրորեն, երեկվա չափանիշներով։ Նեսիմի բեյի հետ հանդիպումը տեղի ունեցավ միայն 10 օր

հետո: Թուրքերի անվստահությունն ավելի մեծացավ: Հայերի ակտիվ հակաթուրքական դիրքը հեղափոխական Բաքվում, Անդրանիկի գործողությունները, Պողոս Նուբարի քայլերը Փարիզում, հայոց ներկայացուցիչների (Օհանջանյան, Զուրաբյան) դիվանագիտական աշխատանքը Բեռլինում, ռուսասիրական համակրական դրսևորումները, Բաթումի պայմանագիրը չվավերացնելը հայոց պառլամենտում՝ երիտթուրքական մարդասպանների համար պարզ էին դարձնում հայոց հասարակական ուժերի հակաթուրքական կողմնորոշման փաստը: Այնուամենայնիվ, 1918-ի սեպտեմբերի 1-ին հայոց պատվիրակությունը Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Նեսիմի բեյին հայտարարեց, որ համաձայն է էնվեր փաշայի առաջարկությանը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև շեղբուխյան ու բարեկամության համաձայնագիր կնքելու մասին: Հայտարարության մեջ դրվում էին տերիտորիալ հարցեր: Պատվիրակությունը օսմանյան կառավարությունից շոգենավ էր խընդրում Կովկաս գնալու և վերադառնալու համար (58, թ. 20):

Թալեաթը ճանապարհ ընկավ Բեռլին և Վիեննա սեպտեմբերի 3-ին: Մեկնելուց առաջ նա ընդունեց Հայաստանի պատվիրակությանը և ծանոթացավ նրա տեսակետին հայ-թուրքական պայմանագիր կնքելու հարցում: Նա կեղծավորություն էր անում, հայերին անվանում էր «իրենց խոսքի տեր ասպետներ», ասում էր, թե հավատում է նրանց լոյալո Բյանը օսմանյան պետության նկատմամբ: Հայոց պատվիրակությունը շոյված էր և այդ հանդիպումից, և «Վաթան» թերթի (3. 9. 1918) «հայանպաստ» առաջնորդող հոդվածից (58, թ. 20—21):

1918-ի սեպտեմբերին Կ. Պոլսի «Սաբահ» թերթը տպագրեց Միհրան էֆենդու զրույցը Կ. Պոլսում գումարվելիք կոնֆերանս ժամանած հայոց պատվիրակության ղեկավար Ավ. Ահարոնյանի հետ: Վերջինս շեշտում էր լոկ կովկասյան հողերի ճակատագրով զբաղվելու իր առաքելությունը: Ընդ որում նա ասում էր, որ կովկասյան հողերի խնդիրը կաշոդ է կարգավորվել միայն Թուրքիայի բարյացակամ վերաբերմունքի միջոցով: «Եվրոպական տերությունների բարեկամությունը և հովանավորությունը մեզ շատ թանկ են նուրբ»:

նրանցից այլևս ոչ մի օգուտ չենք սպասում»։ Նա թուրքական կողմի «ներողամտությունն ու բարյացակամությունն էր» հայցում (13, թ. 238—239)։ Դրան ղուզընթաց Հայաստանի հանրապետությունը փորձում էր ժամանակ շահել, սպասել պատերազմի վախճանին։ Երևանում տեղի էին ունենում երկար-բարակ խորհրդակցություններ (58, թ. 34)։

Սեպտեմբերի 12-ին, Ալ. Խատիսովը Կ. Պոլսում մի շրջաբերական նամակ էր հղել գերմանական կոալիցիայի անդամ պետություններին, պահանջելով ճանաչել Հայաստանի անկախությունը։ Այդ նամակում հիշատակվում էր Հայաստանի «անկախությունը» ճանաչած Բաթումի պայմանագիրը։ Ոչ մի կասկած չկար, որ շրջաբերական-նամակի ստեղծումը թուրքական կառավարության հրահրմամբ էր կատարվել։

Կ. Պոլսում 1918-ի սեպտեմբերի 28-ին հայոց պատվիրակությունը փակ նիստ էր գումարել։ Վիճաբանությունների ընթացքում Մ. Պապաջանովն առաջարկեց դիմել Երևան, Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը, նպատակահարմար գտնելով մի հեղինակավոր պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա՝ «բոլշևիկյան կառավարության հետ հարաբերություններ հաստատելու համար» (28, թ. 94)։

Ռուսաստանի հզորության անկումը յուրովի էին ընկալում պանթուրքիստական և պանիսլամական գաղափարներով ու ծրագրերով տոգորված մահմեդական քաղաքական կազմակերպություններն ու կուսակցությունները։ Նրանք թուրքիայի հովանու տակ մեծ թուրքական պետության հեռանկարներն էին տեսնում։ Միջերկրականից և Սև Դովից մինչև Անդրկասպիա և Թուրքմենստան ընկած տարածքը Ռուսաստանի տիրապետությունից ազատելու մասին նրանք պլաններ էին մշակում։ «Կասպից ծովը պետք է դառնա մեր ներքին լիճը»,— այսպես էր ձևակերպել այդ գաղափարը պանթուրքիստական ձգտումների ջատագովներից մեկը՝ ադրբեջանցի Ռասուլ Ջադեն (17, թթ. 8—25)։

Պանթուրքիզմի ռասիստական տեսությունն այդ պահին ստացավ իր դորժնական սանձարձակ տարածումն ու ղալաթումը։ Այս պլանների իրագործումը հնարավոր էր հասնար։

վում հաղթական թուրքական սվինների միջոցով: Ահա թե ինչու մահմեդական ազգայնամուլ գործիչների և նրանց ետեից ընթացողների գլխավոր միտքը պատվում էր Անդրկովկասից ռուսներին դուրս հանելու, հայերին շեղաբացնելու շուրջը, քանի որ վերջիններիս դիմադրությունը հաղթանակ տալու միջոցով հեշտանալու էր թուրքերի մուտքը Անդրկովկաս (21, թթ. 8—25): Մուսավաթական, խանական, բեկական սև ուժերը փակեցին Բաքու—Թիֆլիս երկաթուղագիծը և կտրեցին երկաթուղային կապը Ռուսաստանի հետ (Շախտորի արյունոտ դեպքերը): Հետո դադարեցվեց եսկաթուղային շարժումը Բաքու—Գրոզնի գծի վրա: Տրապիզոնի և Բաթումի բանակցությունների ժամանակ ոչ մի կասկած չըմանաց, որ «մուսավաթական կուսակցությունը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ադրբեջանական ֆիլիալն էր» (56, էջ 116): Մուսավաթական կառավարությունը «արդարացնում էր տաճիկների գալուստը հենց նրանով, որ թուրք բեկությունը կարող էր որբանալ բոլորովին, եթե դրեի ճնշիչ ուժեր չլինեին» (55, թ. 10—11): Մուսավաթը խոչը մուսուլման հողատերերի, խաների, բեկերի, մուլաների, բժիշկների ու փաստաբանների ազգայնական կուսակցություն էր: 1918-ին այս կուսակցությունն ուզում էր օգտվել ստեղծված դրությունից և ելիզավետապոլի նահանգը միացնել Թուրքիային: Մուսավաթի դեպուտատները տեղերում զբաղված էին Ադրբեջանի միացումը Թուրքիայի հետ ապահովելու գործնական խնդիրներով (59, էջ 301): Մուսավաթը Թուրքիայի հետ միավորվելու լայն ագիտացիա էր մղում: Ակտիվորեն գործում էր մուսուլմանական հոգևորականությունը (59, էջ 303): Ադրբեջանը Թուրքիային կցելու գործի գլուխ կանգնած էին սեյմի մուսավաթ անդամները: Սեյմի անդամ Սուլթանովը թուրք սպայի համազգեստով դես ու դեն էր նետվում, հանդես գալիս Թուրքիայի գիրկն ընկնելու կոչով: Սեյմի նիստերի դահլիճից երկու քայլի վրա, Թիֆլիսում, փոխարքայի նախկին պալատում, մուսավաթականներն իրենց ֆրակցիայի սենյակում հանդիպումներ էին անենում ծալտյալ թուրք էմիրսարների հետ: Սրանց մեջ էր Պարսկաստանի վրայով բանակցությունների համար Թիֆլիս անցած էնվեր փաշայի եղբայրը (59, էջ 303):

Դեպքերին մասնակից Մելիք-Կարակոզոյր հովանաւոր է, որ «մուսալաթականները մշտապէս քայքայիչ աշխատանք էին կատարում, ճանապարհ հարթելով թուրքական զորքերին և դավաճանաբար էին իրենց պահում Տրապիզոնում և Բաթումում տեղի ունեցած հաշտաբար լանակցութիւնների ժամանակ» (51, էջ 10)։

Մինչ կսկսվեր թուրքական կանոնավոր բանակի հաստատումը դեպի Անդոկոլկասի խորքը, թիկունքում արդեն սկսվել էին հարձակումները հայոց գյուղերի վրա։ Սա խիստ բացասաբար էր ազդում ռազմաճակատի ղորամասերի վրա։ Հայ զինվորը մտածում էր, որ թիկունքում սպանում են իր կնոջն ու զավակներին, ոչնչացնում հարազատ օջախը։ Գերմանացիների կողմից կաշառված ու թուրք սպանների կողմից դեկավարվող մահմեդական հրոսակները մի իսկական պատերազմ էին սկսել Դավալուի ու Բաշ-Նորաշենի, Շարուրի և Իգդիրի, Նախիջևանի և Արաղդալանի հայկական գյուղերի դեմ։ Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի բոլոր շրջաններից լին դադարում յուրերը բանակի թիկունքի վրա, հայկական զորքերի վրա մուսուլմանական հրոսակների հարձակումների մասին (17, թթ. 8—25)։

Թուրքական ահազանգով թիկունքն սկսեցին ավերել Շուշիի, Ելիզավետապոլի, Զանգեզուրի, Շենախիի, Նուխլա գավառներում, Զարաթալայի օկրուգում։ Թիֆլիսի Իսահանգի Ախալցխայի և Ախալքալաքի, Բորչալուի գավառներում։ Այս շրջանների բնակիչներն իրենց նամակ-բողոքներով խուճապ էին առաջացնում, բացասական ազդեցութիւն լիողնում ճակատի վրա (17, թթ. 8—25)։

Ահա թե ինչպէս է նկարագրել այդ դեպքերը Գ. Ղարաջյանը. «Մուսալաթիստների և տաճիկ ազրեսորների պրովոկացիոն գործունեութեան շնորհիվ և նրանց ղեկավարութեամբ թուրք անգիտակից և խավար զինված մասսաները սկսեցին տակնուվրա անել երկիրը, թալանել ու կոտորել, երկաթուղիները ջարդել, ճանապարհները ոչնչացնել, կամուրջները քանդել և այլն» (24, էջ 26—27)։

1918-ի դարնանը, հայոց պատվիրակների հետ հանդիպումների ժամանակ թուրք դիվանագետներն ու զինվորականները մշտապէս կրկնում էին, թե թուրքերը «ոչ թե Կով-

կսւս, այլ ուրիշ կողմ պետք է գնան» (31, թ. 9)։ Տրապիզոնում թուրքական պատմիորակության նախագահը սպառնում էր. «Եթե հայերը չկատարեն իրենց պահանջները, ապա ռուսահայերը կենթարկվեն նույն բանին՝ կոտորածին, ինչ որ տաճկահայերը» (31, թ. 11)։

Ստ. Շահումյանը, Պ. Զափարիձեն, Գ. Կորգանովը և ուրիշներ 1918-ի հունիսի 1-ին Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետի անունից դիմեցին Անդրկովկասի բոլոր բանվորներին և գյուղացիներին, կոչ անելով հավատ չընծայել «այդ ստախոսներին՝ մուսավաթականներին և մենշեիկներին, որոնք հավատացնում են ձեզ, թե թուրքական զորքերին Բաքու են բերում մուսուլմանական գյուղացիությանը պաշտպանելու համար»։ «Թուրքական տիրապետությունն օգտակար կլինի միայն կալվածասերների համար...», «Թող կորչի թուրքական լուծը, կեցցե միասնությունը հեղափոխական Ռուսաստանի հետ», — ասված էր կոչում (10, էջ 437—438)։

1918-ի օգոստոսի 31-ին Երևանում Հայաստանի հանրապետության կառավարության կազմակերպած ընդունելության ժամանակ խալիլ փաշան բացորոշ հայտարարում էր, որ թուրքերի իդեալն է վերամիավորվել հին հայրենիքի՝ Թուրանի հետ և ձգտում էին վերացնել այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին եղած բոլոր խոչընդոտները (22, թթ. 44—48)։

Թուրքական բանակը Բաքվի ճանապարհին տեղական մահմեդական խուժանի հետ միասին «կողոպտեցին և կոտորեցին նուխու, Արեշի և Գյոկչայի գավառների համարյա ամբողջ հայ բնակչությունը, թվով մի քանի տասնյակ հազար մարդ։ Այդ կոտորածից մազապուրծ մարդկանց խմբերը Վրաստանի սահմաններից ներս շթողնվեցին և նրանցից շատերը զոհվեցին թաթարական (իմա՝ խանական-բեկական) սրից»։ Այսպես է նկարագրում ականատեսը անցուդարձը Անդրկովկասի այդ մասում թուրքական ներխուժման պահին, (ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թթ. 16—28)։

1918-ի աշնանը թուրքական կանոնավոր բանակի երկու դիվիզիաներ՝ 5-րդը և 15-րդը, զինվորական հագուստները փոխելով միացել էին ադրբեջանական խաներին ու բեկերին և նրանց հետ ձեռք ձեռքի տված ավերում ու կողոպտում էին հայոց գյուղերը, ավազակային կոիվներ մղելով քրիստոնյա-

ների դեմ (67a, էջ 3)։ Սրանք էին, որ խանգարեցին Անդրանիկի ջոկատին Ղարաբաղի վրայով անցնելուն ու Ստ. Շահումյանին օգնության հասնելուն։ Ոգևորված թուրքական զորքերի առաջխաղացումից, 1918-ի օգոստոսին մուսավաթական կառավարությունը պահանջում էր հայկական կառավարությունից միջոցներ ձեռք առնել Անդրանիկի դեմ (58, թ. 167—168)։

Հայությունը մի փուլ էր համաթուրքականության կողում խրված։

Մի՞թե երիտթուրքերի և մուսավաթականների կազմակերպածը չէր 1918-ի սեպտեմբերի Բաքվի հայերի կոտորածը։ Հետագայում թուրքական վանդալության որոշ փաստաբաններ փորձում էին հայերի նկատմամբ երիտթուրքական բանակի հրամանատարության կատաղությունը բացատրել այն բանով, որ օգոստոսի 17-ի ճակատամարտից հետո Բաքուն հանձնելու պահանջով թուրքերի տված վերջնագրին Հայ ազգային խորհուրդը պատասխանել էր մերժումով։ «Գրիչը առաջ չերթար նկարագրելու այն սարսափները, որ տեղի ունեցան Բաքվի մեջ քաղաքի գրավումից հետո», — գրում է ականատեսը։ Երեք օր ու գիշեր թուրք ասկյարների խմբերն իրենց երիտթուրքական սպաների գլխավորությամբ հարձակվեցին հայերի տների վրա, կողոպտեցին ունեցվածքը, տանջամահ արեցին հազարավոր մարդկանց, բռնաբարեցին հայ աղջիկներին ու կանանց իրենց ամուսինների ու ծնողների ներկայությամբ։ Բաքվի փողոցները լիքն էին խոշտանգված մարդկանց դիակներով։ Ընդհանուր առմամբ 30 հազար հայ կոտորվեց։ Մ. Ա. Բոլինովսկայա անունով վկան 1918-ի նոյեմբերի 22-ին Ռոստովից գրած նամակում պարզում էր Բաքվում իր տեսած սահմուկեցուցիչ պատկերները. վայրագ գազանների բռնություններից ազատվելու համար նավերի վրայից ծովը նետվող, բարձր տների պատուհաններից փողոց նետվող դժբախտ կանայք, խողխողված երեխաներ, արյան բաղնիքներ և այլն (5, էջ 138—142)։

Բաքվում կատարված արյունոտ դեպքերը ոմանք փորձում են հեռացնել թուրքական կանոնավոր բանակից, մեղքը բարդում են միայն քաղաքի մահմեդական խուժանի վրա։ Այդպես են վարվում թուրք պատմաբանները, այդպես են

չործում համոզել որոշ եվրոպական ու ամերիկյան հեղինակներ (71, էջ 265—266)։ Սակայն փաստը մնում է փաստ, որ Բաքվի հակահայկական ամբողջ գործողության ռեժիսորը խալիլ, Նուրի փաշաներն էին։ Բաքվի հայության կոտորածը կաղմակերպած Նուրի փաշան քեֆեր ու օրգիաներ է կազմակերպում Մետրոպոլ հյուրանոցում, նաև քաղաքից դուրս, այգիների մեջ (66, էջ 312)։

«Տաճիկները Շուշի հասնելուց հետո իսկույն ձերբակալել են տեղական հայ ինտելիգենտներին»։ Նրանք զայրացել էին, որ Շուշիում հայերը ռուսական դրոշակ էին պարզել (55, թ. 8)։

Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Դ. Զիլերինը 1918-ի սեպտեմբերի 20-ին թուրքական արտաքին գործերի մինիստրությանը բողոք հայտնեց Բաքուն գրավելու առթիվ։ «Այժմ, երբ Բաքու քաղաքն արդեն դրավւած է և թուրքական զորքերը գտնվում են բուն քաղաքում, երբ անպաշտպան բնակչությունը և ամբողջ քաղաքը թուրքական զորքերի և նրանց միացած թաթարական բանդաների կողմից մի քանի օր շարունակ ենթարկվում են ավերածության ու կոդոպուտի բոլոր սադսաւիներին, թուրքական ներկայացուցիչների վկայակոչումը, թե իբր Բաքվի վրա կատարված հարձակմանը մասնակցել են միայն տեղական աւլաղակները, հանդիսանում է Թուրքիայի բռնի գործողությունների անհաջող քողարկումը» (10, էջ 440—441)։

Բաքվի հայ բնակչության դեմ երիտթուրքերի կաղմակերպած չարադրոծության դեմ բողոքեց և Թիֆլիսի վրացական խորհուրդը և Թիֆլիսի համալսարանի կոլեկտիվը։

Երիտթուրքական ինտերվենտները փորձում էին իրենց ենթարկել Ղարաբաղը։ Նուրի փաշան դիմում էր կեղծավորության ու սպառնալիքի։ Նա մեկ ասում էր, թե անցյալի թշնամությունը իբր հանձնում է «ալլահի դատաստանին», մեկ սպառնում, թե Ղարաբաղի հետ վարվելու էր այնպես, ինչպես Բաքվի հայության հետ։ Ղարաբաղի գյուղացիական պատգամավորության երկրորդ, երրորդ համագումարները (1918-ի սեպտեմբեր) մերժեցին թուրքական 5-րդ դիվիզիայի հրամանատար Զամալ Զավադ բեյի սեպտեմբերի 17-ի վերջնագիրը Շուշիւ ճանապարհն ազատելու մասին (35)։

Ղարաբաղի հայ աշխատավոր գյուղացիությունը բու-
շեիկների կողով գինված պայքարի դիմեց ընդդեմ թուրք ին-
տերվենտների և թուրքերին շահջողվեց գրավել Ղարաբաղը:
Շուշին անձնատուր եղավ Ղարաբաղի «հայոց ազգային
խորհրդի» անճարակության հետևանքով (1918-ի հոկտեմբերի
8) (35, էջ 192):

Սակայն զինված պարտիզանական կռիվները թուրք հրո-
սակների դեմ շարունակվեցին մինչև 1918-ի դեկտեմբերը:
1918-ի հոկտեմբերի 12-ին Օրջոնիկիձեն հաղորդում էր
Վ. Ի. Լենինին, որ Հայաստանում տիրող դրությունը ողբերգա-
կան է: Ղարաբաղ մտած թուրքական զորքերը մորթել են ժողո-
վրդի կեսին: Զանգեզուրի և Շուշիի գավառների բնակչու-
թյունը կատաղի դիմադրություն է ցույց տալիս: «Հայ ժողո-
վուրդը Սովետական Ռուսաստանից սպասում է օգնություն»
(53, էջ 140):

1918-ին թուրքական ներխուժման ժամանակ թուրքական
սպայի վերնազգեստով հակահայկական խժոժություններին
մասնակցած, պանթուրքիստական հովերով տարված Սուլ-
թանովը 1919-ի ամռանը մուսավաթական կառավարության
կողմից նշանակվել էր Ղարաբաղի նահանգապետ: Նա իր
վայրենի գործողություններով առաջացրել էր հայ բնակչու-
թյան անհուն ատելությունը (58, թ. 191):

Սուլթան Բեկ Սուլթանովը հին պանթուրքիստ էր: Նա կրթու-
թյամբ բժիշկ էր, բայց երբեք չապրեց իր մասնագիտությամբ
վաստակելով: Նա շեշտ էրես ուներ և մեկ աչք: 1915-ին որպես
Բաքվի մանեղական բարեգործական ընկերության նախագահ
ռուս-թուրքական ռազմանկատում մանեղական զաղթականներին
օգնելու պատրվակով լրտեսություն էր անում հոգուտ քուրների:
Նրան ձեռքակալեցին որպես թուրքական գործակալ և բանտսերի-
ցին Բաքվում: 1917-ին Անդրկովկասյան սեյմի անդամ դարձած
Սուլթանովը զանազան բուխլիբաշներին, ռասուլզադեներին հետ
ձեռք ձեռքի տված երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու, այն
Թուրքիային հանձնելու վրա էր աշխատում:

1918-ի մայիսին Սուլթանովը Կ. Պոլսում էր, էնվերի ու Թալեա-
րի հյուրը, նրանց համոզում էր առաջադացումն արագացնել,
գրավել ամբողջ Հայաստանը, հետո նաև Բաքուն: Հետո Սուլթա-
նովը Ղարաբաղի նահանգապետն էր, անգլիացիների վստահելի
անձը:

1919-ի մայիսին Շուշիում, Խանկենդում և այլ վայրերում

շարդված հայերի թիվն անցնում էր 1000-ից: Մի շարք գյուղեր
փանդված էին և այրված: 1919-ի նոյեմբերին մի նոր շարդ կազ-
մակերպվեց Շուշիում: Քաղաքն այրվեց: Սպանված հայերի թիվը
6000—7000 էր:

4. Պոլսի «Վաթըթ» թերթում 1918-ի սեպտեմբերի 3-ին
տպագրված «Մեր բաղադրականությունը Կովկասում և հա-
յերը» հոդվածում Ահմեդ էմին բեյը գրում էր, թե հայերն
արդեն եվրոպական տերություններից սպասելիք չպետք է ունե-
նան: և թե նրանց միակ հովանավորը լինելու է Թուրքիան:
Հոդվածագիրն արտահայտում էր երիտթուրքերի պլանները,
գրելով, թե Հայաստանը մի բուֆերային պետություն պետք
է լինի Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև և ծառայի վերջինիս
ուսղմաքաղաքական նպատակներին (13, թթ. 238—239):

Բաբուն գրավելուց հետո, սեպտեմբերի 23-ին իր եղբայր
Նուրի փաշային հղած հեռագրով էնվերն առաջարկում էր
Ադրբեջանի ազգային ժողով գումարել, կիրառել կառավար-
ման սուլթանական սիստեմ, որից հետո հնարավոր է նաև
«ընտրել սուլթան»: Ավելի ուշ, 1918-ի հոկտեմբերի 8-ին,
Խալիլ փաշային (այդ պահին Կովկասյան բանակի հրամա-
նատարն էր) հղած մի հեռագրում նա, հայտնելով, թե 700
հազար լիրա է ուղարկում, միաժամանակ ցանկություն է
հայտնում «ընդմիջտ Ադրբեջան տեղափոխվելու և
այնտեղ հաստատվելու մասին»: Խալիլը նրա հարցադրմանը
դրական պատասխան չի տալիս, կասկած է հայտնում լոյդ
մասին, թե Ադրբեջանի ժողովուրդը իրագործության փոխվելու
դեպքում կույե՞ր արդյոք մնալ թուրքական տիրապետու-
թյան ներքո: Թուրք պատմաբան Սինա Ակշինը Յուսուֆ
Հիքմեթ Բայուրի «XX դարում պատմության և համաշխար-
հային քաղաքականության վրա թուրքիզմի թուլած ազդե-
ցությունը» (Անկարա, 1974), Շեքեթ Այդեմիրի «էնվեր
փաշա» գրքերի փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ
էնվերը պատրաստվում էր իրեն հռչակել Ադրբեջանի սուլ-
թան (69, էջ 294):

Հիրավի, բացահայտ բան էր Թուրքիա—Ադրբեջան առանց-
քի ստեղծման գործնական ծրագրի առկայությունը: Այս
բանը հաստատում է Մուստաֆա Քեմալը: Նա գրում է, որ
էնվերն ուղում էր Ադրբեջանի, Դաղստանի և Հայաստանի

հիմքի վրա ստեղծել իր նոր իշխանապետությունը: Նրան այս խնդրում օգնելու էր Նուրի փաշան (48, էջ 265):

Իսկ այսօրվա թուրք կեղծարարներն ընդհանրապես շրջանցում են 1918-ին իրենց նախորդների կատարած հակասովեստական ինտերվենցիայի փաստը: Ի՞նչ գործ ունեին թուրք հրոսակ ասկյարները Բաքվում, Երևանի մատուցներում, Գանձակում, Ղարաբաղում: Այդ ինչո՞ւ այսօրվա հեռուստադիտողներից, երիտասարդ սերնդից թուրք իշխանավորները թաքցնում են Անդրկովկասում կատարված շարագործությունները, Շամխորում ուս զինվորների գազանային խողխողման փաստը:

Մինչև 1918-ի հոկտեմբերի 30-ը՝ Թուրքիայի պարտությունը և Մուղրոսի զինադադարը (Անտանտի և Թուրքիայի միջև) Հայաստանի հանրապետությունը գտնվում էր երիթթուրքական կառավարողների գերիշխանության տակ:

Միայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն էր օգնության ձեռք մեկնում հայ ժողովրդին, ելք ցույց տալիս նրա համար ստեղծված անելանելի վիճակից:

Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը 1918-ի սեպտեմբերի 20-ին հղած իր նոտայում Սովետական Ռուսաստանի արագործժողկոմ Զիչերինը ցույց էր տալիս թուրքական իշխանությունների կողմից Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզերում կիրառված բռնություններն ու կողոպուտները: Նա շեշտում էր, որ խախտված է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որ թուրքական կանոնավոր զորքերը, դաշինք կապած ավազակային բանդաների հետ գրավում են սովետական հանրապետության տերիտորիան, քաղաքներն ու գյուղերը ենթարկում են ավերման ու կողոպուտի, քրիստոնյա բնակչությանը, չբացառելով կանանց ու երեխաներին, գնդակոծում են կամ ենթարկում ամեն տեսակի բռնությունների»: Նա շեղյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը (10, էջ 439—441):

1918-ի սեպտեմբերի 26-ին Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Իոֆֆեն Բեռլինում Թալեաթից պահանջում էր «անհապաղ ետ քաշվել մինչև Բրեստով հաստատված սահմանները» այլապես սպառնում էր խզել դիվանագիտական և խաղաղ հարաբերությունները: Երբ Թալեաթը ստիպված

համաձայնվում է, պայմանով, որ Հայաստանի երկաթուղիների վրա թուրքական հսկողություն լինի, Իոֆֆեն կտրուկ կերպով մերժում է դա, հայտարարելով, որ քանի դեռ «թեկուզ թուրքական մի ղինվոր կա ուսումական տերիտորիայում», Բրեստի պայմանագիրը խախտված կհամարվի: Երբ Թայեաթը շնականորեն հիշատակում է Հայաստանի «անկախություն» մասին (ո՞վ է խոսում), սովետական ներկայացուցիչը նորից պնդում է, որ այդ մասին խոսք լինել չի կարող, քանի դեռ «թուրքական ջոկատները և վարչությունը չեն մաքրել ապօրինաբար գրավված տերիտորիաները» (26, թ. 67): Իոֆֆեն 1918-ի հոկտեմբերին հայտարարում էր «հայկական պատվիրակությունը» (դաշնակ Հ. Օհանջանյան, մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ Արշակ Զուրաբով): «Ամենաբնական է, որ դուք հիմա մեղ հետ միասին դուրս գալք Տաճկաստանի դեմ, հայտարարեք, որ դուք Ռուսաստանի հետ եք և նրա հետ միասին դնում եք այս և այս պահանջները» (26, թ. 84—85): Մի բան, որ հրեք չարին դաշնակցության պարագլուխները՝ թուրքական պետականության հարձակողական հարվածներին ենթարկելով կողիացած հայ ժողովրդին:

1918-ի նոյեմբերին դաշնակցական լադդեցիկ գործիչներ Արամ Մանուկյանը, Քաջազնունին և Սահակյանը խալիփաշայի և դերմանական ներկայացուցիչների հետ քննարկում էին Անդրանիկի դեմ «խառը» զորամաս ուղարկելու հարցը, հավաստում էին նրանց, որ եթե նա «ոտք դնի Հայաստանի տեղիտորիան, պետք է ղինաթափվի և ղինվորական դատի հանձնվի (15, թթ. 44—48, 102—107): Անդրանիկն ստիպված էր հեռանալ հայրենի երկրից:

Մինչև 1918-ի դեկտեմբեր թուրքական զորքերը շարունակում էին մնալ Հայաստանի հանրապետության տերիտորիայում, որի տնօրեններին այդպես էլ չհաջողվեց ճշտել իրենց երկրի վերջնական բաժաններն ու պետական հարսբերությունները սովթանական թուրքիայի հետ: Արխիվային փաստաթղթերից հայտնի են այն շարադրածությունները, կողոպուտը, զանգվածային սպանությունները, որ թուրքերը կազմակերպեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ ամիսներին:

«Կառավարություն լրաբերում» տպագրված կոչում նկու-

րագրված էին սովի կործանարար շափերը. «Պատերի տակ ու փողոցներում թափառող հազարավոր որբերը, հյուծված ու սնճար՝ նրանց կմախքները դեգերում են Երևանի մայթերի վրա, էջմիածնի դաշտերում, նոր Բայազետի, Դիլիջանի գյուղերում... Թողմում է խոշորագույն մասը մեր մատաղ սերնդի, մեռնում է ապագան մեր հայրենիքի...» (8, № 10, 8.10.1918)։ «Բժավոր տիֆը Երևանում, էջմիածնում և Քանաքեռում ստացել է այնպիսի ծավալ, որ պետք է նկատվի իբրև պետական մեծ աղետ» (8, № 1. 10. 1. 1919)։ 1918-ի հունվարի 16-ին Սամսոն Հարությունյանը (պարենավորման նախարարի պաշտոնակատար) կառավարության նիստում տեղեկացնում էր «երկրի կատաստրոֆիկ վիճակի մասին» (8, № 5, 31.1.1919)։ 1919-ի ձմեռը «մահացության դեպքերը զարհուրելի չափերի էին հասել Երևանում, որը երեխաների համար դարձել էր սպանդանոց»։ Սովամահությունից ու հիվանդություններից այստեղ օրական 2000 մարդ էր մահանում (55, թ. 26, 57)։

1918-ի հոկտեմբերի 7-ին Թալեաթի գլխավորած կառավարությունը հրաժարական տվեց։ Կ. Պոլսում իշխանության գլուխ կարգվեցին մարդիկ, որոնք պետք է պակաս վնասով լեզու գտնեին Անտանտի տերությունների հետ։

Էնվեր փաշան Թուրքիայից փախել էր մի առաքատանավով, օրեօրվ ալեկոծ ծովում քափառելուց հետո, ափ էր դուրս եկել Անապայում։ Իսկ Թալեաթը, Ջեմալը ու մի շարք այլ ղեմեր սուգանավով փախել էին 1918-ի նոյեմբերի 2—3-ին Սևաստոպոլ և այնտեղից անցել Գերմանիա (37, էջ 21)։

1918-ի հոկտեմբերի 30-ին թուրքական կառավարությունն Անտանտի երկրների հետ ստորագրեց Մուդրոսի զինադադարը, որի համաձայն 1918-ի նոյեմբերին թուրքերն իրենց զորքերը հանեցին Բաքվից, և անգլիացիները օկուպացրին քաղաքը։

Բեռլինում թուրքական դեսպան Ռիֆաթ փաշայի ներկայացրած արձանագրության նախագիծը նախատեսում էր Կովկասից թուրքական զորքերի դուրս բերումը մինչև Բրեստի պայմանագրով նախատեսված սահմանները։ Բայց սրանում բացակայում էր թուրքերի կողմից էվակուացվող տերիտո-

րիաները անմիջականորեն սովետական իշխանություններին հանձնելու մասին կետը (1, հ. 44, էջ 539)։ 1918-ի հոկտեմբեր-նոյեմբերին օկուպանտները ձգձգում էին գրավված վայրերից իրենց զորքերի էվակուացիան, արգելքներ հաշուցում գաղթականների վերադարձին։ Նրանց նպատակն էր ոչնչացնել գաղթականության մնացորդներին (14, թթ. 102, 124, 134)։

Այն պահին, երբ Անտանտի հաղթանակը կասկած չէր հարուցում, 1918-ի հոկտեմբերի սկզբին օսմանյան կառավարությունը նույնիսկ դիմեց հայկական պատվիրակությանը, խնդրելով իր վրա վերցնել միջնորդի դերը Թուրքիայի և Անտանտի տերությունների միջև (58, թ. 32)։ Սակայն օսմանյան կառավարությունն անմիջապես հանձնվելու միտք չունեի։ Թեև նա հայտարարում էր, թե վերականգնելու է Բրեստի պայմանագրով որոշված սահմանները, բայց շարունակում էր կառչել Բաթումի համաձայնագրի սահմանագծից։

1918-ի հոկտեմբերի 5-ին Երևանում հանդիպեցին օսմանյան բանակի արևելյան խմբի շտաբի պետ փոխգնդապետ Բասրի բեյը և հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ գնդապետ Զենկեհչը։ Մի արձանագրություն ստորագրվեց, որով թուրքական զորքերը հեռանում էին Հայաստանից (58, թ. 33)։

Օսմանյան զորքերը հեռանում էին՝ հայկական զորքերի կողմից այդ տարածքները գրավելու պայմանով։ Երկաթուղին, հեռագիրը, ինչպես նաև Ղարաբաղիսա—Ղազախ—Աղբստաֆա խճուղին հայկական զորքերը հսկելու էին մինչև թուրքական զորքերի տեղաշարժի ավարտը։ Թուրքական զորքի էվակուացիան սկսվելու էր հոկտեմբերի 18-ի լույս 19-ի գիշերը։ Սակայն այն սկսվեց միայն հոկտեմբերի 24-ին։ Թիֆլիսում օսմանյան կայսրության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Աբդուլ Քերիմ փաշան պաշտոնապես հայտնեց Արշ. Զամալյանին, որ թուրքական զորքերը 6 շաբաթվա ընթացքում դատարկելու էին Կովկասի օկուպացված տերիտորիաները՝ համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի։

Երիտթուրքերը սրում էին հայ-վրացական հարաբերությունները, բանսարկություններ սարքում Լոռու, Բորչալուի, Ախալքալաքի շուրջը։ Խալիլ փաշան 1918-ի հոկտեմբերին

Զամալյանին հայտնում էր, որ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը դիմել էր Ստամբուլ, թուրքական օգնությունը խնդրելով Լոռին, Ղարաբաղի սահմաններում գրավելու համար, այն դեպքում, երբ 1918-ի հունիսին Ժորդանիան հայոց միևնույն կողմից ասում էր, թե ոչ մի պահանջախնդրություն չունեն Լոռվա նկատմամբ (58, թ. 37—38), Սակայն Վրաստանի մենշևիկյան կառավարողները խլում էին երկաթուղով անցնող ապրանքի 25 տոկոսը, ձգտում էին մեկուսացնել, կղզիացնել Հայաստանը (55, թ. 18, 26, 36), 1918-ի նոյեմբերին Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը չի կարողանում պատվիրակություն ուղարկել Թիֆլիս, որովհետև գրեթե չունեին Ծղած մի շոգեքարշն այդ պահին գտնվում էր Թիֆլիսում (58, թ. 48)։

Իմպերիալիստական Անտանտի ղեկավարները խոսքով «հայանպաստ» դիրք էին բռնել դեռ պատերազմի սկզբից՝ ժամանակ առ ժամանակ Լոյդ Զորքն ու Կլեմանսոն, Վիլսոնն ու Սոնինոն, մյուս մեծ ու փոքր պետական գործիչներն ու դիվանագետները չէին խորշում հայանպաստ հայտարարություններից։ Նրանք խոսքով խստագույնս դատապարտում էին երիտթուրքերին, բայց գործով, ինչպես ավելի բացորոշ դարձավ 1918-ին, 1919-ին, 1920-ին և հետո, նրանք ոչինչ չարեցին մահացու հարված ստացած հայ ժողովրդին օգնելու համար։

Ընթերցողին հիշեցնենք որոշ փաստեր, եղելություններ, ճշմարտություններ։

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո, բազմամյա գաղութատիրական փորձով դինվսոժ անգլիական դիվանագետներն ու արևելագետները, ռազմագետներն ու քաղաքագետները անմիջապես գործի անցան մշակելու Սովետական Ռուսաստանը Արևելքից մեկուսացնելու իրենց պլանները։ Տվյալ դեպքում, նրանց միտքն աշխատում էր Թուրքիայի և Սովետական Ռուսաստանի միջև իրենց հիուսնազանդ բուֆերային պետություններ ստեղծելու, հեղափոխության ալիքի առջև պատվար դնելու շուրջը, փրկելու գա-

ղութներում և կիսագաղութներում անգլիական տիրապետության հիմքերը, Այս բանը չեն թաքցնում իրենք իսկ անգլիական, ամերիկյան հեղինակները (63, էջ 390)։

Ժամանակին ֆոն Պապենն¹ է գրել, որ անգլիական զենե-րալ Ալենբին կարող էր մինչև վերջ հասցնել Պաղեստինյան գործողությունը և «Թուրքիային ծնկի բերել» արդեն 1917-ի նոյեմբերին (49, էջ 141)։ Բայց Անգլիան իր շահախնդիր նպատակներն էր հետապնդում և շահագրգռված էր զուտ գաղութատիրական նոր էքսպանսիայով։

1916-ի փետրվարի 28-ին Հայոց ազգային խորհրդի նիս-տում (Թիֆլիս) Ավ. Ահարոնյանը պատմելով Ֆրանսիա կա-տարած իր ուղևորության, ֆրանսիական պետական ու հա-սարակական գործիչների հետ ունեցած հանդիպումների մա-սին նշում էր, որ նրանք զրույցների ժամանակ ավելի շատ խոսում էին Սիրիայի, Կիլիկիայի մասին։ Նա համոզվել էր, որ Ֆրանսիայի համար հայկական հարցը դեռ լուծված չէ, որ ոչինչ չի արվում հայկական հարցի նկատմամբ հետաքրք-րությունն այնտեղ բարձր պահելու» համար (30, թ. 39)։

Հիրավի, 1917-ի ապրիլի 2-ին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը Սիրիայում և Պաղեստինում ֆրանսիա-կան կոմիսար Պիկոյին (1916-ի հայտնի Սայքս-Պիկո, անգ-լո-ֆրանսիական պայմանագրերի հեղինակներից մեկը) տված իր հրահանգում հիշատակում էր, որ «Ֆրանսիան Անգլիայի հետ կնքած վերջին համաձայնագրով հատուկ իրավունքներ է հաստատել Հայաստանում» (58, թ. 93)։ Ֆրանսիական գաղութատիրությունը պակաս ընչաքաղց չէր, քան անգլիականը։

ԱՄՆ-ի կառավարությունը Գերմանիային պատերազմ հայտարարեց 1917-ի ապրիլի 6-ին, իսկ Թուրքիայի վրա ձեռք չբարձրացրեց։ 1917-ի փետրվարին ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Լանսինգը հանձնարարել էր Կ. Պոլսում դեսպան էլքուսին հայտնել էնվերին, որ ԱՄՆ-ի վերաբերմունքը Թուր-քիայի նկատմամբ բարեկամական է, նույնիսկ սրտալից և որ Թուրքիան կշահի և առավելությունների կհասնի, եթե

¹ Ֆրից ֆոն Պապենը 1917—1918 թթ. Թուրքական 4-րդ բանակի շտաբի պետի համարդն էր։

ԱՄՆ-ի հետ բարեկամական հարաբերություններ պահպանի (65)։ ԱՄՆ-ը 1917-ի դեկտեմբերի 22-ի հուշագրում հռչակում էր. «Մենք պետք է երաշխավորված ինքնավարություն ապահովենք հայերի համար ոչ միայն արդարությունից և մարդասիրությունից ելնելով, այլև վերահաստատելու Գորք Ասիայի այն ժողովրդին, որն ընդունակ է խոչընդոտելու Թուրքիայի վրա գերմանացիների կողմից տնտեսական մենաշնորհ հաստատելուն» (67, էջ 43)։

ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնը երիտթուրքերի «տգետ» «բանդան» եվրոպայից քշելու անհրաժեշտությունը պայմանավորում էր հայերի կոտորածի փաստով։ Նա ասում էր, որ հայերը պետք է ստանան այն, «ինչ նրան պարտք է պատմությունը»։ Վիլսոնն ասում էր, թե «մահմեդականների առաջխաղացումը Ռուսաստանի իտղքը հավասարազոր է բանդիտների կողմից Բանկարժեք իրերի զավթման» և հույս էր հայտնում, որ նրանց չարագործությունների վրա շուտով սանձ կդրվի (58, թ. 90)։ Բայց դրանք հիշեցին որպեսզրնգուն խոսքեր՝ առանց որոշակի գործնականությունից և հետևանքների։ Մեկ տարի անց, 1918-ի նոյեմբերին նույն ամերիկյան դիվանագետները պնդում էին, որ հայերի ներկայացուցիչներին կարող են լսել իազաղության կոնֆերանսում, բայց Հայաստանը չի կարող անդամ պետություն համարվել (67, էջ 363)։

1918-ի հունվարի 5-ին Լոյդ Զորքը հայտարարեց, որ Հայաստանը, Արաբիան, Սիրիան և Պաղեստինը պատերազմի սկսարտից հետո կճանաչվեն որպես առանձին ազգային-պետական միավորներ (62, էջ 345)։

Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարողները քանիցս հայտարարել էին, թե իրենց գլխավոր նպատակներից մեկը «թուրքերի արյունոտ լծից ճնշված ժողովուրդների ազատագրումն է»։ Իսկ 1918-ի սեպտեմբերի 21-ին ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Լանսինգը նույնպես գտնում էր, որ Հայաստանը պետք է անջատվի թուրքական պետականությունից և միջազգային հովանավորության տակ ստեղծի իր ինքնուրույն պետությունը (57, էջ VIII—IX)։ Ամերիկացի Ս. Բեյկերը նկարագրում է, թե ինչպես մյուս կողմից Լոյդ Զորքը հմտորեն օգտագործեց մահմեդական աշխարհի բազա-

քական տրամադրությունները Մեծ Բրիտանիայի աշխարհակալ ձգտումներին համապատասխան: Նա չորսի խորհրդի նիստերի դահլիճ է հրավիրում Հնդկաստանի մահմեդական գործիչների մի ամբողջ խումբ, ազգային տարադներով, որոնք խանդավառ տոնով պահանջեցին հրաժարվել Թուրքիայի բաժանման ծրագրերից (39, էջ 224):

1918-ի հուլիսի 11-ին Բալֆուրը պատասխանելով Ռամսեյ Մակդոնալդի հարցապնդմանը, համայնքների պալատում ասաց, որ «նորին մեծության կառավարությունը լուրջ համակրանքով և հիացմունքով հետևում է հայերի քաջարի դիմադրությանը, որոնք պաշտպանում էին իրենց ազատությունը և իրենց պատիվը: Նա (կառավարությունը) անում է ամեն հնարավոր բան, որպեսզի օգնության հասնի նրանց: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի ապագային, ապա ես հարգարժան դեպուսատի ուշադրությունն եմ հրավիրում դաշնակից քաղաքական ղեկավար գործիչների հրապարակային հայտարարությունների վրա հօգուտ հարցի այնպիսի լուծման, որ նշեց պ. Մակդոնալդը» (58, թ. 90—91):

1918-ի սեպտեմբերի 11-ին լ. Զորջը Մանչեստրում հայկական գաղութի ներկայացուցիչներին ասում էր, որ «Անգլիայի պատասխանատու ղեկավարները մտահոգված են ձեր նահատակ ժողովրդի առջև իրենց պատասխանատվությամբ»: Իսկ հետո՞, Հետո ոչ մի գործնական քայլ հօգուտ հայ ժողովրդի: Անգլիական գաղութարարները միայն հաջողությամբ 1919-ի սկզբին կողոպտեցին Կարսի ամրոցի արժեքները: 1918-ի հոկտեմբերի 3-ին լորդ Ռոբերտ Սեսիլը պաշտոնական նամակ էր հղում լորդ Բրայսին, ի պատասխան վերջինիս սեպտեմբերի 30-ի նամակի: Ամփոփելով իր երկար նամակում «դաշնակիցների գործին» հայերի մատուցած ծառայությունները, Սեսիլը նշում էր չորս կետ, որ հայերը կարող էին հաշվել դաշնակիցների կողմից իրենց «ազատագրման» իրավունքների խարտիա. I. 1914-ի աշնանը էրզրումի դաշնակցական համագումարում հայերը մերժեցին հանդես գալ ընդդեմ Ռուսաստանի, թեև թուրքերը նրանց ինքնավարություն էին խոստանում: Նրանք ասացին, որ որպես ազգ հանդես չեն գա Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների կողմում, բայց որպես անհատներ կկատարեն իրենց քաղաքա-

ցիական պարտքեր: II. Հենց այս պատճառով օսմանյան հայերը ենթարկվեցին սիստեմատիկ ոչնչացման թուրքական կառավարության կողմից 1915-ին: Հայ բնակչության $\frac{2}{3}$ -ը ոչնչացվեց: III. Հայերը կամավոր գնդեր կազմեցին կովեղու ուսական բանակի կազմում ընդդեմ Թուրքիայի IV. Ռուսական հեղափոխությունից, ռազմաճակատի քայքայումից հետո հայերը միայնակ պահում էին կովկասյան ճակատը (5 ամիս) թուրքական հարձակումից: Դրանով իսկ նրանք կարևոր ծառայություն մատուցեցին բրիտանական բանակին (58, թ. 93): 1918-ի նոյեմբերի 26-ին Չերչիլը հայտարարեց, թե «ոչ մի նվաճված մարզ Թուրքիային չի վերադարձվելու» (39, էջ 118):

Վ. Ֆելիքս անունով թուրք հեղինակը 1925-ին կոնդոնում հրատարակած իր գրքում գրում է, թե երբ Լյուդ Ջորջը ստիպված եղավ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանս հրավիրել Հնդկաստանի մահմեդականության պարագլուխներին, ոչ ոք չտարակուսեց, որ երիտթուրքերը հաջողության են հասել: Մուսուլմանական ճնշումը ներազդեց Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության վրա: «Անգլիայի համար Թուրքիայի կարևորությունը», — գրում է նա, — շատ ավելի արժեք ուներ, քան Հայաստանի օգտին «պատմական փաստարկների հարյուրավոր էջերը» (73, էջ 23):

Անգլիացիները մեկ ցույց էին տալիս, թե հետևողական հակաերիտթուրքական քաղաքականություն են իրականացնում, մեկ իթթիհադականներին ենթարկում իրենց ծրագրերին: Օրինակ, 1918-ի աշնանը անգլիացի զենեռալ Թոմսոնը մեր հիշատակած Սուլթանովին Ղարաբաղի և Զանգեզուրի զենեռալ նահանգապետ նշանակելով դառնում էր պանթուրքիստ մուսավաթականների գործակիցը (72, էջ 270):

1918-ի վերջին և 1919-ի սկզբին հայոց կոտորածների շուրջը անհամեմատ ավելի բարձրաձայն խոսեցին Եվրոպայի տարբեր երկրներում: 1918-ի նոյեմբերի 26-ին Իտալիայի պառլամենտի դեպուտատների պալատը որոշեց դուրս ծափահարությունների ներքո ընդունեց 195 դեպուտատների բանաձևը Հայաստանի մասին: Այդ բանաձևը, որին հավանություն էր տվել հայտնի տնտեսագետ, նախկին պրեմիեր Լ. Լուցցատտին, հռչակում էր. «Իտալիայի դեպուտատների պալատը

համոզմունք է հայտնում, որ կառավարությունը հիշելով Իտալիայի ու Հայաստանի պատմական կապերը, կպաշտպանի դարավոր բռնակալությունից ազատված Հայաստանի քաղաքական անկախությունը» (58, թ. 90)։ Իսկ քիչ անց, Փարիզի կոնֆերանսում, Իտալիայի ներկայացուցիչներն իրենց արևմտաեվրոպական գործընկերների նման առաջ էին տանում լուկ իրենց գաղութատիրական նկրտումները։

Դեռևս 1918-ի դեկտեմբերի 10-ին սենատոր Լոջը ԱՄՆ-ի քննարկմանն էր դրել մի բանաձև, ըստ որի ապագա Հայաստանն իր մեջ էր առնելու վեց վիլայեթն ու Կիլիկիան, Ռուսահայաստանը և պարսից Ադրբեջանի հյուսիսարևմտյան մասը։ Լոջը հայտարարել էր, որ «ԱՄՆ-ը պետք է լրիվ իշխանություն ունենա այն ամբողջ տերիտորիայի վրա, որտեղ հայեր են ապրում, ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ռուսաստանում, Վրաստանում, Ադրբեջանում, Թուրքիայում» (64, էջ 9, 29)։ Սա արդեն բացահայտ իմպերիալիզմ էր։ Ով ծանոթ է Հարբորդի, Կինգ-Կրենի առաքելությունների մանրամասներին, նա չի կարող տարակուսել, որ ամերիկյան կառավարությունը հետապնդում էր սեփական բուրժուազիային համապատասխան տնտեսական և քաղաքական շահեր ապահովելու նպատակներ և ոչնչով մտահոգված չէր հայ ժողովրդի անագորույն վիճակով։ ԱՄՆ-ը ոչինչ չարեց երիտթուրքերի ականջները ոլորելու համար, թեև նրա ներկայացուցիչները բարձրաձայն աղմկում էին, թե Ամերիկայի պարտքն է արձագանքել քրիստոնեական Հայաստանի՝ աշխարհում առաջին քրիստոնեական ազգի կանչին։

1919-ի փետրվարի 10-ին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Ս. Պիշոնը Ահաբոնյանին և Նուբար փաշային հավաստիացնում էր, թե «Հայաստանի դատն ու ապագան միշտ խիստ մոտ են եղել Ֆրանսիայի սրտին և մոտ էլ կլինեն միշտ։ Ֆրանսիան միշտ պատրաստ է հզորապես աջակցել ձեր ժողովրդի փրկության գործի լավագույն ելքի համար» (3, էջ 7)։ 1918-ի հուլիսի 23-ին Կլեմանսոն՝ «Հաղթանակի հայրը», Ֆրանսիայի մինիստրների խորհրդի նախագահը գրավոր հայտարարեց Պողոս Նուբարին, որ ինքը երջանիկ է հավաստիացնելու, որ ֆրանսիական կառավարությունը և Միացյալ թագավորության կառավարությունը չեն դադարում

հայոց ազգը դասել այն ժողովուրդների շարքը, որոնց բախտը դաշնակիցները մտադիր են որոշել մարդասիրության և արդարության բարձրագույն օրենքներին համապատասխան, Ավելի ուշ, 1919-ի փետրվարի 9-ին պաշտոնական «Թան» թերթը առավել կոնկրետ ձևակերպեց ֆրանսիական կառավարության «տեսակետը», նշելով, որ պետք է ստեղծել Թուրքիայի արևելքում իրապես կենսունակ Հայաստան, ինքնուրույն ելքով դեպի Սև ծով և առևտրական ելքով դեպի Միջերկրական ծով» (58, թ. 92—93)։

Ժորեսի օրոք քանիցս ֆրանսիական հանրային կարծիքը դրդաց Հայաստանի զուլումների լուրերով։ Իսկ այժմ բողոքելով ֆրանսիական «Թան» թերթի դիրքից, ֆրանսիական պաշտոնական շրջանների գործողություններից «Հայրենիք» թերթը գրում էր. «Մոռանալով խղճի և արդարության պարտքը «Ազատության» հայրենիքը՝ Ֆրանսիան, շտապում է ծափահարել թուրքական Միլլի (ազգային) շարժման ծավալումը, որ հավասար է մեր անկախության ոտնահարմանը»։ Թղթակիցը փաստեր էր բերում, որ ֆրանսիական հայտնի մտավորականները պախարակում էին «սնանկ դիվանագիտության և դրամատիրության սարքած դավերը բազմաշարժար Հայաստանի դեմ, որ զոհաբերեց առավելագույնը պատերազմին և հաղթության համար» (12, 19. 10. 1919)։

«Զէ՛ որ Հալեպի ջարդերն էլ տեղի ունեցան անգլիական զորքի ներկայությամբ, — գրում էր Բոստոնի «Հայրենիքը» 1919-ի նոյեմբերին։ — Զէ՛ որ Թուրք-թաթարական հարձակումները Հայկական հանրապետության վրա սկսվեցին, երբ դեռ անգլիական զորքը կռվկասում էր դոնվում։ Անգլիական իշխանությունները ոչ միայն որևէ քաջ շարին արգելելու թուրքական ասպատակությունները, այլև իրենց զորքը ետ քաշեցին, կարճես հասկացնելու համար թուրքերին, որ ազատ էին հայերի հետ վարվելու այնպես, ինչպես կցանկանային։ Ինչո՞ւ խաբենք մենք մեզ սին հույսերով։ Մեր մեծ ու պղտիկ բոլոր դաշնակիցներն ալ լքած են մեզ մեր բախտին։ Ամերիկան, հեռավոր Ամերիկան է միայն, որ այսօր օրորում է մեզ հույսերով, դժբախտաբար միայն հույսերով։ ...Բայց հերիք օրորվեցանք հույսերով, հերիք որքան պարապեցանք դիվանագիտությամբ։ Մեկգի բյուզանդական դիվանագիտու-

թյունները, թող լուեն քաղաքական բոլոր փառասիրությունները, Հայ ժողովուրդը Կովկասի, ինչպես նաև Թուրքիայի մեջ՝ կորստյան անդունդի եզրին է գտնվում» (12, 29. 11. 1919)։

1919-ի հուլիսին ամերիկյան մի ամսագրում հրապարակվեց մի հոդված, որտեղ թուրքերը մեղադրվում էին տեղահանությունների, զանգվածային սպանությունների մեջ (68, էջ 36)։ Մյուս կողմից, ամերիկյան ծովակալ Մարկ Լ. Բրիստոլը, որ բարձր կոմիսարն էր Կ. Պոլսում, հատկապես հիացած էր... թուրքական կառավարման կոպիտ ձևերով ու մեթոդներով։ Իսկ հայր ու որդի Չեստերները գտնում էին Թուրքիան, որովհետև հավատում էին, որ իրենք էին կառուցելու 2.800 մղոն երկաթուղագիծը Թուրքիայում։ 1922-ի սեպտեմբերին կրտսեր Չեսթերը բարբառում էր «Current History» (Նյու Յորք) ամսագրի էջերում այն մասին, թե 1915-ին հայերին անհարմար ու անպտուղ շրջաններից, որտեղ նրանք վատ էին զգում ու չէին կարող բարգավաճել, տեղափոխեցին Սիրիայի հիանալի ու բարեբեր մասերը... որտեղ կլիման նման է Ֆլորիդային և Կալիֆոռնիային, ուր Նյու Յորքի միլիոնատերերը ճամփորդում են առողջանալու և հանգստանալու համար։ Վերջում Չեսթերը հարկ էր համարում նշել, թե այդ ամենը կատարվել էր մեծ ջանքերի ու ծախսերի միջոցով (72, էջ 345)։

Սուր բախումների մեջ էր նաև հայ հասարակական միտքը։

1919-ի մարտի 11-ին Բաքվի հայոց ազգային կոմիտեի նիստում Հակոբ Մանանդյանը ասում էր. «Դաշնակցությունը երբեք չի ունեցել և չունի քաղաքական հատուկ ֆիզանոմիա, որովհետև այնտեղ ամփոփվել են բազմաթիվ շահերով ու ձգտումներով հակադիր տարրեր։ ...Ինտելիգենցիան կոլտուրական մեծ առաքելություն ունի հայ իրականության մեջ։ Իսկ դաշնակցականները քար են նետում հայ կոլտուրական գործիչների դեմ, խանգարելով նրանց գործունեությանը» (55, թ. 55)։ Նույն նիստում մի այլ հոգևոր (Եր. Թադիսնոսյան) ասում էր. «Դաշնակցության մեջ տիրապետող ինտելիգենտական խումբը իրավունք չունի հայ ժողովրդի շինքին փաթաթել արկածախնդրական քաղաքականության ծրա-

գիր, Եթե դաշնակցությունը շարունակ չմտահոգվեր իր տիրապետությունը ապահովելու մասին՝ իր հակասական քայլերով, գուցե այն ժամանակ կարելի լիներ խուսափել հայկական ողբերգությունից: Դաշնակցությունը վարել է ոչ թե հայ ժողովրդի շահերի քաղաքականություն, այլ զուտ իր կուսակցական քաղաքականությունը» (55, թ. 55):

Արտակարգ սրատես Բեռնար Շոուն Իռլանդիայի առիթով նկատել էր. սխալ է մտածել, որ տառապագին օրերով անցնող ժողովուրդներն ավելի ուշադրություն են դրավում իրենց տառապած լինելու հանգամանքի շնորհիվ. «Իռլանդիայի տառապանքները նվազ շահագրգիռ կդարձնեն զինքը»: Իսկ հայ ազգայինները գործում էին նույն սխալը՝ աշխարհին ներկայացնելով Հայաստանի տառապանքների պատմությունը, և ուրիշ ոչինչ, մինչև որ նույն ինքը «Հայաստան» բառը անգլերեն լեզվի մեջ դարձավ «տառապանք» բառի մի հոմանիշ:

Իմպերիալիստական Արևմուտքի հետ հույսեր կապած ուժերը տապալվեցին, ոչ մի օգուտ, լույս, ջերմություն չապահովելով թուրքական յաթաղանից նվաղած, հեղափոխական հյուսիսի փրկարար օգնությունից առժամանակ կտրված մեր ժողովրդի բեկորներին: Շուտով հայ ժողովրդի գլխին կախվեց թուրքական ազգայնական բանակի՝ Կարաբեքիր փաշայի գնդերի մահաբեր սուրը:

Միայն սովետական իշխանության հաստատումով հայ ժողովուրդը խաղաղ շինարարական կյանքի, առաջադիմության ու զարգացման հնարավորություններ ստացավ:

1. Լենին Վ. Ի. Երկեր, 4-րդ հրատ.

2. Ազուլյան Ա. Գերմանա-թուրքական ներդաշնակցային հակամարտությունն Անդրկովկասում գերակայության համար 1918-ին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, 1978:

3. Ահաբոնյան Ավ. Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան (քաղաքական օրագիր), Բոստոն, 1943:

4. Ամիրխանյան Ա. Ռուս և թուրք զինադադար, պատմական անցքեր, 1917—1918, Ֆրեզնո, 1921:

5. Անդրանիկ Մուրադ և Պաղոս Նուբար, Բ հատոր, Կ. Պոլիս, 1920:

6. Եղեկյան Ա. Աշխատավորության դատին. Երևան, 1927.
7. Թուրջյան Հ. Սարգսրապատի հերոսամարտը, Երևան, 1965.
8. «Կառավարության լրտեր» (Вестник правительства), Երևան.
9. Կասյան Ս. Մեր աստիճան, «Բանվոր» թերթ, Թիֆլիս, № 5—7, 1918.
10. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտա-
րին քաղաքականության ժառանգորդ, ժողովածու. պրոֆ. Պ. Ս. Կերակոսյանի խմբ-
րագրությամբ և առաջարանով, Երևան, 1972.
11. Հայոց ազգային խորհրդի արձանագրությունները, Թիֆլիս. 16. 1917—
15. 1918 թթ., ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ:
12. «Հայրենիք», թերթ, Բոստոն.
13. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 260, ց. 1, գ. 7.
14. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 53.
15. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 200, ց. 619 ա, 619 բ.
16. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 121 ց. 1, գ. 7.
17. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 121, ց. 1, գ. 33.
18. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 121, ց. 1, գ. 31.
19. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 230, գ. 57.
20. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 222, ց. 1, գ. 1.
21. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 121, ց. 1, գ. 37.
22. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 209, գ. 619.
23. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 222, ց. 1, գ. 13.
24. Ղարաբյան Գ. (Սերկոմեդ Ս. Տ.) Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը
1918-ին, Թիֆլիս, 1919.
25. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 241.
26. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 251.
27. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 280.
28. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 252.
29. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 194.
30. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142.
31. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213.
32. Մ. Ղ. Ղարաբլիշտայի հերոսամարտը (ականատեսի հիշողություն-
ները), Թիֆլիս, 1920.
33. Շահումյան Ստ. Երկեր, հ. 3.
34. Սասունի Կ. Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ
(1914—1918), Բոստոն, 1927.
35. Սաղոմոնյան Մ. Ս. Լեռնային Ղարաբաղում թուրքական ինտերվեն-
ցիայի հարցի շուրջը (1918), «Բանբեր Հա-
յաստանի արխիվներին», № 1, 1972.
36. Տաշևան Վ., Հակոբյան Հ. Հայ ազգի տարագրությունը Վերմանդան
վանդակներում համեմատ, մասն Ա, Վիեն-
նա, 1921.

37. Քությ, Զեմալ Կարաբեքիրն ինչպես բնաջնջեց Հայաստանը,
Կրգըլթոփրաք (Թուրքերենից թարգմանեց
Խ. Ամիրյանը, 1964),
- 38 Аркомед, Материалы по истории отпадения Закавказья от Рос-
сии, Тифлис, 1923.
- 39 Бекер С. Вудро Вильсон, Мировая война. Версальский мир. М.
—П., 1923.
- 40 Галоян Г., Участие США в контрреволюционной интервенции в
Закавказье в 1917 г.
(ՀՍՍՀ ԳԱ-ի «Տեղեկագիր», № 8, 1956),
- 41 Гоголев З. В. Советско-турецкие отношения в 1918—1923 гг.,
Ученые записки, вып. П., Якутского педа-
гогического института. Якутск, 1950.
- 42 Документы и материалы по внешней политике Закавказья и
Грузии, Тифлис, 1918.
- 43 Документы Внешней политики СССР, т. I, М., 1957.
- 44 Драбкина Ел. Грузинская контрреволюция. Из серии издания
истории партии ЦК ВКП(б), 1928.
- 45 Завриев Д. С., К новейшей истории северо-восточных вилайе-
тов Турции, Тбилиси, 1947.
- 46 Ноффе А. А. Брест-Литовск (воспоминания). «Новый мир», кни-
га 6-ая. М., 1927.
- 47 «Кавказское слово», газета, Тифлис.
- 48 Кемаль, Мустафа, Путь новой Турции, т. III, М., 1934.
- 49 Лазарев М. С. Крушение турецкого господства на Арабском
Востоке. (1914—1918), М., 1950.
- 50 Лудшувейт Е. Ф. Послеоктябрьский революционный подъем в
Турции (ноябрь 1917—май 1919). Вестник
Московского университета, серия общ. наук,
выпуск 3, № 7, июль 1949.
- 51 Мелик-Каракозов Г. Воспоминания 1918 г. (подлинник у С. Вер-
мишевой, Ереван).
- 52 Мирные переговоры в Брест-Литовске, изд. НКВД, М., 1920.
- 53 Срджоникидзе Г. К. Статьи и речи, т. I., М., 1956.
- 54 «Правда», газета.
- 55 Протоколы заседаний Бакинского армянского национального ко-
митета. Архив Армянского филиала ИМЭ,
ф. 4047, оп. I, д. 315.
- 56 Саакян Р. Рецензия на книгу Гигинейшвили, «Լրաբեր», АН
Арм. ССР, № 7, 1957.
- 57 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, изд.
НКВД, М., 1927. со вступительной статьей
проф. Ю. В. Ключникова.

- 58 Туманов Л. Дипломатическая история республики Армения (рукопись). Архив грузинского филиала ИМЛ, ф. 2914, д. 503.
- 59 Хейфец С. Я. Закавказье в первую половину 1918 г. и Закавказский сейм, «Былое», № 21, 1923, Петроград.
- 60 Чичерин Г. В. Статьи и речи, М., 1961.
- 61 Эрцбергер М. Германия и Антанта. Мемуары, М. — П., 1923.
- 62 Anderson M. S. The Eastern Question, 1774—1923 A study in International Relations, N. Y., 1965.
- 63 Barker A. J. The Mesopotamian Campaign of 1914—1917, The Bastard War, N. Y., 1967.
- 64 Congressional Records, 66-th Congr. 2-ser, vol. 59, num. 281, Washington.
- 65 Foreign Relations of the USA, 1917, Supplement II, vol. I, p. II
- 65a Maucclair, Camille Pour l'Armenie Libre, Pages Ecrites au cours de la grande guerre, Paris.
- 66 Nansen F. Armenia and the Near East, London, 1928.
- 67 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, The Paris Peace Conference, vol. I, Washington, 1942.
- 67a Parliamentary Debates, House of Lords, November 13, 1918, House of Commons, October 23, 24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14, 1918, London, 1918.
- 68 Robinson D. The First Turkish Republic, A Case Study in National Development, Cambridge, Massachusetts, 1963.
- 68a. Pour la Liberation de L'Armenie, Discours, Paris, 1920.
- 69 Sina Aksin 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Teraki, Istanbul, 1980.
- 70 Stuermer, Harry The War Years in Constantinople, Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics, N. Y., 1917.
- 71 Trumpener, Ulrich Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918, Princeton, New Jersey, 1968 (գլուխ 7-րդ՝ «Հայկական հալածանքները», տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին» № 2, 1970)
- 72 Walker, Christopher Armenia, The Survival of a Nation, N. Y., 1980.
- 73 Vályi Felix. Revolutions in Islam, London, 1925.

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԸ ՃԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋ

Թուրքական արխիվները մնում են փականքի տակ: Երիտթուր-
քական պետականության այսօրվա ժառանգորդները բախնում են
շարագործությունները բացահայտող թղթերը: Թուրքական առաջին
կեղծագրերը: Առաջին խոստովանությունները: «Թուրք ժողովուրդի
իւր գլուխը խոնարհում է» հայ ժողովրդի ողբերգության առաջ:
Երիտթուրքերին միջազգային տրիբունալով դատելու Մարկվարտի,
Մուրզանի պահանջը: Թուրքական զինվորական դատարանի նիստերը:
«Թափվիմ-ի Վաֆայի» (ղեպֆերի օրացույց) թուրքական քերթի
կշերում տպագրված դատական նյութերը: Երիտթուրքերի պարա-
զուխներին ներկայացված մեղադրանքները: Դատավճիռներ: Հե-
տո թուրք հեղինակներն ընթացան կեղծաբանության ուղիով:

Թուրքական արխիվները մնում են փականքի տակ: Աշ-
խարհի բոլոր երկրները վերջին տարիներս շրջանառության
մեջ են դրել մեծ քանակությամբ արխիվային նյութեր, որոնք
լույս են սփռում XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի միջազ-
գային հարաբերությունների, իրենց երկրների ներքին ու
արտաքին քաղաքականության՝ մինչ այդ անհայտ հանգա-
մանքների վրա: Իսկ երիտթուրքական պետականության այս-
օրվա ժառանգորդները խնամքով թաքցնում են իրենց
նախորդների շարագործությունները բացահայտող թղթերը:

Այնուամենայնիվ, ի՞նչ էին գրում թուրք հեղինակներն
առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և նրանից
հետո, ինչպիսի՞ն էին նրանց գնահատականներն ու բնութա-
գրումները հայոց բնաջնջման երիտթուրքական քաղաքակա-
նությանը:

Ընթերցողին հիշեցնենք, որ ժողովուրդների բարեկամու-

թյան սկզբունքներին հավատարմության ոգով էին գործում թուրք առաջին կոմունիստները, նրանց ղեկավար Մուստաֆա Սուբխին:

Երիտթուրքական հեղափոխությունը, — ասում էր նա, — ոչ մի օղուս չբերեց ժողովրդին: (23, էջ 8): Տակավին 1918-ի հուլիսի 23-ին Մոսկվայում բացվեց թուրքական ձախ սոցիալիստների կոնֆերանսը, որը գլխավորում էր թուրք հեղափոխական Սուբխի բեյը: Կոնֆերանսը դատապարտեց սուլթանական կառավարության արաւջին քաղաքականությունը, արտահայտվեց թուրքական կայսրության տերիտորիայի վրա ապրող բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում հայերի, ինքնորոշման օղտին (17, 15. VIII. 1918): Սակայն աննշան էին թուրք սոցիալիստների սլոն ու աղղեցությունը: Հետագայում վերադառնալով Թուրքիա, նրանք հաջողություն չունեցան և գազանաբար սպանվեցին Մուստաֆա Քեմալի ձեռքով:

Երիտթուրքերի իշխանությունը տապալված էր: Նրանց գործունեությունն ընդհանրապես, հակահայկական շարագործությունը: մասնավորապես դատապարտվում էին ամենուրեք, ամբողջ աշխարհում: Թուրքիայի նոր իշխանավորները, որ Լեւոտանտի տերությունների կառավարողներին ենթակա մարդիկ էին, առժամանակ երիտթուրքական ռեժիմի ղեկավարներին դատապարտելու դիրք բռնեցին:

Մուսուլմանական կրոնի հեղինակավոր անձինք ժամանակին դատապարտեցին համիդյան ջարդերը (44, էջ 7): Պատերազմի ժամանակ էլ խոսքով մուսուլման ուղեմներն արտահայտվում էին կոտորածի դեմ, բայց գործով չէին զսպում խուժանի մոլեռանդությունը: Դամադ Սալեհ փաշան, որին իթթի-հադականները սպանեցին 1912-ին, ասում էր, որ իթթի-հադականները ոչինչ չէին խնայում հայկական կազմակերպությունները վարկաբեկելու, հայկական դատը եվրոպական մաճուհի էջերում խեղաթյուրված ներկայացնելու համար:

Բնական է, որ երիտթուրքերն իրենց հակամարդկային արարքները սլաոմառաբանելու համար սխտք է մեղբեր

վերագրեին հայերին, հնարելով ամեն տեսակի ստեր: Հայկական կոտորածների շուրջը խոսակցությունների ժամանակ երիտթուրքական պարագլուխները ժխտելով ազդային ինքնավարության ձգտելու հայոց իրավունքը, առաջ էին քաշում «ազգային գոյության համար» թուրքերի պայքարի հարցը, հայերին մեղադրում դավաճանության մեջ (34, էջ 364):

Արդեն այն ժամանակ երիտթուրքական հակապրոպագանդան փորձում էր համոզել համաշխարհային հասարակական կարծիքը, թե իբրև ռուսական զորքերն էին գազանություններ արել կովկասյան ճակատում մահմեդական բնակչությանը նկատմամբ, իսկ հույն և հայ բնակչությունը համագործակցել էր նրանց հետ: Այսպիսի բովանդակություն ուներ Վաշինգտոնում թուրքական դեսպանատանը Կ. Պոլսից հղված փաստաթուղթը, որը թիւել էր օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի մինիստրության քաղաքական դեպարտամենտը (41, 21. X. 1915): Պատերազմի տարիներին Բեռլինում թուրքական դեսպան Հազգի բեյն իր ելույթներում, հարցազրույցներում փորձում էր հայերի վրա բարդել կատարված ողբերգական դեպքերի պատասխանատվությունը: Նա մշտապես մատնացույց էր անում Ռուսաստանի հետ հայերի համագործակցության փաստը:

Թալեաթը փորձել է հայկական կոտորածը ներկայացնել որպես հայերի ու քրդերի ռասայական հակամարտության պատմական տխրալի ավարտ (19, էջ 34):

1916-ի սեպտեմբերի 28-ին Կ. Պոլսում բացված Իթթի-հադի կոնգրեսում տեղ ու տնօրինություն էր անում Թալեաթը, թեև նախագահը մեծ վեզիրն էր, իսկ ինքը Միդհատ Շուքրիի հետ միայն տեղակալներ էին: Այլ հարցերի շուրջում համագումարն անդրադարձավ հայերի տեղահանման ու դրսև հետ կապված շարաշահումների հարցին: Երիտթուրքական պարագլուխները կատարված շարագործությունը փորձում էին պատճառաբանել հայերի ռուսական կողմնորոշմամբ, ապրտամբություններով, ռուսական բանակի հետ համագործակցելու փաստերով: Այնուամենայնիվ, համագումարն արձանագրեց, որ հայերի նկատմամբ տեղ են գտել շարաշահումներ, որոշում ընդունվեց անհապաղ հանձնաժողովներ ուղար-

կել տեղերը իբր հետաքննելու համար կատարվածը (20, էջ 246, 14, էջ 203—204)։

Սակայն, Թալեաթի հանձնարարությամբ անմիջապես հրապարակ հանվեց մի կեղծագիր հայկական հեղափոխական ~~ըստամաների և գրանց գեմ կատարության ձեռնարկած~~ միջոցառումների մասին (45)։ Այս հրատարակությունը կատարվել էր ֆրանսերեն և նպատակ ուներ խեղաթյուրված պատկերացում տալ կատարված շարագործության մասին։ Հիմնական մեղադրանքը, որ ներկայացվում էր հայերին՝ դասալքություն էր։ Ժամանակին մենք ցույց ենք տվել նման հարցադրման հիմնադրուկ բնույթը (5)։

Հայ աղգային կուսակցությունների ղեկավարներն ակընհայտորեն ետ էին մնում թուրքական պրոպագանդիստական կեղծագրերին հակահարված տալու գործում։ Պատերազմի տարիներին աշխարհի տարբեր երկրներում հայերեն ու այլ լեզուներով բազմաթիվ թերթեր, պարբերականներ հրատարակող դաշնակցական, հնչակյան կոմիտեները, մյուս կազմակերպությունները չկարողացան եվրոպական լեզուներով հրապարակ հանել երիտթուրքական ոճրագործությունը բացահայտող և դատապարտող և ոչ մի լուրջ, փաստահարուստ ամփոփագիր։ Սա դատապարտելի անկարողության, անհոգության դրսևորում էր։ Թուրքական փորձառու պետականությունն արդեն կեղծիքի նախաձեռնությունը վերցրել էր իր ձեռքը։

Դեռևս 1916-ի փետրվարին Հայոց ազգային խորհրդի նիստում Ավ. Ահարոնյանը խնդիր էր դնում լեհերի և ֆրանսիացիների օրինակով ի մի բերել, հավաքել թուրքական բոլոր շարագործությունների մասին նյութերը։ Նա գտնում էր, որ դա որոշակի նշանակությունն էր ունենալու առաջիկա կոնֆերանսի ժամանակ (11, թ. 49)։

1916-ի ապրիլի 29-ին Հայոց ազգային խորհրդում Մ. Պապաջանովը խոսում էր այն մասին, որ թուրքական պրոպագանդան լայն կամպանիա էր ծավալել հայոց դեմ և որ նրան արձաշանքում էր գերմանական պրոպագանդան, հայերին մեղադրելով ապստամբական տրամադրությունների համար (11, թ. 66)։

1918-ի նոյեմբերի սկզբին, երիտթուրքական կառավա-

րության անկումից հետո օսմանյան կայսրության նոր վարչապետ Դամադ Ֆերիդ փաշան «քողապերծեց հայերու դեմ իթթիհադ կուսակցության մշակած ու կազմակերպած ցեղասպանության գաղտնի ծալքերը»։ Նա հայտարարեց, թե երիտթուրքական կստալարության հրապարակած պաշտոնական «Կարմիր գրքի» մեջ հայերի անհավատարմության մասին ասված բաները շինծու են, ճշմարտությանը չեն համապատասխանում։ Իշխանությունից զրկված երիտթուրքական ղեկավարները արժանացան հասարակական կարծիքի համընդհանուր պարսավանքի։

1919-ի հունվարի 23-ին Ալի Գեմալ բեյը (1920-ին դարձավ Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր) «Սապահ» թերթում գրում էր, թե «արդեն ապացուցված իրողություն է, որ եղեռնը ծրագրվել էր իթթիհադի ընդհանուր կենտրոնի որոշումներով և կարգադրություններով»։ Նա հայկական ջարդերը դնահատում էր որպես «պատմության մեջ եղակի, աշխարհաշատան մի ոճիր» (2, էջ 249)։ Հետո թուրքական պաշտոնական շրջաններն ընթացան իրողությունները քողարկելու և կեղծելու ուղիով։

1918-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին Կ. Պոլսում (Ղալաթիա) Տիգրան Զավենը լույս էր ընծայում «Ժողովուրդ» թերթը, որի էջերում տպագրվում էին երիտասարդ թուրքերի շարագործությունները մերկացնող նյութեր։ Թերթը պատմում էր Սև-բաստիայի Վալի Մուհամմեդ բեյի ձեռքով Թոկատի անաջնորդ Շավարշ Մ. Վրդ. Սահակյանի դադանաչին սպանություն կազմակերպման մանրամասների մասին։ 1918-ի նոյեմբերի 30-ին թերթի առաջնորդող հոդվածը նվիրված էր արևմտահայության ոչնչացման խնդրի շուրջը թուրքական պետականության «ստույթն, ամսթի ու դատապարտություն» անհրաժեշտությունը։ Նա խարադանում էր արդարանալու յուրաքանչյուր փորձ. «Այդ արդարացումը գործածեցին գիշատիչ բուրենիները, Թալիաթն ու իր արբանյակները, լվալու համար իրենց կարմիր ձեռքերն ու արյունոտ խուզեր»։ «Լիրը ստույթուն մըն է, ալո, պնդել, որ հայերը օգնեցին թշնամիին, երբ ալո թշնամին բյուրալոր մղոններով հեռու կգանվեր իրենցմե, ինչպես, օրինակ, էնկյուրիի մեջ, Պրուսիայի մեջ և այլն

արվել հայերի տեղահանութեան վերաբերյալ Թալեաթի հրամանները շկատաբեկու համար)։ Մազհար բեյը երկրի տարբեր կենտրոնները հղած հատուկ հարցաթերթիկների միջոցով հսկայական պաշտոնական և մասնավոր գրավոր վկայութիւններ հավաքեց, որոնք դրվեցին զինվորական դատարանի տրամադրութեան տակ։

1918-ի դեկտեմբերի 11-ին Յոզգաթի մյութեսարիֆ Զեմալ բեյը հարցաքննիչ հանձնախմբին պաշտոնական վկայութիւն տվեց, կարևոր տեղեկութիւններ հայտնելով առանձին պաշտոնատար դեմքերի հանցագործ արարքների մասին։ Այսպես օրինակ, նա պատմեց ոստիկանապետ Թեֆիկ բեյի կազմակերպած հրոսակների, նրանց կողմից հայերի սպանութիւնների մասին։ Նրբ Զեմալ բեյին պաշտոնանկ անելուց հետո Յոզգաթ եկավ Քեմալ բեյը, նա անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Յոզգաթի ու նրա շրջակա գյուղերի 35 հազար հայութեան կոտորածի իրականացմանը (տե՛ս Գրիկեր, նշվ. աշխ. էջ 256)։

Թրքուհի Հալիդե էդիպ խանումը (բանաստեղծուհի, գրական, հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործիչ) 1918-ի հոկտեմբերի 21-ին մի հայտարարութիւն հրապարակեց թուրքական «Վազըթ» թերթում (տե՛ս «Ժամանակ», 22.10.1918). «Այն օրերին, երբ մենք զորեղ էինք, աշխատեցինք քրիստոնյաներին, մասնավորապես հայերին միջնադարյան միջոցներով բնաջնջել...»։ «Այսօր մեր ազգային կյանքի ամենից տխուր և սև օրերն ենք ապրում։ Ամերիկան և Անգլիան մեզ նկատում են մի պետութիւն, որն իր անմեղ հպատակներին և զավակներին է կոտորել։ Այժմյան կառավարութիւնը հայտարարում է, թե հայերին պետք է իրենց տեղերը վերադարձնենք»։ Նա հավատ չէր ընծայում նման խնդրի հաջող իրականացման հնարավորութեանը, նահանգների գործադիր իշխանութեան կարողութեանը և արդարադատ թուրքերից, հայերից ու ամերիկացիներից խառը հանձնաժողով կազմելու խնդիր էր հարուցում։ Երկու ամիս անց, «Ենի Գյուն» թերթում Հալիդե էդիպը դատապարտում էր ևրիտթուրքերի կուսակցութեանն ու կառավարութեանը՝ հայերի դեմ կատարված ոճիրների համար, եղրակաղնելով, թե «թուրքերն ապացույց տվին, որ իրենք անկարող են քաղա-

քակրթված կառավարություն կազմելու» («Ռենեսանս», 22. 12. 1918)։

Զինադադարից հետո (Մուդրոսի զինադադարը ստորագրվեց 1918-ի հոկտեմբերի 30-ին) օսմանյան պառլամենտի քննարկման ամենակարևոր նյութը դարձավ հայերի կոտորածի խնդիրը։ Հռետորների ելույթների արձանագրությունները տպագրված են ինչպես զինվորական ատյանի պաշտոնյաների «Թաքվիեմը վաքայի» («Թաքվիեմը վաքայի դիվանը Հարպի էորֆի Մուհեբբեթմաթը Զապըթ ճերիդեսի»), այնպես և այլ թերթերի էջերում։ «Թաքվիեմը վաքային» 1919—1920 թթ. նույնությամբ տպագրվում էր զինվորական դատարանի նիստերի արձանագրությունները, մյուս թերթերն անդրադառնում էին առանձին փաստերի, ատենագրությունների կարևոր կետերին։

Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆըզ Մեհմեդ բեյը պառլամենտի նիստում փաստերով հաստատել էր, թե հայերի կոտորածը հանգամանորեն կազմակերպված էր երիտթուրքական կառավարության կողմից և գործադրվել էր «Թեշքիլաթը Մախսուսե» (հատուկ կազմակերպություն) հրոսակապետների և հրոսակների միջոցով («Ժամանակ», 13. 12. 1918)։ Թուրքական պառլամենտում խոսք էր գնում այն մասին, որ պետք է դատվեին ոչ միայն կոտորածի կազմակերպիչները, այլև նրա շարքային մասնակիցները։ «Այս դասակարգի հանցավորները պետք է դատվեն հասարակ դատարանների միջոցով», — արձանագրվում էր պառլամենտի որոշման մեջ։ Կնդիր էր դրվում դատապարտել այն ոճիրները, որ գործել էր ամբոխը՝ պաշտոնյաների հավանությամբ ու մեղսակցությամբ («Ռենեսանս», № 2, 10. 12. 1918)։ Ոմանք մեղադրում էին թուրքական ազգային ժողովը, այն հռչակելով մեղսակից կատարված չարագործություններին։ Մի քանի խոսքով ընթերցողին հիշեցնենք Թալեաթի կառավարության անկումից հետո (? հոկտեմբերի 1918) թուրքական պետության վերահասարկում տեղի ունեցած կարևոր անցուդարձի մասին։ Սկզբում կառավարություն կազմելու առաջարկություն ստացավ լոնդոնում նախկին դեսպան, սենատի անդամ Թեֆիկ փաշան։ Սա դեմ էր երիտթուրքերին, բայց և չհաջողեց առանց նրան կառավարություն կազմել։ 1918-ի

հոկտեմբերի 9-ին նախկին ռազմական մինիստր Իզդեթ փաշան կազմեց մի կառավարություն, որ մեջ մտան մի շարք երեսիկի երիտթուրքական գործիչներ: Սրանց մեջ էր Ֆեթհի բեյը (նեբեղին գործերի մինիստր), որը դարձել էր «Թեջադ-դուս» կազմակերպության ղեկավար: Սա իմիթիհադի նոր անվանումն էր: Մամուլում քննադատություն ծավալվեց Իզդեթ փաշայի պես: Նրան մեղադրում էին իմիթիհադական-ների փախուստը կազմակերպելու, հայերից կողոպտված դրամաները և թանկարժեք իրերն արտասահման փոխադրելու մեջ («Նոր կյանք», № 107, 3. 2. 1919) 1918-ի դեկտեմբերի 27-ին «Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդեց, թե թուրքական պառլամենտը ցրված է, թե Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստրը Գերագույն զինվորական դատարան կազմելու վերաբերյալ հազարգաղթություն է հրապարակել: Նույն թերթը մի բանի օր անց (30. 12. 1918) տպագրել էր ԱՄՆ-ի հաշվառման ալգալին խորհրդի նախագահ Միհման Սըվա-լիի բողոքը, որտեղ նա անվստահություն էր արտահայտում թուրքական դատարանի և դատավորների նկատմամբ, և պահանջում էր դատական պրոցեսը կազմակերպել Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Ընդհանրապես սկսած 1918-ի հոկտեմբերից, այն բանից հետո, երբ նույն ամսի 7-ին Ռաշեաֆի երիտթուրքական կառավարությունը հրաժարական տվեց, քննադատությունը, վերադնահատում-ները, դատապարտումները դարձան թուրքական մամուլի գլխավոր դրամատուրգի: Հուլիսական թեման՝ արևմտահայու-թյան տեղահանման ու ոչնչացման խնդիրները օսմանյան պետության ներքում հաշտ խաղաղած զենքի սպարեր կող-մերը քննարկվում էին ամենուրեք: Նախապես Հայեպի ապա-կոնիայի կուսակալ Ջելալ բեյը «Վազիթ» թերթում պատմել էր հայոց տեղահանության շափաղանց կարևոր մանրամաս-ները, իր բռնած դիրքի մասին: Նա գրել է. «Եթե աշխարհի վրա մեր բոլոր թշնամիները իրար միանային մեռ դեմ և ուղեին աշափեսի մեծագույն կորուստ պատճառել մեզ, պիտի չկարողանային հաջողել»: «Հանրային հարստության գրեթե քառորդը հայերի ձեռքին էր,— գրում է նա:— Հայերն իրենց ձեռքում ունեին երկրի վաճառահանության և արդյունագոր-ծության գրեթե կեսը: Բնաջնջել հայերին համալսը է կայս-

րության քանդումին, մի կորուստ, որը կարելի պիտի չլինի վերագտնել դարերի ընթացքում»։ Ձեռք բերված տեսակետները չէր թաքցրել ոչ կուսակցությունից, ոչ երեսփոխաններից։ Բայց ոչ ոք ահանջ չէր դրել նրա խորհուրդներին («Ռենեսանս», № 5, 13. 12. 1918)։

«Ռենեսանս» թերթը 1918-ի դեկտեմբերի 18-ին (№ 16) ապագրեց «Մոռնինգ պոստ» անգլիական թերթին խաղաթաղանգ իշխան Արդուլ Մեճիտի տված հարցազրույցի տեքստը։ Թագաժառանգը չէր թաքցնում, որ «կոտորածը Թալեաթի և էնվերի գործն էր», որ «եթե Գերմանիան ուզեր, կարող էր սպանոն արգելել» և այլն և այլն։ Էնվերը թագաժառանգից չէր թաքցրել, որ նրանք բնաջնջման վերաբերյալ «վճռական որոշումներ» էին ունեցել։ Թագաժառանգը պատմում էր, թե իբր սուլթանին աղաչել էր միջամտել, բայց ոչինչ չէր ստացվել։

Մամուլի էջերում բացահայտվում էին նոր փաստեր, հրապարակ էին հանվում նոր հանցավորներ։ Թուրքական «Սապահ» թերթը մի բաց նամակ էր հղել արդարադատության նախկին մինիստր Փիրիզադի Իբրահիմ բեյին, նրան ուղղելով բազմաթիվ մերկացնող հարցապնդումներ։ «Մի՞թե հրոսապետ Թալեաթը չէր, որ քեզ Սալոնիկի կուսակալ նշանակեց և այնտեղից հետ կանչելով արդարադատության մինիստր նշանակեց»։

«Երիտասարդ թուրքերի կուսակցության հրոսապետներն ժողովատեղի մեջ ընդունված որոշման համաձայն չէ՞ր, որ բանտերից ազատ արձակել տվիր ամենից սարսափելի ոճրագործներին՝ միակ նպատակով հայերին իրենց բնակարաններից արտաքսելու համար և հակառակ նրանց բացարձակ անմեղության, նրանց բնաջնջել տվիր վայրագությանը»։ «Մի՞թե դու չէիր, որ կաղամկերպեցիր ամենավարագ ոճրագործներին, վայրենի հրոսակներից, որոնք է. Գուլի կհետրոնական բանտի կալանավորներն էին, միևնույն ժամանակ հրամաններ հղելով գավառները (բանտերից ոճրագործներն ազատ արձակելու մասին)»։ «Մի՞թե մի բժիշկ պաշտոն չստացավ, քո ցանկությանը համաձայն, ընտնելու և որոշելու ոճրագործների ֆիզիկական կարողությունները բնաջնջումի բարբարոսական գործի համար»։ «Մի՞թե դու չէիր, որ քո

տիրոջ՝ Թալեաթի հետ համաձայնակելուց հետո տվեցիր հրամաններ և հրահանգներ անմիջապես պաշտոնագրկելու հայ պաշտոնյաներին այն վայրերում, որտեղից պետք է տարագրվեին և բնաջնջվեին հայերը...»։ «Մի՞թե դու չէիր, որ հրճվում էիր հայ ժողովրդի սպանդի տեսարանի առջև, որ գործադրվում էր կացնի, ուրագի ու բրիչի հարվածներով» («Ռենեսանս», № 80, 19. 1. 1919)։ Սրանք փաստեր են, որոնց շրջանցել, նշանակում է փախուստ առնել և ճշմարտությունից շեղվել։ Հենց այդպես են վարվում այսօր պատմության թուրք կեղծարարները։

Հայաստանության պատասխանատուներին դատելու համար սուլթան Մուհամմեդ Զ. Վահիդէդդինի կայսերական հրովարտակով 1918-ի դեկտեմբերին նշանակված թուրքական արտակարգ դինվորական դատարանի նիստերում արժարժված բոլոր փաստարկությունները հիմնված էին նախ Լրիտ-թուրքական կառավարության պաշտոնական վաճերագրերի բովանդակության, դաժադան պաշտոնական և մասնավոր վկայությունների վրա։ Այս վաճերագրերը հրատարակվեցին ինչպես դինվորական առյուծի «Թարվիմը վարաչի» պաշտոնաթերթի էջերում, այնպես և բաղմաթիվ ալլ թերթերի էջերում։ Այդ թերթերի հրատարակմամբ հասնողներն մեծ առեղծված համարում «Renaissance» ֆրանսերեն թերթը, որը լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում։ Այս թերթի նյութերից օգտվելու անհամեմատ դյուրին է. այնպես սկզբնաղբյուր վաճերագրերից օգտվելու համար պետք է դիմել արաբաշահա թուրքերենին։ Բաղմաթնաշահի նյութեր տեղ են գտել Կ. Պոլսի «Շամառնակ» թերթի էջերում, որտեղ արաբաշահներն էան թուրքական մոսկոպից։

1917-ին սպարաին Խուսրիսաչի ներքին գործերի մինիստր Մուստաֆա Էրիֆ բեյը դատաւարարում էր ինչպես Սալիդ Հալլամի, այնպես և Թալեաթի կառավարությունները։ Նա հայտարարեց. «Յափալի է, որ մեր այն ժամանակվա ղեկավարները ներշնչված ավաղակությունից՝ տարագրությունը կիրարկեցին այնպիսի ձևով, որ նույնիսկ ամենից հանդուգն և արյունարբու ավաղակները չպետք է կարողանային այդպես անել... Կառավարությունը, որ հրամայեց հայերին դիպի Դեռ էլ Զոր տքստրել, չէր էլ մտածել նրանց արաբական

ցեղերի մեջ տեղավորելու և սնունդ հայթայթելու մասին»։

«Խնչ էր կառավարության նպատակը», — հարց էր տալիս մինիստրը։ «Ռժբախտաբար հնարավոր չէ ուրանալ և կամ հարցը անտեսել։ Ուզեցին բնաջնջել (հայերին) և բնաջնջեցին։ Ինչպես և չի կարելի թաքցնել, որ բնաջնջումի որոշումը տրվեց կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի աղդեցիկ անդամների կողմից և գործադրվելով կառավարության կողմից... նրանք նախընտրեցին բնաջնջել հայերին» («Ռենեսանս», № 6, 14. 12. 1918)։ Թուրք զիմանագետ-դեսպանները, պատմաբանները, քաղաքագետները և նրանց մյուս գործընկերները ցանկության դեպքում կարող են ծանոթանալ «Ռենեսանսի» նյութերին։

Երբ 1918-ի դեկտեմբերի 21-ին օսմանյան պառլամենտում քննարկում էին երիտթուրք պարագլուխների հանցանքների հետ կապված խնդիրները, նույն միեխոսը Մուստաֆա Արիֆ բեյը ակնաբեկելով հայ ժողովրդի բնաջնջումը, հայտարարեց. «Լույս է սփռվում հայերի դեմ զործված վայրագությունների վրա, վայրագություններ, որոնք ամբողջ մարդկության զղվանքն առաջացրին. մեր երկիրը մեզ հանձնվեց վերածված մի հսկայական սպանդանոցի» («Ռենեսանս», № 13, 22. 12. 1918)։

1913-ի ամբարտին 1919-ի սկզբին Կ. Պոլսի «Սարաճ» թերթի խմբագրապետ Ալի Քեմալը և «Ենի Գյուն» թերթի խմբագրապետ Յունուս Նադին մի շարք խմբագրականների մեջ վիճաբանություն էին բացել հայաստանության պատասխանատուներին բացահայտելու, նրանց մեղքը հաստատելու խնդիրների շուրջը։ «Սարաճ» խմբագրապետը գրեց. «Աշխարհը գիտի և այս է ճշմարտությունը, որ հայերի կոտորածները կազմակերպվեցին կենտրոնական կոմիտեի (խոսքը իթթիհադակսն ղեկավարության մասին է—Ջ. Կ.) հրամաններով։ Այս հրամանները հաղորդվեցին մասնավոր պատվիրակների միջոցով և գործադրվեցին իր իսկ հսկողության տակ ավազակների միջոցով։ Այս բանը երևան հանել միթե թուրքերին և թրքության դատին ծառայել չէ,— հարց էր տալիս խմբագիր Ալի Քեմալը։— Ուզում ես, որ ես

կանգնենք այս բանն անելուց և մե՞նք էլ նույն ամբաստանության տակ ընկենենք» («Ռենեսանս», № 7 15, 12, 1918)։

Ահա թե ինչպես էր արտահայտվում «Ալեմգար» թերթը Թալեաթի ու նրա դործընկերների մասին. «Կախեցին, սպանեցին, աքսորեցին, մորթեցին և միևնույն ժամանակ հայերը մորթել, աքսորել և սպանել տվին։ Նրանք կրկնակի մարդասպաններ են, որովհետև հրամաններ արձակեցին սպանելու և սպանեցին» («Ռենեսանս», № 127, 30. 4. 1919)։ Թուրքական «Իսթիքլալ» թերթը խոստովանում էր, որ «համաշխարհային առաջին պատերազմը մեր մեջ առաջացրեց անասնության և անբարոյականության ոգի։ Ուրանալ դառն ճշմարտությունը, նշանակում է ուրանալ արևի լույսը» («Ռենեսանս», № 173, 22. 6. 1919)։

Երբ 1918-ի նոյեմբերի 4-ին օսմանյան պառլամենտը քննարկում էր հայերի տեղահանության և կոտորածի հարցերը, պեպուտատ Ֆուադ բեյն իր ելույթում բազմաթիվ մեղադրանքներ առաջադրեց երիտթուրքերի իշխանությանը, սուլացուցելով, որ նրանց «երկիրը ոճիրների թատերավայր դարձրին» («Ժամանակ», 5. 11. 1918)։

Պառլամենտի (աղգային ժողով) սենատի նախագահ, հին երիտթուրքական գործիչ Ահմեդ Ռիզան 1918-ի դեկտեմբերի 2-ին հայտարարեց. «Պատերազմին մեր մասնակցությունից (30 հոկտեմբերի 1914) մինչև Թալեաթ փաշայի կառավարության անկումը (? հոկտեմբերի 1918) կառավարության կողմից դործված սխալների և ոճիրների, ջարդի, հրապարակային ոճրագործությունների..., կալվածների ու շենքերի բռնադրավումների..., հարստահարությունների... համար դատախազությունից պահանջել եմ դատ բացել ի ժամ տուաչ երևան հանել ոճրագործներին և արդարադատության հանձնել»։ Այս հարցադրմանը համապատասխան սենատն ընդունեց մի հատուկ թագրիր, որը հանձնվեց գործադիր իշխանությանը («Ժամանակ», 5. 11. 1918)։

Ահմեդ Ռիզայի հարցադրմանն ի պատասխան արդարադատության նախարար Ալի բեյը գտնում էր, որ «տարագրության ժամանակ ջարդ կազմակերպողները կամ ջարդին մասնակցողները՝ լինեն կուսակալներ, թե զինվորականներ, առեն պարագայում սովորական անձերի նման պարզ դատարան-

ների առջև պիտի դառնան» («Ժամանակ», 25. 7. 1918)։ Երբ սկսեցին ձերբակալել կուսակալներին, պաշտոնատար աշանձանց, «Թասֆիրի էվբեար» թերթը մի հոդված տպագրեց «Պալատից դեպի բանտի դնդան» վերնագրով։ Այնտեղ ասված էր. «Իսկապես ցավալի է տեսնել, որ այս անձերից շատերը սրանից երկու ամիս առաջ բռնվել կողմից փառքի ու պատվի էին արժանանում մեր նահանգների մեջ և այսօր բանտ են տարվում իբրև հասարակ ոճրագործներ։ Դժվար է հասկանալ, թե ինչու այս անձերը շատածեցին, թե մի օր իրենք պեսք է հաշիվ տալին Թալեաթ փաշայի կառավարության կողմից կատարված բոլոր ոճիրների համար, նույնիսկ եթե պատերազմից մենք հաղթական դուրս գալինք» («Ռենեսանս», N 7, 15. 12. 1918)։ Չենք տաբահուսում, որ ցանկության դեպքում Սասմբուլի, թե Անկադալի գրադարաններից թուրքաց պետական գործիչներին իսկույն կտրամադոեն «Ռենեսանս», «Թասֆիրի էվբեար» ու մյուս թերթերի հավաքածուները։ Թող կարդան, ուսումնասիրեն իրենց իսկ երկրի պատմությունը... ու շատեն այլևս։

1919-ի հունիսի 19-ին Հոնդոնում, Վեստմինստերի կենտրոնական սրահում գումարված հայանպաստ միտինգում անդլիսացի հեղափոխներից մեկը խոսում էր 250 հազար հայ երրուկներին օգնության կադմակերպելու, երկրի նեղսում թուրքական տներում գեղեցիկ մեջ գտնված հայ կանանց ու երեխաներին աղատելու անհրաժեշտության մասին (25a, էջ 38)։ Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը վայրացած էր թուրքական շարագործությունների վրա։ Անպիացի դիվանագետ Հարոլդ Նիքոլսոնը գրեց. «Թուրքերը ոչինչ չեն ավել մարդկային առաջադիմությանը Դա անատոլիական ավաղանների ցեղ է։ Ես լուր մի բան եմ ուզում, որպեսզի լազադությունը սլայմանադրով նրանք վերադարձվեն Անատոլիա» (19, էջ 47)։

Դեհանելը, որ Ֆրանսիայի աղապին ժողովի պետատների պալատի նախագահն էր, հետո նաև Ֆրանսիայի պրեզիդենտը, «Le journal»-ի թղթակից Հենրի Բարբիի «Au pays de l'Épouvante» գրքի առաջարկում ամենայն ճշմարտացիությամբ բնութագրեց արևմտահայության հետ կառարվածը։ Նա գրում էր, որ 1915-ի սկզբին Թուրքիայում

կար ոչ պակաս 2 միլիոն հայ, որոնցից մեկ միլիոնից ավելին ոչնչացված են: Եւ ցույց էր տալիս տեղահանութեան, կոտորածի փաստերի ողջ նողկալիութիւնը, ապացուցում էր հայերի անմեղութիւնը, որ նրանք «ուղղակի զոհեր էին», որոնց «սպանութիւնը իրականացւում էր նախապէս խնամքով նշարմով ալանի համեմատ»: Դա մի սխտեմավորված բան էր, եղբակացում էր ֆրանսիացի ղորձիչը, — ըստ որի ոչ մի ըսողաք, ոչ մի գլուղ, ոչ մի ընտանիք չպետք է փրկվեր:

Աշխարհահռչակ լեզվաբան, հայագետ Անտուան Մեյեն 1919-ի փետրվարի 28-ին Փարիզում գումարված մի ժողովում ասում էր. «Հայերի դժբախտութիւնը չափ ու սահման չունի, սակայն նրանք ունեն էլ չափ ու սահման չունի» (38, էջ 9):

1918-ի դեկտեմբերին Զեյմս Բրայսը լավատեսորեն կարծում էր, որ թուրքական կառավարումը ոչ թուրք ժողովուրդների վրա պետք է բնդմիշտ դադարի, քանի որ այն մարդկութեան շահերի տեսակետից եղել է ամենավատը» (26, էջ 3):

«Այլևս ոչ մի թուրքական կառավարում Տավրոսի լեռներից Արեւելք», — 1919-ի դեկտեմբերին բացականչում էր Բրայսը (27, էջ 16):

□

1918-ի ավարտին «Իթթիհադ» կուսակցութիւնը, Լրիտ-թուրքերը Թուրքիայում հայտարարվեցին օրենքից դուրս (15, էջ 100): Եվրոպական հասարակական կարծիքը խիստ հակաերիտթուրքական էր: Ականավոր արեւելագետներ՝ գերմանացի Յոզեֆ Մարկվարտը և ֆրանսիացի Ժակ դե Մորգանը հրապարակավ պահանջեցին միջադպիսի տրիբունալի դատին հանձնել հայաստան բաղադականութեան գլխավոր հանցադործներին (21, էջ 17): Գերմանացի դիւանական Յոզեֆ Մարկվարտը 1919-ի հունվարին արտասանած ճառում էր կառավարութեանից պահանջեց ջանքեր դրածադրել, զըռնել Եւփերին, Բալեսալին և մյուս շարագործներին, նրանց հանձնել Անտանտին՝ միջադպիսի դատարանի միջոցով նշանց դատելու համար (22, էջ 54—55):

1919-ի սկզբին թուրքաց կառավարությունն անպլեբեն հրապարակեց մի գրութիւն, որը վերնագրված էր «Թուրք-հայկական հարց. թուրքաց տեսակետը»: Այստեղ խոսվում էր երիտթուրքական պարագլուխների բարբարոսական մեթոդների մասին, նրանց գործողութիւններն անվանում էին «անխիղճ», «դաժան», խոստովանում էին, որ պետութեան շահերը պաշտպանելու համար այդպիսի քաղաքականութիւն վարելու անհրաժեշտութիւն չկար: «Միութեան կազմակերպութեան մեղքը, որը մշակել և մտածված իրականացնում էր ոչնչացման և կոլոսպոսի այդ ներքին քաղաքականութիւնը, ակներախ է նրա պարագլուխները ընկնում են մարդկութեան ամենամեծ հանցագործների շարքը» (42, էջ 83): Գրութեան հեղինակները համապատասխան փոխհատուցում էին խոստանում երիտթուրքական քաղաքականութեան իր տեսած հայերին, խոստում էին անհրաժեշտ ժամանակի մասին այդ խնդիրն իրականացնելու համար: Եվ վերջապես ազդարարվում էր, որ «այդ ամենի համար, բոլոր պաշտոնական անձինք, ովքեր գործել են որպէս միութեան կազմակերպութեան գործակալներ հայերին ոչնչացնելու և կոլոսպոսելու կամպանիայում, արդեն ձեռքակալված են և տրված են դատի» (42, էջ 83—84): «Մի խոսքով արդարութիւնը լրիվ գործողութեան մէջ է դրված»,— ասված էր այնտեղ: «Տեղահանված բնակչութիւնը վերադառնում է իր տները», կոլոսպոսի տեսած մարդկանց տրվում են նստատեղեր, «առանձնացվում են նշանակալի ֆոնդեր», ատուածների «վիշտն ամոքելու» համար: Կ. Պոլսի տնօրէնները գրում էին, որ «քուրճ ժողովուրդն իր զուխը խոնարհում է» հայ ժողովրդի ողորմութեան առաջ: «Դա նա անում է տեղաբնակից՝ հայ ժողովրդի և ամոքով՝ իր համար: Նա խոստովանում է դա և պարտավորութիւններ է իրականացնում, որոնք ծագել են այդ իրադրութեան հետևանքով: Բայց թուրք ժողովուրդը մերժում է որևէ բարոյական պատասխանատվութիւն, որ կապված է իր անարժան դեկլարանների գործողութիւնների հետ և նրանց չի ճանաչում» (42, էջ 84): Այնուհետև ասվում էր, որ «թուրքերն իսկապէս սպանել էին հայերին, կոտորածներ կատարեցին, կողոպտել և ավերել նրանց տները»:

Այս ամենը վկայությունն է այն բանի, որ թուրքական պաշտոնական շրջանները խոստովանել էին կատարված չարագործությունը: Իսկ հետո՞, Հետո ամեն ինչ արվեց սուտը հիմնավորելու համար: Ստի հիմնավորումը թուրքական իրականության մեջ շարունակվում է: 1918—1921 թթ. երիտթուրքերին քննադատեցին ու դատապարտեցին բուն էլ. Պոլսում: Այստեղ թարգմանաբար հայերեն լույս ընծայվեցին երիտթուրքական քաղաքականության մերկացմանը նվիրված տասնյակ գրքեր, ժողովածուներ, Թուրքիայի ներքին դժվարին վիճակը, սովը, թշվառությունը, գյուղատնտեսական արտադրության անկումը՝ այս ամենը վերագրվում էր պատերազմին մասնակցելու երիտթուրքական քաղաքականությանը:

1919-ի հունվարին Ստամբուլում սկսվեց «Իթթիհադ վը Իհրազզը» կուսակցության ղեկավարության հանցագործությունները քննող դատական պրոցես: Այն տեղի էր ունենում Անտանտի և, առաջին հերթին, Անգլիայի օկուպացիոն զորքերի հսկողության տակ: «Զինադադարից հետո, — իր հուշերում գրել է Ռինստոն Չերչիլը, — թուրքերն ասում էին. մենք արժանի էինք պատժվելու, բայց թող մեզ պատժի մեր հին բարեկամ Անգլիան» (24, էջ 247):

Հայկական կուսուրածի համար պատասխանատու թուրքական կառավարության անդամներին պատժելու պահանջով Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտի համալսքների պալատում 1918-ի նոյեմբերի 12-ին հարցապնդումով հանդես եկավ դեպուտատ Ռայթը: Նա անհրաժեշտ էր համարում, որպեսզի դաշնակիցների ներկայացուցիչները դրա վրա պնդեն Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանները քննարկելիս: Բալֆուրը պատասխանեց, թե վաղ է հիշատակել այն պայմանները, որոնք դրվելու են խաղաղության կոնֆերանսի առջև, ավելացնելով, որ «իր հարգարժան բարեկամի առաջարկությանը նա վերաբերվում է համակրանքով» (36, էջ 12):

Համաշխարհային հասարակական կարծիքը հետևում և լայնորեն արձագանքում էր պատերազմի ավարտից հետո թուրքական կյանքի երևույթներին: Թերթերի էջերում տպագրվում էին ականատեսների վկայություններ երիտթուրքական չարագործների հակահայկական քաղաքականության մասին:

Արդեն 1918—1919 թթ. Արեմուտքում լույս տեսան բազմաթիվ դրքեր, որոնց հեղինակները ոչ միայն դատապարտում էին հանցագործներին, այլև պահանջում էին նրանց դատական պրոցեսը կազմակերպել Անտանտի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Կ. Պոլսի «Սաբա» թերթը 1919-ի հունվարի 31-ին հրապարակեց ձերբակալված իթթիհադական պարագլուխների ցուցակը: Պատասխանատվության կանչվածների մեջ էին Զավիդը (նախկին ֆինանսների մինիստր, Հասուլամենտի փոխնախագահ), Շյուքրին (իթթիհադի կենտկոմի գլխավոր քարտուղար), Կարասոն (դեպուտատ Կ. Պոլսից), Զամփուլադը (նախկին ներքին գործերի մինիստր), Սաբրին (կենտկոմի պատասխանատու քարտուղար), Զիա Գյոք Ալիը (իթթիհադի կենտկոմի անդամ) և բազմաթիվ ուրիշներ:

1919-ի փետրվարի 12-ին, Փարիզի վրա հանվելով, «Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդում էր թուրքական զինվորական դատարանի աշխատանքի սկսման մասին. «Դիտրեբիչի հանգապեսը ուռաջինը պետք է պատասխանատվության կանչվելու կոտորածի համար»: Բացելով դատը գլխավոր մեղադրողը իրսում էր աշխարհը սարսուցրած կոտորածի հեղինակներին պատժելու անհրաժեշտությունն մասին:

Նախկին մեծ վեդիր Թեֆիկ փաշան մի իսալուկան թերթի տված իր հարցազրույցի մեջ («Նյու Յորք Թայմս», 13. 3. 1919) պահանջեց ստեղծել միջազգային հանձնաժողով, պարզելու և հաստատելու համար հայերի ոչնչացման փաստերը: «Միայն այդ ճանապարհով հվրոպան կարող է իմանալ ճշմարտությունը: Մենք ոչ միայն չենք ժխտում Հայաստանում տեղի ունեցած ծանր իրադարձությունները, այլև խորապես ցավում ենք դրանց համար: Մենք այժմ պահում ենք նրանց, ովքեր պատասխանատվություն են կրում»:

Էնլերը, Թալեաֆը, Զեմալը և մյուսները հանցագործ էին ճանաչվում ոչ միայն հայկական ջարդերի, այլև Քուֆ էլ-Ամարայի ճակատամարտում թուրքական բանակին գերի ընկած անդլիացի զինվորների և սպանների նկատմամբ կիրառված գազանությունների համար («Ճակատամարտ», 13. 2, 1920, Կ. Պոլիս):

Երբ Բեռլինում թուրքական դեսպան Ռիֆաթ փաշային չհաջողվեց կազմակերպել Թալիաթի, Բեհաէդդին Շաքիրի, դ-ր Նազլլաի և մյուսների ձերբակալությունը և ռազարկումը Կ. Պոլիս, վարչապետ Գումադ Ֆերիդ փաշան անձամբ հեռագրեց նրան, հայտնելով, թե նա պաշտոնապես է արված։ Բանն այն է, որ Գերմանիայի օրտաքին գործերի մինիստր դ-ր Զելֆը Թալիաթի և մյուսներին ձերբակալելու համար համոզել հիմքեր էր պահանջում։

Դատավարությունն նյութերի իսկական բնագրերը կարելի է դնել «Թաքվիմ-ի Վաքայի» թուրքական պաշտոնական պարբերականի և նրա հավելվածների էջերում։ Զինվորական դատարանի նիստերի պաշտոնական արձանագրությունների հրապարակումները կրում էին հետևյալ վերնագրերը «Թաքվիմ-ի Վաքայի», «Գիլան-ի Հարբի-ի», «Օրֆի Մուհիբեմեթ-ի», «Զաբիթ Զերիդեշի»։

Տես՝ «Թաքվիմ-ի Վաքայի» հետևյալ համարները.

3540 (5. 5. 1919), էջ 1—14

3571 (10. 5. 1919), էջ 127—140

3604 (22. 7. 1919), էջ 217—220

3616 (6. 8. 1919), էջ 103

3617 (7. 8. 1919), էջ 1—2

3771 (9. 2. 1920), էջ 1—2

3772 (10. 2. 1920), էջ 3—6

Դատարանի նիստերը շարունակվեցին ամիսներ։ Զինվորական արիբունալի անդամները 5 հոդի էին. բոլորն էլ թուրքեր (կորպուսի հրամանատար՝ իսթաֆազ, պատերազմի մասնակիցների զենեակ և մի մուշոր)։

Երիտթուրք ղեկավարներին ներկայացվել էր երկու մեղադրանք. Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ և հայ ժողովրդի բնաջնջումը։ Այս առդեն պաշտոնական հանաչումն էր հրեշտակոր ոճրագործություն, որ կատարել էին երիտթուրքական պետական մարմինները։

Այսօրվա թուրքական պրոպագանդան, «պատմագիտությունը» ջանք չեն ինչպիսիք աղավաղելու պատմական փաստերը, սերունդներին թաքցնելու թուրքական պետականության կատարած անընդգրկելի ոճրագործությունը։ Նրանք

փորձում են շրջանցել այն ճշմարտությունը, որ թուրքական պետական մարմինները 1919-ի սկզբից իրոք ձևանամուխ եղան երիտթուրքական ոճրագործների դատավարությունը կազմակերպելուն: Այն իհարկե կիսատ-ուղատ բան էր 1945—1946 թթ. նյութերերգի միջալոգային դատարանի համեմատությամբ, բայց էական գործողություն, որի հանգամանքների իմացությունն անհրաժեշտ է այսօրվա թուրքական աղավաղումները ըմբռնելու և դատապարտելու համար:

Դատարանի առջև ցուցմունքներ էին տալիս ոչ միայն հանցագործություններին մասնակից պետական և զինվորական բարձրաստիճան գործիչներ, այլև լվաններ, ականատեսներ: Հրապարակ էին հանվում վանդալիզմի բազմաթիվ նոր օրինակներ:

Ուրեմն, պատերազմից հետո Կ. Պոլսի թուրքական կառավարությունը, որի ղլուխ կանգնած էր Թեֆիկ փաշան,¹ ձերբակալեց իթթիհադի 63 բարձրաստիճան գործիչների, այդ թվում Սալիդ Հալիմ փաշային, Վեհիբ փաշային, Միդհատ, Շյուբրի, Քյուչուկ Թալեաթ, Ջավիդ բեյերին և այլոց (13, էջ 320—322):

Որոշ ֆրանսիական, հայկական աղբյուրներ տեղեկացնում են, որ զինվորական դատարան էր հրավիրվել նաև գեներալ Մուստաֆա Քեմալը: 1918-ի ավարտի ու 1919-ի սկզբի խառնակ շրջանում թուրքական քաղաքական կյանքի ասպարեզում էնվելերին ու նրա դորձակիցներին հակառակորդ ամեն մի դրածիչ ակտիվություն էր հանդես բերում: Դատարանին Մ. Քեմալի սված վկայությունները խիստ մեղադրական փաստեր էին պարունակում երիտթուրքական կառավարողների հասցեին: Նա դատապարտում էր իթթիհադ կառավարության պարազլուխներին, նրանց կատարած հանցագործությունները: Այլ աղբյուրներ ժխտում են այս փաստը:

¹ Թուրքական կառավարությունը գլխավորեց 1918-ի նոյեմբերի 9-ից, անգլիական դաշտի Բարսեղի ցանկությամբ: Թեֆիկ փաշան առաջին անգամ ինքնիստ էր սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք, իսկ 1908-ի հեղաշրջումից հետո Թուրքիայի դեսպանն էր Հոնդոնում: 1919-ի մարտի սկզբից վարչապետի պաշտոնում կարգվեց հայտնի անդրժեշտ, Օբսֆորդի համալսարանավարտ, թուրքական «Այաստություն և համաշխարհայինություն» կամ ինչպես ընդունված է ասել «Ախբար» կուսակցության պարագլուխ Դամադ Ֆերիդ փաշան:

Ահա վասիկ հատված Մուստաֆա Քեմալի ելույթից Կոնստանդնուպոլսի գերագույն ատլանի առաջ 1919-ի հունվարի 27-ին. «Փաշաները, որոնք իրագործեցին անասելի և աներևակալելի ոճիրներ և որոնք այդպիսով երկիրը հասցրեցին ներկա վիճակին, իրենց անձնական շահերն ապահովելու համար նորից հրահրում են խռովություններ, նրանք հիմք դրեցին ամեն տեսակի բռնակալության, կազմակերպեցին տեղահանություններ և ջարդեր, նազիզով այրեցին ծծկեր երեխաներին, ծնողների ներկայությամբ բռնաբարեցին կանայք և երիտասարդ աղջիկներին, կապկպեցին, վիրավորեցին և բաժանեցին երիտասարդ աղջիկներին իրենց հայրերից և մայրերից, բռնագրավեցին նրանց շարժական և անշարժ գույքը, ողբալի վիճակով արքայերցին կանանց մինչև Մոսկով՝ կատարելով ամեն տեսակի բռնություններ: Նրանք նավերի վրա բարձեցին հազարավոր անմեղների ու ծովը նետեցին: Մոսկովյանների միջոցով նրանք հռչակել տվեցին, որ օտոմանյան կառավարությանը հավատարիմ ոչ մասնագականները պարտավոր են հրաժարվել իրենց հալածաբից ու ընդունել իսլամը: Նրանք պարտագրեցին դավանափոխությունը, ամբողջ ամիսներով ստիճառ քաղել տվեցին ծերերին և ստիպեցին կատարել տաճարակիր աշխատանքներ: Նրանք կանանց նետել տվեցին անտանելի պայմաններում գտնվող հասարակաց տներ: Դեպք, որ անախագեպ է որևէ այլ աղոթի պատմության մեջ» (34a, էջ 54; 35, էջ 121—122):

Դատադան էր կանչվել և իթթիհադի դեմ վկայություններ տվեց արդարադատության նախկին մինիստր Սալիդ Մուլլաբեյը: Սրա տոածները տպագրվել էին «Փելամ» թերթում (17. 8. 1922): Սա կուշ էր անում զատել թուրք ժողովուրդը իթթիհադից ու նրա դեռնմե ղեկավարներից: «Թուրք ըսելու տոեն,— ասում էր նա,— պետք է դուրս հանել սելանիկցի դեռնմեները և այդ դեռնմեներու կողմն կազմակերպված զինվորականներն ու իթթիհադը»:

Ավելի ուշ, 1926-ին, երբ բացահայտվեց արդեն պրեզիդենտ դարձած Մուստաֆա Քեմալի դեմ երիտթուրքերի կազմակերպած դավադրությունը, «Լոս Անջելես էկզամինը» թերթին տված հաղորդույցի մեջ ինքը՝ Քեմալ փաշան սպասեց: Եր կախնը և գնդակահարել այն բոլոր մեծ և փոքր

պաշտոնյաներին, որոնք մասնակցել էին նրա դեմ կատարված մահափորձին։ Նա հայտարարել էր, թե «սլլտի կոտորեմ բոլորը և պիտի ջնջեմ իրքիհադի բոլոր անդամներին։ Այս կուսակցությունն էր, որ իր տիտու ֆադաֆալանուրյան պատնառով կոտորել տվեց և տեղացի արեց մեկ միլիոն ֆրիստոնյաներ» (12, № 59, 1926, Տվյալ դեպքում ճշմարտությունն ասելը համապատասխանում էր նրա քաղաքական շահերին)։

Դատական պրոցեսի ընթացքում ի հայտ էին բերվում նոր փաստեր, նոր ոճրագործություններ։ Ամեն մի հիշատակության առիթով դատարանն անում էր նոր հարցումներ տեղերին, պահանջում հայերի տեղահանությանը վերաբերող փաստաթղթերի, գրությունների, հեռագրերի պատճենները, որոնք պետք է կնքված և հաստատված լինեին համապատասխան ձևով և հետո ներկայացվեին դատարանին։

ԱՄՆ-ում լույս ընծայվող առաջադիմական «Լրագրեր» թերթի նախկին խմբագիր Վահան Ղազարյանը Նյու Յորքում մեզ արամադրեց «Թաքվիմ-ի Վաքալի» պաշտոնական թուրքական պարբերականում տպագրված դատական պրոցեսի նյութերի անգլերեն պատճենները, որ թարգմանված են արաբատառ թուրքերենից, ֆրանսերենից, Սրանց շարքում կան նաև 1919—1920 թթ. Կ. Պոլսի հայկական թերթերում թուրքական պաշտոնական հրաստարակություններից փոխառնված և տպագրված ուշագրավ նյութեր։ Մենք աշատեղ հնարավորություն չունենք ամենալին մանրամասնությունով կայակոչելու բոլոր փաստաթղթերը, բայց ընթերցողին պատկերացում տալու նպատակով կհիշատակենք նրանցից մի քանիսը։

Հուլիս ենք համարում նշել, որ նոր և նորագույն շրջանի պորբլեմներին վերաբերող արաբատառ թուրքերենով նյութերը ցայսօր վատ են ուսումնասիրված։ Դա նախ և առաջ իր տեխնիկական պատճառներն ունի։

Կ. Պոլսում աշխատած գերմանացի ժուռնալիստ Շտյուրմերը վկայում է, որ Բերալի ամեն մի հաղար բնակիչից հադիվ 10-ը կարող էին կարգալ արաբական թուրքերենով (40, էջ 155)։ Այնպես որ ժամանակին թուրքական թերթերում տպագրված խիստ պետքական նյութերն անմատչելի էին մնում

նաև եվրոպական ու ռուսական հասարակական կարծիքի համար: Գեներցիդի վերաբերյալ հիմնական վավերագրերն ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ընթերցվում էին զինվորական դատարանում այն անձանց ներկայությամբ, ովքեր ստորագրել էին կամ առնչություն ունեին վավերագրերի մեջ հիշատակված դեպքերին: Այդ փաստաթղթերի հավաստիությունը ճշտելուց հետո նրանք տեղ էին գտնում դատական արձանագրությունների մեջ:

Հայոց կոտորածին վերաբերող վավերաթղթերը ընթացքի մեջ էին դրվում (կամ կցվում էին գործին) նրանց հավաստիությունը հաստատվելուց հետո:

Ներքին գործերի մինիստրությունը, ինչպես նաև փոստի և հեռագրի մինիստրությունը, Թուրքիայի զինվորական դատարանն ինքը պաշտոնապես պահանջում էին Թուրքական նահանգական իշխանություններից հայերին վերաբերող փաստաթղթերը: Տեղական (կամ նահանգական) ինչպես քաղաքացիական, այնպես և զինվորական իշխանությունները, ինչպես նաև օսմանյան կայսրության փոստի ու հեռագրի տեղական մարմիններն սկսեցին ուղարկել ուղիղ Թուրքական զինվորական դատարան կամ ներքին գործերի մինիստրությանը տեղեկում առկա փաստաթղթերը: Թուրքական և զաշնակից տերությունների քաղաքացիական և զինվորական մարմինները փաստաթղթերից շատերը հայտնաբերում էին որոշակի պաշտոնական հետաքննություններ կատարելով:

Վավերագրերը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ գեներցիդին վերաբերող բնագիր փաստաթղթեր, իրավասու մարմինների և անհատների կողմից վավերացված պատճեններ, ինչպես նաև զինվորական առյուծի արձանագրություններից հանված փաստաթղթեր: Բոլոր վավերագրերը, ինչպես բնագրերը, այնպես և վավերացված պատճենները վերականգնվում էին նահանգական քաղաքացիական և զինվորական մարմինների կողմից, նախքան ներքին գործերի մինիստրության զինվորական դատարան՝ հետաքննական հանձնաժողովին ուղարկելը: Անհրաժեշտության դեպքում ներքին գործերի մինիստրությունն ինքն էր վերծանում գաղտնագրված հեռագրերը: Ներքին գործերի մինիստրությունում նահանգա-

կան իշխանություններից ստացված փաստաթղթերը պաշտոնապես ուղարկվում էին ղինվորական դատարան:

Բարսամ բեյը, Մարզինի նահանգապետը (Իիարբեքիրի վիլայեթ), 1918-ի դեկտեմբերի 17-ին հեռագրով հայտարարում էր Մարզինի հետաքննական հանձնաժողովի նախագահին այն կոտորածների մասին, որ կազմակերպել և իրագործել էր Դեր Զորի մյութեսարիֆ Զեքի բեյը և 7 այլ փաստաթղթեր, որոնք պետք է փոխանցվեին Կ. Պոլսի հետաքննչական հանձնաժողովի նախագահին: Մի այլ հեռագրով նա ուղում էր իմանալ սրված հեռագրերի և նշ հասնելու մասին:

1919-ի փետրվարի 9-ին Անկարայի գեներալ նահանգապետ Աղմի բեյը պատասխանելով 1919-ի փետրվարի 2-ի ղինվորական դատարանի նախագահի հեռագրին, հայտնում էր նրան, որ «վավերացված փաստաթղթերի պատճենները հղվել են փոստով»: Նա փոստով ուղարկել է 42 հեռագրերի պաշտոնապես վավերացված պատճենները...

Սըվասի նահանգապետության առաջին քարտուղարը 1918-ի դեկտեմբերի 13-ին ուղարկել էր Կ. Պոլսի հետաքննչական հանձնաժողովի նախագահին 16 հեռագրերի պաշտոնապես վավերացված պատճենները, որոնք փոխանակել էին ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ փաշան, Սըվասի գեներալ նահանգապետ Մուհամմեդ բեյը և էրզինջանի, Գարահիսարի և Աղվանիսի այլ բարձրաստիճան պաշտոնատար անձինք:

Ի պատասխան ղինվորական դատարանի նախագահի 1919-ի փետրվարի 2-ի № 2851 հեռագրի, Յողգաթի նահանգապետը հայտնում էր, որ Յողգաթի բանտից ազատված 65 հանցագործներին պինել են, նրանց հետ անցկացրել են հատուկ պարապմունքներ Անկարայի նահանգի խորոմ բնակարան և մոցրել են «Եւլաթիլար Մալուսուե» հատուկ էսքրտակերպության անդամների ցուցակների մեջ, նպատակ ունենալով նրանց հանձնարարել հաշտարարիների և պաշտոնյաների ճանապարհներին: Զինվորական դատարանի նախագահին է ուղարկվել նաև այդ 65 հանցագործների ցուցակը:

Գլխավոր դատախազի 1919-ի ապրիլի 12-ի մեղադրական արձանագրությունը պարունակում է բաղմամբով պաշտոնական վալեթներ, որոնք վերաբերում են, որ թուրքական

կառավարությունը խնամքով կաղմակերպել և վավերացրել է բաղմամբով հայերի գենոցիդը: «... 1914-ի հուլիս... գին-վորական սեղաշարմերից անմիջապես հետո նրանք՝ Թալե-աթը, էնվերը և Ալեմալը սկսեցին իրենց գաղտնի նպատակ-ների իրագործումը: Նրանք կաղմակերպեցին «Թեշքիլաթը Մախսուսե», որը կաղմված էր բանտերից ազատված հան-ցագործներից: Վերջիններս կազմում էին «հաւուկ հրաման-ներով և առաջադրանքներով գործող բանդաների կորիզը»: Զորահավաքի սկզբում լուրեր տարածվեցին, որ բանդաները պետք է մասնակցեն պատերազմին և արվեց ամեն ինչ, որպեսզի դյուրահավատ ժողովրդին համոզեն, որ այդ է եղել բանդաների ստեղծման բուն նպատակը: Բայց ապացույց-ները և բանդաների վերաբերյալ վավերագրերը վկայում են, որ նրանք ստեղծվել են հենց տարագիր հայերին ոչնչացնելու համար (գլխավոր դատախազի մեղադրախան արձանագրու-թյունից, տրված 1919-ի ապրիլի 12-ին «Թաքվիմ-ի Վաքայի» թերթի № 3604-ում):

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ան-դամներն ու ղեկավարները ինչպես կենտրոնում (Կ. Պոլ-սում), տշնսկս էլ զավառներում ստեղծեցին մի հասուկ կազմակերպություն («Թեշքիլաթը Մախսուսե»): Հենց այս կաղմակերպություն միջոցով էլ բնաշնջում էին ժողովրդին, կողոպտում դիակները, ավերում գյուղերը, անարգում ու տանջամահ անում կսնանց (թուրքական ղինվորական դա-տարանի 1919-ի մայիսի 26-ի դատավճռից, տպված թուր-քական «Թաքվիմ-ի Վաքայի» պաշտոնական լրագրում № 3571, 1919 թ.):

«... Սպանությունները կատարվում էին Թալեաթի, Զե-մալի և էնվերի հրամաններով...» (դատարանի դատավճռից, թուրքական «Թաքվիմ-ի Վաքայի» պաշտոնական թերթ, № 3543, 1919 թ.): Այս երեք մինիստրներն էլ Թուրքիայի գինվորական դատարանի կողմից մահվան դատապարտվե-ցին:

Զինվորական դատարանում տրված վկայություններն ապացուցում են, որ Տրապիզոնի, Յողզաթի և Բողազլանի կոտորածները կաղմակերպված են եղել «Միություն և առա-ջադիմություն» կուսակցության ղեկավարության կողմից

(«Թաքվիւմ-ի Վաքայի» թերթի № 3604 համարում, 1919-ի հուլիսի 5)։

Զինվորական դատարանի արձանագրութիւնները պատուհանում են բաշխւած զինվորականներին, որոնք հաստատուած են թուրքական կառավարութեան կատարած հանցագործութիւնները (Կ. Պոլսում հրատարակվող «Թերքիմանի Հաքիքաթ» օտաթերթից 1920-ի օգոստոսի 5, թարգմանված Հայկ Կ. Ղալարլանի կողմից «The Genocidal Turk», 1968, Բելյութ, Լիբանան)։

Քեմալ բեյի դատապաշտպան, Յուզղաթի Կործող ինհան-գապետ Սաադէդին բեյը զինվորական դատարանի առաջին նիստում (1919-ի փետրվարի 5) հայտարարեց. «Այս մեղադրյալները արժանի են ներողամտութեան, քանի որ նրանք կատարել են հրամաններու Առաջին հերթին պետք է պատժել միլիտարներին, կառավարութեան բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ու նրանց մեղսակիցներին, այնուհետև անցկացնելով համապատասխան քննութիւն, պարզել նրանց ենթակա անձանց դերը («La Renaissance», Կ. Պոլիս, № 58, 1919 փետրվարի 6)...)» Այնուհետև պաշտպանը նշեց, որ «Հայերին վտարելու հրամանը հաճանութեան է արժանացել միլիտարների խորհրդում և օրինականութիւն է ստացել Սուլթանի մի կայսերական «իրադեով» («Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 6 փետրվարի 1919 թ.)։

Թուրքական զինվորական դատարանի գլխավոր դատախազ Սամի բեյը իր մեղադրական արձանագրութեան մեջ արեց հետևյալ հայտարարութիւնը. «Ժիշտ է, ամեն ոք պարտավոր է կատարել իր վերադասի հրամանը, բայց նա պետք է կշռադասի, արդյոք տրված հրամանը շի՞ հակասում օրենքին և տրդարութեանը և պե՞տք է այն կատարել, թե ոչ, ելնելով դրանից, որոշ պաշտոնյա անձինք չեն կատարել ստացված հրամանները և դեմ են դուրս եկել դրանց»։ Անկարալի վայի Մաժադ բեյը պատասխանելով Աթիֆ բեյին, որը բերել էր նրան գենոցիդի հրամանը, ասաց. «Ոչ, Աթիֆ բեյ, ես ինհանգապետ եմ, ոչ թե հանցագործ։ Ես քեզ եմ թողնում իմ պաշտոնը, ինքդ կատարիր այդ հրամանը»։

Թուրքական զինվորական դատարանի նախագահ Հայրեթ բեյն ասաց Յուզղաթի ֆինանսական դեպարտամենտի աշխու-

տակից Վեհիբ բեյին. «Սահմանադրությունն արգելում է կատարել վերադասի հրամանը, եթե այն օրինական չէ: Դուք պետք է հրաժարվեիք ձեր պաշտոնից» («Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919 թ., մարտի 28):

Թուրքական սպա Ահմեդ բեյը դատարանում ասաց. «Դիշերն ինձ արթնացրին ինչ-որ զինված մարդիկ: Նրանք ինձ հանձնեցին մի փակ ծրար, որի մեջ գտնվում էր հայերին արտաքսելու հրամանը: Քաղաքացիական մի ծառայող կրցված էր իմ հրամանները կատարելուն: Ինձ իրավունք էր վերապահվում սպանել նրան, եթե նա դեմ կանգներ իմ հրամաններին: Նույնը կարող էին անել և ինձ հետ, եթե ես չկատարեի իմ վերադասի հրամանները: Հրամանը վերջնական էր և ես, որպես զինվոր, ենթարկվեցի» («Ռենեսանս», Կ. Պոլիս, № 114, 13 ապրիլի 1919 թ.):

Թուրքական զինվորական դատարանը պարզեց, որ քաղաքացիական ծառայողները զինվորականների նման օգտագործելով համապատասխան գաղտնագրերը, փոխանցում էին հեռագրեր, գաղտնի հրամաններ և առաջադրանքներ, որոնք վերաբերում էին հայերի ոչնչացմանը: (Թուրքական «Թարգիմ-ի Վաքայի» պաշտոնական թերթ, № 3771, 1920 թ. հունվարի 13):

Անկարայում գործող 5-րդ բանակի հրամանատար Միրալի Խալիլ Ռեջայի բեյը 1919-ի փետրվարի 19-ին կայացած զինվորական դատարանի 7-րդ նիստի ժամանակ վկայություն տվեց, հայտարարելով. «Ես ստացա մի գաղտնագրված հեռագիր Կայսերիի հրամանատար գնդապետ Շեհաբեդդին բեյից: Հեռագրով նա հայտնում էր, որ Բողազյանում կստորվել են 300 հայեր: Այդ հեռագիրը հիմա Անկարայի հրամանատարի մոտ է:

Գլխավոր դատախազ—Ինչո՞ւ էր գնդապետ Շեհաբեդդին բեյը ձեզ հեռագրում այդ մասին:

Խալիլ Ռեջայի—Համաձայն գլխավոր հրամանատարի ցուցումների: Հեռագիրը ես ուղարկեցի նրան:

Նախագահ—Այսպիսով, կա՞ր հայերին վերաբերող հատուկ հրաման:

Խալիլ Ռեջայի բեյ—Այո:

Նախագահի պահանջով ընթերցվեց այդ հեռագիրը («Ռե-

նեսանս, № 69, հինգշաբթի, 20 փետրվարի 1919), 1919-ի դեկտեմբերի 8-ին Յոզեֆի Մուխթար բեյը կապվեց Կ. Պոլսի հետաքննչական հանձնաժողովի նախագահ Մաժար բեյի հետ, որպեսդի հայտնաբերի գենոցիդի մեղավորներին: Պաշտոնական փաստաթղթերից և արձանագրություններից պարզվեց, որ Յոզեֆի ժանդարմերիայի հրամանատար Թեֆիկ բեյը սպանելով 8500 հայ և յուրացնելով նրանց ողջ ունեււթւթը, տեղափոխվել է գյուղերը: Հայասնի է, որ նա իր բանդիտների հետ միասին Կում Կույու գյուղում սպանել է 600 հայ և հրկիպել է 150 սուլն: Նա հրամայել է մասնատել երեխաներին ինչպես ճտերի, դտնել թաքնված կանանց, երեխաներին, սպանել և նետել ճանապարհների վրա:

Ահա թե ինչպիսի տեղեկություն էր տալագրել «Իթթիհատ վը թերագգը» կուտակցության դեկաւար անդամների դատաւարություն մասին թուրքական «Թաթվիմ-ի Վաքայի» պաշտոնական պարբերականը 1919-ի ապրիլին:

«Վերջապես, երկար տատանումներից հետո, երեկ կեսօրին սկսվեց կուտակցության անդամների դատաւարությունը: Զինվորական դատադանին հատկացված խորշ տնայակում հավաքվել էր մի հոծ բաղմություն: Թուրք կանաչք և բարձր պաշտոնյաներ եկել էին ականատես լինելու այս դատաւարությանը, որը թուրքական մամուլը կոչում է պատմական: Այն իհարկե կլինի «պատմական», բայց իհնչ իմաստով: Առաջիմ հայասնի շէ: Մեղադրյալի ախտին հասած էին նախկին Մեծ վեպիր Սալիդ Հալիմ փաշան, սենատի նախագահ գեներալ Խալիլ բեյը, Ահմեդ Նեսիմի բեյը, Զիա Գյուք Ալթը, Միդհատ Շուքրին, Ահմեդ Շուքրին, Զավիդը, Քեմալը, Իբրահիմը, Յուսուֆ Ռիջան և Աթիֆը: Ներկաների հայացքների ներքո նրանք առես շփոթված լինեն: Նախագահը խնդրում է հաստատել իրենը ինքնությունը, այնուհետե կարդում են դատական արձանագրությունը: Արձանագրության ընթերցումից հետո ծայնը արվում է գլխավոր դատախազին: Նա խնդրում է դատարանին մեղադրյալներին դատել պաշտոնական մեղադրանքի հիման վրա, ավելացնելով, որ դա, նաև նորին մեծություն սուլթանի կամքն է. պատժել մարդասպաններին առանց կրոնական կամ ռասայական խտրա-

կանության և այսպիսով ապահովել կայսրության տարբեր տարրերի միջև փոխաձայնման հաստատումը»:

Մեղադրական արձանագրություն.

«Մենք ծանոթացանք զինվորական դատարանի գլխավոր դատախազի ելրաեացությունը, ինչպես նաև կցված արձանագրություններին և դատական ղեկուցագրերին, որոնք վերաբերում են «Միություն և առաջագիմություն» կոմիտեի նախագահ Սալիդ Հալիմ փաշայի գործի հետաքննությանը (կոմիտեն հայտնել է իր կազմալուծվելու մասին): Ուսումնասիրել ենք նաև գլխավոր խորհրդի հետևյալ անդամներին վերաբերող արձանագրությունները. Թալեաթ, Զեմալ, Իբրահիմ Շուբրի, Խալիլ, էնվեր, Ահմեդ Նեսիմի, գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շուբրի և ալգաչին շտաբի անդամներ Քեմալ (Կ. Պոլսի ներկայացուցիչ), Զիա Գյոք Ալի, ղոկտոր Նուսուհի, Քուչուկ Թալեաթ, «Թեշքիլատթը Մախսուսե» հատուկ կազմակերպության նշանակված ալգաչին շտաբի անդամներ ղոկտոր Բեհաէդդին Շաբիր, ղոկտոր Նազըմ, Աթիֆ, Իբրա, կոմիտեի վարչությանը ենթակա անդամներ, քրեական հետախույզության բաժնի նախկին ղիրեկտոր Ազիզ և տեղի նախկին հրամանատար Զալիդ»:

Այս փաստաթղթերից պարզ է դառնում, որ «Միություն և առաջագիմություն» կոմիտեն ընդհանուրի կողմից ճանաչված, հետևապես պաշտոնապես գործելու հետ միաժամանակ, գործել է որպես զաղտնի կազմակերպություն՝ ղեկավարվելով միայն բանավոր ցուցումներով:

Վկայություններ կան, որ այս կոմիտեների կորպորատիվ կազմակերպությունը մեղադրվում է մի շարք կատորածների, կոդուցուսների ու կաշառակերության մեջ և, որ այս կոմիտեի վերը նշված ալգեցիկ ղեկավարների պատասխանատվությունը հաստատված է: Եվ հանցագործությունը, որի մեջ նրանք մեղադրվում են, հաստատված է հետևյալ փաստերով.

1914-ի հուլիսին, կոմիտեի ղեկավարության նիստին հաջորդած զորահավաք հայտարարելուց անմիջապես հետո, կոմիտեի աղդեցիկ անդամներ էնվերը և Զեմալը (երկուսն էլ դատավարության ժամանակ հեռացված էին զինվորական ծառայությունից), ինչպես նաև Թալեաթը, օգտվեցին համաշխարհային պատերազմից, որը համակել էր ողջ եվրո-

պաշի ուշադրութիւնը: Նրանք փորձում էին բոնի ուժով լուծելու դեռևս անորոշ մնացած աշնայիս հարցեր, որոնք պետք է համբերատարությամբ և սրամտաբանական պահանջներինք ելնելով լուծվեին դատաբանների կողմից: Գործողության աշնայիս ընթացքին իողջնդոտելով նրանք ծանր լուծ դրեցին բնակչության վրա, իրենց դաժան գործողութիւններով առաջացնելով բաղմամբով անկարգութիւններ:

Արտաքինից ձեռացնելով, թե ծառայում են աղգային շահերին, նրանք իրականում ցանկանում էին պատերազմի սարսափների մեջ խեղդել ազգի ձայնը: Եզրայելով ստեղծված իրադրութիւնից, նրանք անցան բռնակալական գործողութիւնների և անձնական հարստութիւն կուտակելուն: Ահա թե ինչու նրանք, թակարդ լարելով, կայսրութեանը ներքաշեցին պատերազմի հորձանուտը, նախքան դա կդառնար կատարված փաստ:

Ջորաշարժերից անմիջապէս հետո նրանք սկսեցին իրենց քողարկված գործողութիւնները՝ նախատեսված դաշտին կոմիտեների համար, որպէսզի իրականացնեն իրենց մութ մտադրութիւնները: Նրանք կազմակերպեցին «Թեղքիւթը Մախսուսե» (Հատուկ կազմակերպութիւն), որտեղ ընդգրկված էին բանտից ազատված հանցագործներ: Մրանք էլ ստեղծեցին ամբողջականութեան կենտրոնը՝ հատուկ հրահանգներով և գործունեութեամբ:

Այս կազմակերպութիւնը ղեկավարում էին Լեւոն Քելլը՝ քրեական հետախուզութեան դիրեկտորը, Ալիքիը և զոհար նստը՝ բնիք, իսկ Կ. Պոլսի ղինվորական նահանգապետ Ջափիդ բնիք վազնրացնում և իրականացնում էր նրանց որոշումները: Մեծ դումարներ էին հատկացվում գործակալներին և իրենց ծառայութեանը կցված մարդկանց՝ նրանց գործողելով երկրի տարբեր շրջաններ:

Դեհտար Բեհաէդդին Շաքիրը «Միութեան» կուտակութեան ղեկավարներին տվեց ծածկագրերի բանալին, նրանց տրամադրեց մեծ քանակութեամբ մեքենաներ, փող և ոչնչացման միջոցներ: Այսպիսով, գաղտնի պայմանավորվածութեան համաձայն նա կատարում էր «Միութեան և առաջադիմութիւն» կոմիտեի ղեկավարներին կամքը:

Այս կոմիտեի կողմից գաղառներն ուղարկված անդամ-

ներից մի քանիսը՝ իրենց ղեկավարների հրահանգներին համապատասխան կազմակերպեցին ջարդեր և կողոպուտներ, զոգոթյուններ, հրդեհում էին տները, տեղի բնակչությունը... Ընկալելով տանջանքների նման գործողություններից ամենից շատ տուժեցին հայերը, բայց քիչ չէին նաև թուրք զոհերը:

Տարվող հետաքննությունից բխող կարևոր փաստն այն է, որ հայերին տարբեր ժամանակներում տարբեր տեղեր քշելու ժամանակ կատարված հանցագործությունները մեկուտացված փաստեր չեն: Վերը նշված անձանցից բազկացած մի կենտրոնացված ուժ նախօրոք կշռադատել է անելիքը և ի կատար ածել այն գաղտնի հրամաններով կամ բանավոր հրահանգներով Բեհադդին Շաքիրն ուղևորվեց էրզրում ղեկավարելու տրեւիլյան վիլայեթների գինված ուժերը, Ռիզա բեյը զնաց հրապիւղունի կողմի շրջանները, Իսկ Ազիզ, Աթիֆ և Նազըմ բնիքը գործում էին Կ. Պոլսում: Տեղի հրամանատար Ջամիլ բեյին վստահված էր ի կատար ածելու վերջիններիս կողմից բնդունած որոշումները:

Խալիլի, Նազըմի, Աթիֆի և Ալիլի կողմից ստորագրված N 50 գրությունը ուղղված Միդհատ Շուքրի բեյին, հաստատում է, որ էնվերի հարեդրայր Խալիլը նույնպես «Թեշքիլաթը Մախսուսեի» անդամ էր: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ այդ կազմակերպությունը կապված էր «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հետ: Նույն Խալիլ բեյը N 67 հետագիրը (ուղղված Իզմիդի նահանգապետին), վկայում է, որ վարձել էին բանդաների ղեկավարներ և բանտերից դուրս բերված հանցագործներ: Նույն Խալիլ բեյի կողմից 1914-ի ապրիլի 16 ամսաթվի տակ գրված N 68 թեշքերեում, ուղղված ռազմական մինիստրին, նշվում է, որ «Թեշքիլաթը Մախսուսեին» ղենը և զինամթերք է ստացել նման փաստաթղթերի կարելի է հանդիպել այս կազմակերպության նաև այդ արձանագրություններում. բայց և այնպես հետաքննությունը ընկալեցում պարզվեց նաև, որ այս հասույթ կազմակերպությանը պատկանող փաստաթղթերի մի կարևոր մասը և էնվերմենտի կոմիտեի բոլոր փաստաթղթերը պաշտպան էին: Ներքին գործերի մինիստրության թեշքերեի (սերիա 31) կետերը բովանդակությունից, ինչպես նաև վստահելի ջոպ-

մունքներից կարելի է եզրակացնել, որ կարևոր փաստաթղթեր և նամակներ պարունակող թղթապանակները կազմակերպությունից տարել է քրեական հետախուզության նախկին պետ Ադիգ բեյը Թալեաթի հրաժարական ապրիլից ոչ շատ առաջ: Պաշտոնը թողնելուց հետո Ադիգ բեյը չվերադարձրեց այդ թղթապանակները:

Կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շուքրի բեյի 1914-ի օգոստոսի 17-ի ծանուցագրում (էրզրումի գլխավոր նահանգապետի միջոցով ուղարկված Բեհաէդդին Շաքիր բեյին) ասված է, որ «ուղղմական գործողությունները պահանջված են եղել պատերազմի սկսվելուց շատ առաջ և որ դա եղել է կոմիտեի նպատակն ու ցանկությունը»: Այն փաստը, որ Դիարբեքիրում կատարված կոտորածներն ու գաղանթությունները տեղի են ունեցել Թալեաթի փաշայի ղրդմամբ, ապացուցում է Զուրի նահանգապետին ուղղված մի գաղտնագրված հեռագիր. «Այի Սուլայ բեյը Թալեաթին», նրանում բնարկվում էր Դիարբեքիրի մալիին, իր համհարդին և կոմիտար Մեմդուհին մահմանի պատապառտելու անհրաժեշտությունը: Այս հեռագրի վրա դրվեց, «պահպանել» մտկադրությունը և մի կողմ դրվեց, ներքին գործերի մինիստրի պաղատի շտաբի պետ Իհսան բեյը պնդում է, որ իր Քիլիսի կալմուկամ եղած ժամանակ Արդույ Ահմադ նուրին Կ. Պոլսից Հալեպ ուղարկվելուց հետո հաշտարարել է, որ աքսորումների նպատակը եղել է բնակչության ոչնչացումը: Նա ավելացրեց, «կո կապ էի պահպանում Թալեաթի բեյի հետ: Կոտորածների հրամանները ես նրանից ստանում էի անձամբ: Դրանում էր կայանում երկրի փրկությունը»:

«... Խորպուտ միլիալեթի գլխավոր նահանգապետը հայտնում է, որ ռանտպարհները լիքն են կանանց և երեխաների դիակներով և ինքը ի միճակի չէ թողել դրանց (սերիա 8, փաստաթուղթ 8)»: Փախստական Թալեաթին վերաբերող թղթապանակի այս հեռագիրը պահվում է պառլամենտի հինգերորդ դեպարտամենտում և այն փաստը, որ Զուրի նշված նահանգապետի ուղարկած հեռագիրը պետք է պահպանվեր և ոչնչացվեր, հաստատվում է վերը ասվածին վերաբերող հեռագրում:

Ահա «Ենչքիլաթը Մախսուսեի» էրզրումի բաժանմունքի նա-

խաղաճ ԲԼՀԱԷդդին Շաքիր բեյի խարպուտի վիճակի մի գլխավոր նահանգապետ Սաբիթ բեյին ուղղած հեռագրից մի հատված (ֆոտոպատճեն)։ «Ոչնչացված և արգելոք հայերը, որոնք նախկինում հեռացվեցին այնտեղից։ Արդյոք այն վտանգավոր անհատները, որոնց վտարման մասին հայտնել ես, ոչնչացված են, թե՞ պարզապես արքայապետի Եղբայրս հայտնի ինձ ճշգրտություն»։ Այս փաստաթուղթը հաստատում է նազըմ բեյի կապը կոմիտեի հետ։ Այդ ժամանակ նա աշխատում էր որպես խարպուտի «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի տեսուչ։ Ներկայումս փախստական է։

Ահա մի այլ հեռագիր Սամսունում պատասխանատու քարտուղար Ռուշդիի կողմից՝ ուղղված կոմիտեի ալիպային շտաբին։ Միդհաս Շուքրի բեյն այն ներկայացրել է 1914-ի դեկտեմբերի 16-ին դոկտոր Նազըմի քննարկմանը, որը գլխավորում էր «Թեշքիլաթը Մախսուսեն»։ Հեռագիրը հայտնում է հասցեատիրոջը, որ «Թուֆան աղայի գլխավորություն» 55 հոգուց բաղկացած 5-րդ բանդան ավտոմեքենաներով դուրս է եկել։ Այն նկարագրում է «Թեշքիլաթը Մախսուսեն» և կոմիտեի դործունեությունը, որոնք պատասխանատու են եղել այդ բանդաների ստեղծման համար»։

Զորահավաքի սկզբում լուրեր էին տարածվել, թե այդ բանդաները պետք է մասնակցեին պատերազմին։ Ալիպես աշխատում էին համոզել ղեկավարված ժողովրդին։ Այնուամենայնիվ, փաստաթղթերը և ապացույցները ցույց են տալիս, որ բանդաները վաճճված են եղել ուղանալու և ոչնչացնելու տեղափոխվող բնակիչներին։

Որ սպանությունները կատարվել են Թալեաթ, Զեմալ և էնվեր բեյերի կողմից, նրանց ցուցումով ու համաձայնությամբ, ապացուցում է մի ծածկադրված հեռագիր, որը 1915-ի հուլիսի 11-ին Թալեաթ բեյն ուղարկել է Դիարբեքրի, խարպուտի, Ուրֆայի և Զորի վալիներին ու մյութեսարիֆներին ճանապարհներին մնացած դիակները փոսերը, լճերն ու գետերը զցելու փոխարեն, թաղելու մասին։ Հրամանը նաև պարտավորեցնում էր այրել այն անձնական իրերը, որոնք մնացել են ճանապարհին։ Մի ուրիշ հեռագիր շտապ և անձամբ նշումով, ուղարկված 1915-ի հուլիսի 1-ին 5-րդ բանակի հրամանատար Զեմալ բեյի (փաշայի) կողմից

Դիարբեքիրի վալիին, նշում էր, որ դիակները, հավանական է, որ եղել են ասպտամբություն ժամանակ սպանված հայեր: Զեմալ բեյը գրում է, որ անհրաժեշտ է բոլոր դիակներն անհապաղ թաղել և չթողնել ոչ մի դիակ դուրս: 1915-ի հուլիսի 3-ին Զեմալ բեյին ուղղված պատասխան ծածկագրված հեռագրում, որը կրում էր «անձամբ» նշումը, ասվում է. «Եվրոպա շատ քիչ է մոտենում մեր վիլայեթին. հավանական է հոսանքով եկող դիակները էրզրումի և Խարպուտի վիլայեթներից են: Այստեղ մեռնողներին զցում են խուլ ու խոր անձուլները կամ ավելի հաճախ ալրում: Հաղվադեպ է անհրաժեշտություն լինում գրանք թաղել: Զոբի նախկին նահանգապետ Ալի Ֆուադ բեյը տեղեկություն է տալիս այն հայերի ճակատագրի մասին, որոնք նա վերով բերվել են այս շրջանը: Նա տասն է, որ այդ տեղեկությունն ինքը ստացել է Ազուսի բեյից, «Չասֆիր—էվբիար» լրագրի նախկին ավանդատուից և Հալեպի Միլլի գործակալության նախկին հեռագրային խմբագրից, երբ նա ասում էր Զոբի նահանգապետին. «Հաղորդում են, որ դուք ոչնչացրել եք 10.000 հայ»: Վերջինս պատասխանել է. «Ես ունեմ իմ հպարտությունը և չեմ բավարարվում 10. 000-ով, պետք է ավելացնել»:

Խարպուտի գլխավոր նահանգապետի ծածկագրված հեռագրով Մալաթիայի վոյեմականությանը ուղարկված հրամանում ասվում էր. «Զնայած հաճախակի հրամաններին, տեղեկացվում ենք, որ բազմաթիվ դիակներ մնում են ճանապարհներին: Նման վիճակից ծագող տհաճությունները ոչընչով չպետք է բացատրվեն և ներքին գործերի մինիստրը տեղեկացրել է, որ նրանք, ովքեր չեն ենթարկվում, դաժանորեն կպատժվեն: Ձեր շրջանում գտնված բոլոր դիակների թաղումը ապահովելու համար այդտեղ պետք է ուղարկվեն անհրաժեշտ թվով ժանդարմներ և պաշտոնյաներ»:

1915-ի սեպտեմբերի 15-ին ներքին գործերի մինիստրին ուղղված ծածկագրված հեռագիրը հայտնում էր, որ Դիարբեքիրից վտարված հայերի թիվը հասնում է 120. 000-ի: Այս տեղեկությունը բավարար կերպով ցույց է տալիս դեպքերի կարևորությունը և ծավալը: Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամալի ստորագրած մի հեռագրում ասվում է,

որ «յուրաքանչյուր մահմեդական ով կփորձի պաշտպանել հայի, կկախվի իր տան առաջ և տունն էլ կհրդեհվի»։ Այս-
տեղից պարզ է դառնում, թե ինչու, այս շրջանի մահմեդա-
կանները չկարողացան կանխել գաղանուխյունները։

Տրապիզոնի նախկին ներկայացուցիչ Հաֆիզ Մահմեդ
բեյի վկայությունը մանրամասներ է պարունակում այն մա-
սին, թե ինչպես նստեցնելով փոքր նավակներ, հայերին
հեռացնում էին Սև ծովի ափերից։ Նա նաև նշում է, որ
իմանալով այս ողբերգությունների մասին Թալեաթ բեյը
ոչինչ չձեռնարկեց գլխավոր նահանգապետ Զեմալ Աղմիի
դեմ, մի փաստ, որն ապացուցում է Թալեաթ բեյի մեղքը։

Էրզրումի վալի Մյունիր բեյի 1918-ի ղեկավարների 14-ին
ուղարկված մի ծածկագրված հեռագիր հաստատում է, որ
«հարուստ հայերի էրզրումից քվի ուղարկված մի քարավան,
հախառուկ նախկին գլխավոր նահանգապետ Թահսին բեյի
կամքի, ոչնչացվել և կողոպտվել է Դերսիմի բնակիչների և
«Միություն և առաջադիմություն» կենտրոնական կոմիտեի
անդամ Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կաղմակերպած բանդաների
կողմից»։

Զեմալ Ասսաֆ բեյի գրավոր վկայությունը նկարագրում
է արսուրյանների մի մասի կոտորումը քուրդ Ալոյի բանդայի
կողմից։ Այս բանդան Քենդիրիում հիմնել էր նախկին վա-
ճառական Զեմալ Օգուզ բեյը։

Կաստեմունի վիլայեթի գլխավոր նահանգապետ Թեշվիզ
փաշան հայտարարել է, որ ինքը Բեհաէդդին Շաքիր բեյից
տեսել է մի ծածկագիր-հեռագիր, որում քննարկվել է ար-
սուրյանների և այդ վիլայեթում «Միություն և առաջադիմու-
թյուն» կոմիտեի սլառասխանատու քարատուղար Հասան Ֆեհ-
մի Էֆենդիի կատարած հանցագործությունների բացահայտ-
ման հարցը։ Կուսակցական մի ժողովում նա խնդրագիր է
տվել նախագահ Թալեաթ բեյին, որում հաղորդել է հայերի
հանդեպ կատարված գաղանուխյունների մասին և խնդրել է
հետաքննել ինչպես բոլոր պատասխանատու քարտուղարնե-
րին, այնպես էլ Թեշվիզին, Զեմալ Աղմիին, Սաբիթին, Մահմա-
մեդին, Աթիֆին և բանաստեղծ Բերահիմ բեյին։ Թալեաթ
բեյը խնդրագրի մի անկյունում արել է «պահպանել» նշումը։
Սմիրնայի (Իզմիրի) մարզական ազումբում նա ստել է.

«Այստեղ գտնվողներին ևս ես նույն բախտին կարժանաց-
նեի»: Սմիրնայի ներկայացուցիչ Իհսան Ունիդ էֆենդին
հայտարարել է, որ այդ վայրագությունների գրգռողներն են
եղել զոկտոր Նազրմը և նրա համախոհները: Ըստ ՎԼՀԻՐ
փաշայի հայտարարության, հայերի սպանությունների և
կոտորածների ակունքը պետք է որոնել «Միություն և առա-
ջադիմություն» կոմիտեի ազգային շտաբի սրահումներում:

3-րդ բանակի շրջանում Բեհաէդդին Շաքիր բեյը վարձել
է մարդասպանների և գլխավորել նրանց զորձանությունը:
Ղեկավարները կատարել են նրանք ավաժ բոլոր նրաման-
ները և առաջադրանքները: Նու եղել է բոլոր խարդավանե-
րների, արհավիրքների ու մութ զորձերի հեղինակը: «Առա-
ջինը նախապատրաստում էր արշավանալ ձեռքերով ու աչքե-
րով ժանդարմների, մինչդեռ մյուսները աշխատում էին
կախադանից փախած իրենց զինակիցների հետ...»: Այս
հայտարարությունները դառավճիռ են հանդիսանում շուր-
վոր խորհրդի և ազգային շտաբի անդամների համար:

Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կենսագրության մեջ կարդում ենք.
ձեվել է Կ. Պոլսում, որտեղ ավարտել է բժշկական դիմվորական
ուսումնարանը: Աշխատել է Փարիզի հիվանդանոցներից մեկում,
այնուհետև, 1908-ից հետո, Կ. Պոլսի բժշկական ֆակուլտետի պրո-
ֆեսոր: Իրրինադի էնտոմի անդամ է դարձել բալկանյան սլաւո-
ւազմներից հետո: Սենսացիոներ հատուկ շնչում են, որ բեյն հա-
մինխտը չէր նշանակվել, բայց կուսակցության վերահսկողի մեջ
ունեւ «հակայանդան ազդեցություն» և հանդիսացավ հայերի «սե-
ղանակման ու ոչնչացման գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը».
«Նա Թալեարի, էնվերի և դ-ր Նազրմի աջ ձեռն էր»: Կ. Պոլսի
դիմվորական ըստառանում ապացուցվեց, որ հա բաններից
տրնակված Բեհական հանցագործներից հատուկ ջոկատներ ստեղ-
ծելու հեղինակներից մեկն էր: Բացի այդ, ականատեսներ վիա-
յություններ տվեցին այն մասին, որ հա Տրապիզոնում լուսնախ-
րել է հիվանդանոցների հիվանդ հայերին:

Սուլեյման Նազրմ բեյին վերաբերող փաստաթղթերի
7-րդ էջում ասվում է, որ ճանապարհվելով Բաղդադից, երբ
նա հասնում է Դիարբեքիրի սահմաններին, ստիպված է լի-
ւինում փակել քիթը փտող զիակաների գարշահոտությունից:
Կոնիայի վիլայեթի գլխավոր նահանգապետ Զելալ բեյին

վերաբերող փաստաթղթերի 7-րդ էջում ասվում է՝ բանակի հրամանատար Զեմալ փաշան հարցում է արել Հալեպ իմանալու Թալեաթ բեյի կարծիքը հայկական հարցի վերաբերյալ։ Վերջինս իր պատասխանում ընդգծել է կարծիքների այն տարբերությունը, որ եղել է իր և կառավարության կենտրոնական ապարատի միջև։ Զեմալ բեյը սլաշտպանել է Կոնիայի հայերին։ Երբ Զեմալ բեյը Կ. Պոլսում հայտնեց Թալեաթին և Նազրմին իր միտքը աքսորի թերությունների մասին, վերջիններս ասացին, որ իրենք համոզված են եղել տվյալ գործի անհրաժեշտության և օգտակարության մեջ։ Դոկտոր Նազրմ բեյը նույնիսկ ասաց, թե այդ ձեռնարկը կլուծեր Արևելքի հարցը։ Ինչ վերաբերում է ժաիրի էֆենդուն, նա ասաց, որ շնայած իր ջանքերին, իրեն չհաջողվեց դեմ կանգնել այդ որոշմանը։ Հետաքննության հանձնաժողովի նախագահ Համիդ բեյի հայտարարությունները վերաբերում են Անգորայի նախկին գլխավոր նահանգապետ Մաժար բեյին (իրեղեն ապացույցներ, էջ 17), որը հեռացել էր պաշտոնից աքսորի և սպանությունների վերաբերյալ հրամանները չկատարելու համար։ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը էրզրումից մի ծածկագրված հեռագիր ուղարկեց Ադալիայի նահանգապետին, որում հայտնում էր, թե ինչ է անում հիմա, երբ բոլոր հայերը էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Սըվասի և Տրապիզոնի շրջաններից աքսորվել են Մոսուլ և Զոր։ Ադալիայի նախկին նահանգապետ Սաբուր բեյը հայտնում է, որ այդ հեռագրի մի օրինակը նա ուղարկել է Թալեաթ բեյին, բայց պատասխան չի ստացել։ Բեհաէդդին Շաքիր բեյի ծածկագրված հեռագրի պատասխանը վերածանվել է ի հայտ է գալիս «Թեշքիաթը Մախսուսե» թղթապանակներում։ Գրության ետևի կողմում գրված են հետևյալ բառերը. «Քանի որ այստեղ այլևս անելիք չկա, անմիջապես մեկնեցեք Տրապիզոն ստանալու մի ավելի կարևոր առաջադրանք, քան Արդվինի գործն էր։ Հակոբ բեյը, որը շուտով կմեկնի այստեղից, կտա անհրաժեշտ բացատրություններ և առաջադրանքներ»։

Ստորև բերում ենք մի օրինակ, թե ինչպես էին երիտթուրքական հանցագործությունների մասին տեղերը հղված հարցումներին պատասխանում նահանգային իշխանությունները։

ՆԵՐՖԻՆ գործերի մինիստրին

Գաղտնի

Ձերդ գերազանցութիւն

Ի հաւելումն իմ № 184 հեռագրի, թվագրված 1919-ի մարտի 25:

Փնտրելուց հետո մենք գտանք հեռագրեր: Կից ուղարկում ենք Ձեզ հեռագրերի վավերացված պատճենները: Մենք հաղորդում ենք Ձեզ, որ այլևս նոր հեռագրեր չենք գտել: Ձեր իրավունքն է մեզ հրամայել:

1919-ի մարտի 27

Կոնիայի գործող գեներալ-նահանգապետ

Կնիք գանձապահ

Հատուկ գրասենյակի գիրեկցիային

1919 մարտի 31

Օսմանյան երրորդ բանակի շտաբից հրամանատար Մահմուդ Քյամիլ փաշայի հղած շրջաբերականն է հասցեայւրված իր տնօրինութեանը ենթակա Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Սըվասի, Վանի և Դիարբեքիւրի նահանգների գեներալ նահանգապետներին այն մասին, որ յուրաքանչյուր մահմեդական պետք է մահապատժի ենթարկվի տեղում, եթե իր տանը պատուարի որևէ հայի Այս շրջաբերականը որպէս փաստաթուղթ հիշատակվել էր թուրքական դինվորական դատարանում (տես թուրքական պաշտոնական «Թաքվիմ-ի Վաքայի», № 3540, էջ 7):

1919-ի ապրիլի 2-ին Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստրը Ջեմալ բեյը հեռագրով (№ 5083) հաղորդում էր թուրքական դինվորական դատարանի գլխավոր դատախազին, որ մի պաշտոնատար անձ հատկապես նշանակվել է 1915-ի մայիսից մինչև 1917-ի ապրիլի վերջը հայերի տեղահանութեան մասին հետադրերը ընտրելու և վերհանելու համար: Նա հաղորդում էր, որ ինքը Անկարայի գեներալ նահանգապետից ստացել է քառասուներկու հեռագրեր, ինչպէս նաև Կոնիայի նահանգապետութեանից այլ հեռագրերի պատճեններ, որոնք ուղարկում է նրան: Ներքին գործերի մինիստրը խոստանում

۱۷۱
 خلافت اقصیٰ
 اقصیٰ مدبر

۱- سید را سیدم کردند و اندک عفو
 دادند و قتل او را عفو نمودند
 و در کتبه هم زن نامه و بیع و غیره
 در آن سیدان آمده است
 و در سید را عفو دادند و سید را
 عفو دادند و سید را عفو دادند
 و سید را عفو دادند و سید را
 عفو دادند و سید را عفو دادند

محمود بن عبد الله
الملك الناصر

dated July 10, 1915, from Tortum, head-
quarter of the Third Ottoman Army, signed
by Mahmut Kamil Pasha, Commander in
chief of the Third Army ordering the
Governors-General of six provinces under
his ^{Military} jurisdiction: Trebizond, Erzerum,
Bitlis, Sivas, Van and Diarbekir, to
execute in front of his house every and
each Moslem, who would hide Armenians
in his house.

The circular of Mahmut Kâmil Pasha is quoted in the files of the Turkish Court Martial, see: in Turkish Official Gazette "Takvim-i Vakayi". No 3540, page 7, column 1 and 2, lines 11-21

Այս վավերագրերն ընթերցվել էին դինվորական դատաւ-
րանում Յոզգաթի շրջանում, Անկարայում կատարված շա-
րագործությունների մեղավորներին և նրանց գործակիցներին
դատապարտելիս (նյութերը տպվել էին «Թաքվիմ-ի Վադա-
ի» ամսաթերթում, № 3617, 1919 ապրիլ)։

مسائل و اقدام حقوقی

[illegible]

مجلس

۱. محمد بن یحییٰ بن علی بن ابی طالب

— 10 —

Photocopy
of the original of the
ciphered telegram

dated Erzerum April 21, 1915 by Dr. Behaeddin Shakir Bey, President of the Special Organization and Chairman of Three member Executive Committee for genocide. The telegram had been despatched to Sabit Bey, Governor-General of Mamuret-ul-Aziz to be remitted to Nazim Bey of Resné, Responsible Delegate of Union and Progress in Mamuret-ul-Aziz, sentenced to 15 years of hard labor.

The photocopy represents:

Decoding of the ciphered telegram, and the figures each composed of four digits under the corresponding term or syllable. The author is asking for information about the extermination of Armenians deported from Mamuret-Ul-Aziz.

Մամուրեթ ուլ-Ազիզի նահանգում կատարված գեոնոցիդի հեղինակների ու նրանց գործակիցների դատավարության («Բաբվիմ-ի Վաբայի» № 3771, 1920 հունվար, էջ 48—49) արձանագրության ֆոտոպատճենը:

պարսեց ի բացակայութիւն Ջեմալ Ալմի բեյին¹, Տրապիզոնի գլխավոր նահանգապետ, որը կազմել էր «Թաշքիլաթի Մախսուսե» բանդաները, ազատելով բանտերից քրեական հանցագործներին՝ սպանելու համար հայ կանանց ու երեխաներին, տվել էր հատուկ հրամաններ հայ տեղահանվածներին կոտորելու վերաբերյալ:

Թուրքական զինվորական դատարանը մահվան դատապատեց ի բացակայութիւն 1920-ի հունվարի 13-ին դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիր բեյին², «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնի անդամ, «Թաշքիլաթի Մախսուսե» (հատուկ կազմակերպութիւն, որի անդամներն էին հայ կանանց ու երեխաներին սպանելու նպատակով բանտերից ազատ արձակված քրեական հանցագործները), ինչպես նաև գենոցիդի իրականացման համար ստեղծված եռյակ կոմիտեի նախագահ:

1915-ի ապրիլի 21-ին Բեհաէդդին Շաքիրը հետադրով հանձնարարում էր Մամուրեթ ուլ-Ազիզի նահանգապետ Սաբիթ բեյին «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան այդ նահանգի պատասխանատու քարտուղար Ռեհանի նազըմ բեյից տեղեկանալ և իրեն հաղորդել Մամուրեթ ուլ-Ազիզից տեղահանված հայերի ոչնչացման մասին:

Ստամբուլի զինվորական դատարանում հրապարակվեց ականատեսի հետեւյալ վկայութիւնը. 1918-ի դեկտեմբերի 1-ին Յողգաթից ոմն Մուհտերի Ռիֆասադ գրում էր Կ. Պոլիս, ներքին գործերի մինիստրին Յողգաթի ժանդարմերիայի նախկին պետ Թեֆիկ բեյի հակահայկական խժոժութիւնների, կանանց ու աղջիկների բռնաբարութիւնների և բացահայտ կոդոպուտի մասին: Նամակագիրը պատմում էր հանցագործներից կազմված շէթեների խմբերի ու նրանց կատարած շփոթների մասին:

Ժանդարմերիայի պետը սեփական սրով էր տեղումահատում գերի հայերին՝ կանանց ու աղջիկներին: Ականատեսը շարունակում է. «Ակ-Դադ-Մադենին ու Բողազլյանին պատկանող բաղնաթիւղ հուլիական գյուղերի տներն ու բնակչութեանը կրակ տալուց հետո այս հրեշք գնաց դեպի Տերզիլի

1 1922-ին սպանվեց Բեռլինում հայ վրիժառուների ձեռքով:

2 1922-ին սպանվեց Բեռլինում հայ վրիժառուների ձեռքով:

Րեյնյի Դիւան Հրէ Երբ

248 ԿԱԿԱՆ ՏԻԶ ԵՐԵՅԻ

ԴՆԵՆ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ

ՎԵՐԵՆ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ

ՄԵՄՈՐԱՆ ԵՐԿՐԱՆ ԵՐԿՐԱՆ

ՆԻՍԱՆ ԿԱԿԱՆ ՏԻԶ ԵՐԵՅԻ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ

ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ

Photocopy

ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ

ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ ԵՐԿՐԱ ՎԵՐԵՆԵ

Genocide in the province of Mamuret-

Maaziz.

In Turkish Official Gazette

"Salname-i Vahayi", No 3771, January 1920, pages 43-49.

The Turkish Court Martial sentenced to death in absentia on January 13, 1920, Dr. Behaeddin Shakir Bey, a member of the Central Committee of Union and Progress Party in power, President of "Teshkilat-ı Mahsoose", Special Organization composed of criminals released from jail to massacre Armenian women and children, and also Chairman of Three-member Executive Committee for genocide.

See Text in modern Turkish transcription: page

See: English translation: page

և Տեհատի գյուղերը: Այս գյուղերի հայերը գլխահակ շրջապատել էին նրան, աղաչում էին. «Խփիր մեզ,— ասում էին նրանք,— բայց աղատիր կանանց ու երեխաներին, խնայիր նրանց»: Այս բառերը լսելով նա անխղճորեն կոտորում էր նրանց բոլորին: Հարեան մահամեղական գյուղերի բնակչությունը մի պատվիրակություն է ուղարկում Թեֆիկ բեյի մոտ,

խնդրելով շսպանել կանանց ու հրեխաներին: Նամակագիրը ամփոփում էր հետևյալ ձևով. «Անհնաքին է կազմել Բեֆիկ բեյի կատարած հանցանքների, կոտորածների ցուցակը, որ կատարել էր նա կամ նրա հրամանով»: Բեֆիկ բեյը հռչակվում էր արյան ծարավի հրեշ: Նամակագիրը ներքին դործերի մինիստրությունից սլահանջում էր միջոցներ ձեռք առնել հանցագործին ըստ արժանվույն դատապարտելու համար:

Հատուցնություն կատարելու համար 1918-ի դեկտեմբերին Յոզագաթ ուղարկված հանձնաժողովը (6 հոգի, ղեկավար Օսման Նուրի) հաղորդում էր Կ. Պոլսի՝ հայկական կոտորածները հետաքննող կոմիտեի նախագահ: Մաժհար բեյին այն մասին, որ սանջակի ժանդարմերիայի պետ խուլուսի էֆենդին ինքն էր իրականացրել հայերի զանգվածային կոտորուտը, յուրացրել նրանց ոսկեդեմքն ու ունեցվածքը: Հաղորդվում էր նաև, որ ժանդարմերիայի պետն անձամբ ինքն էր կազմակերպել բանդաներ՝ կազմված քրեական հանցագործներից ու դասալիքներից և նրանց միջոցով էր իրականացնում կոտորածիչ հարձակումները հայերի վրա: Այս խուլուսի էֆենդին աղտաաւերկվել էր ընդամենը երկու ամիս ժամանակով: Փաստաթուղթը կազմվել էր Յոզագաթում 1918-ի դեկտեմբերի 8-ին, հասցեատիրոջն էր հանձնվել 1918-ի դեկտեմբերի 28-ին: 1918-ի դեկտեմբերի 24-ին քաղաքացիական տեսուչը պատասխանելով մի այլ տեսուչի՝ էմին բեյի հարցումին Բողազլյանի հայերի աքսորի մասին, պրում էր, որ կոտորածները կատարվել էին Բողազլյանի կայմակամ Քեմալ բեյի հրամանով: Նա հաղորդում էր, որ դեռ 1917-ի մայիսին հայոց կոտորածների հետաքննության ժամանակ հաստատվել էր, որ Քեմալ բեյը զբաղվել է բռնաբարություններով և կոլտպուտներով: Մարդիկ դատավոր Հասան Ֆեհմին 1918-ի դեկտեմբերի 16-ի իր գրավոր հայտարարության մեջ ասացուցում էր, որ Դեր Զորի նախկին մութեսափ Զեքի բեյն անձամբ էր հետապնդում հայ կանանց, զլխավորում նրանց ոչնչացման դործը:

1919-ի փետրվարի 10-ին Յոզագաթից մյուսթեսարիֆը պատասխանելով Կ. Պոլսի գինվորական դատարանի նախագահի 1919-ի փետրվարի 2-ի № 2851 հարցումին, հաղորդում էր հետևյալը. 1915-ի մայիսի 15-ին նախկին նահանգապետ

Մուհաէդդին փաշայի հրամանով նոր կազմակերպության՝ «Թեշքիլաթը Գեդիդայի» մեջ հավաքել էին 65 հանցագործներին՝ գողերի, բանդիտների, մարդասպանների, նախապես դրանց աղատելով բանտերից: Սրանց կենտրոնն էր Չորումը: Իթթիհադի Անկարայի պատասխանատու քարտուղարը՝ Նեջաթի բեյը երկու անգամ եկել էր Յողգաթ. առաջին անգամ հայերի տեղահանության նախօրյակին, երկրորդ անգամ՝ տեղահանության պահին: Նա այդտեղից ծպտյալ գնացել էր Չորում, հետո գիշերով վերադարձել: Այս ամենը պատասխան բացատրության մեջ հաստատված էր ոստիկանության գրառումներով: Հետո, ըստ նախկին դատավոր Ռեմզի բեյի հայտարարության, նա ետ էր գնացել: Նեջաթի բեյը հեռագրով կապվել էր Սըվասի կուսակցական պատասխանատու Գանի բեյի հետ, նրան հայտնել տեղահանված հայերի քարավանի շարժման ժամանակի և ուղերթի մասին: Այս բանը հաստատվել էր հեռագրի դեպարտամենտի արխիվի նյութերով: Փաստաթղթերով հաստատվում էր, որ մյութեսարիֆ Զեմալ բեյն իր իսկ խոստովանությամբ հանվել էր աշխատանքից Նեջաթի բեյի «անլեգալ և ոչ պաշտոնական գործողություններին» մասնակցելուց հրաժարվելու համար: Նեջաթի բեյը փորձել էր համոզել Զեմալ բեյին, թե հայերին արմատախիլ անելը հայրենասիրական գործ է, թե յուրաքանչյուրի պարտքն է կատարել ներքին գործերի մինիստրի հրամանը ճշտորեն:

Սըվասի բանտից ազատվել էր հայտնի բանդիտ Մահիր բեյը և 123 այլ հանցագործներ իբր ռազմաճակատ ուղարկվելու համար: Իրականում նրանց կազմակերպել էր «Թաշքիլաթը Մախսուսե» գաղտնի կազմակերպությունը հայ կանանց և երեխաներին ոչնչացնելու համար: Վերը հիշատակված Մահիր բեյը մարդասպանության համար 15 տարվա բանտարկության էր դատապարտվել 1912-ի հունիսի 26-ին, և փաստորեն երկու տարի ինն ամիս անց ազատ էր արձակվել մարդ սպանելու առաքելությամբ: Այս մարդասպանի առաջին զոհերից մեկը դարձավ էրզինջանի հոգևորական Մկր. Սահակ Օդաբաշյանը, որը տեղահանվելուց հետո անցնում էր Սըվասով և սպանվեց 1915-ի դեկտեմբերի 18-ին: Այս խնդրի

շուրջը երկար ու բարակ դրաճրություններ էին փոխանակվել պատերազմի հանձնաշորճներին հասող զինվորական դատարանի և Սըվասի իշխանությունների միջև։ Պետական մեղադրողն ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրում էր փաստաթղթերը, հարցումներ անում, փորձում հասու լինել խսկությանը, գտնել թաքնված մեղավոր անձանց։ Մասնավորապես փնտրում էին Սըվասի ժանդարմերիայի նախկին պետ կապիտան Քեմալ էֆենդիին։

Ռես-ուլ-Այնում շեշենների մի ջոկատ էին ստեղծել տեղափոխված հայերի քարավանները հարձակումներից պաշտպանելու պատգովակով։ Հետաքննությունը ցույց տվեց, որ հենց այդ ջոկատն էր կազմակերպում հայերի ալան-թալանը։ Բանդիտների այդ խմբի գլուխ կառգված էր Ասլան բեյը։

Մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Մամուրեթ ուլ-Ազիզ վիլայեթի Մալաթիա սանջակի Բեհեսնի կազայի կայմակամ էդհեմ Կադրի բեյը կազմակերպել էր 5 հազար հայերի սպանությունը։ Այս ոճրագործն աճուրդով վաճառքի էր հանել 400 տուն, 128 խանութ, ստացված գումարը գրուպանել։ Նա սեփականացրել էր հարյուրավոր գլուխ անասուն, վաճառում էր կողոպտված գյուղատնտեսական մթերքները։ Ներքին գործերի մինիստրության հեռագրի մեջ (հղված Կ. Պոլսից Դիարբեքիր 1915-ի դեկտեմբերի 31) նա մեղադրվում էր այն բանում, որ չէր աղաճովել բռնագլուխված ունեցվածքի նկատմամբ պետական շահերի պաշտպանությունը։

Էրզրումի հինգ հարյուր ունևոր հայ ընտանիքների քարավանը կողոպտվեց Մալաթիայում։ Մյուսասարիֆ մեշիդ բեյը, տեղական գնդի հրամանատար Համդի բեյը, ժանդարմերիայի հրամանատար Աբդուլահ էֆենդին նախապես աղատել էին տվել զինվորական բարակները։ Հայ տղամարդկանց փակեցին այստեղ, խսկ կանոնացրեցին աղջիկներին դպրոցի շենքում և մի քանի խանութներում։ Նրանց բոլորին խուղարկեցին, նրանցից խլեցին դրամը, ոսկեղենը և բոլոր ազժեքավոր իրերը։ Մինչ այդ քարավաններն անցել էին Մալաթիայից անվնաս։ Դեպքը գրավել էր կրտսեր պաշտոնյաների ուշադրությունը։ Այս անգամ ամբողջ, ոգնորված բարձր պաշտոնյաների կատարածից, ինքը հարձակվեց քարավանի

կանանց վրա, նրանցից խլելով ամեն ինչ: Ականատեսը վկայում է, որ ներկա գտնված մյուսներին ֆր և հրամանատարները պասսիվ դիտորդների դերում էին:

Շատերին կողոպտեցին ու բռնաբարեցին ժանդարմներն ու զինվորները, ապա քրդերը՝ Հասան Ջելեբի ամրոցի և Աքչա դաղի մոտ գտնվող Հեքիմ խան գյուղի շրջակայքում:

Մի այլ փաստաթղթում ասվում էր այն մասին, որ անհաշիվ ոսկի դրամ էր խլվել Մալաթիայում տեղահանված հայերից, բայց միայն 62 հազար պիաստր (21. 710 դոլար) էր մուտք արվել պետական գանձարանը:

Իրականում Ռեշիդ բեյը գրպանել էր 175 հազար դոլար, Մեհմեդ էֆենդին՝ 350 հազար: Աբդուլահ էֆենդին սպանել էր 1200 հայ Մալաթիայի նահանգսպետարանի բակում, գլխատել Մալաթիայի հայ կաթողիկոսների առաջնորդին: Համդի էֆենդին կացնով դիտատել էր 210 հայի ին-Դերեյում և ոչնչացրել հազարավոր հայերի, բայց զինվորական դատարանի առջև չէր կանգնել:

Բեբեք զինվորական դատարանի նիստերից մեկի արձանագրությունը: Այդ նիստը գումարվել էր 1919-ի մարտի 8-ի սուլթանի իրադեյով:

Դատարանի նախագահ Մուստաֆա Նազըմ փաշա:

Անշլամներ՝ բրիգադային գեներալ Ջեքի փաշա, բրիգադային գեներալ Մուստաֆա փաշա, բրիգադային գեներալ Ալի Նազըմ փաշա, գնդապետ Ռաջեբ Ֆերդի բեյ, արձանագրող քարտուղար:

Մեղադրյալներ՝ Մուսա Քյազիմ էֆենդի, նախկին Շեյխուլ-խսլամ էսադ էֆենդի (սենատի նախկին նախագահ), Հուսեյին Հաշեմ բեյ (փոստի, հեռագրի և հեռախոսի ծառայության նախկին մինիստր)

Մեղադրյալներ, որոնք դատվում են ի բացակայությամբ. Թալեաթ փաշա (նախկին մեծ վեզիր), էնվեր էֆենդի (նախկին ռադմական մինիստր), Ջեմալ էֆենդի (նավատորմի նախկին մինիստր), դոկտոր Նազըմ բեյ (հասարակական կրթության նախկին մինիստր), Ջավիդ բեյ (ֆինանսների նախկին մինիստր), Ոսկան էֆենդի (փոստի, հեռագրի և հեռախոսի ծառայության նախկին մինիստր), Սուլեյման էլ

Թուստանի էֆենդի (առևտրի և գյուղատնտեսության նախկին մինիստր), Մուստաֆա Շերիֆ բեյ (առևտրի և գյուղատնտեսության նախկին մինիստր)

Դատավճիռ

«Դատարանը ուսումնասիրեց և քննարկեց մեղադրյալների հետ կապված բոլոր նյութերն ու փաստաթղթերը: Փանի որ մեղադրյալները և նրանց փաստաբանները մերժում էին որևէ մեղադրանք և իրենց մեղավոր չէին ճանաչում, ջանի որ դատախազը իր 1919-ի մայիսի 2-ի, 20-ի և 22-ի, հունիսի 8-ի, 10-ի և 25-ի մեղադրական ակտով ցույց տվեց, որ «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը (այժմ լուծարված) մեղավոր է եղել բազմաթիվ հանցանքների համար, որ նրա ղեկավարները հանդիսացել են այդ մեղքերի հեղինակները, և որ նրանք պետք է պատրվեն»:

Դատարանը որոշում է, որ մեղադրանքները պետք է վերաբերեն նախ և առաջ այդ կազմակերպությանը, դատարանն արձանագրում է, որ այդ կազմակերպության ղեկավարներն այլևս չունեն այն հայրենասիրական զգացումները, որ նրանց հատուկ էին հեղափոխությունից առաջ»:

Այնուհետև դատարանը ցույց էր տալիս 1908 թվականի հեղափոխական հեղաշրջման առաջադիմական և անհրաժեշտ բնույթը, մեղադրում համիդյան շրջանի «սխալները», որպեսզի ցույց տար հասարակական կարծիքի մեջ տեղի ունեցած այն հուսախաբությունը, որն արդյունք էր երիտթուրքերի անհաջողության կիբիայում և Բալկաններում, ներքին կյանքը բարեկամելու անկարողության և այլն, դատարանը փաստերով ցույց էր տալիս, որ ազատության և խաղաղ կյանքի հույսերն ի դերե ելան:

Դատարանը երիտթուրք պարագլուխներին մեղադրում էր ինքնագլուխ որոշումներ ընդունելու մեջ, որոնք հակասում էին երկրի և ժողովրդի շահերին, նրանց մեղադրում էր անօրեն գործողությունների մեջ՝ մինիստրների փոփոխում, այնպիսի քայլերի իրագործում, որոնք հիշեցնում էին Համիդի շրջանի գործողությունները:

Դատարանը արձանագրում էր, որ ոչ մահամեղական ժո-

ղավորողներից հատկապես դժգոհ էին հայերը, որոնք եկան այն եզրակացություն, որ սխալվել են հավատարմով սահմանադրական կառավարության պարգևելիք խաղաղությունն ու արդարությունը և կանգնեցին իրենց նախկին սղվային ծրագրումների դիրքի վրա: Օսմանյան միտանությունը հասցված հարվածի մեղքը զրկում էր իթթիհադի վրա:

Հետաքրքրական է, որ մեղադրյալների փաստաբանները երիտթուրքերի կատարած հանցանքները փորձում էին բացատրել երկրում մեկ կուտակցության ռեժիմով:

Դատարանն իր առաջադրած մեղադրանքներն ամփոփել էր հինգ կետերում.

1. Տրայդիլունում, Յուզգաթում և Բուդաղլյանում կատարված կոտորածները պլանավորվել և իրականացվել են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի պարագլուխների կողմից: Նույնիսկ, եթե նրանցից ոմանք պնդում էին, թե կոտորածի մասին տեղեկացել են միայն post factum, դատարանը ներանց մեղադրում էր այն բանի համար, որ տեղեկանալով կոտորածների մասին, նրանք չէին փորձել խոչընդոտել զբրանց, պատժել հանցանակներին:

2. Ինչպես հաստատվեց պրավոր հայտարարություններից, նախկին մեծ վեզիր Մայիզ Հալիմ փաշան փորձել էր իր մեղ հրավիրել երիտթուրքերի պարագլուխներին և համոզել նրանց, որ Թուրքիայի համար վտանգավոր կլինի մասնակցել պատերազմին, որ անհրաժեշտ է շեղություն պահպանել: Նրա տեսակետը մեղծվեց և Թուրքիան մխրճվեց պատերազմի հորձանուտը: Դատարանում երիտթուրքական երեսփոխան Ռիզա բեյը խոստովանեց, որ մինչև պատերազմի հռչակումը ինքը Տրապիզոնի վրայով Ռուսաստանի տերիտորիան ողողում էր բանդաներով:

Դատարանը արձանագործում էր այն փաստը, որ Թուրքիայի պատերազմի մեջ մասնակցող հետո ֆինանսների մինիստր Զավիդ Բեյը, հասարակական աշխատանքների մինիստր Զուրուկ Սուլու Մահմադ փաշան, առևտրի մինիստր Բուստանին հրաժարական տվին ի նշան բողոքի, որ առանց կառավարության սրբշման Թուրքիան ներքաշվել էր պատերազմի մեջ:

3. Դատարանը մեղադրում էր իթթիհադի ղեկավարությանը նախկին մեծ վեզիրին ռազմական մինիստրի պաշտոնից ազատելու մեջ:

4. Դատարանը արձանագրում էր Կ. Պոլսից դեպուտատ, երիտթուրքական ղեկավար Գործիչ Քեմալ բեյի կողմից սլաշտոնը շարահաշելու և սպեկուլյացիայով ղրաղվելու փաստը:

Դատարանն առանձնակի հետևողականությամբ պարզում էր և դատապարտում այն փաստերը, որոնք ցույց էին տալիս, որ երիտթուրքերի կուսակցությունը դժմալրկում էր կառավարությանը, կասարում նրա դերը: Իթթիհադը մեղադրվում էր սահմանադրությունը ոտնահարելու մեջ:

5. Շեյխ-ուլ-Իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդին մեղադրվում էր երկրի «արդարադատությունը» իթթիհադին հանձնելու մեջ: Նա խոստովանում էր, որ իրավապետիկ էր դարձել ու ամեն լոկալում պատասխանում էր. «Մի հարցրեք իմ կարծիքը: Կուսակցությունն ուզում է այդ և դա այդպես» պետք է լինի»:

Դատարանն առանց այլևայլության որպես սկզբունքային մեղավորներ մեղավոր ճանաչեց՝

Թալեաթին, ի բացակայություն

էնվերին, »

Ջեմալին, »

Դոկտոր Նազրմին »

նաև Ջավիդ բեյին,

Մուստաֆա Շերիֆ բեյին (առևտրի և գյուղատնտեսության մինիստրին) նույնպես ի բացակայություն:

Շեյխ-ուլ-Իսլամը՝ Մուսա Քյազիմ էֆենդին ամբաստանվում էր կրոնը իթթիհադի նպատակներին ծառայեցնելու, նրա հետ գործակցելու մեջ: Նա նույնպես մեղավոր էր ճանաչվում:

Մեկադրանքի հիմքում դրվում էր քրեական շրջանառության 45-րդ հոդվածը և 55-րդ հոդվածի վերջին պարագրաֆը: Ըստ այդ պարագրաֆի վերը հիշատակված անձինք մեղադրվում էին սահմանադրությունը ոտնահարելու մեջ և դատապարտվում էին մահվան (Թալեաթ, էնվեր, Ջեմալ, դոկտոր Նազրմ):

1919-ի հունիսի 13-ին «Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդեց, որ «Թուրքիան դատապարտում է ռազմական ժամանակի իր պարագլուխներին», որ ղինվորական արիքունալը մահվան է դատապարտել էնվեր փաշային, Թալեաթ փաշային և Զեմալ փաշային: «Նրեքն էլ փախուստի մեջ են»: Թերթը հաղորդում էր, որ Զավիդ բեյը և մի քանի ուրիշներ (այդ թվում նախկին Շեյխ-ուլ-Իսլամը) դատապարտվել են 15 տարվա տաժանակրության:

1921-ի հունիսի 2—3-ին Բեռլինի օկրուգային դատարանը դատում էր Թալեաթին սպանող Սողոմոն Թեհերյանին: Վերջինս իր խոսքում ցույց էր տալիս, որ Թալեաթին մահվան դատաւժիտ հետակա կարգով կայացրել էր Ստամբուլի ղինվորական տրիբունալը: Այս առիթով սմբաստանյալի պաշտպաններից Իոհանես Վերդսուերը դատարանում հայտարարեց հետևյալը. «Կուր ալասեդ իմացաք այն մասին, թե Թալեաթը գտնադարտվել էր մահվան: Դատաւժիտները կամ ճանաչվում են, կամ չեն ճանաչվում: Նվե մենք ճանաչեցք դատաւժիտները, որ կայացրել են մշուս դատարանները, ապա մենք չենք կարող պահանջել, որպեսզի ուրիշներն էլ ճանաչեն լեր դատաւժիտները: Թալեաթի դատաւժիտը կայացրել էր ղինվորական արիքունալը: Սա ընդհանրապես ղինվորական հետաքննությունների կողմնակից չեմ: Նա գտնում եմ, որ և սովորական դատարանը, եթե այն լավն է, բավական է և կարիք չկա այլ կարգի դատական հիմնարկների: Բայց սքնտեղ, սրտեղ կան ղինվորական արիքունալներ, անպայման կան և էտրզին դատաւժիտներ, որոնք ճշտությամբ դատել են Ստամբուլի հանցագործներին և կայացրել են նրանց արդարացի դատաւժիտ (14, էջ 176):

1919-ի մայիսի 24-ին ղինվորական դատարանը որոշում կայացրեց Բույուքդերեյի նախկին ոստիկանապետ Աբդուլ Քերիմ փաշայի, սալոնիկցի վաճառական Ռեֆիկ բեյի և այլոց գործով: Նրանք մեղադրվեցին հայոց տեղահանումների ժամանակ կատարած չարաշահումների, կողոպուտի, բռնությունների գործադրելու մեջ: Դատարանը նրանց դատապարտեց սարբեր ժամկետների ազատազրկման: Այս մասին թուրքական պաշտոնաթերթը «Թաքվիեմ-ի Վաքային» հաղորդագրություն էր տպագրել 1919-ի № 3618-ում:

Ըստ «Թաքվիեմ-ի Վաքայի» (1920-ի № 3771) դատա-վարության ընթացքում լսել էին տարբեր վկաների, քննել, համադրել նրանց ցուցմունքները, ընթերցվել բազմաթիվ փաստաթղթեր, որից հետո դատարանը եկել էր այն եզրա-կացության, որ դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը ուղարկվել էր Տրապիզոն ու էրզրում հանցագործների բանդաներ կազմա-կերպելու, տարագրված հայերի քարավանների վրա հարձա-կումներ կազմակերպելու, կողոպուտի ու սպանությունների համար: Կաղմվել էին գաղտնի հրահանգներ և շրջաբերա-կաններ, որոնցով երտիթուրքական ուժադորձը ուղղության էր տալիս կողոպուտին ու արյունահեղությանը: Հասկնալիս նա էր կազմակերպել էրզրումից դուրս բերված հայ հարուստ մարդկանց քարաւանի վրա կատարված հարձակումը Քզիի ճանապարհի վրա: Դատարանում փաստացի սուպայույցներ մեջտեղ բերվեցին: Դրանք գլխավորապես Բեհաէդդին Շաքի-րի հեռագրերի փոստային հիմքերն էին: Այն հայտ: Կենե-րալ Վահիբ փաշան սվեց հետեյալ վկայությունը.

«Հայերի կետորածը և արմատախիլ անելը, նրանց ունեց-վածքից զրկելը երրորդ բանակի իրավասության տակ գտնվող տարածքի վրա որոշվում էր «Միություն և առաջա-դիմություն» կոմիտեի կողմից: Դա տարածվում էր էրզրումի, Վանի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի, Մամուրեթ ուլ-Ազիզի, Դիար-բեքիրի և Սըվասի վրա: Այս բանակի շտաբը գտնվում էր Թորթումում (էրզրումի նահանգ): Երրորդ բանակի նախկին հրամանատար Մահմուդ Քեամիլ փաշան Թորթումից շրջա-բերական հեռագրեր էր հղում բոլոր զինվորական հրամանա-տարներին, նրանց հրամայելով արմատախիլ անել հայ ժողովրդին»:

Դատարանն արձանագրում էր, որ բոլոր փաստերը հաս-տատվեցին վկաների ցուցմունքներով: Հաստատվեց, որ դոկ-տոր Բեհաէդդին Շաքիր բեյը գլխավոր մեղավորն էր կատար-ված հանցագործությունների մեջ:

Դատարանն արձանագրեց, որ մեղադրվողների շարքում դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրի հետ առանձնապես սերտ հա-մախմբվածությամբ է գործել Ռեանեյի նազըմ բեյը: Վերջինս 1915-ի ապրիլի 21-ին Բեհաէդդին Շաքիրից ստացել է գաղտնագրված հեռագիր հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ:

Նազըմ բեյը հայերին ոչնչացնելու հանցավոր գործերում համագործակցել էր Մամուրեթ ուլ-Ազիզի գեներալ նահանգապետ Սաբիտ բեյի և իթթիհադի կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրիի հետ: Թե՛ դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը և թե՛ Ռեսնեյի նազըմ բեյը տեղեկանալով իրենց սպասվող դատաստանի մասին, խույս էին տվել դատարանից: Քաղաքացիական օրենսդրության 181 և 171 հոդվածներով դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը դատապարտվում էր մահվան: Ռեսնեյի նազըմ բեյը դատապարտվում էր 15 տարվա լուծանակիր աշխատանքի: Դատավճիռը ստորագրել էին Մուստաֆա Քերիմը և մյուսները: 1920-ի հունվարի 13-ին:

Կ. Պոլսի թերթերից մեկը տպագրել էր մի ականատեսի պատմածները: Վերջինս, մասնավորապես ասել էր. «Տրապիզոնի նահանգի ղինվորական հրամանատար Ավնի փաշան սեփական աչքերով տեսել էր հայերի կոտորածը: Ինչո՞ւ Վեհիբ փաշայի նման նա ղինվորական դատարանին ղեկուցագիր չներկայացրեց իր տեսածի մասին» (31, № 108, 1919):

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ղինվորական դատարանի 1919-ի ապրիլի 8-ի դատավարության արձանագրությունը:

Նախագահ. Գեներալ (Ֆերիկ) Զեքի փաշա

Անդամներ. Միրլիվա (գեներալ) Մուստաֆա փաշա

Միրլիվա (գեներալ) Ալի նազըմ փաշա

Միրալայ (գնդապետ) Ռեշեք Ֆերդի բեյ

Դատավարությանը ներկա էին մեղադրյալներ.

1. Քեմալ բեյը, Յոզգաթի գործող մյութեսարիֆ և Բողազլյանի կայմակամ:

2. Թյուֆիկ բեյը, Յոզգաթի ժանդարմերիայի պետ:

Դատավարության կարգի համաձայն սկզբից լսեցին երկու կողմերին, այնուհետև խոսեցին դատապաշտպանները: Դատարանն ուսումնասիրելով գործին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը երկար խորհրդածություններից հետո որոշեց.

Բողազլյանի սանջակի կայմակամ և Յոզգաթի մյութեսարիֆ Քեմալ բեյը (Անկարայի շրջան), ինչպես նաև սանջակի

1916-ի փետրվարի 16-ին «Գազետ դը Լոզանը» գրում էր. «Ինչ որ այսօր տեղի է ունենում Հայաստանում, վաղուց յ վեր երիտասարդ թուրքերի ծրագիրն էր, որոնք պատեհ առիթի էին սպասում իրագործելու համար: Այս սոսկալի պատեհը զամբ լավագույն շարժառիթը եղավ: Հայկական ապստամբությունը մի պատրվակ էր...»

«Ջիկագո տրիբյուն» թերթի թղթակիցը 1916-ի փետրվարի 18-ին հաղորդել էր շարունակվող հայկական կոտորածների դեմ Միացյալ Նահանգների «ձևական բողոքի» մասին, 1916-ի դեկտեմբերի 18-ին Բրիանը և Բալֆուրը ի պատասխան Վիլսոնի հաշտարար առաջարկության, պահանջում էին «արևմտյան քաղաքակրթությանը օտար» օսմանյան կայսրությանը վռնդել Եվրոպայից: 1917-ի գարնանը պատերազմի մեջ ԱՄՆ-ի մտնելուց անմիջապես հետո Վուդրո Վիլսոնը հայտարարություն արեց այն մասին, որ «թուրքերը, քրիստոնյաներին սպանողները, պետք է հեռացվեն Եվրոպայից» (63, էջ 61—62):

Ֆրանսիայում դեպուտատների պալատի նախագահ Դեշանելը, ժողովրդական լուսավորության մինիստր Պենլենն և Անատոլ Ֆրանսը ճառեր էին արտասանում, որոնք լի էին ջերմ արտահայտություններով հայ ժողովրդի հասցեին ոչ միայն նրա կրած տառապանքների, այլև «ցուցաբերած ոգու և կայունության համար» (48, № 2—3, 1916, էջ 44):

Լեհական «էխո Պոլսկիե» ամսագրում հայտնի լեհ գործիչ Ա. Լեդնիցկին գրում էր. «...Լեհ ժողովուրդը չի կարող անտարբեք անցնել մի ժողովրդի սարսափելի, ողբերգական պատմության կողքով, որը մեր կուլտուրայի մեջ ներդրել է իր շնորհքի և ազդեցության ծաղիկը, մի ժողովրդի, որը վերաբնակվելով մեր լեհական հողի վրա, մեզ տվել է հայրենասիրությամբ ու ինքնազոհությամբ համակված մարդիկ: Եվ մենք ցանկանում ենք տեսնել ժողովրդի ազատագրման մոտալուտ արշալույսը, որն իր հին կուլտուրայով ունի ինքնուրույն կյանքի բոլոր իրավունքները» (48, № 2—3, 1916, էջ 38):

Ոմանք անտեսելով հասարակական զարգացման կարևորագույն ասպեկտները, կոնֆլիկտը փորձում էին բացատրել միայն կրոնական տարբերությամբ, քրիստոնեությանը հա-

վան գծով: Պատերազմի տարիներին ռուսական բանակը գրավել էր Ալաշկերտը, Բայազեդը, Վանը, Էրզրումը, Տրապիզոնը, հասել Երզնկա: Այդ շրջաններն էր վերադարձել երեկվա մազապուրծ գաղթականության մի մասը, փորձելով վերաշինել իր բույնը:

Երբ 1917-ի նոյեմբերին թուրքական արևելյան բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին դիմեց հանուն «մշտական բարեկամության», «հանուն մարդասիրության» եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու, հաշտություն կնքելու մասին առաջարկությամբ, երիտթուրքական կառավարողների նպատակը խաղաղությունը չէր: Չնայած այն բանին, որ 1917-ի դեկտեմբերի 18-ին Երզնկայում զինադադար կնքվեց ռուսական և թուրքական բանակների միջև, էնվեր—Թալեաթի կառավարությունը միտք չունեի հարգելու այդ փաստաթուղթը: Համաշխարհային պատերազմը շարունակվում էր: Թուրքիան, հետևելով իր ավագ դաշնակից՝ կայզերական Գերմանիայի օրինակին, հեղափոխությունը Ռուսաստանում դիտում էր մի սպառնալիք իր ժավալողական պլաններն իրագործելու, տերիտորիալ ավարառության համար: Զինադադարը միայն միջոց էր ժամանակ շահելու, սեփական ուժերը համախմբելու և հարձակման նախապատրաստվելու համար:

Երիտթուրքական կառավարողները դարձան հակասովետական ինտերվենցիայի արագին իրականացնողները: Էնվերի ու Թալեաթի կառավարությունն անկարող էր կերակրել նույնիսկ բանակը, որի թիվը 1917-ի վերջին և 1918-ի սկզբին 2 միլիոնի էր հասնում (61, էջ 67): Եփրատից մինչև Ուրմիա լճի հարավարևմտյան կողմերը, մոտ 500 կմ երկարությամբ պաշտպանական գիծ բռնած 6-րդ բանակի մնացորդները հալչում էին սովից և տարափոխիկ հիվանդություններից: Ամեն ինչ վերջացած էր համարվում: Թվում էր, թե թուրքական բանակն այլևս ոչ մի բանի պիտանի չէր: Սակայն նվաճողական պանթուրքիստական ծրագրերը նրանց մղեցին արկածախնդրության, հանուն էնվերի, Թալեաթի, նազըմի պանիսլամիստական ու պանթուրքիստական պլանների իրականացման:

Արևմտահայության հաճիճները միևնույն պլաններն էին ծրագրել Անդրկովկասի հայության նկատմամբ, ինչ նրանք բարբարոսաբար իրագործել էին 1915-ին: Նրանք փայփայում էին այն միտքը որ «Սև ծովը պետք է թուրքական լինի, որ/ւ առափնյա պետությունները պետք է գտնվեն Թուրքիայի հովանավորության ներքո, իսկ թուրքական փաղիշահը տիրապետի Ղրիմում և Ադրբեջանում» (19):

Երևաթուրքերն ամբողջապես նպատակամղվում էին դեպի Անդրկովկաս, Հյուսիսային Կովկաս, պահանջներ էին առաջադրում Թավրիզի և Ուրմիայի նկատմամբ, հեռավոր պլաններ էին որոճում (47, 1918, № 194):

Անդրկովկասում «արդեն 1917-ի ավարտին փաստորեն տնօրենը ազգային խորհուրդներն էին» (44, էջ 64): «Ժամանակավոր կառավարության հատուկ անդրկովկասյան կոմիտեի» (ՕԶԱԿՈՄ) անդամները՝ (Զաֆարով, Պապաջանով, Զխենկելի) գործում էին իրենց ազգային բուրժուական շահերին համապատասխան: Կոմիտեի նախագահ ռուս վ. Ա. Խարլամովը դժվարին կացության մեջ էր: «ՕԶԱԿՈՄ-ին» զուգահեռ գործում էին վրացական, հայկական, թաթարական (ադրբեջանական) ազգային խորհուրդները, որոնք փորձում էին շենթարկվել բանվորական և զինվորական դեպուտատների սովետների իշխանությանը: 1917-ի նոյեմբերի 24-ին ստեղծվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատը:

1917-ի նոյեմբերի 14-ին Հայոց ազգային խորհրդում ընթերցվում էր Զապել Եսայանի նամակը Միջագետքի տարագիր հայերի մասին: Նկարագրելով թուրքական իշխանությունների կողմից հայ բեկորների նկատմամբ կիրառված ջարդարարական գործողությունները, նա միաժամանակ ճշմարիտ տեղեկություն էր հայտնում Միջագետք մտած անգլիական զինվորական իշխանությունների հակահայկական դիրքորոշման մասին, որ «անգլիացիները հայերին չեն ազատում», ձգտելով «իրենց հարաբերությունները չփշացնել» թուրքերի հետ (11, թ. 24—25): Չնայած սրան, ազգային ջոջերը շարունակում էին անգլիացիներից ակնկալել իրենց հույսը, մտածել նրանց հետ համագործակցելու մասին:

Թուրքահայաստանի մասին դեկրետի իրագործումը շատ տեսակետից հենց կախված էր հայ ազգային ուժերի կազմա-

կերպվածությունից, վարչական ... ունակություններից, այն բանից, թե նրանք որքան օպերատիվ կմոբիլիզացնեին ուժերը երկրում կարգ հաստատելու, միլիցիա ստեղծելու, մասսայական դարձած դասալքությունը կանխելու, ռուսական բանակի զորամասերը օգտագործելու համար: Այնինչ նրանց այդ չհաջողվեց: Մի կողմից, ստեղծված օբյեկտիվ ծանր կացությունը, մյուս կողմից, նրանց անճարակությունը, պարտություն պարտության ետևից բերեցին նրանց, խորացնելով հայ ժողովրդի դժբախտությունը: Ազգային խորհրդի 1917-ի նոյեմբերի 4-ի նիստում Պապաջանովը հայտարարում էր. «Մենք Ռուսաստանից չենք անջատվելու, բայց օգնություն սպասել չենք կարող» (11, թ. 14): Խոսքով անջատվելու դեմ էր ոչ միայն այս անվանի կադետը, այլև հայկական բուրժուազգային մյուս կուսակցությունների ու խմբավորումների ղեկավարները: Բայց միայն խոսքով: Գործնականում նրանք ընդդիմացան սովետական կառավարությունը ճանաչելուն, նրան ենթարկվելուն, կանգնեցին նրա թշնամիների դիրքերում և աստիճանաբար դեպի անդունդի եզրը գլորեցին առանց այն էլ բզկտված հայ ժողովրդին:

«Վախենում եմ,— ասում էր Արամ Մանուկյանը,— տարվենք թուրքաց Հայաստանով և Կովկասը կորցնենք» (11, թ. 76): Տխրահույս Լ. Օհանջանյանի մտահոգությունն այլ էր. նոյեմբերի 24-ին նա կոչ էր անում բոլոր միջոցներով «ընդդիմանալ ուժեղացող բռնկիկյան շարժմանը» (11, թ. 49):

Կովկասյան ռուսական բանակի հրամանատարությունը հրաման էր տվել մինչև 1917-ի դեկտեմբերի 25-ը ոչ մի զինվոր չթողնել թուրքական ճակատում: Զինվորները կուտակվում էին, խճողվում Կարինի, Հասան Կալեի, Կարաուրգանի և Սարիղամիշի կայարաններում: Հինգ-տասը օրվա մեջ գրեթե դատաբլկվել էին Երզնկան, Մամախաթունը և Բաբերդը (4, էջ 11): Երզնկայի ստիպողական նահանջից հետո Մուրադն ասում էր. «Արշակ Զամալյանը պատճառ դարձավ 6000 հոգու կորսության: Ես չէի հավատում, որ մեզ ուժ կուղարկեն Կովկասից...» (4, էջ 96): «Դավաճան ոճրագործներ, անմեղ զոհերի դահիճները դուք եք: Ո՞ւր է Արշակ Զամալյանը...» (4, էջ 122):

Մինչև դեկտեմբերի 10-ը Տրապիզոնի, Գյումուշխանի,

Բաբերդի, Երզնկայի ճակատներից համախմբված ռուսահայ զինվորների թիվը 2000-ից չէր անցնում: 1917-ի նոյեմբերի սկզբին Վանի շրջանում եղած ռուսական զորքի 70 տոկոսն արդեն հեռացել էր, մնացյալը նույնպես բռնել էր ցրվելու ճանապարհը (11, թ. 14): 1918-ի սկզբին էրզրումից մինչև Վասպուրական գծի վրա 22 հազար հայ զորք կար (34, էջ 163):

Խախտելով էրզինջանի զինադադարը և հարձակման անց-նելով, Վեհիբ փաշան ասում էր, որ «այդ գործողությունը ձեռնարկվում է լուկ անհրաժեշտաբար՝ հանուն հումանիզմի և քաղաքակրթության» (42, էջ 19): Սա ասվում էր որպես ծխածածկույթ: Միաժամանակ երիտթուրքերն այն ժամանակ սիրում էին ասել, թե հարավում արաբական հողերը կորցնե-լու գիմաց իրենք պետք է փոխհատուցում ստանան հյուսի-սում:

Խոսելով 1918-ի սկզբին երիտթուրքական ուխտադրուժ հարձակման, էրզինջանում կնքված պայմանագրի դրժման և հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր կացություն մասին, սովետական պատմաբան Զ. Գոգոլևը գրում է, որ «Անդրանի-կի հայկական շեթնիկների մանր ջոկատները չէին կարող կանգնեցնել թուրքական հարձակումը», որ «Կարսի մարզի հայ և ռուս բնակչությունը թողնվեց բախտի բմահաճույթին», իսկ «թուրքական զորքերը կազմակերպեցին քրիստոնյաների, առանձնապես բնակչության հայ հատվածի սարսափելի կո-տորած» (41, էջ 15):

Ազգային խորհրդի 1917-ի դեկտեմբերի 15-ի նիստում Անդ-րանիկը տարակուսանքի մեջ հայտարարում էր. «Ես դեռ մտա-ծում եմ, թե գուցե պետք է թուրքերի հետ հաշտվել, եթե ֆրոնտն այսպես քայքայվի»: Նա դժգոհում էր Ազգային խորհրդից, որը լուրջ մոտեցում չունեի արևմտահայության ներդրին, որ ինքը դեռ վաղուց դրել է ինքնապաշտպանության սնդիրը (11, թ. 79, 82): Մի քանի օր անց, դեկտեմբերի 19-ին նա ասում էր. «Հաշտություն կնքեք, չկնքեք ձեզ պիտի կո-տորեն: ... Թուրքերն էրզրումը վերցնեն, 600 թնդանոթը նրանց մնա: Սիրտս կարյունի, երբ կմտածեմ» (11, թ. 79, 82):

Դեկտեմբերի 19-ի որոշումով մերժվում են թուրքահայերից մի դիվիզիա և մի երկրապահ զորամաս կազմելու առաջարկու-

ժանդարմերիայի պես Թյուֆիկ բեյը հրամանն ուսացան տեղահան անել կանանց և անպաշտպան մնացած անշտիպահաս տղաների ու աղջիկների, ինչպես նաև նույնիսկ այն հայերին, որոնք պաշտոնապես ազատված էին սքսորից։ Աքսորյալներին նախապես խլվում էին փողերը, վարդեղենը և այլ արժեքավոր իրեր...

Մարդկանց քշում էին ըստ իրենց հայեցողության և ներանցից ոմանց էլ տալիս էին գաղտնի կարգադրություններ (որպեսզի սպանեն նրանց)։ Ոչ ոք հոգ չէր տանում տեղահան արվածների մասին. ավելին, նրանց զրկում էին ինքնապաշտպանության ամեն միջոցից. հավաքում էին մեկտեղ բոլոր աղետամարդկանց, որպեսզի ավելի հեշտ կատարեին իրենց պլանավորված հանցագործությունը։

Երբ դատի ժամանակ մեղավորներից պահանջվեց բացատրություն տալ, նրանք թաքցրին ճշմարտությունը։ Հանցագործությունը կանխելու փոխարեն նրանք զրկում էին ժանդարմերիային կատարելու այն նրանց կատարած ոճիրները անհարիր են մարդկության և քաղաքակիրթ աշխարհի սկզբունքներին։

Մեղադրյալները ժխտեցին բովանդակությունն այն հետազոտի, որոնք, ըստ վկանների ցուցմունքի, փոխանակել էին ղինվորական պաշտոնյաները։ Հարցաքննություններից պարզվեց, որ կանայք և երեխաները մնացել էին տասնց իրենց ամուսինների և ծնողների։ Իրենց ելույթներում մեղադրյալների պաշտպանները շեշտեցին (հայերի) կազմակերպած հուղումները։ Ուշադրություն էր հրավիրվում այն փաստի վրա, որ (հայկական) կոմիտեների որոշ անդամներ թշնամու կողմից դրամված շրջաններում քաջալերում էին նրանց (հայերի) անուամբ լիշնամու կողմը։ Վերը նշված դեպքերն ամենեվին չեն լինելուցնում կատարված հանցագործությունները, և էթնոկենտրոն հայերի որոշ տոկոսը կամավոր է գրվել ռուսական բանակում, նրանց մնացածն ապացուցել են իրենց նվիրվածությունը և պաշտոնյաները չախտե է դիմելին դաժան արարքների կամ անհնազան վրեժի մոլուցքի։

Իր պաշտպանության խոսքում վերը նշված Քեմալ բեյը փորձեց մեղադրել Վանի, էրզրումի և Բիթլիսի հայերին, որոնք վատ են վարվել մահմեդականների հետ։ Յոզդասի

հայերի համար, որոնք երբեք խռովություններ չեն սալաքել, պաշտպանչալի իռսքերն անհիմն են և իրավաբանորեն, և բարոյապես:

Մինչ այս մեղադրյալները վրեժ լուծելու և անձնական շահ ստանալու համար հայերի դեմ էին հանում մահմեդականությունը, նրանք կարծում էին, թե կոտորածները բնական և անհրաժեշտ հետևանք են:

Փաստերն ու ապացույցները լրիվ հաստատում են մեղադրյալների մեղքը և պաշտպանության բերած փաստադրանքը ոչ մի աղթեք չունեն: Կայսերական մեղադրողը խլնդրում է մեղավորներին դատել համաձայն քրեական օրենսգրքի 56-րդ հոդվածի:

Քեմալ բեյը, Յուլյուսի սանջակի ամենաբարձր քաղաքացիական պաշտոնյան կազմակերպել է սպանությունները, կողպուտներն ու գաղությունները: Նա է հրամայել, որ ախտորյալներին ուղեկցեն անպատասխանատու տնձինք: Որպես աքսորյալների ուղեկցող նշանակել է սերժանտ Չուրի Չափուշին: Վերջինս համարվում էր գլխավոր մեղսակիցներից մեկը:

171-րդ հոդվածում ասվում է. «Այն անձինք, որոնք ղբալվում են մթերքների կողոպուտով և վաճառքով՝ զինված կամ սնդեն, ենթարկվում են մահապատժի: 170-րդ հոդվածում ասվում է. «Նա, ով կատարում է կանխամտածված սպանություն, լինի դա հայր, մայր, տատ թե պապ, մեղադրվում է կանխամտածված սպանության մեջ և ենթարկվում է մահապատժի»: Վերը բերված հոդվածների հիման վրա Քեմալ բեյը դատապարտված է մահապատժի:

45-րդ հոդվածի 2-րդ մասում ասվում է. «Եթե գլխավոր հանցագործը պատժվում է մահապատժով կամ ցմահ բանտարկությանմբ, նրա մեղսակիցը պատժվում է ոչ պակաս, քան 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքով»:

Դատարանը միաձայն հավանություն տվեց այս որոշումներին:

8 նիդան 1334 (6 Ռեջեբ 1337)

Դատավորների ստորագրություններ, գեներալ Նազրմ Զեքի, Մուստաֆա Ալի Նազրմ Ռեջեբ Ֆերդի

Դատական հանձնաժողովի պատասխանատու պաշտոնյա
Աբեղին Դավեր

«Թաքվիմ-ի Վաքայի» № 3617, 1919 թ.:

Քեմալի մահավճիռը վավերացվեց սուլթանի էսդմից, նրան կախեցին Կ. Պոլսի Բայազետի հրապարակում 1919-ի ապրիլի 11-ին: «Ալեմդար» թերթն Ալի Քեմալ բեյի դատապարտումը բաղդատում էր թուրք ազգի դատապարտության հետ, գտնում էր, որ «մեզ համար փրկության միակ միջոցն է... բարձր ազադակել քաղաքակրթված աշխարհին, թե իսկապես և փաստացի կերպով արդարություն պետք է կիրառենք բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր հանցավոր են: Եթե Յալազետի հրապարակը մեր ոճրագործների կախաղանները չառանի, Փարիզը (նկատի ունի 1919-ի խաղաղության կոնֆերանսը) մեր պետության և ազգային դատապարտությունն ինչպե՞ս պետք է դառնա» («Ռենեսանս», № 116, 16. 4. 1919): «Ալեմդարը» պրեզ. «Մենք՝ թուրքերս ամբաստանված ենք մի ոճիրով և վախճված ենք մի անբուժելի հիվանդությամբ, որ ժանտախտից ավելի սոսկալի է... Իրա համար հաստատեցինք մի անբուժելի դինժորանիան առշատ: պատճելու համար հանցավորներին հանուն արդարության» («Ռենեսանս», № 128, 1. 5. 1919):

1919-ի ապրիլի 14-ին «Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդում էր, որ նահանգապետ Քեմալ բեյը հրապարակորեն կախաղան հանվեց Կ. Պոլսի Բայազետի հրապարակում: Դատարանը հաստատել էր, որ նա Յուզգաթի շրջանում հայերի տեղահանման և ոչնչացման գլխավոր մեղավորն էր:

Թուրքական մամուլում հրապարակված դատական պրոցեսի արձանագրություններից, դատավճիռներից կարելի է քաղել բազմաթիվ փաստեր, իրազեկ դառնալ բաղմապիսի իրողությունների, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի դահիճների շարագործություններին:

Չհանգրիի (գյուղ Կյորեն) վարչական խորհրդի անդամ Հասան էֆենդին, նույն քաղաքի երիտթուրքական կազմակերպության պատասխանատու Ջեմալ Օղուզ բեյը մեղադրվում և դատապարտվում էին հայերի զանգվածային տեղահանումների ժամանակ կատարած գողությունների, բռնագրավումների համար:

Կոստամունիի նախկին նահանգապետ Շյուքրի բեյը, ոստիկանապետ մայոր Լութֆի բեյը, նրա օգնական Ֆեհմի էֆենդին (կոչում էին նաև Մահիր), «Միուլթյուն և առաջադիմություն» կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդին, նահանգային ժողովի (էնչումենի) նախկին անդամ Թուշի Զադե Զեմալ էֆենդին մեղադրվում էին քրեական հանցանքներ կատարելու մեջ, բայց չէին բանտարկվել: Նրանք հայ ընտանիքներին ստիպել էին փոխել կրոնը, կատարել էին բռնություններ նրանց նկատմամբ: Սաբրի էֆենդին, նախկին նահանգապետ՝ մյութասարիֆ Շյուքրի բեյը մեղադրվում էին նաև այլ ընտանիքներ կոշտ պտելու մեջ:

Լքված իրերի հանձնաժողովի անդամ Ալի էֆենդին և նախկին մուֆթի (կրոնական գլխավոր) Աթա էֆենդին, հասարակական հարկահավաքման նախկին գլխավոր քարտուղար Հաթըմ էֆենդին, ոստիկանության կոմիսար Ռեզմի էֆենդին, նրա օգնական Մահիր էֆենդին, վաճառական Հաջի Շաքիր էֆենդին և նրա գործընկեր Իսմայիլ էֆենդին մեղադրվել և դատի էին տրվել հայոց լքված ունեցվածքը յուրացնելու և աճուրդի հանելու համար:

Դատարանում վարուժանին, Սևակին սպանած հանցագործ Օդուլը խնեթ էր ձևանում («Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 4. 2. 1920): Զինվորական դատարանի նիստերը, նրանց ընդունած որոշումները լայն արձագանք գտան մամուլի էջերում: Հրապարակվեցին նամակներ, որտեղ նոր ճշմարտություններ ասվեցին երիտթուրքական շարագործությունների մասին:

Նրբ թուրքական զինվորական դատարանն արձակեց առաջին մահապատժի վճիռը Բ. Դռան և սուլթանի պալատի բանբեր կիսապաշտոնական «Ալեմդար» օրաթերթը հետևյալ կերպ ձևակերպեց հայոց նկատմամբ կատարվածի իր բնութագրումները. «Տեղահանության և կոտորածների դատավարության ժամանակ հաստատված խժդուկություններն երևան հանեցին իրենց ամբողջական մերկությունամբ թե այլ երկրում տիրապետողը ոչ թե իրավունքն ու արդարադատությունն են, այլ կեղեքումը և ոճիրը, որոնք հենց կառավարության որդեգրած վարքագիծն են»: Թերթը շեշտում էր ոչ մուսուլման ազգերի նկատմամբ «պետական որոշակի անարդարացի

քաղաքականության կիրառումը», ցույց էր տալիս, որ արար-
ները նույնպես «նկատելով որպես ոչ թուրք», արժանացած
էին միևնույն վերաբերմունքին: «Զփորձենք հայերին վերա-
գրել հանցանքը, որովհետև չկարծենք, որ աշխարհը ապուշ
է», — հայտարարում էր «Ալեմդարը»: Այս ճշմարիտ գնահա-
տականը կարծես թե մոտ 65 տարի առաջ ասվել է այսօրվա
թուրք կեղծարարների համար: «Կողոպտեցինք ինչքերն այն
մարդկանց, որոնց տեղահանեցինք ու ջարդեցինք», — շարու-
նակում էր թուրքական թերթը: Նույն համարում խստագույնս
քննադատվում էին թուրքական «պառլամենտը», այնտեղ հաս-
տատված խաչատուակ բարքերը: «Մեր արդարադատության
նախարարը բանտերի դռները բացեց», «կազմակերպեցինք
հրոսակախմբեր մորթելու համար հայ մանուկներ, ծերեր,
այրեր և կանանց»: «Այս բոլորը մենք արինք»: Թերթն այս-
պես էր եզրափակում երկաթուղիների դատապարտող իր
խոսքը. «Իթթիհադականների անկումից հետո ի՞նչ պետք է
անենք մենք վերջնականապես հեռանալու համար այս անց-
յալից: Ապացույց կտա՞նք սղգային մի կորովի, որ հնարա-
վոր լիներ օրենք կիրառել արդարությունը ոտնակոխ աբաժ
և մեր պատիվն ու ազգային գոյությունը քրջի վերածած հրո-
սախմբի պետերի դեմ» (արաբատառ թուրքերեն «Ալեմդար»
թերթի տպագրած հոլովածի ֆրանսերեն թարգմանությունը,
տե՛ս «Ռեներսանս», N 139, 14. 5. 1919): Փառամառն է
«Ալեմդարի» ին «Ռենեսանսի» այս նյութերի քսերոպատմե-
ները նվեր ուղարկել բոլոր այն թուրք հեղինակներին, որոնք
մեր օրերում բռնել են պատմական ճշմարտություններն ան-
տեսելու, սալի ու կեղծիքի ուղին:

Հայ ժողովրդի դեմ կիրառված վայրագ մեթոդների շար-
քում առանձնահատուկ ակեղ են գրավում հայ որր երկխոսնե-
րի նկատմամբ կառավարված բժշկական փորձերը: Սրանք II
համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆաշիստների
կատարած շարագործությունների նախօրինակներն են, որ
իրականացվում էին թուրքավարի, թուրք «բժիշկների» ձեռքե-
րով: Այս բանը հաստատող վկայություններին՝ «ցուցադա-
րված վավերական փաստերով» մենք հանդիպել ենք ինչպես
արխիվային հղբերում (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1. գ. 273,

մ. 2), այնպես և Կ. Պոլսի թուրքական և հայկական մամուլի էջերում:

Հիշատակենք դրանցից մի քանիսը, առանց փոխելու այդ թղթերի ոչ ոճը, ոչ սուղագրությունը:

Ա. Տրապիզոնի առողջապահական տեսուչ Ալի Եաֆա՝ 1914—1915-ի չարդերու առևճ. գործակցելով Ջեմալ մեղմի՝ Բիսիալան քույնե-րով քունավարած է հայ մանուկներ, որոնց ծնողներն արդեն սպանված էին. ինչպես հաս հիվանդություններ տեղափոխված հայ հիվանդները: Վ՛րա են ուժըղ Տրապիզոնի չարդեն ազատվող հա-յերը և տեղին հայն ժողովուրդը: Մեաց որ առողջասլահական տե-սուչ Ատեան պէյ քուրք բերքերու մեջ բնեիչ հանձնաժողովի տե-ղեկություններուն վրա հիմնվելով, հաստատած է այս մարդուն ոհրապարտ արարները (Հայ բժշկության տված գոհերը, ցուցա-կագրված վավերական վաստերով, Կ. Պոլիս. «Կիլիկիա» գրատուն, թիվ 37, 1919):

Թիֆուսի (տիֆի) շինուկը պատրաստութեան առիթով գործված զիտական ոնիրները 1915-ի բերացին: Թիֆուսը կրակաի ամենա-մեծ համեմատություններով ավեր գործել քուրք բանակին մեջ: Թուրք բժշկական մարմինը կիսորհի հիվանդութեան առաջին առնել՝ շինուկի մը պատրաստությամբ: Խորհուրդն ինքնին որման գիտա-կան՝ հույնական զնանատելի պիտի կարենար համարվիլ, եթէ սա-կայն այս առիթով քուրք բժշկական մարմինն կարեոր մեկ քանի անդամները ցույց չտային զիտական-մարդասիրական գործերու հանդէպ խորունկ անընդունակություն և ոհրապարտ թերևամտու-րյուն:

— Հայ տարաբախտ զինվորներ և տարագիրներ իր փորձի-կենդանի կգործածվին: Ահա թե ինչպես: Գիտական աշխարհին ծանոթ է, որ թիֆուսի դեմ շինուկ պատրաստելու համար հիվան-դին արյունը defibrine բնակե վերջ, պետք է մեկ ժամ ենթարկել 56 աստիճանի, տկարացնել (inactiver) ու հաջորդական ներար-կումներ կատարել փորձի կենդանիներու, մինչև որ կենդանիին մեջ բավական immunité առաջ գա և անիկա հանդուրժե հետզհետե ավելի բիշ inactivé եղած ներարկումներու: Եթե հանկարծ, այսինքն առանց արյան շինուկը 56 աստիճանի ենթարկելու նե-րարկվի՝ կենդանին թիֆուսով կըվարակվի և կենթարկվի հիվան-դության բոլոր հետևանքներին: Արդ, խնդրա առարկա ենթականե-րուն inactivé չեղած շինուկ ներարկված է ու անոնք մեռած են: Փորձերը՝ կատարված են 1915-ի ձմեռը, Գ. Զորաբանակի բժշկապետ Թեֆիկ Սալիմի իրավասության շրջանակին մեջ գտնվող Երզնկա Բաղաֆին մեջ քուրք բժիշկ, վարժարանի Anatomie Pathologique-ի ուսուցիչ Համսի պեյլի և օգնականե-րու կողմեն:

Գիտական մեկն ավելի խորհրդածողվներու մէջ ինչիւր եղած է մարդոց վրա գիտական փորձեր կատարելու հարցը: Եզրակացութեանը այն եղած է, նույնիսկ մահական դատապարտւածները՝ պետք չէ փորձի առարկա ընել: Կարգ մը բուրք բժիշկներ նկատի չեն առած սակայն խղճի օրենքներն ու բժշկական բարոյագիտութեանը, ապացուցելով այսպես, թէ իրենց մտայնությունն ու հոգեկան դաստիարակությունն ալ ոչնչով կրտարբերի կարգ մը բուրք պաշտոնական մարդոց մակարդակէն:

Այս առիթով մեջ կրբերենք բուրք բժիշկներու վկայությունները՝ որոնք մամուլի մէջ առասնայոված են:

Ա. Ներքին գործոց նախարարութեան.

Կենտրոնական Տեղ.

Ներ հայոց խնդիրը կրբենք, կրտեսենք որ ամբողջ պատահականաւորությունը միշտ կուտակուենք ու հրամանատարներուն կրվերագրվի: Հայոց վրա ի գործ դրված խժոժություններ կրեան կարեւորես քաղաքական բնութեամբներու գեշ հետեւաններն ըլլայ:

... Նվաւոյն Զեղի հայորդեղիքը Հայոց վրա գիտականորեն ի գործ դրված վարագորություններն են:

... Պատասխանատուներուն հանդեպ պետք եղածը տնօրէնելը «խժոժության Քննիչ Հանձնաժողով»-ին պատվին ու խղճին կրհանձնենք: 1915-ի դեկտեմբերին Երզնկայի մէջ Գ-րդ բանակի բժշկապետ Քեֆիք Սաղիմի հրամանով, թիֆուս վարակված հիվանդներն առնված արյունը առանց «inactive» ընելու ու բժշկականորեն միայն փորձի կենդանիներուն վրա ներելի եղող գիտական փորձերը՝ գաղթեցնելու սահմանված անմեղ հայերուն կենեարկվին ու այս պատեառով շատ մը խեղճ հայեր հիվանդանալով կմեռնին: Ներարկումներ կատարված ատեն՝ զոհերը խաբած են, հալաստելով, որ հիվանդութենէն գերծ կացուցանելու համար է: Այս փորձը կատարողը՝ Օսմ. Ռժշ. Վարժարանի «Anatomic Pathology»-ի ուսուցիչ Համտի Սուտտ՝ «Զինվորական բժիշկ» թերթին մէջ իր փորձերը հրապարակած պահուն՝ փորձերը սպանվելու դատապարտվածներու վրա կատարված են կրսեր, իսկ նշվաստ՝ հիշյալ բուսուցչին սպանիչ փորձերուն ենթականերուն հայ ըլլալեն գատ ուրիշ հանգանք շունենայուն մոտեն վկան են: Այս խնդիրին մոտեն տեղյակ են այն ժամանակ Երզնկայի կենեարեւական հիվանդանոցի բժշկապետը զոկտոր Ռէֆիք թեղ ու իրեն մոտ աշխատող երկու հայ բժիշկներ, նույնպես Երզնկայի Կարմիր Մանիկի բժշկապետը Տր. Սելահետտին պեղ:

Ահաւասիկ նկատես, ոչ միայն քաղաքական, այլև գիտականորեն հայերուն վրա ռեղերեն կառարած ըլլալը, հայտնելով, այս մասին պետք եղած բացատրություններ տալու պատրաստ են: Տոքտ. օրերաթօր Հայտար Զեմալ (նույն տեղում, էջ 80—81. «Թյուրքիէ Սթամբուլ» 45-րդ դիվ, 23(12)1918):

Բ. «Քյուրնե Սքամբուլ» հարգելի օրաթերքին.

Նրեկ օրերաբո՛ւ Հայտա՛ր Ջեմալ պեյի կողմե՛ն ներքին գործոց նախարարության ուղղված բաց աղերսագրին մեջ իբրև վկա ցույց տրված ըլլալս տեսա:

Նրզնկայի կենտրոնական հիվանդանոցին մեջ «կատարված այդ դեպ՛ներուն դժբախտաբար բալորովին տեղյակ ըլլալով, խնդիրը ավելի լուսաբանել՝ խիղճի պարտք կրճամարեմ... Արդարև, մարդկության և բժշկության համար ամոքալի եղող այս դեպ՛ներում երբ բուն պատասխանատուները մեկ առ մեկ երևան հանվին, արատալուր՛ված բոլոր բժշկությունը մեծ բեռն մը ազատած կըլլա:

1915-ին հազարունկ դժվարություններով նրզնկան ապաստանող հայերէն մաս մը ախտոնն ոչխար գտովելու պես սեբըյաթեն առնվելով Նրզնկայի կենտրոնական հիվանդանոցը կըղկվին և հոն, մանրէաբանության մեջ միայն հնդկախոզի և նագարի պես կենդանիներուն վրա փորձելիք գործողությանց ենթա՛լա կըլլան: Այսպիսով շատ մը հայեր մեռնելով հանդերձ... Խնդիրն ալ բոլորովին անլուծելի մնացած է...: Որեւէ օգուտ չունեցող մեքոդի մը՝ միայն հայերու հանդեպ կիրակվիլ ի՞նչ կընշանակե: Անոց կյանքին՝ կենդանիի մը կյանքին շափ իսկ կարևորություն չի տրվող խեղճ հայերը այս առիթով ալ զոհված են: Կըկարծեմ, թե թիֆուսի բռնված հայերէն առնված արշաւը, «inactive» ընելէ վերջ նշշալ ուսուցիչը որպէս «preventive» կարեն կուտակալ Քահսի՛ն բեյին ներարկած է: Տոխ. Սելահետտին («Քյուրնե Սքամբուլ», 46 թիվ, 24. 12, 1918)

Գ. «Իքթիհատ և քերագրի» կառավարության օրով՝ խիզճ, բարոյախան, պատիվ, վերջապես բոլոր սրբություններու ի՞նչ աստիճան արժեք ունենալը, երբ նկատի առնվի, ընդ. սլատերագմի տարիներուն՝ հայերուն վրա ի գործ դրված ռերագործներուն և անգործություններուն ինչքան վատ մտածումներուն տակ տեղի ունեցած ըլլալը կհասնեցվի: Միայն այն պարագան որ, այդ աստեններուն, ոչ մեկ անհատի կատարած վայրագություններուն հաշիվը կրհարցվե՛ր, կարծե՛ք տված էր թե ամեն մարդու բրածը հավետ անպատիժ պիտի մնար:

Ահա, այս մտայնությամբ էր, որ Նրզնկայի մեջ հայերու վրա բծավոր ժանտաւտենցի մասին փորձեր կատարվեցան: Մեր բսածը հաստատելու համար ունինք բավականաչափ փաստեր:

Ինչպէս հայերու տարագրության, չարդին և կողոպուտին պատճառ եղողները՝ նույնպէս ալ այս գործին մասնակցողները պատասխանատու են: ... Ճշմարտությունը ոչ թե օրաթերքերու սյունակներու մեջ, այլ դատարանի ազլե երևան պիտի էլլե: Տոխ. Սելահետտին. («Ալեմսուր», 8. 1. 1919):

Այսպիսին են պատմության փաստերը: Նրանք հարգանք են պահանջում: Կարծես թե այդ փաստերը չհարգող այսօրվա թուրքական պաշտոնական դեմքերի ու մյուս թուրք հեղինակների մասին էր գրել «Քյուրքչե Ստամբուլ» թերթը 1919-ին. «Մեր՝ թուրքերիս կողմից առաջ քաշված պատճառաբանությունները, ըստ որոնց Վանի մեջ հայերը մեր վրա նահաճարձակ եղան և հետո մենք Անատոլիայում փոխվելով, դիմեցինք, գոհացում կաբող են տալ միայն նրանց, ովքեր «ղզացումներով» են ղեկավարվում և ոչ թե գիտական ու իրավական պատճառներով: Այդպիսի մոտեցումը չի կարող մեր դատը պաշտպանել Եվրոպայի և Ամերիկայի հանրային կարծիքի առջև» («Ռենեսանս», № 77, 1. 3. 1919):

Ով չի ամաչում իր արածներից, նա կրկնակի մեղավոր է: Մամուլում տպագրվեցին բաղմամբիվ այլ նամակներ: Նրանցում, օրինակ, նախկին մյուսթասարիֆ Մերի բեյը և ոստիկանապետ Լյութֆի բեյը մեղադրվում են հայերին պատկանող ունեցվածքը յուրացնելու, աքսորական հայերին և հույներին ալյուր չտալու մեջ, այն բանի համար, որ նրանք բաղմամբիվ հայ կանանց ասել էին՝ «գնացեք և զբաղվեք պոռնկությամբ» և պատվադուրկ էին արել, անարգել ու անվանարկել նրանց: Նրանք նաև մեղադրվում էին ղինվորական սեփականություն դարձած և սլետական իրավասությունից դուրս գտնվող ունեցվածքը բռնագրավելու մեջ:

Թուրքական բանակի բաղմամբիվ ծառայողներ մեղադրվում էին հայոց ունեցվածքը կողոպտելու և յուրացնելու մեջ: Դրանցից մեկը հայերի տներից իրեր էր բռնադրավել, այնուհետև խոստացել ազատել դեպոքտացիայից և 385 կտոր ոսկյա իրեր խլել: Մեկ ուրիշը մեղադրվում էր Ղազար Նշանյանի գրպանից դրամ հանելու մեջ: Քեմալ Օղուզը (Չանկերի երիտթուրքերի պատասխանատու քարտուղարը) և նրա գործընկերները օրենքի անունից հայերից դրամ էին պահանջել: Սրանք բռնվեցին և բանտարկվեցին 1919-ի մարտի 31-ին: 1919-ի ապրիլի 20-ին որոշվեց նրանց ազատել, սակայն վճարեկ դատարանը չեղյալ հայտարարեց այդ որոշումը և 1919-ի մայիսի 5-ին նրանք նորից ձերբակալվեցին:

Մի 69-ամյա ծերունի Հասան Ֆեհմի անունով, Օրեն գյուղից, ձերբակալվել և ռազմական դատարանի իրականաց-

րած հետաքննությունների միջոցով մեղադրվում էր հայերի ղանգվածային կոտորածներ կազմակերպելու մեջ:

Մի այլ փաստաթղթում կարդում ենք. «Մեծարգո ներքին գործերի մինիստրին.

1915-ի դեկտեմբերի 26-ին մենք գնացինք Դեր Զոր, նպատակ ունենալով ուսումնասիրել փախստականների վիճակը և հետաքննել այն անօրինականություններն ու շարաշահումները, որոնք տեղ էին գտել հայերի տեղահանման ժամանակ, որ իրականացվում էր ղինվորական և կարգապահական հարկադրանքի հետեանքով, ինչպես նաև ուսումնասիրելու զադտնի օրինազանցությունների հանդամանքները:

Մենք մեր խնդրի իրականացմանը ձեռնամուխ եղանք՝ բացառություններ պահանջելով մյուլթասարիֆաթից՝ Դեր Զորի սանջակի գլխավորած, հաշվառված մյուս հայերի մասին, որոնք այլ վիլայեթներից ու սանջակներից աչտակ էին բերվել, սրահ՞ը էին տեղաբաշխվել ու բնակեցվել, ինչպիսի հանցագործություններ ևն կատարված հայերի դեմ հաստատվելն կամ նշանց հետևացված բնակավայրում: Ըստ մյուլթասարիֆաթի ներկայացրած տեղեկանքի Դեր Զորի սանջակում տարբեր վիլայեթներից և սանջակներից ուղարկված 20. 673 հայերը բաշխված էին հետևյալ շախե-րով:

Սանջակի կենտրոնում	— 15.000 հայ
Անալի կադայում	— 3.000 »
Աբու Քեմալի կադայում	— 2.411 »
Աշհարայի »	— 4.000 »
Սուլարի նահիյում	— 331 »
Մուհնշի »	— 567 »
Կեսրեի »	— 323 »
Մերատի »	— 479 »
Քեֆեբի »	— 62 »
Սեբկայի »	— 2.500 »
Շահմաթայի »	

Բացի սրանից, մեզ նաև իրազեկ պահեցին, որ տասը օրվա մթերքը մի կողմ է դրված, կեսը փողով, մյուս կեսը՝ մթերքով, հայկական այն քաղաքանների համար, որոնք

շարունակելու են իրենց ճանապարհը, անցնելով Բայիդիի և Սուարի նահիեների շրջակայքով, քանի դեռ գտնվում էին ունեցանի տարածքի վրա, շարժվելով դեպի Մոսուլ՝ սրբնա իրենց բնակության պահի։ Քարտեզներին ուղեկցում էին բավականին լավ ու պահակային զորամասեր՝ զեպի Մոսուլի վերջանքի մինչդար կազա անցնելու ճանապարհին։

Ինչ վերաբերում է փախստականներին և հայերի վաղ կատարված հարձակումներին, նման ոչ մի բան չի կատարվել Ջորի տանջանքով։

Նման փախույթի, վերաբնակությունների շարքը կարելի է շարունակել Սակայն բաղարարված աշարանով։ Առկա միտման, որ երիտթուրքական կառավարության անկումից հետո բուրժուական պետական իշխանություններն իրենք են ընդունել նախոց նկատմամբ կատարված գնոցիղը, իրենք են դատել և դատապարտել նրանց անմարդկային գործողությունները։ Ինչ խոսք, որ դատական պրոցեսը չի եղել կատարյալ, երիտթուրքերի նկատմամբ չի իրականացվել հետևողական հետապնդումների և պատժի քաղաքականություն։ Մի փոքր տնց նույն երիտթուրքերը համալրելու էին աղգայնական բանակի շարքերը, կրկնելու էին իրենց հակահունական, հակահայկական շարագործությունները։

Սակայն մենք շնչառում ենք, որ երիտթուրքերին դատապարտել են (զուգե ստիպված) իրենք՝ բուրժական պետական մարմինները։

Ի վերջո, բերենք ևս մի բնորոշ փաստ. 1919-ի մայիսի 10-ին Եյիզավեստպոլի քաղաքագլուխ Ալասքեր բեկ խաժամեղովն իր մոտ է հրավիրում Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներին և վարդապետ Սյունուն։ Նրանց պատմելով Կ. Պոլսում բանաարկության մեջ գտնվող նուրի փաշայի և Մուրսեկ փաշայի վաստ վիճակի մասին, ու նրանց ծանր պատիժ է սպասվում, քաղաքագլուխը պահանջում է

¹ Ալի Սուադ բեյը (Դեր Ջորի մյութասարիֆը) մերժեց հայերին կոտորելու մասին հրամանները։ Հայեպի վայի Աբդուհայիկ բեյի՝ ներքին գործերի մինիստր Թալեաթին ուղղած բողոքի հիման վրա Ալի Սուադ բեյը հեռացվեց պաշտոնից և նրան փոխարինեց Սալիհ Ջեբի բեյը, որը թուրքական պաշտոնական վիճակագրության համաձայն կոտորեց 195. 750 հայ, մեծ մասամբ կանայք և երեխաներ։

հեռագիր առ Կ. Պուլիս իշխանություններին. գովել նուրի փաշային, ցույց առաւ, որ նա չի մասնակցել հայերի կոտորածին և դրանով նպաստել նրա ազատմանը:

Երկրպետապուլի հայոց ներկայացուցիչները մերժում են քաղաքագլխի պահանջը և պատասխանում, թե անգլիական դատական իշխանությունների կողմից հարցում ստանալու դեպքում նրանք կպատասխանեն նուրիի և մյուսների վարքադէմի մասին իրենց ձեռքի տակ եղած տեղեկությունների հիման վրա (18, № 94, 1919):

Մի կողմից, տեղի էր ունենում երիտթուրքերի դատավարությունը, մյուս կողմից՝ Դամադ Ֆերիդ փաշայի ու անգլիացիների հովանավորությամբ ստեղծվեցին «Իսլամի վերածնության լիգա», «Կոնկուսյան մահմեդական լիգա» և այլ հետադիմական կազմակերպություններ:

Նույն Թեֆիկ փաշան 1919-ի փետրվարին «մահմեդական» տերիտորիա էր հռչակում Հայաստանը: Դաշնակիցներին ներկայացրած իր հուշագրերում սուլթան Համիդի նախկին այդ գործակիցը, որ այժմ վարչապետ էր դարձել, առանց ամօթի ստում էր, գրելով, թե մինչև «ցարի բանակների ներխուժումը արևելյան նահանգները», մինչև «հայերի տեղահանությունը» իբր «հայկական բանդաները» մեկ միլիոն մահմեդական էին կոտորել իրենց ապստամբական ելույթներով: Լեյզ ստերը շաղ տալուց հետո, Թեֆիկը թուրքական ճկուն դիվանագիտության ավանգույթներին հավատարիմ, պատրաստակամություն էր հայտնում ընդունել «ինչպես ամերիկյան, այնպես և ֆրանսիական մանդատը» (22, էջ XV):

1919-ի հունիսի 17-ին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի ամբիոնից ճառում էր թուրքական պատվիրակության ղեկավար Դամադ Ֆերիդ փաշան: Իրեն հռչակելով 300 միլիոն մահմեդականության պատվիրակ, նա վերջին հինգ տարիներին թուրքական քաղաքականության բոլոր ձախորդությունների պատասխանատվությունը դնում էր երկրում իշխանությունն առևանգած երիտթուրքերի ղեկավարների վրա: Շեշտելով, որ երիտթուրքերը դատապարտված են, որ իբր թուրքիան, թուրք ժողովուրդը մեղք չունեն պատերազմի ու նրա դառը հետևանքների մեջ, նա աշխարհի մեծերից աղեր-

սում էր դաժան պատիժ չկիրառել իր երկրի նկատմամբ (22, էջ XV):

Հին թե նոր թուրքերի թուրքիզմը նույնն էր: Նրանց դիրքորոշումը հակահայկական էր, հայամերձ:

1919-ին Կ. Պոլսում ֆրանսերեն ասպարեզ բերվեց մի կեղծագիր, որը վերնագրված էր «Փաստաթղթեր մուսուլման ընկելության նկատմամբ հայերի կատարած գաղանթությունների մասին» (29, էջ 73): Այս ժողովածուի հեղինակները փորձում են սեր սպիտակ ներկայացնել և ցույց տալ, թե հայերն են գենոցիդ սարքել թուրք բնակչության նկատմամբ: Հայ հայդուկների հակասուլթանական, ժողովրդապաշտպան կոիվը թուրքական կեղծարարներն այստեղ ներկայացնում են որպես թուրք ժողովրդի դեմ ուղղված պայքար:

Աղդային-աղատաղրական պայքարի, թե դատարարության, սոցիալական պայքարի հողի վրա մղված կռիվներն սնընդունելի, մերժելի բաներ են թուրքական հետամնաց պետականության փաստաբանների տեսադաշտում: Գրքույկի երրորդ գլուխը նույնիսկ վերնագրված է այսպես՝ «Կոմկասում հայերի կատարած գաղանթությունները»:

Թուրքական պաշտոնական հրատարակություններում սկսեցին անցկացնել այն գիծը, որ բոլորն անմեղ էին, միայն շարագործ էին երիտթուրքերի պարագլուխները: Մեր հիշատակած պաշտոնական գրության մեջ ասվում էր հետևյալը. «... թուրք-հայկական վեճի մեջ թուրք ժողովուրդը մեծ մեղք չունի, ինչպիսին նրան վերագրել են. նրա գործողությունը հայ ժողովրդի դեմ հանկարծակի պայթյուն չէր, որ առաջացել էր առանց մոլեգնության ու բարբարոսության, այլ ինքնապահպան բնազդական մի ռեակցիա, որն ուժեղացել էր նրա վրա 30 տարի շարունակված սիստեմատիկ գրոհների հետևանքով, չնայած խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ ձեռնարկված բազմաթիվ փորձերին» (29, էջ III—IV):

Հայոց ողբերգության հարցում միևնույն դիրքն էին

բռնում ինչպես Ստամբուլի անգլոֆիլ կառավարողները, այն-
պես և թուրք ժողովրդի ազգայնական շարժումը գլխավորող-
ները:

1919-ի սեպտեմբերի առաջին օրերին Սեբաստիայում
տեղի ունեցած համաժողովում Մուստաֆա Քեմալն արդեն
հայերին էր վերագրում «ջարդի քաղաքակառուցությունը», մե-
ռանալով դատարանին տված իր ցուցմունքները: Նա արդեն
իր ունեկողիւրներին համույում էր, որ հայերն են վիրավորել
թուրք «ազգի արժանապատիւթյունը»: Արեւելյան սահմա-
նային հահանգները նա համարում էր «սղաւոր» ոչ թէ հա-
յերի տեղահանութեան ու կոտորածի պատճառով, այլ այն
բանի համար, որ մահմեդականները «պատերազմի ժամա-
նակ ամեն տեսակ շարիքներ և վշտեր» էին կրել մահաւանդ
հաշոյց վաշթադուլթյունների և զուլումների ասպարեզ լինելով
(8, 14. XI. 1919):

Ահա այսպիսին էր ապարդա թուրքական հանրապետու-
թեան դեկավատի հաշտութիւնը և նշմարը մի քանի ամսով
բոլորքում:

Թուրքական սրտը պաշտօնական թղթեր, հեռագրեր մեղ
հաւան շնորհիւ այն բանի, որ Հայեպը դատվեւ անգլիացի-
ների կողմից և երիւթութեւրը շկարտաշտան ոչնչացեւ այն-
տեղ գտնվող հայերի «Տեղահանութեան կոմիտեի» արխիւը
(28, հուլիս, 1921):

Տեսաւ ճրտապարտ և կան ևղակի մի քանի անուններ,
որոնք փորձեցին հասարակութեանը պարզել իսկութեանը,
բնիկըցողներին պատկերացում տալ կատարվածի մասին:
Դրանցից մեկը՝ մեր հիշատակած Նալիմ բեյն էր, որի հու-
շերը՝ «Թուրքական պաշտոնական պատասխաններ հայերի
տեղահանութեան և կոտորածների մասին» վերնագրով լույս
տեսան արդեն 1920-ին լոնդոնում (25):

Իթթիհադի կատարած համապարփակ շարագործութեան
ճշմարիտ պատկերը ամփոփված է այդ գրքի էջերում՝ բեր-
ված երիտթուրքական կուսակցութեան և պետական մարմին-
ների հրամաններում, ցուցումներում և շրջաբերականնե-
րում: Նալիմ բեյը թուրքական պետական պաշտոնյա էր և
Հայեպում հայերի տեղահանութեան կոմիտեի վերջին գլխա-
վոր քարտուղարը: Նրան ուղարկել էին այդտեղ վերջ դնելու

տեղահանված հայերի խմբերին Մեսկինում: Արամ Անտոնյանը վկայում է, որ նա խղճով մարդ էր և նույնիսկ օգնել էր հայ ընտանիքներին: Արամ Անտոնյանը նրանից էր ստացել բազմաթիվ միևնույն տեսակի հրամանների, պաշտոնական փաստաթղթերի պատճենները, թեև նախքան բերյը դրանք պետք է ոչնչացրած լինեին իթիհադի կենտրոնի խիստ ցուցումներին համապատասխան (25, էջ X—XII):

Նախքան բերյը գրում է. «Հայոց եղբրական տարագրության և սպանության ինդիքը, որ թուրք անունը մարդկության անեծքին արժանի կղարծնե, անանկ կկարծեմ թե համաշխարհային պատմության մինչև այսօր արձանագրած զարհուրելի դեպքերեն ոչ մեկուն կնմանի: Թուրքիո ընդարձակ հողամասին որ անկյունն ալ որոնվի, որ ամենամութ խորշն ալ խուղարկվի, ամենաանպուժ կերպով խողխողված հազարավոր հայու դիակներ և կմախքներ պիտի գտնվին» (2, էջ 19—20):

Ահա թե ինչպես է բնորոշում երիտթուրքերին նույն կուսակցության նախկին ղեկավար անդամ Մելիքան Զադե Ռիֆաթը: Նրանց «անունդը՝ մարդկային մարմիններ», «խամժը՝ արյուն-արցունք», շնչածը՝ «վառուկի ծուխ», «արդարությունը՝ կախաղան», եղբայրությունը՝ տարագրություն, հավասարությունը՝ սպանություն, աղատությունը՝ լանտ: Նրանք «ավելի քանդեցին, քան շինեցին», «մեռյալների ոսկորներով տալարանքներ շինեցին»: Նրանց կարդացածը միայն «մահավճիռներ» էին, գրածը՝ «պատերազմական հրահանգներ», իսկ ծրագրերը՝ «զավադրություն և ընդհանուր ջարդ» (13, էջ 288—289):

Ջեմալ փաշան «Ծրանկֆուրտեր Ֆայտունգ» թերթում հայտարարում էր, թե ինքը «պատասխանատու չէ հայկական կոտորածների համար»: Նա համոզված էր, որ Թալեաթն ու էնվերը նույնպես կարող են ապացուցել, որ առնչություն չեն ունեցել հայկական կոտորածների հետ (8, 27. XI. 1919): Նման վարքագիծը հատուկ էր երիտթուրքական լկտի պարագլուխներին:

1918-ի նոյեմբերի կեսերից Գերմանիա հաստատված Թալեաթն ապրում էր մշտական վախի մեջ, ծպտյալ, սալոնիկյան ժամանակների իր հին կեղծանունով՝ որպես Ալի

Սամի բեյ, Գերմանական հեղափոխության օրերն էին՝ Մեծ մարդասպանը սարսափում էր փողոց դուրս գալ, թեև գերմանական բանվոր դասակարգի գործի դավաճան սոցիալ-դեմոկրատ էրերտը նրան օժտել էր հատուկ անցագրով։ 1919-ի հունվարին, երբ Կ. Պոլսում սկսվեց երիտթուրքական հանցագործների դատավարությունը, Բեռլինում օսմանյան ղեսպան Ռիֆաթ փաշան իր կառավարությունից հանձնարարություն ստացավ նրան ձերբակալելու և երկիր ուղարկելու մասին։ Բեռլինի թուրքական ակումբը ետում էր գերմանական հեղափոխական ղինվորների ազդեցության տակ նույնպես հեղափոխական հովերով առաված Քիլի և Քեյլենսպուրգի ժովային ուսումնարանների թուրք կուրսանների հավաքներից։ Թուրքական ակումբի գլուխ կանգնած էր Համդուլլահ Սուրհի բեյը, որը համակրում էր գերմանական հեղափոխությանը, քաջալերում թուրք ղինվորների հակաուսմական տրամադրությունները։ Այստեղ ձևավորվեց մի մարմին, որը կազմել էր պատերազմի թուրք հանցագործների ցուցակ և գերմանական կառավարությունից պահանջում էր նրանց ձերբակալումը և հանձնումը թուրքական կառավարությանը։ Բեռլինում թուրքական ղեսպանստան աշխատողներն իրենք էին մասնակցում ակումբի ժողովներին, պահանջում Թուրքաթի և մյուսների ձերբակալումը։ Այդ պահանջը նրանք պատճառաբանում էին նաև 800 հազար հայերի սպանության փաստով։ Նույն բովանդակությամբ հոդվածներ երևացին գերմանական թերթերի էջերում։ Մեկ անգամ, «Ժողովին գումարումը լրանալու մոտ՝ վերջին խոսքը ըսելու կարգը Համդուլլահ Սուրհի բեյի եկած էր, որ իրեն հատուկ պերճախոսությամբ խոսելի և կատարված ոճիրներն անգամ մըն ալ նկարագրելե ետք, ընդհանրային և մասնավոր ժովային ղինյալ ուսանողներուն հուզումը ավելցուց, Իսկույն սվինները հրացաններուն անցվեցան և ձեռնառումբերը սկսան հոս-հոն նետվիլ, տղու խաղալիքներու պես։ Ո՞ր են այդ հերիֆները, ըսեք, հրթանք, սատկեցնենք, ձայներ կբարձրանային» (3)։ Թալեաթն ստիպված էր փոխել բնակարանները, անցնել ընդհատակ։

1922-ի մայիս-հունիսին իր մի շարք համարներում Կ. Պոլսի «Վերջին լուր» թերթը արտասպասեց Թալեաթի հա-

մախոհ ու մտերիմ Արիֆ Զեմիլի «Ինչպես փախան իթթի-հադի պետները և ինչ կյանք վարեցին արտասահմանի մեջ» նյութը: Այն մի շարք մանրամասներ է պարունակում, որոնք լույս են սփռում Բեռլինում Թալեաթի կյանքի ու նորից հակահայկական գործունեության վրա: Նյութը տպվում էր հատվածաբար, տարբեր վերտառությունների ներքո. «Թալեաթի Բեռլին անցուցած կյանքը և իր հիշատակները», «Թալեաթ և հայկական լանդիրը», «Թալեաթի դիմումը Լյուդ Զորջին կմնա անհետևանք», «Մուստաֆա Քեմալի առաքելությունը», «Բեհաէդդին Շաքիրի և էնվեր փաշայի արկածալից ուղևորությունը դեպի Մոսկվա» և այլն:

Երբ «Բեռլիներ Տագեպլաթ» թերթի խմբագիր Թեոդոր Վոլֆը օբյեկտիվ հոդվածաշարք նվիրեց հայկական հարցի ու կոտորածի պատմությանը, անմիջապես կաղմակերպվեց Թալեաթի դադտնի հանդիպումը նրա հետ: Այն պահին Պոստգամի Զեյնի սանատորիայում հոստատված, արտակարգ դեպքերում Բեռլին իջնող գլխավոր դահլիճը պաղտտում էր շհրապարակել իր այդտեղ գտնվելու վնասը: «Կրնա ըսվիլ թե Բեռլինի մեջ անցուցած երկուք ու եկս արաբլան միջոցին հազվիվ մեկ-երկու անգամ թատրոն գացած է: Իր միակ հաճույքն էր կեսօրերի ետք ընկերներուն հետ արիլ խաղալը: ... Օրվան միջոցին շահած կամ կեղծացուցած 15—20 մառքը այդ օրվան խոսակցությունն նյութը կընշուվեր»:

Խնդրին իրազեկ թուրք աղանատեսը (Արիֆ Զեմիլ) պատմում է. «Եվ երբ ատեն մը վերջ Պոլսո պատերազմական ատյանը սկսավ դատել իթթիհադի պետները և վճիռներ արձակել սկսավ... այդ միջոցին Թալեաթ հաշա կըսեր թե իր հիշատակները պիտի գրեր հանրային կարծիքը լուսաբանելու համար...» Նախ նա ձեռնամուխ է լինում գրելու մի փոքր նախաբան, հպատակ ունենալով այն տպազդել թուրքերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և անգլերեն: Սակայն նախապես եվրոպացիներին (Լյուդ Զորջին և այլոց) ուղղած իր դիմում— «Բաղատագրերի» պատասխաններից հուսախարվել էր: Նույն պահին էնվերը գիմում էր Զերդիլին՝ ձգտելով ի նպաստ Թուրքիայի բարեփոխել Անգլիայի քաղաքականությունը:

Շուտով Բեռլինում Թալեաթը երկու սենյակ վարձեց,

որոնք դարձան նրա գրասենյակն ու իթթիհադական ղեկավար-
ների հալաքատեղին։ Այստեղ քննարկվում էին մամուլի
նյութերը, Թուրքիայի հետ կապված բոլոր խնդիրները։ Այս-
տեղ կազմվում էր մի հատուկ տեղեկագիր, որն ուղեկցվում
էր բաղմաթիվ հասցեներով։ Որոշվել էր հիմնադրել «Reveil
d' Orient» ֆրանսերեն թերթը, Ահմեդ Ռիդա բեյի խմբա-
գրությունը։ Սակայն վերջինիս հանկարծաժա՛հ լինելը խա-
փանեց այդ որոշման կատարումը։

Թալեաթը ուղևորություններ էր կատարում Շվեյցարիա,
Իտալիա, Դանիա, Շվեդիա, Հոլանդիա, փորձում համախմբել
իր համախոհների ցած ու ցրվ ուժերը։ Սա 1919—1920 թթ.
էր, երբ դահիճը թաքնվում էր Ալի Սամի բեյ անվան տակ։
1920-ի մարտ-ապրիլին Հոսմ կատարած ուղևորության ժա-
նանակ «Ճամբա չեյած պեխերը ածխած էր։ Այն առեկնները
Հոսմի կառավարության դիրքը հայտնի չըլլալով, փաշան
ինքդինքը չճանաչելու համար ալգալիս՝ միջոցի մը դիմելու
պետք զգացած էր», — պատմում է նրա մտերի մեկերից մեկը։

Թե ի՞նչ գործնական խնդիրներ էր չեղարկում ու չու-
ծում մեծ դահիճը, մանրամասները չգիտենք։ Բայց նույն
թուրք մտերիմը պրոտ է. «Մեր սպանությունն մեկ երկու ամիս
առաջ, 1921-ի հունվարին, երկուսը սնցամ գացած էր Հոսմ
և հոն կարգ մը անձերու հետ տեսակցելու ետք, Բեպին շեքա-
դարձած էր։ Այս բոլոր ուղևորությանց մասին ամենի բա-
ցատրություններ առ կարելի չէ ալժմեն։ Առաջիկային, երբ
կարգը գտ, պիտի խոսիմ ատոնց մասին»։ Սակայն հայտնի
է, որ նույն պահին Մալթայի արտերախաղից՝ անգլիական
իշխանություններն սպաս էին արձակում իթթիհադական
գործիչներին, որոնք Թուրքիա էին անցնում Իտալիայի վրա-
յով։ Բացառված չէ, որ Թալեաթը նրանց հետ էր հանդիպում,
հանձնարարականներ տալիս, խորհրդակցում և այլն։

Սպանվելու նախօրյակին հառարակական կտրածիքը շեղե-
լու փորձեր էր անում ինքը՝ Թալեաթը, որը բացառիկ թրծված
կեղծարար էր։ Նա ընդունում էր, որ հայերի նկատմամբ
չորաշահումներ եղել էին տեղահանումների ժամանակ։ Բայց
նա ժխտում էր հայոց ազգը ոչնչացնելու իթթիհադական
ծրագրի գոյությունը։ Նա չարաշահումները վերագրում էր
աշատոհմատար մարդկանց անկարողությանն ու հեռամանա-

ցությանը: «Ես դա խոստովանում եմ: Ես խոստովանում եմ նաև, որ կառավարության արտականությունն էր խոչընդոտել այդ շարաշահումները և կոտորածները, կամ ծայրահեղ դեպքում բռնության և խստորեն պատժելի դրանց հեղինակներին» (37): Ահավասիկ երեսպաշտության թալեաթյան տիպիկ էջինակ: Այնուհետև նա շարունակում էր. «Նման ապահովական միջոցներ ձեռք էին առնվել պատերազմի ընթացքում ամեն երկրում, բայց, մինչդեռ, ցավալի տրդյունքները լուծվան էին մատնվել այլ երկրներում, մեր դործողությունների արձագանքը լսելի եղավ ամբողջ աշխարհում, որովհետև բոլորի աչքերը մեր վրա էին» (37):

Թուրքական «Փեյամ» թերթը 1922-ի օգոստոսի 17-ին (№ 1328) տպագրել էր մի նյութ, հետևյալ վերնագրի տակ. «Բուլքիայի արդարադատության նախկին մինիստր Սալիդ Մուլա բեյի ուսանելի խոստովանությունները Կ. Պոլսի քրեական դատարանում»: Դատական պրոցեսի ժամանակ նա հայտարարել էր. «Ինչքան մարդ են սպանել իրենց սեփական ձեռքով պետական քարտուղարի օգնականը և նույնիսկ երկիրը ղեկավարող մինիստրները: Նրանց լկտիությունն այնտեղ էր հասել, որ երբ նրանք կատաղում էին, ապա ժողովների ժամանակ միմյանց նկատմամբ օգտագործում էին «կատիլ»՝ հանցագործ տերմինը: Զրուցակիցն առարկում էր, ասելով «եթե ես մեկ մարդ եմ սպանել, ապա դու սպանել ես հարյուրների ու հազարների, նշանակում է դու ես իսկական հանցագործը»:

1946-ին Ստամբուլում լույս տեսան Թալեաթի հուշերը Հուսեյն Ջահիդ Յալլընի նախաբանով: Հրատարակիչը (էնվեր Բուլպիր) մեծ մարդասպանին հուշակում է «մեծ թուրք», «հայրենասեր», «ուշիմ», «շխտակ» սադրազամ (4, էջ 5):

Թալեաթն իր հուշերում փորձում է արդարացնել «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի շարագործությունները՝ ամեն ինչ պայմանավորելով «օրենքներով, պետության շահերով» (4, էջ 36—37): Նա փորձում է անմեղ ձևանալ, շատախոսում է մեղավորներին պատժելու ուղղությամբ իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին, ամեն ինչ վերագրում է անբարեխիղճ, «անխիղճ» անհատների, «մի շարք պաշտոնյաների» և ժողովրդին (4, էջ 78—79, 129—130):

Թալեաթը բնութիւնում տարբեր մարդկանց հետ հանդիպումների ժամանակ, երբ խոսք էր բացվում հայոց սարուհիների մասին, անմիջապես մեհադդում էր զինվորական իշխանութիւններին (1, էջ 365—366)։ Հետևել էր պատասխան տալու ժամը և նրանք մեկը մյուսի վրա էին բարդում մեղքը։

Հետաքրքրական է հետևյալ փաստը. Թալեաթը սպանվելուց մի քանի շաբաթ առաջ, 1921-ի փետրվարին, Համ քաղաքում (Գեոմանիա) բրիտանական հայտնի պահպանողական գործիչ Օբրի Հերբերտի (Aubrey Herbert) հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ հայտարարում էր, թե «ինքը միշտ դեմ է եղել հայերի ոչնչացմանը...», որ «ինքը երկու անգամ բողոքել է այդ քաղաքականութեան դեմ, բայց մերժվել է ղեկմանացիների կողմից»։ Այս փաստը Ռոկեդոն ցանկ է նույն իր՝ Օ. Հերբերտի մի գրքից. որը կոչվում է՝ «Aubrey Herbert, Ben Kendim (London, 1924)»։ Հետաքրքրական է, որ անգլիացի Օ. Հերբերտը գիրքը վերնագրել է թուրքերենով՝ Ben Kendim։ Թուրքերեն նշանակում է ես ինքս (46, էջ 233)։

Թոյնբին նշում է, որ նույնիսկ 1921-ին նա երբեմն հանդիպում էր թուրքերի, որոնք բացորոշ արդարացնում էին վեց տարի առաջ հայերի դեմ սարքված սարսափելի կոտորածները (43, էջ 354)։ Սրանք կարծես թե տակավին չէին ըմբռնել խալտառակութեան ու ամոթի անհրաժեշտութիւնը։ Մի փոքր անց Հալիդն էղիբը նույնպես սկսեց արդարացնել հայոց տեղահանութիւնները (30, էջ 338)։ Պատերազմից հետո հակահայկական պրոպագանդան ուժեղացնելու նպատակով Բ. Դուռը Շվեյցարիայում ֆրանսերեն թերթի հիմնադրման համար 50 հազար ոսկի գումար տրամադրեց (13, էջ 329)։ Թուրք հեղինակ Սինա Ակչինը հայոց տեղահանութեան վնասակարութիւնը բացատրում է սովի, եղանակի անբարենպաստութեան, հիվանդութիւնների փաստերով։ Նա հիշատակում է նաև կողոպուտի և վրեժխնդրութեան նպատակով Լասարված սպանութիւնները և շարագործութիւնները (39)։

Թուրքերը շարունակում էին ստել ու կեղծել։

«Բռնագաղթը կշարունակվեր անողոք թափով, բարձրացող փողիի թանձր ամպերուն մեջ կնշմարվեին մարդկային կարավաններ, որոնք կշտապեին հեռանալ ժանդարմներու մահացու հարվածներուն առջև՝ հայրենի օջախներն» (7, էջ 19)։ Այս տողերը գրված են 1922-ին գողգոթայից փրկվածի ձեռքով։

Մեկ այլ ակահատես հիշում էր «... Դեր Զորի կամուրջեն ցկվին բյուրավոր քարավաններն մին, փոշեթաթախ... կանցներ դեպի անէության սահմանը... Մերթ անգրչիբմյան մոունչներ և մերթ իաղաղ, ճնշիչ համաքայլ... իրենց ցավագար եռնեփման մեջ են իարաղանն ու սվինը, ղենքի կոթն ու տփոցը... Քարավանը կբալե միշտ...» (7, էջ 15)։ Իսկ սրա մասին ի՞նչ կասի այսօրվա թուրք պատմաբանը։

«Կանխամտածված, ծրագրված քաղաքական ոճիր մը գործեցին թուրքերը հայ ժողովրդի վերաբերմամբ,— գրել է սփյուռքահայ ծանոթ հեղինակ Լևոն Զորմիսյանը։— Ոչ միայն բյուրավոր մարդկային վկայություններով, դատերով ապացուցված է, ոճիրը, այլ անոր անհերքելի և անվիճելի փաստերեն մեծագույնը կկազմեն հայերեն ամբողջապես ամալացած այսօրվան թուրքահայաստանը։ Ամեն ոճիր բնական ու արդար պատիժ կկրե, թուրք շարագործ իր ղոհին հանդեպ հատուցում մը վճարելու նյութական, ֆիզիկական ու բարոյական հարկադրանքին տակ կգտնվի» (6, 25. IV, 1963)։

Լևոն Զորմիսյանը հարց է տալիս. «Լուսցի՞ք որե՛է առթիվ, որե՛է տեղ գեթ ղղջում մը, բարոյական ինքնաքննադատության մը իրենց արարքին համար, թուրք պետական, բազմազան գործիչների որե՛է մեկուն կողմեն, թուրք մասվորականներին, սյոռֆեսորներին, գրագետներին, դիտաններին որե՛է մեկուն կողմեն, թուրք քաղաքական կուսակցություններուն, մշակութային և նույնիսկ գյուղացիական և բանվորական կազմակերպություններուն, տնտեսական, առևտրական, ճարտարվեստական, արհեստակցական որե՛է սինդիկատի կամ անհատի կողմեն որե՛է ղիջումի, ցավի արտահայտություն և հայերուն հանդեպ գործված անարգարություններուն, բռնագրավումներուն փոխարեն նվազագույն հատուցում մը

կատարելու որևէ տրամադրություն և մտածում» (6, 25. IV. 1963),

Հիրավի, տակավին ոչ: Թուրքական կողմը բռնեց կոն-կելու, թաքցնելու, կեղծելու ուղին:

Ստորև կտեսնենք, որ թուրքական իրականության մեջ աստիճանաբար անհետացան երկչուությունն ճշմարիտ խոսք ասողները և ասպարիզը բռնեցին պնդածական կեղծարար-ները: Թուրքիայում հրատարակվող հայկական հարցին նվիրված գրքերը ամեն ինչ կոծկելու, ինքնաթյուրելու նպա-տակ են հետապնդում:

1. Ամենուն տարեցույց, ԻՋ տարի, 1922, Հայ միտքը Երեկ և այսօր, Կ. Պոլիս:
2. Անտոնյան Արամ Մեծ ոճիրը, հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Բոստոն, 1921:
3. Արֆ Զեմիլ բեյ, Ինչպես փախան Իթթիհատը—Թերաքի պետերը և ինչ կյանք վարեցին արտասահմանի մեջ, «Վեջ-ջին լուր» թերթ, Կ. Պոլիս, 1922 մայիս-հունիս:
4. Թալեաթ փաշայի հուշերը (թարգմ. թուրքերենից), Արևելագիտության ինստիտուտ, 1963:
5. Կիրակոսյան Զ. Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և արևմտա-հայությունը, Երևան, 1965, գլուխ երրորդ:
6. «Էրաբեր» թերթ, նյու Յորք:
7. Կիլեկյան տարեցույց, 1922, Կ. Պոլիս, 1922:
8. «Հայրենիք» թերթ, Բոստոն:
9. Հակոբյան Ստ. Ազդումբյան հարաբերությունները Արևմտյան Հայաս-տանում առաջին համաշխարհային պատե-րազմի ժամանակաշրջանում: ՀՍՍՀ ԳԱ հասա-րակական գիտությունների «Տեղեկագիր» 6, 1962:
10. ՀՍՍՀ ԳԵՊԱ, ֆ. 200, գ. 237, մաս 1, էջ 51—64, «Les process des Unionistes» — Իթթիհականների դատական պրոցեսը (Հայաստանի հանրապետության ար-տաքին գործերի նախարարությունը ստացել է 2. 5. 1919):
11. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ք. 1, գ. 142:
12. «Մշակ» թերթ, Ֆրեզնո:
13. Իթիֆար, Մելան Զադե Օսմանյան հեղափոխության մուք ծայրերը (Թարգմանություն թուրք.), Բեյրութ, 1938:
14. Սողոմոն Թեհերյանի Դատական պրոցեսը: Սղազրական հաշվետու-թյուն, Թարգմ. գերմաներենից, Վիեննա, 1921:

15. Арипов Р., Мильштейн Н. Щит и меч революции (из истории органов госбезопасности Узбекистана, 1918—1924), сб. «Чекисты», Ташкент, 1978.
16. Габидуллин Х. З. Младотурецкая революция. 1936.
17. «Известия», газета.
18. «Наше Время», газета, Баку.
19. Никольсон Г. Как делался мир 1919 г., М., 1945.
20. Раздел Азиатской Турции по секретным документам Министерства иностранных дел, под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924.
21. Саакян Р. Г. Геноцид армян в оценке передовой общественности, «Известия» общественных наук АН Арм. ССР, Ереван, № 4, 1965.
22. Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, изд. НКИД, М., 1927, со вступительной статьей проф. Ю. Ключникова.
23. В. И. Шпилькова Империалистическая политика США в отношении Турции (1914—1920), уч. пособие М., 1960, стр. 8.
24. Черчилль У. Мировой кризис, М., 1932.
25. Andonian Ar. The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. London, 1920.
- 25a Armenia and the Settlement. Report of Public Meeting... June 19th 1919, London, p.38.
26. Bryce V.O.M. The Future of Armenia. Reprinted from the "Contemporary Review", December, London, 1918.
27. Bryce V.O.M. The Settlement of the Near East, Reprinted from "The Contemporary Review", London, 1920.
28. "Current History", Magazine, N.Y.
29. Documents Relatifs aux atrocites Commises par Armeniens sur la Population Musulmane, Publication du Congrès National, Constantinople, 1919.
30. Edib, Halide Memoirs of Halide Edib, N.Y., 1926.
31. "La Renaissance", Constantinople.
32. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstehung der armenischen Nation. Berlin-Schönsberg, 1919, s., 54/55.
33. Montgomery, George R., The Massacres of Armenians in 1915, "The New York Times Current History", N.Y., october, 1922.
34. Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's Story. N.Y., 1926.
- 34a Paul du Vèou, La Passion de La Cilicie, 1919-1922, Paris, 1954.

35. **Paul du Vèou**, *Le désastre d'Alexandrette*, Paris, 1938;
36. *Parliamentary Debates*.-House of Lords, November 13, 1918, House of Commons, October 23, 24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14, 1918, London.
37. Posthumous memoirs of Talaat pasha, "Current History", XV, November, 1921, p., 294-295.
38. *Pour la libération de L'Arménie*, Discours, Paris, 1920.
39. **Sina Aksin** 100 Sordna Jön Türkler ve Ittihat ve Teraki, 1946, Istanbul.
40. **Stuermer, Harry**, *The War Years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*, N.Y., 1917.
41. "The New York Times".
42. *The Turco-Armenian Question. The Turkish Point of View*, Constantinople, 1919.
43. **Toynbee A. I.** *Turkey: A past and a Future*, N. Y.
44. **Toynbee A.J.** *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation* London, New York, 1915.
45. *Vérité sur la mouvement révolutionnaire Armenien et les mesures gouvemenntales*, Constantinople, 1916.
46. **Walker Christopher**, *Armenia. The Survival of a Nation* N.Y., 1980.

ՈՍԽԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՏԱԿՎԵՑ. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎԵՑ

«Հին կամ նոր Թուրքիա՝ մեկ փողափականություն ունի հայոց հանդեպ. բնաջնջել՝ խափանելու համար ամբար իրավապահանջումը»։ «Ենթադրյալ շարժման հակախմբերի խիստական բովանդակությամբ գուցե բաց, այն «տանիկ պարտաբույծ փաշաների, տգրուկ պաշտոնյաների և զանազան բալանչիների ձգտումն է պահպանել իրենց անբաժան զերիշխանությունը»։ Ազգայնականները երիտրուրների գործի շարունակողները։ Նա «նեոտուրական հակակոմունիստ էր»։ 1918-ի Վերալի կոնֆերանսը։ Սովետական Ռուսաստանը հայ ժողովրդի նեոտուրական պաշտպան։ Ձևա առեմտյան դիվանագիտության պաշտոնական և ոչ մի նոտա, հայտարարություն, որը դատապարտեց 1920-ի աշնան բուրժուական հարձակումը Հայաստանի վրա։ «Թուրքերն սկսեցին հարձակումը Հայաստանի վրա, նպատակ ունենալով գավառի Բաքումը, իսկ նետո գույե նաև Բաբուն (Վ. Ի. Լենին)։ Քեմալ-Երիտրուրներ առնչությունները 20-ական թր.։

Ազգայնականները «հայկական հարցում ըստ էության շարունակում էին սուլթանների և երիտթուրքերի քաղաքականությունը»։ Այս ճշմարիտ բնորոշումը մենք կարդում ենք սովետական մեծ հանրագիտարանում (40, էջ 530)։

Այս միտքն ահա թե ինչպես է ձևակերպված 1921-ին Կ. Պոլսում լույս տեսած «Հայաստանի վերջին աղետը» գրքում. «Հին կամ նոր Թուրքիա՝ մեկ քաղաքականություն ունի հայոց հանդեպ—բնաջնջել՝ խափանելու համար անոր իրավապահանջումը» (33, էջ 4)։

Հիրավի, երիտթուրքերի խայտառակ ձախողումը, օսմանյան կայսրության խորտակումը կարծես թե հնարավորություն էին ընձեռում արեմտահայությանը շունչ առնելու, ոտքի կանգնելու, սեփական հայրենիքը վերստանալու և վերա-

շինելու համար: Սակայն Թուրքիան կործանումից փրկելու նշանաբանով վեր բարձրացած Թուրքական ազգային-ազատագրական շարժման ալիքն ուղղվեց ոչ միայն իմպերիալիստական տերությունների դեմ, այլև՝ հայ ժողովրդի օբյեկտիվ, բնականոն շահերի դեմ: Ուրբանով արդարացի էր Թուրք ժողովրդի պայքարը սեփական հայրենիքի համար, այնքանով անարդարացի էր ոչնչացված, աշխարհի սուրբեր կոչմանը ցրված արևմտահայության բեկորներին սեփական հողից զրկելու բազմաթիվ օրինակները, որ իրագործեց Թուրքիան 1920—1922 թթ.: Պատմագիտության մեջ չի կարելի անտեսել Թուրքական ազգայնական շարժման դասակարգային-բուրժուական հակաժողովրդական էությունը և միայն շեշտել լուկներս հակաիմպերիալիստական դրսևորումները:

1919-ի հունվարի 30-ին Անտանտի տերությունները հայտարարեցին, որ օսմանյան կայսրությունը պաշտոնապես դադարում է գոյություն ունենալուց:

1918-ի դեկտեմբերին արդեն մտահոգություն կար այն առնչությամբ, որ ընդհանուր քայքայվածություն ու անկազմակերպվածության պայմաններում՝ զորացրված Թուրք ղեկավարները դառնալու էին ավազակներ, թալանչիներ, խանգուրելու էին հայերին վերաշինելու իրենց հալածիքը (75, էջ 6):

Ազգայնական շարժման բանակի կորիզը կազմեց Ցակաբ Շեքիի 19 հազարանոց զորամասը: Սա 1918-ին ճշտությամբ կատարում էր Թալեաթի հրահանյունները Կովկասի հայությանը ոչնչացնելու վերաբերյալ: Նա այն ժամանակ 2-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարն էր:

Մյուս, 22 հազարանոց, զորամասի գլուխ կանգնած էր Ալի Իհսան փաշան: Պատերազմի տարիներին նա իր հրամանատարության ներքո գտնվող 5-րդ դիվիզիայի կազմից հեռացրեց և ոչնչացրեց բոլոր հայ սպաներին, իսկ հետո, երբ 6-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարն էր, տեղահանեց և կոտորեց Մոսուլի հայության մի ստվար հատված: 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարի պաշտոնում նա խայտառակ վայրենություններ էր արել Ուրմիայի շրջանի հայության նկատմամբ: Նրան դատել և աքսորել էին Մալթա, սրտեղից նա Իտալիայի վրայով վերադարձավ: Անկարա և դարձավ Մ. Քեմալի համախոհը (84):

Մարքսիստ-լենինյան Ս. Կասյանը ճիշտ ըմբռնելով թուրքական միլիտարիզմի էությունը դեռևս 1919-ին գրում էր. «Նա ոչ թե հետզհետե է քամում նվաճած, բռնագրաված երկրի հյուսիսը, կաթիլ-կաթիլ ծծում ժողովրդի արյունը և որոշ չափով օգնում երկրի տնտեսությունը սահպանելուն, ոչ Տաճկական իմպերիալիզմը թալանի և ավերածություն, ջարդի և կոտորածի է մատնում երկիրը հենց առաջին մոմենտից»։ Ազգայնական շարժումը, որին քեմալականներն տնվանում են «ազգային» — դա տաճիկ սյոքսաբույծ փաշաների, տզրուկ պաշտոնյաների և ղանադուր թալանչիների շարժումն է պահպանել իրենց անբաժան գերիշխանությունը... Տաճկաստանում, նրանց շարժումն է դեպի ննդրկապկաս (4, էջ 23, 49)։

Այս բանը շուտով ես մեկ անգամ հաստատվեց կշռելում, երբ Կարաբեքիրի հարդաները ներխուժեցին Հայաստան։

Պատմագիտական գրականության մեջ երբեմն փոքիկ են շրջանցել Հայաստանի ազգայնականների պատճառած հալածված վնասների խնդիրը։ Ոմանք հարթում են պատմական պրոգնոսի որսակետները, կիրառում պրեզենտիստական մոտեցում, ինչը հակասում է մարքս-լենինյան պատմագիտության պահանջներին։ Սակայն սրանց շարժում կան հրապարակումներ, որոնք օրյակափ լույս են տալիս հայ ժողովրդի կենսական շահերին փնտրիկով պատճառած վնասների վրա։ Սրանց շարժում պետք է հիշել Կապիշևի (51), Աղասի Նալյանի (8), Նովանդ Սարգսյանի (28), Ռուբեն Մահալյանի և այլոց հրապարակումները։ Սովետական ուսումնասիրողները ֆանիցս եղել են, որ Մ. Քեմալի հաճերի ժողովածուների նյութերը մշտապես միակողմանի բնութագրում արգելում են։ Վ. Շախկովան, օրինակ, մատնացույց է անում 1943-ին Մաադյուլում հրատարակված ժողովածուն, որը կազմված է տեղեկացիոց դիրքերից (67)։

Մեր ուսումնասիրության շրջանակներում հարկ ենք համարում պատմության փաստերի հիշատակումով ցույց տալ, որ բուլիզմը շարունակվեց ազգայնականների իշխանության օրով, որակցավ հասկանալիորեն հրատարակված ղեկավարումներ։

Պատմականորեն ճիշտ չէ պնդել, թե ազգայնականներն ամբողջապես խզեցին օսմանյան կայսրության զաղափարների և պրակտիկայի հետ, թե մերժելով պանիսլամիզմի ու պանբուրիզմի գաղափարախոսությունը նրանք իբր զատապարտեցին այդ դոկտրինաների վրա հիմնված ագրեսիվ արտաքին ֆադափականությունը (34,

էջ 22): Մի՞թե՞ սլանքաբերիզմը չէր այն խրանքը, որը լուրճական տիրապետությունը Հայաստանի վրայով հրում էր դեպի Ադրբեյջան: Կամ մի՞թե հայ ժողովրդի հողերը զավթելն ագրեսիվ և ագրեսիվ անհոգիան զբաղեցրած չէր: Ճիշտ չէ պոռն. Ս. Փ. Միլլերը պնդելով, թե Թուրքիզմն անհատական սլանքաբերիզմից, Մ. Փենարը լուրճական նացիոնալիզմին հաղագրեց «նուր», «դրական քաղաքական բովանդակություն»: Թուրքական մարտաշունչ նացիոնալիզմը երբևէ իր քննությունը չի փոխել:

Չի կարելի համաձայնվել այնպիսի հիմնագուրկ պնդումներին, թե Թուրքական «նացիոնալիզմն ագրեսիվ ուղղվածություն չունեւ, ուղղված չէր Թուրքիայի սահմաններից դուրս» (35): Այդ նացիոնալիզմն ուղղված էր նախ և առաջ հայոց իրավունքները ոտնահարելուն, հայոց պետությունը վերացնելուն, հայ ժողովրդին ոչնչացնելուն: Այլապես ինչպես բացատրել 1920-ի աշնանը երկու հարյուր հազար հայերի կոտորածը, Կարսի, Արդահանի, Սուրմալուի, Արևմտյան Հայաստանի բռնագրավումը: Թուրքիզմը շարունակվում է նաև այսօր, անկախ այն բանից, թե անձամբ ով և որ կուսակցությունն է կանգնած իշխանության գլուխ:

1918-ի ավարտից Թուրքիայում պայքար էր վնում իշխանությունների համար: Առանց սխալվելու կարելի է ասել, որ ոչ մի էական տարբերություն չկար իշխանությունների համար պայքարած բուրժուականացած տիրակալներին, կադմակերպություններին ու կուսակցություններին միջև: Թուրքն էլ համակված էին թուրքիզմով, պանթուրքիզմով և պանիսլամիզմով: Ազգայնական վերահիշակվող, թե կրկրից վնդված երիտթուրքերի ղեկավարները, նվիրույթային ու ԱՄՆ-ի հետ երկրի բախտը կապելուն ձգտող մտավորականների առանձին խմբերը աշխատավոր թուրք գյուղացիությունը հող ապուր և ոչ մի մտահոգություն չունեին: Բանվոր դասակարգը շտիպադանց փոքրամիջ էր և էական դեր չէր խաղում ազգայնական շարժման մեջ: Մուսսատֆա Քեմալը և նրա համախոհները Սովետական Ռուսաստանին փարվեցին, օգնություն հայցեցին լոկ իրենց համար ստեղծված ծանր պահին: Սա միջոց էր իսլամափելու վերջնական կործանումից: Նրանք չունեին և հարգանքի նշույլ անգամ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հուշակած սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական և ազգային քաղաքականության սկզբունքների նկատմամբ: Մեր հեղափոխության սկզբունքները նրանք քանիցս հրապարակավ անհամատեղելի համարեցին մոսկովական և բուն թուրքական իրականու-

թյան հետ: Ազգայնականների մի մասը հանդես էր գալիս երկիրն ամերիկյան մանդատի տակ դնելու օգտին, ձգտելով այդ միջոցով կանխել ժողովրդական շարժման հետագա խորացումը (64, էջ 190): Սրանք չէին խորշում ԱՄՆ-ի օգնությանից, նրա հովանու տակ մտնելուց և այդ միջոցով ձգտում էին շարունակել իրականացնել միևնույն պանթուրքիստական նպատակները:

1919-ի վերջին Ստամբուլում գործում էին «Վիլսոնյան լիգա» և «Ազգային կոնգրես» կազմակերպությունները, որոնք հանդես էին գալիս ամերիկյան մանդատն ընդունելու օգտին: Սրա անդամներն են կոմպրադորներ, մտավորականներ: «Ազգային կոնգրեսը» միավորում էր 53 թուրքական կուլտուր-լուսավորական և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ: Ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնում էին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նախկին սպարադուխները: Ռեշաթ Հիքմեթ բեյը գլխավոր դեմքն էր, որը որպես արտաքին գործերի մինիստրության պետական քարտուղարի տեղակալ կնքել էր Մուդրոսի վինադագարի պայմանագիրը: Սրանք ԱՄՆ-ի օգնության մեջ էին տեսնում Թուրքիայի փրկությունը: «Թուրքիան համաշխարհային տրիբունալի առջև» գրքում շարադրված էին նրանց գլխավոր տեսակետները: Հատուկ ուղերձ էր հղվել Վիլսոնին (67):

Բեռլինում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Ջերարդը 1919-ի ավարտին արտասանած իր մի ճառում ասում էր, թե «այժմ թուրքերը ձգտում են ձեռք բերելու այն, ինչ նրանք չկարողացան ձեռք բերել պատերազմի ընթացքում» (18, 16. XII. 1919): Նա չէր մոռանում, որ Թուրքիայի գլխավոր խնդիրը մնում էր Թուրանի ճանապարհին հայկական խոչընդոտի վերացումը: Մուստաֆա Քեմալի կենսագիր Արմատրոնգը գրում է. «Նա մի թուրք էր և հպարտ էր, որ թուրք է: Նա ասում էր մնացյալ աշխարհը» (72, էջ 34): «Ինչ վերաբերում է բոլշևիզմին,-- հայտարարում էր Մուստաֆա Քեմալը պրեզիդենտ Վիլսոնի բանազնաց Ջեյմս Հարբորդին,-- ապա այդ ուսմունքն անընդունելի է մեր երկրի համար, եթե ուշադրության առնենք մեր կրոնը և սովորույթները, ինչպես և մեր սոցիալական կառուցվածքը, որը խոչընդոտում է նրա

թափանցումը մեզ մոտ: Թուրքիայում չկան ոչ կապիտալիստներ, ոչ էլ միլիտնավոր բանվորներ: Մենք չենք կանգնած նաև ագրարային պրոբլեմի առջև: Սոցիալական տեսակետից մեր կրոնական սկզբունքները խանգարում են մեզ քնդունելու բոլշևիզմը: Թուրք ժողովուրդը պատրաստ է նույնիսկ վիճարկելու այն, եթե դրա ժամանակը գտնվի» (18):

Նրա կարծիքով «բոլշևիզմն իր մեջ մարմնավորել էր իսլամի ամենաբարձր հիմքերը և սկզբունքները» (34, էջ 101, 107): Նա բոլորովին հետաքրքրություն չգրասերեց ժամանակի առաջավոր քաղաքական բանասերների նկատմամբ: Նա իսլամի պատմությունն էր սուրմնասիրում, համոզված լինելով, որ մի օր զլխավորելու էր մեծ Թուրքիան (72, էջ 143): «Դոմունիզմը վերաբերում է սոցիալական պրոբլեմների,-- ասում էր նա:-- Մեր երկրի սոցիալական պայմանները բացարձակապես բարենպաստ չեն բոլշևիզմի գաղափարները մեզ մոտ կիրառելու համար»: Երբ Մ. Քեմալը իր բարեկամ Թեֆիկ Ռյուշտյուին հանձնարարեց պաշտոնապես կոմունիստական կուսակցություն ստեղծել, նա արդեն որոշել էր ոչնչացնել իսկական թուրք կոմունիստներին: Ռյուշտյուն հայտարարություն հայտարարության ետևից էր անում այն մասին, թե իսլամը իր մեջ պարունակում է սոցիալիզմի բոլոր տարրերը, դրանով իսկ ապացուցելով, որ կոմունիզմը կրոնական և էթիկական կատեգորիա է: Իսլամի և կոմունիզմի միջև դրվեց հավասարության նշան: Իսկ թուրքական կոմունիստական կուսակցության հիմքը դրել էր Մուստաֆա Սուրխին 1918-ի հուլիսին թուրք նախկին ռազմագերիներից: 1919-ին մուսուլմանական բյուրոյի միջոցով (Ղրիմ) նա փորձում էր կապեր հաստատել Մուստաֆա Քեմալի հետ, ձգտելով իսկական հայրենասերների մասնակցությունը բերել թուրք ժողովրդի պայքարին:

Մուստաֆա Սուրխին գազանաբար սպանվեց 1921-ի հունվարի 28-ի լույս 29-ի գիշերը, Տրապիզոնի մոտ: Թուրք պատմաբանների հրապարակումները վկայում են, որ այդ սպանությունը կազմակերպել էին պետական իշխանությունները (45, էջ 117):

Թուրք հեղինակ Չեթին Ալթանը «Աթաթուրքի սոցիալական հայացքները» գրքում (Ստամբուլ, 1965) ցույց է տվել,

որ Աթաթուրքը հետևողական հակակոմունիստ էր, Կոմունիզմի տարածումը մանրէների տարածման նման բան համարող էրզրումի երեսփոխանին պատասխանելիս նա վստահեցնում էր, թե «կոմունիզմի դեմ միջոցներ կան» (2, էջ 136)։

Դեռևս 1920-ին, Ազգային մեծ ժողովում արսուտանսո՝ ճառերից մեկում նա «հատկապես մերժում էր ինտերնացիոնալիզմը» (2, էջ 7)։ 1959-ի սեպտեմբերին Իսմեթ Ինենյուն ամերիկացի պատմաբան Ռիչարդ Ռոբինզոնի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ վկայակոչելով Մուստաֆա Քեմալին, նսեմացնում էր Սովետական Ռուսաստանի օգյուրթյան նշանակությունը թուրքական հեղափոխության հաղթանակի գործում (97, էջ 73)։ Պայքարելով իմպերիալիստների և սուլթանական կառավարության դեմ հանուն անկախության և Թուրքիայի վերափոխման, թուրքական ազգային բուրժուազիան միևնույն ժամանակ հանդես էր գալիս բանվորների և գյուղացիների կենսական պահանջների, պեսուրթյան կառավարմանը նրանց մասնակցության դեմ (63, էջ 167)։ Լիզգայնական Թուրքիայի կառավարող շրջանների մեջ կուլածատերերը հզոր խումբ էին կազմում։ Սրանք գյուղացիներին շահագործում էին առաջվա նման։ «Քեմալականները չէին էլ մտածում խոշոր ֆեոդալականվածատիրակալի հողատիրության վերացման, հողային ռեֆորմի իրականացման մասին», — գրում է սովետական թուրքադետ Շամսուտդինովը (64, էջ 255, 256)։ Թեքթերի մեծամասնությունը Քեմալի գլխավորած ազգային պատերազմը նկատագրում էր որպես իսլամի պատերազմ՝ ընդդեմ քրիստոնեության, (42, էջ 32)։

Սովետական պատմաբան Ն. Ֆ. Լուդշովետը մի հատուկ հոդված է նվիրել թուրքական պատմադիմադրության քննադատությանը, ցույց տալով, որ թուրքական հեղափոխությունը Մուստաֆա Քեմալի անձին վերագրելը բացահայտ խաբեություն է։ Ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ամեն ինչի սկիզբ համարում են նրա Անատոլիա ժամանելու պահը (1919-ի մայիսի 19)։ Լուդշովետը ցույց է տալիս դրանից շատ առաջ Հոկտեմբերյան հեղափոխության ազդեցության տակ Թուրքիայում սկիզբ առած ազգային-

ազատագրական հուժկու շարժման էությունը, հետապնդած նպատակները (54): Կոմիտեերնի IV կոնգրեսում Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ներկայացուցիչ Օրհանն ասում էր. «Երբեք չպետք է մոռանալ, որ Անգորայի կառավարության գլխավոր նպատակն էր վերահաստատել Թուրքական բուրժուազիայի նախկին դիրքը: Երբ այդ նպատակն իրականանա, նա պիտի փնտրի իր հաշտությունը կապիտալիզմի հետ և պիտի դադարեցնի ազատական շարժումը» (24, № 5, 21. 2. 1923): Երիտթուրքերից հետո ազգայնական Թուրքիայի ամենաբնորոշ քաղաքական հատկանիշը նորից նացիոնալիզմն էր, ոչ Թուրք ազգերի (մասնավորապես հույների, հայերի, քրդերի) նկատմամբ թշնամական քաղաքականությունը: Թուրքիզմն իր ողջ էությամբ նորից գործուղության մեջ էր դրվել այդ օրերին: Ամերիկացի Ռ. Ռոբինզոնը գտնում է, որ ազգայնականներն իրականացրին Գյոք Ալփի նացիոնալիզմը, չափավորելով պանթուրքիստների տերիտորիալ հավակնությունները (97, էջ 19):

«Միության և առաջադիմության» փառասեր ղեկավարները՝ «ինչպես էնվերը, Թալեաթը և Մուստաֆա Քեմալը շատ արագ զգացին, որ լիբերալիզմը տանում է ազգերի զսլթոնքի, վարթոնք, որը ճակատագրական էր դառնում Թուրանցիների գերադանցության համար: Նրանք շատ արագ վերադարձան միահեծանության ռեժիմին ինչպես քաղաքականության, այնպես և գաղափարների աշխարհում» (70):

Սովետական թուրքագետ Լուզշուվեյսը գրում է. «Կապը կալվածատիրական, հողային մադնատների հետ պայմանավորեցին նաև քեմալականների ռեակցիոն կուրսը ազգային քաղաքականության մեջ: Քեմալականները ոչ միայն շրջեցին ազգային հարցը, այլև չկարողացան նույնիսկ ինչ-որ չափով թուլացնել նրա սրությունը: Ավելին, հենց շովինիստական ազգային քաղաքականության մեջ նրանք կանգնեցին կամ բռնի ասիմիլացման, կամ Թուրքիայում փրկված ազգային փոքրամասնությունների գաղանային ոչնչացման ուղու վրա» (54): Երբ ազգայնականներն իրենց գլխավոր շտաբով հաստատվեցին Անկարայում, անմիջապես «որսի սկիզբը հայերի դեմ բացված հռչակեցին» (102, էջ 113):

Արևմտահայության բեկորների հալածանքի, ոչնչացման քաղաքականությունը շարունակվեց և՛ 1921-ին, և 1922-ին ամբողջ Խորհրդային տարածքի վրա: Երիտթուրքերի զոհմեղակերպն ամբողջապես փոխանցվել էր ազգայնականներին: Ազգայնականների ներքին քաղաքականության բաղմամբով մոթ էջեր ցավոք վատ են լուսաբանված սովետական թուրքագիտական գրականության մեջ: Մասնավորապես տիրուպետել է ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ նրանց թշնամական դործողությունները շրջանցելու պրակտիկան: Իզմիր քաղաքի հրդեհման ու նրա հույն և հայ բնակչության ոչնչացման փաստը լուծյան էր մատնվում: Մինչդեռ այդ բարբարոսության գլուխ էր անգնած էին հենց իրենք՝ ազգայնական պարագլուխները (79):

Իզմիրի աղետի վերաբերյալ հարուստ նյութեր կան Փարիզի Նուբարյան մատենադարանում: Իր «Զմյուռնիո Խափար աղետին առթիվ» համառոտ տեղեկագրում առաջնորդ Զմյուռնիո Ղևոնդ Լապկ. Դուրյանը (Աֆենը, 23. 11. 1922) հանգամանորեն նկարագրել է տեղի ունեցած անցքերը: Նպատակ չունենալով խորանալ այս խնդրի քննարկման մեջ, բերենք լոկ մի բանի վկայություններ: «Հայոց թաղին բոլոր տնկյունները հետզհետե դրավվեցան իսթանբուլի պոլիսներու և քեմալական ղինվորներու կողմե, որոնք պատահաբար անցնող դարձող բոլոր թաղեցիներուն վրա հարձակվելին և ազգություններն ստուգելն վերջ հեռաները ազատ կարձակելին, իսկ քրիստոնեաները կողոպտելն վերջ ահուկ շարչարանքներով կսպանելին»: Հունական և հայկական թաղերը «նշավակ եղան թրքական վայրագության», «սկսավ շարքը քեմալական անլուր և աննախընթաց խժոժություն», Ահա թե ինչ է ասված «համայնակուլ Խափար հրդեհի» մասին. 1922-ի «սկստեմբերի 13 շորեքշաբթի կեսօրեն տուր հայոց թաղին մեջ երևցած թուրք մոնետիկներ բարձրաձայն կաղաղակելին հայ տուններու մեջ սլոտացող թուրքերուն, թե փութով դուրս ելնեն տուներեն և հեռանան հայոց թաղեն: Այս ազդարարության նշանակությունը հասկցվեցավ թուրքերու հեռանալեն հետո, երբ կեսօրեն հրդեհի սկզբնավորությունը երևցավ հայ թաղին մեջ»: «... Հրդեհներ չէին բավականանար շուկայի... հրդեհներով, իրենց կարգին ամեն միջոց ի գործ կըղնեին

հրդեհը արծարծելու և ճյուղավորելու և վերջապես հասցնելու այն հեռավոր թաղերը, ուր գտնվող օտար հաստատություններու մեջ պահված կային մեծ թվով հայեր և հույներ: Կրակը արծարծելու համար հրդեհվեցան հարյուրավոր տուններ, բենդինով օծվեցան հազարավոր շենքեր, այնպես որ մինչև առտու արդեն իսկ մոխրակույտի վերածված էին 5000 է ավելի շենքեր, որոնց մեջ կգտնվեին 21 եկեղեցի, 32 վարժարան, 5 հյուպատոսարան, 7 քլուպ, 5 դրամատուն, 5 հիվանդանոց և այլ կարևոր շենքեր...»

«Ձաբհուրեյի զիշերը».— Ահալոր հրդեհի արշավանքին առջև ինսող բոլոր տուններ և օտար հաստատություններ սլարավեցան, ժողովուրդը սախաված էր դուրս գալու և դիմելու գետի քարափ: Քարափը այդ դիշեր կներկայացներ դժոխային վիճակ մը. հոն շփարած հասարակությունը լեղապատառ վեր վար կ'իջներ հնուցհետե, երբ հրդեհը քարափին մոտեցավ, ժողովուրդին վիճակը շատ ավելի սպետալի դարձավ. սարսափահար ժողովուրդը առաջ չէր կրնար երթալ հոն, որովհետև ալեկոծ, այ ծով մը կար, ետ չէր կրնար դառնար, հոն որովհետև տհաժար հրդեհ մը կար, իսկ երկու կողմերեն դաժան խուճանին և զինվորին սվինները կային...»

Մեկ այլ ականատես, գեղար Կաշապյուզը Իգմլիի տառաքին հայ փախստականների հետ Մարսել հասնելով, պատմել էր (1922-ի սեպտեմբերի 20) քեմալականների հակահայկական վայրագությունների մասին: «Ընդհանրապես,— գրում է նա,— ջարդարարներ հայեր կ'սխտրեին, բայց գտած հույներին նույնպես կսպանեին: Շատ հայեր կ'արծելով, որ հույներու դեմ բան մը չպիտի ըլլա, անոնց տուները ապաստանած էին: Բայց երբ ջարդը կ'ընդհանրանա, այլևս հայու հույնի խտիր չի մնար, և այնպես կենթադրովի թե հույներուն առձի կորուստը տասն անգամ ավելի եղած է հայերեն»:

Աղգային պատվիրակության դիվանատան համար պ. Հրանտ Մամուրյանի պատրաստած տեղեկագրի համաձայն սպանված հայերի, առևանգված հայ կանանց ու աղջիկների անհետ կորած մարդկանց թիվը հասնում էր 13 500-ի, նյութական վնասը հասնում էր 11 միլիոն 420 հազար ֆունտ ստեռլինգի: Բոլոր ականատեսները միաբերան վկայում են, որ հրդեհողները թուրք սպաներն ու զինվորներն էին: Սրանք

քարաշեն շենքերը նախապես պայթեցնում էին նռնակներով և հետո բենզին լցնում ու հրդեհում: Իզմիրի 200 հազար քրիստոնյա բնակչության մեծ մասը անօթևան դարձավ: Նորից դառնանք ականատեսի պատմածին. «Հինգշաբթի, 14 սեպտեմբեր, Մուստաֆա Քեմալ փաշա, որ Իզմիր իջած էր ձիով և իր սպայակույտին հետ, կհառաջանա մինչև Բուենթու, Տիսույի բաղնիքին առջև, ուր խոնված էր փախստական հայերու, հույների և դինվորների ահագին բազմություն մը: Փաշան կարճ ատենախոսություն մը կը ընէ, ըսելով թե կշմռեմ քրիստոնեաները, որոնց սուրբը կ'ըլաւին և կապահովեն զանոնք, ավելցնելով»:

— Այդ աղետ եք, հոգ մի ընեք: Նույն գիշերը, — մինչդեռ Մուստաֆա Քեմալ փաշա կվերադառնար Քորսեղիո, ուր իջած է Սարյաններու տունը, — Կոնստանտին թագավորին երբեմնի բնակավայրը, — խուժանը նոր ջարդ մը կը սարքէր, աչս անգամ քարափին վրա, որմէ սոսկումի ու ցավի աղաղակներ կրարձրանա երկար ժամեր»:

1922-ի ամբողջ ընթացքում, երբ քեմալական ուժերի հաղթանակներն ուղեկցվում էին հակաքրիստոնեական արյունոտ գործողություններով, անգլիական «Դեյլի տելեգրաֆը» (15, 16 մայիսի, 2, 3 հունիսի, 11 հուլիսի, 19 և 23 օգոստոսի, 26 հոկտեմբերի 1922-ի), «Թալմար» (26. 8, 30. 8, 21. 9. 1922) մշտապես հիշում էին 1915-ի կոտորածները, դրանք համեմատում քեմալականների սարքած բազանությունների հետ: Ըստ ամերիկացի Ալբերտ Մակենդիի տվյալների, քեմալականներն Արևմտյան Անատոլիայում 1921-ի մայիսից մինչև 1922-ի սեպտեմբեր ոչնչացրել էին ոչ պակաս 225 հազար հույներ՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ (875, էջ 31):

Քրիստոնյա բնակչության տեղահանությունը Փոքր Ասիայից շարունակվեց նոր թափով: Հազարավոր մարդիկ թողնում էին իրենց օջախները, ազատվելու համար տեղորի և բռնության ուժի միջոցով: Իզմիրի հրդեհը մի շնչին մասն էր այն հսկայական հրդեհի, որի միջոցով թուրքերը մտածում էին արագ և արմատապես լուծել էթնիկական փոքրամասնությունների պրոբլեմը:

Հալիդե էդիբ թրքուհի գրողը խոստովանել էր նորվեպացի

լրագրողին, թե ազգայնական բռնակալական ռեժիմը ամենուրեք շարիքներ է գործում: «Մենք վատրեցինք մեր հելլեն հպատակներին,— ասում էր նա,— մենք ամեն ինչ արեցինք նրանց սոցիալախիլ անելու համար: Հալեբի հետ մենք անում ենք միևնույն բանը: Նպատակին հասնելու համար մենք դիմում ենք միջնադարյան մեթոդների ... Կառավարիչները, պրեֆեկտները, պաշտոնյաները, որոնք օգտվում էին բացարձակ իշխանությունից, դեռևս այսօր էլ կատարում են դարձելի հանցագործություններ»: Նա Անկարայի ղեկավարների արածը համարում էր «հանցագործ ռեպրոծություն»:

Անկարայի կառավարությունը ոչինչ չէր ձեռնարկում կոտորածը կանխելու և «նոր դարաշրջան» հաստատելու համար, որի մասին քեմալականները շատախոսում էին: Ընդհակառակը, նույնիսկ Անկարայում գործում էին «քրիստոնեական փոքրամասնություններին վերացնելու կոլլեակերպություններ» (102):

«Near East Relief»— Խարրերդի ամերիկյան հիվանդանոցի տնօրեն Մարկ Հ. Վարդը կազմել է մի հուշագիր 1921-ի մայիսից մինչև 1922-ի հունվարը հույների տեղահանության մասին, այնուհետև նույն ժամանակամիջոցի անցուդարձի վերաբերյալ գրել է օրագիր: Այս փաստաթղթերը տվյալներ են պարունակում այդ տարիներին Թուրքիայի ներքին գավառներում վերապրած հայերի հետ կատարված դեպքերի մասին (104): Նա գրում է, որ տասնյակ հազարավոր տեղահանված հույների հետ միասին կային նաև Խարրերդ բերված հայեր, որոնք իրենց մշտական բնակության վայրով երկրի տարբեր մասերից էին: Վարդը նկարագրում է տարափոխիկ հիվանդությունների հետևանքով զանգվածային մահացության պատկերները: Նա նկարագրում է ճանապարհներին, բաց երկնքի տակ կատարված ծննդաբերությունների փաստեր (104, էջ 5): Ահավաստիկ Վարդի օրագրից մի քանի նմուշներ.

1921-ի մայիսի 26, Հիսուն մարդ ժամանեցին քաղաք պահակների հսկողությամբ՝ Կոնիայից, Կեսարիայից և Ամասիայից: Դրանց մեջ վեցը՝ հայեր: Մեկը՝ Տիգրան Թրաչյան՝ Պոլսից: Ավելի ուշ նրանք ուղարկվելու են Բիթլիս: Երկու

որ բանտում պահելուց հետո նրանց ուղարկեցին Դիարբեքիր:

Մայիսի 29: Հարյուր քառասուն մարդ բերվեցին Բիւլջիկից. 30 հայ, 110 հույն: Ճանապարհվելու սկզբին նրանց թիվը եղել էր 300, բայց շատերը մեռել էին ճանապարհին: Մնացյալից շատերն էլ տիֆից մեռան խարբերդի հիվանդանոցում: Եվ այսպես շարունակ, ամբողջ 1921-ի, 1922-ի առաջին ամիսների ընթացքում:

Սամսունի հույն բնակչությունը ոչնչացվեց Օսման աղայի հրոսակների ձեռքով: Սամսունով անցած ուղևորական պատվիրակությունը սարսափել էր կատարված վառարկողմից և բոլոր էր հայտնել իշխանություններին:

«Դեյլի տելեգրաֆը» 1922-ի մայիսի 17-ին գրում էր, որ քրիստոնյաների հետապնդումների նոր ալիքը բարձրացել էր 1919-ի մայիսին: Ականատեսները պնդում էին, որ աղգայնականների ժողովրդավարության 80 սուկոսը հալածաշարժում էր բանդիտներից: Ազգայնական պարագլուխները, դրո՛ւմ էր թերթը, «հեղինակներն էին այն սիստեմի, որը շատ բանով նման էր Թուհաթի 1915-ի սիստեմին»: Ամերիկյան ախտնատեսի վկայությամբ քրիստոնյա կանանց սպանում էին կացիններով: Թերթը բերում է բաղմամթիվ այլ ապացույցներ (83, էջ 50—51):

1922-ի մայիսի 15-ին «Դեյլի տելեգրաֆը» գիշերանցիտական թղթակիցը մի նյութ հրապարակեց, որը կոչւեց «Սարսափելի»: Նրա նախաբանում ասված էր. «Են համոզված եմ, որ երբ քեմալականների հսկողության տակ գտնվող Փոշր Ասիայի տեբիստրիայի վրա կատարվող անցքերի մասին այս նյութը դառնա լաշն հատարակության իմացության առարկա, այն կցնցի ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, թեև վերջին ութ տարիներն առանց այն էլ լի էին դաժանությունների շուրջը պատմություններով»:

Թղթակցության մեջ կարդում ենք. «Փոքր Ասիայում կատարվող ներկայիս դեպորտացիան և կոտորածը աննախադեպ են թուրքիայի պատմության մեջ: Իրենց նշանակության մը դրանք գերազանցում են Գլադստոնի ժամանակների իրադարձությունները և նույնիսկ նրանք, որ կատարվել էին 1915-ին: Դրանք համապարփակ բնույթ ունեն և նպատակ

ունեն իսպառ ոչնչացնել քրիստոնյա ժողովուրդներին: Դրանք դարձան առավել ինտենսիվ և ուժեղացան վերջին շաբաթներս, երբ ծագեց զինադադարի ու խաղաղության պայմանագրի հետ կապված ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության հարցը: Աչքի ընկնող մի քեմալական գործիչ վերջերս հայտարարեց, թե խաղաղություն կնքելու պահին այլևս չպետք է մնան ազգային փոքրամասնություններ, որպեսզի հարկ չլինի պաշտպանելու նրանց իրավունքները և 1915-ին կատարված սխալը, այսինքն՝ այն, որ մեկընդմիշտ արմատախիլ չէր արվել Թուրքիայի ամբողջ քրիստոնեությունը, այսօր պետք է ուղղվի»:

Թղթակիցը ցույց էր տալիս, որ ազգայնականների կողմից իրականացված տեղահանություններն ընդգրկում էին մի հսկայական տարածք՝ Սև ծովի ափերից, հյուսիսարևելյան մասերից սկսած մինչև Ադալիա՝ հարավ-արևմուտքում: Ոչնչացման մեթոդները նրբին էին ու երեսուցատասկան: Օրինակ, Տրապիզոնի արու հույն բնակիչները ղորակոշված էին «բանվորական զուգարանների մեջ» և ուղարկված Կարս ու Սարիղամիշ: Իսկ նրանց կոնսուլ, զավակներին, ծնողներին ոտքով ուղարկել էին միանգամայն այլ վայրեր՝ Ամասիա, Կեսարիա, այնուհետև հարբերդ ու Դիարբեքիր: Թղթակիցը դրում էր, որ տեղահանվածների մեծամասնությունը մեռնում էր ցրտից և ուժասպառությունից: Թղթակիցը բերում էր թվական տվյալներ սպանվածների մասին: 1922-ի մայիսի 11 — 15-ին Համայնքների պալատում Չեմբեռլենը խոսում է քրիստոնյաների «պլանավորված ոչնչացման» թուրքական քաղաքականության մասին, որը շարունակվում էր 7 տարի՝ 1915-ից սկսած:

Անգլիական պառլամենտում հրապարակվեցին քրիստոնյա բնակչության դեմ քեմալականների կիրառած հակամարդկային գործողությունների վերաբերյալ բազմաթիվ հեռագրեր, վկայություններ, փաստաթղթեր: Խարբերդի լուսավորության գործի տնօրենը հայտարարել էր, թե 1915-ին մաքրագործությունը լրիվ չէր կատարվել, որ այժմ նրանք քրիստոնյաներից ազատելու էին ամբողջ երկիրը:

1922-ի մայիսի 16-ին «Դեյլի տելեգրաֆի» Թղթակիցը

հրապարակեց Կարմիր խաչի գծով Անատոլիայի խորքերում աշխատած մի ամերիկացու նամակից հատվածներ: Ահա վասիկ մի քանի կտոր նրանից. «... Դա 1915-ի առավել սարսափելի պատերներն էր, կրկնությունն է, այն տարբերությամբ, որ այսօր տառապողը հույն ազգն է, թեև առանձին շրջաններում երկու ազգն էլ (նկատի ունի հայերին և հույներին) բառիս իսկական իմաստով գանվում են լրիվ ոչնչացման սահմանին»: Այնուհետև. «Հայ և հույն ազգությունը պատկանող սղամարդկանց, կանանց և երեխաների շարունակվող դաժան տեղահանումները... տեղի են ունենում Սև ծովի ափերից մինչև Դիարբեքիր»: Ասվում էր այն մասին, որ դա «ոչ թուրք բնակչության ոչնչացման» «պլանի շարունակությունն էր»: Խարբեքի և Մալաթիայի ճանապարհներին թափված էին 1921-ին այստեղից անցած տեղահանվածների դիակները: Ոչ պակաս 200 հազար մարդ էր անցել Խարբեքի վրայով դեպի Բիթլիս և այլուր: Անգլիացի թղթակիցը նկարագրում էր վերապրող հայերի անհուն գետնությունը, սրտնք ամեն ժամ, ամեն օր կուտարած էին սպասում (33, էջ 31—40):

Հոս Պատրիարքարանի տեղեկատվությունն է ազգում հուշագրի (1922-ի սկիզբ, Փարիզի Նուբարյան մատենադարան, ֆրանսերեն) ղինադարից հետո քեմալականներին Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի տարբեր մասերում կոտորել էին 45 000 հայ (90):

Ազգայնական իշխանության առաջին տարիներին թուրքիզմի մեղ ծանոթ գաղափարախոս Յուսուֆ Աքչուրան իր հրապարակային դասախոսություններում սուր էր ճոճում Արևմտաքի, անատոլիական հույների և հայերի դեմ, նրանց հուշակում իմպերիալիզմի գործակալներ: Այս շովինիստ կեղծում էր փաստերը, փորձում էր տնտեսական դարդաման բարդ պրոցեսները բացատրել պարզունակ գաղափարությամբ: Թուրքերի տնտեսական հետամնացության գրեթե անվեր պատճառները նա որոնում էր օտարերկրյա կապիտալի ու նրա «հույն-հայկական գործակալության» առկայության մեջ (38, էջ 65, 67), առանց լրջորեն վերլուծելու թուրքական սոցիալ-տնտեսական պայմանները, ավանդույթները: Մուստաֆա Քեմալն այդ խնդիրներում ունեւ ավելի

ռեալիստական մոտեցում: Խոսելով թուրքերի ավանդական արատների, արդյունադործություն չսիրելու մասին, նա հիշեցնում էր նախկին պրակտիկան. «Օսմանցիները կազմակերպել էին թալանի մի մեթոդ. նեղ դրություն մեջ ընկնելիս արշավանքի էին գնում և քաղաքները պաշարած իրենց զինվորներին ասում էին. կողոպտի բաժինը ձերն է, հարբ կը գանձելու բաժինը մերը: Թալանը կատարելուց և պարտաված երկիրը հարկատու դարձնելուց հետո նրանք վերադառնում էին: Օսմանցիների մեջ ստեղծագործելու և առևտուր անելու, այսինքն արդյունաբերելու, վաճառականություն կազմակերպելու ունակություն համարյա չկա» (73, էջ 81):

Այս բոլորից հետո նա սուրբ էր տալիս թուրքերի ազգային բացառիկությանը, ըստ էության ռասիզմին, ազգային ժողովրդի բարձր ամբիոնից հայտարարելով (1921 մարտի 1), թե «մեր ազգը օժտված է բացառիկ ընդունակություններով» (34, էջ 153):

Ազգային հարցում ազգայնականները երիտթուրքերի ուղղակի ժառանգորդներն էին: Ահա թե ինչ էր հաղորդում ծովակալ Բրիստոլն ԱՄՆ-ի պեստական քարտուղար Հյուզին 1922-ի նոյեմբերի 19-ին. «Վերջին տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ ազգայնական կառավարությունը ցանկանում է վերացնել Անատոլիայի և Կ. Պոլսի ամբողջ հունական և հայկական բնակչությանը», ցանկանալով այդ խընդիրն իրագործված տեսնել մինչև Լոզանի կոնֆերանսում ազգային փոքրամասնությունների հարցի քննարկումը (92, հ. II, էջ 961):

Եռսքը վերաբերում էր նախ և առաջ ներքին թուրքացման մասին, թեև տվելի մեծ տեղություն ունենալը երբեք մտադրության չէր տրվում քննալականների կողմից: Այն օրերին Կ. Պոլսի «Փեյամ—Սարահ» թերթը գտնում էր, որ թուրք մտավորականի համար դժվար էր հրաժարվել «օսմանյան կայսրություն» տերմինից, քանի որ դա կնշանակեր «զոհել օսմանյան կայսրության փառավոր անցյալն ու ներկան» (24, № 1, 1922):

Հունաստանում լույս տեսած «էքսոտոս» գրքի տվյալների համաձայն (այն նվիրված է փոքրասիական խնդիրներին

ուսումնասիրմանը) Թրակիայում և Փոքր Ասիայում ոչնչացված հելենների թիվը հասնում էր՝ 1914—1918 թթ. 280 հազարի և 1919—1922 թթ.՝ 640 հազարի, ընդամենը 920 հազար: Գրքում ասված է, որ աղգայնական շարժման ղեկավարները միայն «ոճիրների բարոյական պատասխանատուն չեն, այլև ոճիրների գործադրիչներ»: 1919-ին նրանք էին ուղղութիւն տվել ու հրահանգել ավաղակապետ Օսմանի շեթենների խմբին Պոնտոսում և Նուրեդդինի խմբին՝ Իզմիրում մաքրազարդելու երկիրը հույներից: Այս մասին հանգամանալի մենագրութիւն է հրապարակել Մարջրիտ Հովսեփյանը (79):

1979-ի սեպտեմբերին եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի հրապարակած մի տեղեկացիւր հաղորդում էր, որ 1922-ին աղգայնականները սպանել էին հաղաբաւոր սիրիացի ուղղափառների (գլխավորապէս Թուրքիայի հարավարեւելյան շրջանի Մարդին քաղաքում): Բոյնսին դրել է, թե հույները սեռորից սարսափած մեկ օրվա ընթացքում Միտիլի կղզին անցան, իրենց շաւակին տանելով ով ինչ կարող էր:

Ս. Ա. Զաֆարովան գրում է հունական բանակի վայրենաբարո գործողութիւնների մասին, միակողմանիորեն լուծյան մատնում Թուրքական շարագործութիւնները հույների, հայերի նկատմամբ (46, էջ 68): Իսկ ո՞ր մնաց Իզմիրի կոտորածը, ո՞ր մնաց կանխամտածված հրդեհը:

Մ. Քեմալի անվտանգութիւնը պաշտպանող ջոկատի գլուխ կանգնած էր վերը հիշատակված Օսման աղան: Սա աչքի էր ընկել քրիստոնյաների նկատմամբ կատարած վայրագութիւններով: Միայն 1922-ին նա հինգ հարյուր հույն կոտորեց մի քանի ժամում, երբ թուրքերը գրավեցին Իզմիրը: Ընդհատողը գրում է, թե Օսման աղան վնասերական հիվանդութեամբ էր տառապում, որն արդեն աղղել էր նրա ուղեղի վրա և նրա համար ոչինչ էր մարդու արյուն թափելը: Սա իր ձեռքով սպանեց աղգային ժողովում Մ. Քեմալի դեմ հանդիս արտասանած դեպուտատ Ալի Շյուքրիին (72, էջ 219):

Սովետական թուրքագետ Ե. Լուդշուվեյթը գրում է. «Քեմալական հեղափոխության վերնախավային բնույթը, թուրքիայում իշխանության գավթումը բուրժուազիայի կողմից», նրա դիկտատուրայի հաստատումը, պայմանավորեցին այն, որ հետագայում թուրքիան շրնթացավ ազատ դեմոկրատական ղարալացման ուղիով (54):

Աղլայնուլան շարժման վերնախավի ամբողջ շրջապատը նախկին իթթիհադականներից էր կազմված: Նրանք նախկին էին միայն ձևականորեն: Էությունը նրանք ունեւ պանթուրքիստներն էին, թալանչիներ և ձորիակերներ:

1918-ի հոկտեմբերին, երբ իրթիհադի կառավարությունը հեռացավ իշխանությունից, կուսակցությունը «Թեջեհդուս» անունն ընդունեց, ժառանգելով նախորդի կազմակերպչական կառուցվածքը, ֆինանսները, կադրերը: Լուծարքի ենթարկված «Իթթիհադ վը թերազը» կուսակցությունը քուլարկվել էր նաև «Իթթիհադ վը թերաշը—Խուլք Շուրալար Ջեմիյեթի» (Առաջադիմության ժողովրդական սովետների կուսակցություն) անվան տակ (24, № 2, 1922):

Երիտթուրքերի մնացորդներն այնուհետև համախմբվեցին «Մուդաֆայի հուկուկ և Դուհաֆդալի մուքադեսաթի» (Իրավունքների պաշտպանություն և սրբությունների պահպանման կազմակերպություն) շուրջը, որին կրճատ «Մուդաֆաի հուկուկ Ջեմիեթի» անվանումն էին տալիս: Արա դեկավարությունը բաղկացած էր բարձրաստիճան զինվորականներից, կրոնավորներից, կարվաճատերերից: Այս կազմակերպությունը հալածում էր ամեն մի սոցիալիստական միտք ու շարժում, տեղորի միջոցով հաշվեհարդար էր տեսնում առաջադեմ մարդկանց հետ:

Մեկան Ջադե Ռիֆաթը փաստերով է ցույց տվել, որ Մուստաֆա Քեմալի «գործը միշտ անոր խոսքերը հերքած են», որ նա խոսքով դեմ էր իթթիհադին, բայց իրականում հենվում էր նրանցից շատերի վրա (օբինակ, Ռեուֆ Բեյի վրա) (27, էջ 294—295):

«Մուստաֆա Քեմալը չէր ուզում, որ իրեն հռչակեն «Միսթյուն և առաջադիմություն» ակումբի գործի շարունակող:

Փաստորեն այս ակումբն իր գործողություններով դարձել էր անընդունելի ինչպես թուրքերին, այնպես և եվրոպացիներին, բայց գործնականում իթթիհադի անդամները համախմբվեցին Քեմալի շուրջը: Կուսակցությունը միայն փոխեց իր անունը և կոչվեց սղդաշնական կամ քեմալական» (70, էջ 254—258):

Բացի այդ, էնվերի հետ Մուսաֆա Քեմալի անձնական հարաբերությունները լարված էին վաղուց ի վեր: Պատերազմի թունդ պահին բացահայտվեց ռազմական դիկտատուրայի դեմ ընդդիմադիր-զմեթների խմբի առկայությունը (Ահմեդ Ռիզա բեյ, էնվերի նախկին համհարզ ղեներալ Յակուբ Ջեմալ, գեներալ Մուսաֆա Քեմալ և ուրիշներ): Սրանք էնվերին մեղադրում էին եղիտթուրքական հեղափոխության ազգայնական սկզբունքներին դավաճանելու մեջ: Յակուբ Ջեմալը պնդակահարվեց: Մուսաֆա Քեմալին փրկեց ղերմանական գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը, որը երան համարում էր Գերմանիային համոտարված պինդորակման նշան սկսելու և ուղարկեցին Միջազգային ձախառն հետ նորից ետ կանչեցին Կ. Պոլիս (91, էջ 37—38): Սաֆաշն, մի փոքր անց, մեծ թվով երիտթուրքեր կազմեցին Մուսաֆա Քեմալի կողմնակիցների զգալի մասը (26, էջ 286):

1919-ի պինդբաժան արիքունալի դատավճռով իթթիհադական ղեկավար գործիչների մեծ մասը ազատվեց Մալթայի «Մալթայի մեջ այդ աքսորականները կերան, խմեցին, հրդիացան և մեկ-մեկ գործիքներ դարձան Անգլիայի ձևորում» անոր քաղաքական և տնտեսական շահերը ապահովելու համար Թուրքիա մեջ»: «Մալթան արդարություն օջախը շահողիսցադ: Մալթան տմեթի ի նախատինքի համադր թառե-լարեմը եղավ միայն» (23, № 64, 1926):

Մուսաֆա Քեմալը Մալթայի աքսորաժայրից իթթիհադականներին վերադարձնելու իրաժանեթախչներից մեկը հանդիսացավ: Նրանցից շատերին պատասխանատու պաշտոնների կարգեց, պատվոնշաններ շնորհեց: Անգլիական մամուլը նկատում էր, որ իթթիհադը խորը և լայն տարածում ունի և հեշտ շի լինի նրան արմատախիլ անել ամբողջությամբ (99, 7. VIII. 1919):

1921-ի օգոստոսի 15-ին Փարիզի «Echos de L'Islam»

պարբերականում հրապարակված հարցազրույցի մեջ Մ. Բեմալի համախոհ Բեքիր Սամին պաշտպանության տակ էր վերցրել Մալթա արսորված ոճրագործներին:

Բեքիր Սամի բեյը խնդրում համաձայնության էր եկել Անգլիայի հետ Մալթայի երիտթուրք 64 արսորականների ազատ արձակման վերաբերյալ: Իրա դիմաց Անկարայի կառավարությունը գերությունից ազատելու էր անգլիացի զինվորականներին (32, 20. 5. 1921): Թերթը հաղորդում էր, որ «Մալթա պիտի մնային այն թուրքերը, որոնք ծանրապես ամբաստանված են քրիստոնեականերու դեմ ոճիրներու համար»: Իրապես, ապրիլի 29-ին անգլիական շոգենավով Խոալիա անցան Հյուսեյին Զավիդը, Սայիդ Հալիմ, Աբբաս Հալիմ փաշաները, իսկ հետո ապրիլի 30-ին՝ Խալիլ Հաճի Ադիլ, Զիա Գեոք Ալփ, Աթըֆ, Ռիզա, Ահմեդ Նեսիմի, Աղա օղլու Ահմեդ, Ռուհմի, Զանսուլադ բեյերը, Հաջի Ահմեդ փաշան և ուրիշներ: Այնուհետև թերթը հաղորդում էր, որ Մալթա կղզում ազատ շրջում էին Զեմալ և Զեադ փաշաները, Սուլեյման Նադիրֆ, Զելալ Նուրի, Ալի Զինանի, ծովային նախկին նախարար Ռեուֆ, Քաբա Վասրֆ, ոստիկանության քաղաքական ճշուրի նախկին տնօրեն Մուամմեր, Աբա Գյունդուզ, Միդհատ Շյուբրի, ժերակուտական Սելդ բեյերը և այլն: Մալթայում էին մնում նախկին կուսակալ Խահսին, Աբդուլ Խալիք, Պետրի, Սուլեյման Նեճմի բեյերը, պարենավորման նախկին նախարար Քեմալ բեյը և շատ ուրիշներ:

Թուրք Ներքինիսկ Օմեր Քյալիմը 1921-ին Փարիզում ֆրանսերենով հրապարակված իր դրքում մի հատուկ գլուխ նվիրել էր քեմալականների ու երիտթուրքերի առնչություններին (91, էջ 35—47): Այստեղ նա հանգել էր այն եզրակացության, որ «Անգորայի քեմալականները և Սալոնիկի երիտթուրքերը ինքնությամբ իրար նման են, նույն մտադրությունն ունեն, նույն ձգտումները, նույն նպատակներն են հետապնդում, նույն տակտիկան են գործադրում և նույն միջոցները գործածում»: Օմեր Քյալիմն այն կարծիքին էր, որ Մուսաաֆա Քեմալն իրեն հեռու էր պահում երիտթուրքական քաղաքական ժառանգությունից, քանի որ անհրաժեշտ էր ձեռքադատվել կատարված ոճիրներից, «որոնք մի քիչ շատ ծանր էին», պետք էր «քաղաքակիրթ աշխարհին ներ-

կայանալ առանց հանցանքի, անմեղ և շնորհներով բարձ-
ված» (91, էջ 35): Այս նպատակով քեմալական թերթերը
դատափետում էին էնվերին ու նրա զինակիցներին, նրանց
տալով «ծանր էպիտետներ»՝ «Թուրքիայի ավերիչներ»,
«Թուրք ազգի ծաղկի մարդասպաններ»: Ըստ թուրք հեղի-
նակի դիտումների, նման մոտեցման նպատակն էր ցույց
տալ, թե անատոլիական Թուրքիան ոչ մի առնչություն չու-
նի երիտթուրքերի հետ, որոնք դավաճանել էին 1908-ի
հեղափոխության ղաղափարներին (91, էջ 36): Այս ձևով
ներկայացված քեմալական շարժումը կարող է մի ինչ-որ
չափով ընդունվել բուրժուական Եվրոպայի կողմից, նկատ-
վելով իրեն շարիքների փոքրագույնը:

Իրականում, կարողում հեք Օմեր Քյալիմի գրքում.
«Անգորայի մարդկանց մեծ մասը հին անդամներն են «Մի-
ւթյուն և առաջադիմություն» կոմիտեի և իրենք են, որ
համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ամենաշար գոր-
ծունեությունը դրսևորեցին: Անգորայի ամբողջ հասարակա-
կան վարչակազմի կադրերը, մանավանդ զորքինը, ընտրում
են երիտթուրքերից: Կառավարության անդամները մեծ մա-
սամբ երիտթուրքեր են» (91, էջ 38): Օմեր Քյալիմը հիշա-
տակում է Մուստաֆա Քեմալի հիմնած կուսակցության
նախագահ Սերիֆ բեյին, որը Թալեաթի մերձավոր համախոհն
էր և ինչպես ինքն է գրում, «հաղարավոր հայերի դահիճը»:
«Նա, հիմա, ինչպես ասում են, Անգորայի կառավարության
առանցքն է» (91, էջ 39): Այնուհետև հիշատակվում են նեո-
թուրքիզմի նշանավոր տեսաբան Զիա Նուրը (արտաքին
գործերի մինիստրի խորհրդական), ֆինանսների նախկին
մինիստր Զավիդ բեյը, որը դարձել էր Լոնդոնի կոնֆերան-
սում (1921) Բեքիդ Սամի բեյի առաքելության աջ ձեռքը:
Յունուս Նադի բեյը, իթթիհադական հայտնի գործիչը դար-
ձել էր Քեմալի «Ննի Գյուն» թերթի խմբագիրը, նախկին
իթթիհադականներ, Թալեաթի կառավարության անդամներ
Նեսիմի բեյը, Սամի բեյը մինիստրական պաշտոններ էին
վարում Մուստաֆա Քեմալի առաջին կառավարությունների
մեջ: Սրանց շարքում էր նաև Յուսուֆ Քեմալը, որը իթթիհա-
դի գազաթներից էր, իսկ հետո՝ Մուստաֆա Քեմալի արտա-
քին գործերի մինիստրը (91, էջ 39—40): «Առեղծյալեդ պրես»

գործակալության թղթակցին արած իր մի հայտարարության մեջ Մուստաֆա Քեմալն ասաց. «Թուրքիան թուրքերին, ահա այն լուրնգը, որը ժամանակին եղավ իթթիհադականների խանութատո տնդամների գաղափարաբանությունը և որն այսօր նորից ազգայնականների դեմիզն է» (91, էջ 41—42): Թուրքիան շարունակում է ներշնչվել միևնույն ազգայնական մարտաշունչ սկզբունքներով: Թուրքիայի տարածքի վրա բոլորը պետք է իրենց տեղը զիջեն թուրքերին: Ազգայնական քննադականները և երիտթուրքերը ցաղափարսպես միևնույն բաներն էին: Երևութապես տարբեր ներկայանալով, քեմալականները խաբում էին տրտաքին աշխարհին (91, էջ 42):

Անգլիացի Մ. Վարդը 1922-ին գրում էր, որ նույն երիտթուրքերը քողարկվել էին քեմալականների ցուցանակների տակ: «Խալեաթի ոգին,— նշում է այդ հեղինակը,— մինչև հիմա ոգեշնչում է իր նախկին համախոհներին և ենթականերին, որոնցից շատերն այժմ գտնվում են իշխանության գլուխ Անկարայում» (104):

Մուստաֆա Քեմալի առաջին կաբինետը համարյա ամբողջությամբ կազմված էր երեկվա իթթիհադականներից: Ո՛վքեր էին դրանք. Ռեուֆ բեյ, հայտնի իթթիհադական, որը 1918-ին Իզզետ փաշայի հետ Տրապիզոնում վավթողական, ագրեսիվ պայմաններ էր պարտադրում Անգրկովկասին: Նա համարվում էր պանթուրքիզմի տեսարան, Բեհաէդդին Շաքիրի: Գործի հավատարիմ շարունակող: Մուսա Քյազիմը շեյխ ու իսլամ էր և իթթիհադականների հետ միասին խրախուսում էր քրիստոնյաների ոչնչացման գործը սլատեփազմի տարիներին: Նա դատվեց 1919-ին զինվորական դատարանի կողմից: Հասան Ֆեհմին, որ դարձել էր Մուստաֆա Քեմալի աջ ձեռքը, մասնակցել էր Կ. Պոլսի մտավորականների աքսոդի ու Կաստամունիի հայության ոչնչացման կազմակերպման գործին: Նա աքսորվել էր Մալթա (90), բայց վերադառնալուց հետո մեծ դեր էր խաղացել Պոնտոսի հույներին արմատախիլ անելու ծրագրի իրականացման մեջ և արժանացել բարձր դիրքի՝ ներքին գործերի մինիստրի պաշտոնին:

Նեշատի բևեռ 1915-ի հուլիսի Անգորայի շարագործությունների գլխավոր հեղինակներից էր, զինվորական դատարանից իույս էր տվել, թաքնվել Անատոլիայում, ապա միացել Մ. Քեմալին։ Վերջինիս զինակից Յուսուֆ Նադիրն 1908-ից հետո գործում էր պաշտոնը ծաղրմի։ ձեռքի տակ, խմբագրում էր իթթիհադականների «Խումեկիա» պաշտոնական պարբերականը, որի էջերում խրատում էր սերբերին, հույներին, բուլղարներին ճնշելու, կոտորելու հակառակորդական գիծը։ 1911-ին նա Կ. Պոլսի «Խասֆիր էվբիարի», ապա «Էնի Գյունի» խմբագիրն էր։ Նա պարծալ քննադատին, շարունակելով իր ազգայնական-շովինիստական պրոպագանդան։

Էներգիկ Սամին հայերի տեղահանությունների պահին Հալեպի նահանգապետն էր և պատասխանատուն ոճրագործությունների համար։ 1920-ի հունիսին նրան դատապարտել էին մահվան Կ. Պոլսի դատարանի կողմից, բայց նա թաքնվել էր Անատոլիայում։ Յուսուֆ Քեմալը տակավին 1909-ին գործել էր հայերի դեմ, փորձելով Ալանայի կոտորածի հանցանքը հեռացնել իթթիհադից և մասնակցություն էր ունեցել Ադանայի խայտառակությունը մերկացրած Պապիկյանի խորհրդավոր սպանության կազմակերպման գործին։ 1915—1916-ին ակտիվորեն մասնակցել էր հակահայկական շարագործություններին, ինչի համար 1920-ի հունիսի 6-ին Կ. Պոլսի զինվորական դատարանը նրան մահապատժի էր դատապարտել։

Երբ Մալթայում արգելափակված 120 երիտթուրքական ոճրագործները փոխանակվեցին թուրքական գերության մեջ դրված 25 անգլիական զինվորների հետ, անգլիական պառլամենտի համայնքների պալատի 1922-ի մարտի 27-ի նիստում Տ. Պ. Օ'Կոննորը խոսում էր թուրք ոճրագործների վրա տարեկան 25 հազար ֆունտ ստեռլինգ ծախսի, թուրքական գերության մեջ եղած անգլիական զինվորականների մահացության բարձր տոկոսի և այլնի մասին, արդարացնում կատարված գործարքը։ Դատապարտելով դեպուտատ Զ. Վարդին, հետտորը փոխանակվածների շարքում հիշատակեց Սըվասի նահանգապետ Մոամեթ բեյին, որը հրահրել էր 30 հազար հայերի կոտորածը, Խոջա Իլիասին Մուշից,

որը պատասխանատու էր Աուլի և Էիթլիսի կատարածի համար, իսկ ապա մեծ պաշտոն էր սպացել Անկարայի կառավարության մեջ: Փոխանակվածների մեջ էր էրզրումի նահանգապետ Թահսին բեյը, որը այդ շրջանում կատարված վայրագությունների գլխավոր պատասխանատուներից սեկն էր: Սրանց շարքում էին ոճրագործների Չավուշ Մուստաֆան (Տրապիզոնից), զինվորական Ալի Իհսան փաշան՝ արևելյան վիլայեթներում կոտորածների կազմակերպման մասնակից, որին Մ. Քեմալը բարձր պաշտոնի կարգեց իր գլխավորած բանակում: Անգլիացի Օ'Կոննորը ծաղրում էր նման մարդկանց հետ կռույների մեջ մտած ֆրանսիացի Ֆրանկլին Բուլոնին և հայտարարում. «Ես բացարձակապես չեմ վստահում թուրքերի հավաստիացումներին, երբ նրանց ղեկավար մարմիններում նիստեր են տնում նման մարդիկ»: Նա մի շարք փաստեր բերեց Կիլիկիայում քեմալականների կատարած վայրագությունների մասին. գերեզմանների պղծում, ֆրանսիական զորոց հաճախող երեխաների քարկոծում, հայերի կախաղաններ Մերսինում, սպանություններ Ադանայում (83, էջ 19—21): Ազգայնական ղեկավարությունը ուզում էր օգտորվել երիտթուրք փորձված դեմքերի ծառայությունից: Սրանք էլ դեմ չէին նորից առաքել իջնելուն, գործի գլուխ կանգնելուն: Էնվերը, Ջեմալը, Թալեաթը և մյուսները եվրոպայում թե Միջին Ասիայում, Անդրկովկասում թե այլուր իրենց գործակալների հետ միասին ակտիվ գործունեություն էին ծավալել հանուն Թուրքիայի հաջողության:

Էնվերի մերձավոր համախոհներից երիտթուրք Ֆեթհի բեյը ազգայնականների կողմից ուղարկվեց Բեյրութ, Լոնդոն, Փարիզ բանակցություններ վարելու եվրոպական կառավարությունների հետ (11, 10. 9. 1922):

Երիտթուրքական կազմակերպության ակտիվ անդամներ, զինվորականներ Մուստաֆա Ֆեզին (Չակմակ), Իսմայիլ Խալկին, Ալի Իհսանը, Ալի Ֆուադը (Ջեֆեսոյ), Քյազիմ Կարաբեքիրը, Իսմեթը (Ինենյու) և ուրիշներ դարձան Մուստաֆա Քեմալի համախոհներ, բոլորովին էլ չհրաժարվելով իրենց կուսակցական, գաղափարական սկզբունքներից (65, էջ 85):

Փարիզի «էկո նասիոնալ» թերթը տվել էր քեմալական պաշտոնատար անձանց ճշգրիտ նկարագիրը: Մուստաֆա Աբդուլ Խալիկ. Անկարայի ներքին գործերի մինիստրության խորհրդական, նախկինում Բիթլիսի հայության տեղահանության և կոտորածի կազմակերպիչ: Արժանացել էր Թալեաթ փաշայի խրախուսանքին: Խոշա Իրիաս, Անկարայի պառլամենտի անդամ, նախկինում Մուշի հայոց կոտորածի կազմակերպիչ: Խալիդ բեյ. Երզնկայի կոտորածի կազմակերպիչ, իսկ քեմալականների օրոք՝ Սեվերեկի կառավարիչ: Դիարբեքի կոտորածի կազմակերպիչ Ֆեզի բեյը դարձել էր Անկարայի կառավարության անդամ (98):

Մուստաֆա Քեմալի կողմն անցավ Սեյֆի բեյը, որը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իշխանության օրոք բանակի շտաբի տեղեկատու բյուրոյի դիրեկտորն էր և իր ձեռքով էր պատրաստել ու տեղերը հղել հայոց բնաջնջման մասին զազտնի շրջաբերականը: Քեմալի ձեռքով նա ներում է ստանում, ընդհուպ համագործակցելով նրա հետ: Սեյֆի բեյը հրավիրվում է գլխավորելու դատարանի միջոցով նախկին երիտթուրքական պաշտոնատար անձանց համապատասխան փաստաթղթերի վկայակոչումով արդարացնելու գործը (102, էջ 109):

«Թասֆիրը էֆջյարի» խմբագրապետ Յունուս Նադին, որը մուլի երիտթուրք էր, Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու կողմնակից, բազմաթիվ համաթուրանական հողավածներ էր տպագրել, խիստ հակահայկական դիրք էր բռնել, պատերազմից հետո խույս տվեց պատժվելուց, փախավ Անկարա և Քեմալի հովանավորության ներքո սկսեց հրատարակել «Ենի Գյուն» թերթը միևնույն հարցադրումներով, միևնույն պրոպագանդայով («Ազգ», Բոստոն, № 79, 1921):

1919-ի դեկտեմբերի 10-ին «Հայրենիք» թերթի Կ. Պոլսի թղթակից Հ. Ամատունին հաղորդում էր. «Այս պահին իթթիհադի ամենաուժեղ գործակալները տարածված են Ադրբեջանում և Կենտրոնական Ասիայում, և հույս ունեն, թե մթության մեջ պետք է մնան աննկատ և զանազան տղզերի ինքնորոշման պատրվակի տակ պիտի ստեղծեն քաղաքական այնպիսի շարժումներ, որ պետք է առաջնորդեն թուրանական ցեղի վերջնական միությանը»:

Այգալնական իշխանության օրոք կառավարական «Հաքի-միեթ-ի-Մելիե» թերթը խմբագրում էր միևնույն Ահմեդ Աղա-կը: Սա մեկն էր նրանցից (Մեհմեդ էմին և Ռասուլ Զադե), որոնք դեռևս 1913-ին Բայազետում հրավիրել էին պանթուր-քիստների համագումար, որտեղ մշակվել էր 40 միլիոնանոց թուրանական պետություն ստեղծելու արկածախնդրական ծրագիրը: Այդ սկստության բաղկացուցիչ մասեր պետք է դառնային Թուրքիան, Կովկասը, Ղրիմը, Պոլովոժինն և Թուր-քեստանը (42, էջ 32):

Ահմեդ Ռիդան մեկ լոնդոնում, մեկ Փարիզում հանդիպում էր անգլիական ու ֆրանսիական պետական գործիչների հետ, համոզում էր նրանց պաշտպանել Մուստաֆա Քեմալին: Առանձնապես մեծ լողով նրա դերը Ֆրանսիայի պետական գործիչ Բրիանին Քեմալի օգտին արամադողելու, դեներալ Գարպի միջոցով Կիլիկիան վերջնականապես թուրքերին ղիջե-լու գործում: Նույն հեղինակը նշում է, որ երիտթուրքերը շաս-ամուր պահպանում էին իրենց դիրքերը (102, էջ 287—290):

1922-ի հունիսի 6-ին «Դեյլի սելեգրաֆ» թերթի դիվանա-գիտական թղթակիցը հազորդում էր, որ «վերջին ամիսնե-րին Անկարայի քաղաքագետների առավել ազդեցիկ խումբը նախկին երիտթուրքական ղեկավարներն են» (83, էջ 79):

«Միություն և առաջադիմության» ծափահարությունների ներքո էր Մուստաֆա Քեմալը ծածանում Օսմանի դրոշմը: Չէ որ սուլթանն այլևս ի վիճակի չէր պաշտպանելու կայս-րության ամբողջականությունը: Չէ որ նա կոչ էր անում թուրքերին «ազգային սուրբ պատերազմ մղելու հայրենիքը հույներից ու հայերից փրկելու համար» (102, էջ 103): Ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ Վեռն համոզված է, որ ազ-գայնական շարժումը «Միություն և առաջադիմություն» կո-միտեի գործունեության շարունակությունն էր, քանի որ նրանց վարդապետությունները միևնույնն էին: Նա ասում է, որ պետությունը իսլամից անջատելու (լաիցիզմ) մասին Քեմալի հայտարարությունը բավական էր, որ հվրոպացիները հավատ ընծայեին նրան ու մոռանային քրիստոնյա զոհերին (102, էջ 32):

1921-ին իթթիհադի պարագլուխներն ինը կեսից բաղ-կացած մի նույն ժողովրդ էին մշակել: Թալեաթ փաշան Բեռ-

լինից թղթակցում էր Մուստաֆա Քեմալի հետ և անցուղար-
ձի մասին կանոնավոր տեղեկություններ էր ուղարկում Ան-
կարա, խորհուրդ տալիս զիջումներ շանել Հայաստանին և
արագացնել նրա վերացման գործը (26, էջ 21, 26)։

1918-ին Բեռլինում Կ. Ռադեկը էնվերի միջոցով 9 օր
պառտապարվել էր Թալեաթի հարկաբաժնում, իսկյա տալով
Ռոզա Լյուքսեմբուրգի և Կարլ Լիբկնեխտի դեմ տեռոր ձեռ-
նարկած Լյուդենդորֆի հետապնդումներից։ Ըստ թուրք
հեղինակ Ջ. Քութալի, Ռադեկը բացասական էր արտահայտ-
վել հայկական հարցի շուրջը և համերաշխել թուրք դահիճ
Թալեաթի հետ։ Նա խորհուրդ էր տալիս թուրքերին սեփա-
կան ուժերով «կարգադրել» Հայաստանի հետ կապված խըն-
դիրները (26, էջ 26)։ 1919-ի սեպտեմբերին, երբ Դենիկինը
մոտենում էր Օսլոյին, Թալեաթ փաշան արտասահմանում
սովետական ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ժա-
մանակ կեղծ հեղափոխական էր ներկայանում, համակրան-
քով էր խոսում սովետական իշխանության օգտին և Ռու-
սաստանի հետ Թուրքիայի մերձեցման խնդիր էր հարուցում
(11, № 179, 1922)։

1919-ի նոյեմբերին թերթերը գրեցին, թե Թալեաթը
Շվեյցարիայում էր, զբաղված երիտթուրքական նոր դավա-
դրություններով (18, 13. 11. 1919)։

Երբեմն Թալեաթը ճանապարհորդում էր իբրև «Կարմիր
մահիկի» պատվիրակ։ Շվեյցարիայում, թե Դանիայում նա
ձեռքերը ծալած չէր նստում, այլ ամեն ինչ անում էր թուր-
քական պետականությունն արդարացնելու համար։ 1919-ին
Հոլանդիայում II Ինտերնացիոնալի համագումարի պատգա-
մավորների շրջանում նա նույն պրոպագանդան էր մղում։
Նա փորձում էր ապացուցել, թե ոչ թուրքերի պայքարը
օտարերկրյա գրգռությունների արդյունք են և փորձում էր
թուրքական պետականության համար ապահովել սոցիալ-
դեմոկրատների պաշտպանությունը։

Պատահական չէր, որ նախկին իթթիհադականներն
Ադրբեջանն էին համարում գործունեության ակտիվ վայր։
Այստեղ էին մուսավաթականները Թուրքիայի հետ միավոր-
վելու իրենց պանթուրքիստական պլաններով։ Այստեղից էր
հնարավոր կամուրջ գցել դեպի Թուրքեստան։ Նրանք նավթ-

առատ. Բաքվի հարստությունները զավթելու մեջ էին տեսնում իրենց հաջողության հեռանկարը:

1920-ի սեպտեմբերին թուրքական թերթերը գրում էին, թե «Ադրբեջանը Թուրքիայի օրգանիզմի անբաժանելի անդամն է», թե այն «կընկնի նրա մայրական գիրկը» (68, էջ 131): Պ. Մակինցյանը ժամանակին գրել է, թե «մեր հարևան Ադրբեջանը իր ողջ գիտական և գրական պաշարը այսօր ստանում է Թուրքիայից» (21, էջ 202):

Խալիլ փաշան 1918-ին ղեկավարել էր թուրքական բանակի գործողությունները Կովկասում և լավ ծանոթ էր մարդկանց, պայմաններին, պրոբլեմներին: Ազգայնական շարժման պարագլուխները սրան առաջինը հանձնարարեցին անցնել Կովկաս («Դեմիր Այի» — երկաթյա Ալի անվան տակ): Նախ, նա պետք է Բաքվում համաձայնության հասներ մուսավաթի հետ քեմալական շարժմանը ֆինանսական օգնություն, փոխառություն կազմակերպելու գործում: 1919-ի սեպտեմբերից Բաքվում էր գտնվում ազգայնականների մի այլ բանագնաց՝ դոկտոր Ֆուադ Սաբիթը: 1919-ի նոյեմբերին Սըվասի քեմալական կոնգրեսին մասնակցում էին նաև մուսավաթական Ադրբեջանի ղինվորական ներկայացուցիչները, որոնք հայտարարել էին, թե իրենց բանակը մասն է թուրքական ընդհանուր բանակի (18, 6. 2. 1920):

Երիտթուրքական նախկին սպաներ Սայիդ Շամիլը, Յուսուֆ Ջեմալ բեյը և ուրիշներ 1920-ի սկզբին հակասովետական խռովություններ էին հրահրում սովետական իշխանության դեմ Հյուսիսային Կովկասում: Բաքվից Դադստան էր անցել իսրահայել Նուրի փաշան: Բեքիր Սամին, որ նախկին երիտթուրք էր, Լլոյդ Ջորջին խոստումներ էր տալիս հակասովետական պայքարի մեջ ներքաշել Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին (78, էջ 255): 1920-ի Բաքվի կոնֆերանսին մասնակցում էր Քյազիմ Կարաբեքիրի ուղղակի ջստան հոգանոց մի պատվիրակություն:

Բազմաթիվ փաստեր վկայում են էնվերի ակտիվությունը ազգայնականների վրա ներազդելու, նրանց հետ համագործակցություն ստեղծելու, սովետա-թուրքական հարաբերություններում ակտիվ դեր ստանձնելու գործում:

էնվերն էր ապահովում սպանների, մասնագետների, զին-
քի, ռազմամթերքի, դեղորայքի հայթայթումը և ուղարկում
(Իտալիայի վրայով) դեպի Անկարա (91, էջ 43)։ Քուրք
հեղինակ Օմեր Քյազիմը նրան համարում է Մ. Քեմալի ամե-
նալավ գործակիցը։ Էնվերը մեկ երևում էր Բեռլինում (Այի
բեյ անվան տակ) անատոլիական բանակի համար զենք
հայթայթելու նպատակով, մեկ մեկնում Բաքու մասնակցելու
Արեւելքի ժողովուրդների համագումարին (1920-ի սեպտեմ-
բեր), մեկ հայտնվում Բաթումում, փորձելով անձնակառ-
կոնտակտներ հաստատել թուրքական ազատագրական շարժ-
ման ղեկավարի հետ։ Միայն անձնական հակակրօնքը, հին
մրցակցության փաստը Մ. Քեմալին ստիպում էին հեռու մնալ
էնվերի ժառանգություններն ընդունելուց, ինչի կարիքն իհար-
կե նա ուներ։ Էնվերը համոզված էր, որ Սաքարիայի տակ
Քեմալը պարտվելու էր, շտապում էր Բաթումի վրայով
(1920-ի աշնանը) անցնել Անատոլիա և գործի գլուխ կանդ-
նել (48)։

Ապրելով Բեռլինում, էնվեր փաշան փորձում էր իր շուր-
ջը համախմբել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցու-
թյան թափթիվներին։ Նա իր համախոհների հետ միասին
հիմք դրեց «Մուսուլմանական հեղափոխական ընկերու-
թյանը», որը պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի պրոպագան-
դա էր մղում։ Նա իր ճյուղերը տարածեց Ռուսաստանի թա-
թարների, Անդրկովկասի և Միջին Ասիայի մուսուլմանների
չորջանում։ Անդրկովկասում գործը նախապես իրականացնում
էր Խալիլ փաշան, որն անցել էր Տրապիզոն, այնտեղից կա-
պեր հաստատել մուսավաթի հետ։ Սա այն Խալիլ փաշան էր,
որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին 6-րդ
բանակի հրամանատարն էր և կոժել էր արաբական երկրա-
մասերում։ «Լ՞ենչ են մեզ համար արաբները,— ասել էր նա
մի առիթով։— Քողնենք այդ անիծյալ անապատը անգլիա-
ցիներին և գնանք Թուրքեստան։ Այնտեղ ես կստեղծեմ մի
կայսրություն իմ փոքրիկ Չինգիզի համար»։ Նրան թվում
էր, որ հասել է այդ ծրագրի իրականացման պահը (14, էջ
116)։

Մուսավաթի ներսում պայքար էր զենում մի կողմից
թուրքական, մյուս կողմից՝ անգլիական կազմնորոշումների

միջև: Պարսկաստանի քաղաքական դեմքերն էլ քնած չէին. սրանք էլ իրենց հերթին Ադրբեջանը Թեհրանի իշխանությանը ենթարկելու գիծն էին իրականացնում:

Մոսկվայից Բաքու անցած էնվերը Արևելքի ժողովուրդների համագումարում հանդես եկավ կեղծ հեղափոխական ճառով: Նրա նպատակը սակայն այստեղ խմբված բուրժուական նացիոնալիստներին կազմակերպելն էր: Գաղտնի բնակարանում էնվերը հավաքել էր մի շարք կատաղի պան-խալամիստների ու պանթուրքիստների՝ նրանց կոչ անելով ստեղծել սովետական իշխանություն դեմ կռվելու հասուկ կազմակերպություն: Նա այդ հավաքում ներկայացավ որպես Միջին Ասիայում արդեն գործող նման մի կազմակերպության պարագլուխ և հակահեղափոխական հավաքի մասնակիցներին տվեց համապատասխան հրահանգներ (37, էջ 18):

Պանխալամիզմի ու պանթուրքիզմի ջատագովությանը էր համակված էնվերի ճառը, երբ նա ոգևորված խոսում էր Բաքվի համագումարի ամբիոնից: Նրան ամբիոնից ցած բերին թուրք կոմունիստ Մուստաֆա Սուբխին ու իր ընկերները: Գոռհարդ Նշկեն նկատում է, որ Բաքվի համագումարում (1920-ի սեպտեմբերի 4-ին) էնվեր փաշան անբարյացակամ վերաբերմունքի արժանացավ (48):

1920-ին էնվեր փաշան որպես թուրքական ազգային-ազատագրական շարժման ներկայացուցիչ եկավ Մոսկվա «Զեկիստներ» գրքում Ռ. Արխիպովը և Ն. Միլշտեյնը գրում են, որ էնվերը մասնակիցն էր ու ղեկավարը «միջազգային ռեակցիայի» կազմակերպած հակասովետական արկածախնդրության: «Էինելով կատաղի պանթուրքիստ, էնվեր փաշան հենվում էր Թուրքեստանի պանթուրքիստական և պանխալամիստական բուրժուազգայնական խմբերի վրա»: Նա ոգեշնչում էր «գազավաթը» կամ «ջիհադը (անհավատների դեմ մահմեդականների սրբազան պատերազմը)», կրոնական մոլեռանդություն գրգռում ընդդեմ սովետական իշխանության (37, էջ 17):

Էնվեր փաշան չէր հրաժարվել իր պանթուրքիստական պլաններից: Մի կողմից նա փորձում էր իսլամի դրոշի տակ իր «կանաչ բանակը» ստեղծել ու նրա ազդեցությունը տա-

րածել Միջին Ասիայում, նաև Կովկասում ու Ադրբեջանում, մյուս կողմից, նա հույս էր փայփայում իր շուրջը համախմբելով հին իթթիհադականներին ու Մուստաֆա Քեմալի համախոհ ազդայնականներին, վճռական դեր խաղալ Անկարայի գործերում:

Նախ Անկարայի տարբերակի մասին: 1920-ի ամռան, ուշ-նախ ամիսներին էնվեր փաշան երեսպաշտօրեն փորձում էր վստահություն նվաճել Մոսկվայում, ցույց տալ, թե ինքն ավելի վստահելի էր, քան Մուստաֆա Քեմալը: Այն ժամանակ հեշտ չէր կուսհել, որ Միջին Ասիա անցնելով, նա ապրուստամրություն էր Բարձրացնելու Սովետական Ռուսաստանի դեմ, մոլլաների անունից ամենակտի «վերջնագիր» հրապարակելով սովետական իշխանությանը: Անկարայի հարցում էնվերի աղմուկ-աղաղակը հաջողություն չունեցավ: Սակայն հիշատակության արժանի է Մուստաֆա Քեմալին նրա հեռած մի նամակի (1920 հուլիսի 26) բովանդակությունը (45): Այն հրապարակեց Մոսկվայում Թուրքիայի նախկին ղեսպան Ալի Ֆուադ Զեբեսույը իր «Մոսկվա Հաթիրելերի» հուշերի գրքում (Ստամբուլ, 1955): էնվերը (թղթակցում էր Ալի բեյ կեղծանունով) գրում էր Քեմալին, որ արտասահման էր գնացել վարչապետ Իզզեթ փաշայի խորհրդով, եղել էր 'Արիմում, Կովկասում (Իհարկե ծպտյալ), հետո Թալեաթի կանչով անցել էր Բեռլին: Բանտարկվել էր, ենթարկվել օդային արկածների: Նա պատմում էր, որ համիսլամական, համաթուրքական նպատակներով հալիլ փաշան ուղարկվել էր Պարսկաստան: Զեմալ փաշան գնացել էր Աֆղանստան, որ ինքը նամակ էր հղել Կարաբեքիրին (1920-ի ամառ), նրան բեյադրելով շուտափույթ հարձակվել Հայաստանի վրա Բանդեռ Սովետական Ռուսաստանը զբաղված էր սպիտակ լեհերի և Վրանգելի հետ կատաղի մարտերով: Նա Կարաբեքիրին հիշեցնում էր, որ «Կովկասը եռում էր ինչպես կաթսա», որ այնտեղ «մենք համացեղակիցներ և մուսուլմաններ ունենք, որոնք անհամբեր (?) սպասում են թուրքերի վերադարձին» (49, էջ 43—44):

էնվերը փորձում էր ազգայնականների վստահությունը շահել, ապացույցել, որ երկու տարուց ավելի ինքն ու իր ընկերները գործում էին իսլամի և թուրքական հայրենիքի

համար, որ իր նպատակը մուսուլմաններին շարժման դրդելն էր: Նա Մ. Քեմալից իրավունք էր պահանջում երկիր վերադառնալ, հայրենիքին համատեղ ծառայելու համար: Սակայն այս բանը նրան չհաջողվեց: Նա փորձեց դավադրության միջոցով, Տրապիզոնի վրայով երկիր մտնել, սակայն այստեղ նույնպես տապալվեց:

1921-ի հոկտեմբերին էնվերն անցավ Բուխարա: Այստեղ նրան դիմավորեցին «Կեցցե Թուրանը», «Կեցցե իսլամը», «Կեցցե էնվեր փաշան» լոզունգներով: 1921-ի նոյեմբերին նա միացավ բասմալներին, անցավ նրանց գլուխ և կռիվ հայտարարեց Սովետական Ռուսաստանին: 1921-ի դեկտեմբերին նա արդեն հարձակում էր գործել կարմիր բանակի զորամասի վրա: Բուխարայի էմիրը նրան խորհուրդ էր տվել գնալ Թուրքիան ազատագրելու, իսկ պանթուրքիստ էնվերը պատասխանել էր, թե Միջին Ասիան «իր հայրենիքի մի մասն է», որ այնտեղի մարդկանց արյունը իր երակների մեջ հոսող արյունից է: Նրա պանիսլամական, պանթուրքական դոկտրինայի էությունն էր ստեղծել մի «կայսրություն», որի մեջ մտնելու էին Պարսկաստանը, Բուխարան, Խիվան, Աֆղանստանը և Թուրքիան (88, էջ 288):

Բուխարայում էնվերն իրեն անվանում էր «իսլամի բուլոր զորքերի հրամանատար», «խալիֆի փեսա», «Մահմեդի փոխարքա»: Հանդես էր գալիս պանիսլամիստական լոզունգներով և պահանջում էր միավորել բուլոր մուսուլմաններին մեկ միջինասիական մուսուլմանական պետության մեջ: Նա անգլիացիների ցուցումով փորձում էր համախմբել բուլոր հակասովետական ուժերին: Նրա զորքի թիվը հասնում էր 20 հազարի: Էնվերի հրահանգավորած Զանազակովը, Արգարաշիտովը և ուրիշներ շուտով Թուրքեստանում ստեղծեցին մի հատուկ՝ «Աղզային միավորման կոմիտե», որը պետք է ակտիվացներ բասմալությունը: Իթթիհադականները լայն գործունեություն ծավալեցին սովետական իշխանության դեմ, կապեր հաստատելով անգլիական, ճապոնական գործակալների հետ:

1922-ի մայիսի 19-ին «Բուխարայի, Խիվայի և Թուրքեստանի զինված ուժերի» ընդհանուր հրամանատար էնվեր փաշան վերջնագիր էր տալիս Մոսկվային՝ ճանաչելու այդ

երկրների անկախությունը, ետ քաշելու կարմիր բանակը և ներփակ վերադարձնում էր 1922-ի ապրիլի 11-ին համառուսաստանյան Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի կողմից իրեն տրված մանյատը: Նրա այդ լիտի վերջնադիրը տպվել էր «Իզվեստիա» թերթում (16, № 3, 1922): Էնվերը սպանվեց 1922-ի օգոստոսի 4-ին Աֆղանստան անցնելու վերջ կատարելիս (37, էջ 22):

Երբ 1921-ի ապրիլին Թեհլերյանը սպանեց Թալեաթին (7), Անկարայում լույս տեսնող ազգայնական «Շնի Գյուն» և «Հուրիմիեթ-ի Մելիե» երկու թերթերն էլ ողբում էին մեծ մարդասպանի մահը: «Շնի Գյունը» նրան անվանում էր «հայրենիքի համար զոհված մեծ հայրենասեր», համարում էր «քաղաքական գիպանտ» և կոչ էր անում «ողջուն տալ նրա թարմ շիրիմին և խոնարհվելով համբուրել նրա աչքերը»: Թերթը նրան համարում էր «հանճարեղ, չէր տարակուսում, որ պատմությունը նրան արդարացնելու էր» որպես Թուրքիայի ամենամեծ մարդու: Թերթը կոչ էր անում թուրքերին շարունակել Թալեաթի և երիտթուրքերի գործը «միևնույն ոգով, միևնույն ավանդույթով ու եռանդով» (79, էջ 84):

1921-ի հուլիսին ամերիկյան «Քարենտ հիսթրի» ամսագիրը տպագրեց «Ինչու Թալեաթի սպանողն արդարացվեց» հոդվածը: Նրա հեղինակն էր Ջորջ Ռ. Մոնտգոմերին: Հոդվածագիրը նկարագրելով Բեռլինում կալացած Սողոմոն Թեհլերյանի դատական պրոցեսի մանրամասները, գրում է, որ «հայի դատը վերածվեց սպանված Թալեաթ փաշայի պատերազմի մեծագույն հանցագործի դատի: Այն վերածվեց դատի ընդդեմ գերմանական զինվորական իշխանությունների, որոնք թույլ էին տվել իրականացնելու կոտորածները, համենայն դեպս չբողոքելով դրանց դեմ»: Կատավարությունում գերմանական զենքերալ իման ֆոն Սանդերսը հանդես էր եկել որպես վկա և հաստատել թուրքական իշխանությունների վայրենաբարո գործողությունները:

Թալեաթի սպանության համար Թեհլերյանի դեմ հարձակումներ կատարած թուրք հեղինակներին առաջին հանգահարվածը տրվեց սովետական մամուլի Լեւրում: «Նովի Վոստոկ» ամսագիրը հատուկ դրախտական գրեց թուրք հեղինակի ստահոգ պնդումները դեմ: Թուրք Մանսուր Ռիֆաթը

Թալեաթի սպանութիւնից և Թեհլերյանի դատաւարութիւնից հետո լույս ընծայեց երկու քաղաքական-հրապարակախոսական ակնարկ «Թալեաթ փաշայի սպանութեան գաղտնիքը» և «Թալեաթ փաշայի սպանողին պողոցներ ինչպես այն ընթացավ և ինչպես ավարտուեց» (96)։ Այս երկու ակնարկն էլ գրված են կեղծ ու ստահող փաստերի հիման վրա։ Հայկական հարցի էութիւնը, ծագումն ու զարգացումը Մանսուր Ռիֆաթը բացատրում է անպիական ու ցարական ինստիդենտով ու պրոպագանդայով։ Նա միսիոներներին է վերապահում հայ հեղափոխականների գործունեութիւնը «ղեկավարելու» պատիւը։ Ըստ այս հեղինակի, անգլիական եկեղեցականներն էին իրականացրել հայ երիտասարդութեան հեղափոխական դաստիարակութիւնը։ Նա չի ժխտում հայ ժողովրդի հետապնդումներն ու կոտորածը Արեւմտյան Հայաստանում։ Նա լոկ փորձում է ժխտել երիտթուրքական կառավարութեանը վերագրվող սլանային, ծրագրված գենոցիդը։ Անդրադառնալով այս պնդումներին, սովետական հեղինակ Ս. Միրնին տակաւին 1923-ին գրում էր, թէ հիշատակված վկայութիւնները հաստատում են այն, ինչ փորձում է ժխտել Ռիֆաթը, այսինքն, որ «հայկական կոտորածը կազմակերպել էր թուրքական կառավարութիւնը» (55, էջ 499—500)։

Թեհլերյանի դատաւարութիւնը վերածվեց մի մեղադրական ցույցի՝ ընդդէմ երիտթուրքական մարդասպանների։

Համաշխարհային հասարակական կարծիքը շարունակում է դատապարտել Թալեաթին։ Իսկ թուրքական պետականութիւնը Թալեաթին հիշում ու պատիւներ է տալիս ինչպես անում են ազգային հերոսների նկատմամբ։

* * *

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիան այնքան խեղճացած, պառակտված ու թուլացած նկարագիր ուներ, որ Արեւմուտքում ոմանք կարծում էին, թէ բավական է Թուրքիային թողնելին միայնակ, այն ինքն իրեն կփլվեր և կբաժանվեր կտորների։ Լոյդ Զորջի խորհրդականները լատենսորեն կարծում էին, որ առանց մեծ ջանք գործադրե-

յու հստակագործ էր տեր դառնալ հսկայական երկրամասերի (72, էջ 96)։

Արեւմտյան տերութիւնների ղեկավարները փարիսեցիաբար առաջին համաշխարհային պատերազմի նպատակներից մեկը հռչակել էին նաեւ հայերի ազատագրումը թուրքական լծից։ 1918-ի նոյեմբերի 6-ին Համաշխարհային պալատում հայկական հողերի մասին տրած հայտարարութեան մէջ Բալթիւրն ասաց, որ հայերի ազատագրումը թուրքական կամայականութիւններից քննարկվում է ոչպէս Անգլիայի մերձավորարեւելյան քաղաքականութեան մի կարեւոր մաս և համոզմունք արտահայտելով, որ այդ գործը կոպակվի բարեհաջողութեամբ (93, էջ 10)։ Վուդրո Վիլսոնն ասում էր. «Հայերը կստանան այն, ինչ նրանց պատք է պատմութիւնը»։

Այն ժամանակ բոլորը միաձայն ասում էին. «Թուրքը՝ որպէս կառավարող, անհնարին բան է։ Քրիստոնյա ազգերի նկատմամբ թուրքական կառավարչութեանը պետք է վերացվի» (71, էջ 136)։ Նույն ոգով էին արտահայտվել անգլիական պետական գործիչները՝ Լոյդ Ջորջն ու Քերզոնը, ֆրանսիացիներ Կլեմանսոն և Բրիանը։ Բայց միայն խոսքով, հրապարակով, իսկ գործով, գաղտնի համաձայնագրերով նրանք հետապնդում էին իրենց պետութիւնների իմպերիալիստական ծրագրերի իրականացման նպատակներ։

Երբ դաշնակիցների միջև տարակարծութիւնները հարթելու, 1916-ի «Սայքս Պիկո» համաձայնագրում նախատեսված ազգեցւոյան ուղորտները դաշնակիցների միջև ճշտելու նպատակով պրեզիդենտ Վիլսոնի նշանակած Հենրի Զ. Կինզի (Օհայոյի Օբերլին կոլեջի պրեզիդենտ) և Զարլզ Ռ. Կրեյնի (Հայաստանում և Սիրիայում ամերիկյան «Ռիլիֆի»՝ նպաստամատուց կոմիտեի տնօրէն) հանձնաժողովը մի քանի ամիս Թուրքիայում, Սիրիայում, Հայաստանում շրջագայելուց, ուսումնասիրութիւններ կատարելուց հետո ներկայացրեց իր զեկուցագիրը, այնտեղ Թուրքիայից հայերի անջատվելու «գլխավոր և առաջնային» պատճառն արձանագրված էր հայկական կոտորածը (74, էջ 222—223)։

Հանձնաժողովի ուսումնասիրութիւնը տւեց 41 օր՝ 1919-ի հունիսի 10-ից մինչև հուլիսի 21-ը։ Հանձնաժողովի

հերկայացրած դեկուցադրի առաջին կետում հիշատակվում էր հայերի փոքրամասնության փաստը, իսկ երկրորդ կետում անհրաժեշտ էր համարվում Միջագետքը, Սիրիան, Պաղեստինը Թուրքիայից անջատելու հետ մեկտեղ անջատել նաև Հայաստանը, որը ենթարկվել էր վատ կառավարման և աննկարսագրելի կոտորածների սարսափներին (74, էջ 222—227)։ Ընդ որում, Թուրքիայից հօգուտ Հայաստանի անջատվող տերիտորիան ճշտելիս պետք է հաշվի առնվեին 1894—1896, 1908—1909, 1915—1916 թթ. կոտորածների կորուստները (74, էջ 238)։

Թուրքական տիրապետությունից Հայաստանն ազատագրելու պաշտպանությունամբ հանդես էին գալիս Եվրոպայի ու Ամերիկայի դեմոկրատական հասարակական շրջանները (Անատոլ Ֆրանս, Մեյե, Բերտրան Ռասսել, Մարկվարտ, Կարլ Լիբկնեխտ և շատ ուրիշներ)։

1919-ի հուլիսին Լյուցերնում գումարված II Ինտերնացիոնալի կոնֆերանսի 5-րդ բանաձևն արտահայտում էր սոցիալիստական ու բանվորական կուսակցությունների տեսակետը։ Այնտեղ համերաշխություն էր հայտնվում կոտորածի ենթարկված հայ բնակչությանը։ Բանաձևը խաղաղության կոնֆերանսի մասնակից պետություններից պահանջում էր միջոցներ ձեռք առնել բարբարոսական սիստեմի հետևանքների դեմ, մի բան, որ արդեն թափանցել էր նաև Կովկաս։ Կոնֆերանսը դաշնակից կառավարություններից պահանջում էր գործնական միջոցներ ձեռնարկել Հայաստանում, մինչև որ կկայունանար իրադրությունը, անվտանգություն կերաշխավորվեր այս շրջանի բոլոր բնակիչներին (85, էջ 11)։

1919—1920 թթ. դաշնակցական կառավարության քաղաքական-դիվանագիտական ամբողջ գործունեությունը նպատակդրամոված էր Անտանտի տերությունների օգնության վրա հենվելուն, նրանց միջոցով «միացյալ, անկախ Հայաստան» ստեղծելուն։ Դրանով իսկ ոտնահարվում էր հայ ժողովրդի համար ավանդական բախտորոշ ուսական կողմնորոշումը։

Հայկական երկու պատվիրակություններ էին ուղարկված Փարիզ՝ խաղաղության կոնֆերանս (1919 հունվար—1919 հունիս)։ Մեկը գլխավորում էր Պողոս Նուբար փաշան, որը

դեռևս 1912-ից կաթողիկոսի կողմից պաշտոնական հանձնարարությամբ առաքելություն ունեւ եվրոպական պետությունների մոտ պաշտպանելու հայոց դատը, մյուսը գլխավորում էր Ավ. Ահարոնյանը որպէս հայկական հանրապետության, այսինքն՝ Թուրքիայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ։ Սրանցից ոչ մէկը կոնֆերանսին մասնակցելու իրավունք չունեցավ, որովհետեւ Հայաստանը՝ Անտանտի այդ «փոքրիկ դաշնակիցը» (ինչպէս նրան անվանում էին) պատերազմող եղով չճանաչվեց (92, հ. I, էջ 362—363)։ Նշենք, որ սրանք երբեք միասնաբար հանդես չեկան, համաձայնեցված ծրագիր առաջ չբաշխեցին, սովելի շատ կովեցին ու վիճեցին, ընկան նաև ծիծաղաշարժ իրավիճակների մէջ, չկարողանալով համատեղել արեւմտահայությունը և արեւելահայության շահերը։ Նրանց գործողություններն իրարամերժ էին։ Պողոս Նուբարը չէր ճանաչում Երևանի դաշնակցական կառավարությանը իբրև ամբողջ հայության ղեկավար, դաշնակներն էլ չէին ճանաչում նրա լիազորությունները։

Երբ հայոց պատգամավորներին թույլ չտվին մասնակցելու խաղաղության կոնֆերանսին, 1919-ի փետրվարի 28-ին մի բողոքի ժողով հրավիրվեց Փարիզում, որին մասնակցում էին Ա. Զոպանյանը, Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսը, Թ. Վելլիանտիսին, դ-ր Ս. Դուրկին, Մ. Վարանդյանը և ուրիշներ։ Նախագահում էր «Collège de France-ի դասախոս հայագետ Անտուան Մեյեն։ Ա. Զոպանյանը մասնակիցներին հիշեցնում էր թուրքական դաժանությունները, կոտորածը, աքսորը։ Նա ասում էր, որ «հայ ազգը չնայած վերքերով ու արյամբ է պատված, բայց դեռ կանգուն է», որ «մեռյալը օսմանյան կայսրությունն է»։ Նա պահանջում էր՝ «Հայաստանը պետք է ճանաչվի որպէս դաշնակիցների կողքին կոված պետություն, ճանաչվի նրա անկախությունը, նրա պատվիրակներին թույլ տրվի մասնակցելու խաղաղության կոնֆերանսի նիստերին»։

Արդեն 1919-ի փետրվարի 28-ին Փարիզում գումարված մի ժողովում Մ. Վարանդյանը բողոքում էր Արևմուտքի դիվանագետների բռնած դիրքից. «Մեծ անարդարություն է, որ Հայաստանին թույլ չի տրվում մասնակցելու խաղաղության կոնֆերանսին։ Ոչ մի երկիր նրա շահի չի տուժել

պատերազմից, չի թափել այնքան արյուն իր ազատագրման ու դաշնակիցների հաղթանակի համար», — հայտարարում էր նա (94, էջ 24)։ Հայ ազգային գործիչները տեսնում, հասկանում էին Անտանտի տերությունների քաղաքականությունը, նրա ոչ հայանպաստ բովանդակությունը, բայց և շարունակում էին հին ընթացքը։ Մ. Վարանդյանը բողոքում էր, բայց ինքն էլ չգիտեր թե ում. «Բոլորն ընդունում են, որ հայերը սկզբից մասնակցել են պատերազմին, բոլորը ճանաչում են հայկական պետությունը, բայց ոչ մեկը այդ մասին պաշտոնապես չի ուզում հայտարարել. ճիշտ է, կոնֆերանսում հայերին լսեցին, բայց լսելու են նաև թուրք-թաթարներին, որոնք դավաճանեցին ու պայքարեցին դաշնակիցների դեմ։ Նրանք նույն ընդունելությունն են վայելելու ինչ որ հայերը։ Դա անարդարացի է, դրա դեմ պետք է բողոքել ամբողջ ուժով» (94)։

Թուրքական հարցը Փարիզի կոնֆերանսում քննարկվում էր որպես «ուսական հարցի» հետ սերտորեն առնչվող խնդիր և լուծվում էր իմպերիալիստական տերությունների հակասովետական ինտերվենցիայի ընթացքին համապատասխան։ Կոնֆերանսում խոր հակամարտություն կար ինչպես հաղթողների և պարտվողների, այնպես էլ հաղթողների միջև (անգլո-ֆրանսիական, անգլո-ամերիկյան ախոյանություն)։ Պայքարը մղվում էր աշխարհը վերաբաժանելու, նոր երկրների, ժողովուրդների ստրկացումը դիվանագիտորեն ձևակերպելու շուրջը, որի հիմքը դրվել էր տակավին 1916-ին կնքված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով։

Տալով Վերսալի հաշտության պայմանագրի գնահատականը, Վ. Ի. Լենինն ասում էր. «Դա չլսված, թալանչիական հաշտություն էր, որը տասնյակ միլիոն մարդկանց, այդ թվում ամենաքաղաքակիրթ մարդկանց դնում է ստրուկների վիճակի մեջ» (1, հ. 31, էջ 402—403)։ Անտանտի երկրների ղեկավարները՝ Լոյդ Ջորջը և Կլեմանսոն, Վուդրո Վիլսոնը և Սոնինոն ձգտում էին մեկը մյուսից առաջ անցնել օսմանյան կայսրության ժառանգությունը բաժան-բաժան անելիս։ Անդիան գրավել էր Բաղդադի և Մոսուլի վիլայեթները (այժմյան Իրաքը), Պաղեստինը, այժմյան Հորդանանը, պայքարում էր դրանք իր ձեռքում պահելու, Կ. Պոլսի և

նեղուցների վրա իր հսկողութիւնը հաստատելու համար: Ֆրանսիան գրավել էր Լիբանանը և Սիրիայի մի մասը, Կիլիկիան և աշխատում էր այդ զավթումները ձեռկերպել կոնֆերանսում: ԱՄՆ-ը հավակնում էր Կ. Պոլսին, նեղուցներին և Հայաստանին, փորձում էր ստանալ դրանց մանդատը: Ըստ պետական դեպարտամենտի պատրաստած քարտեզի, Թուրքիան բաժանվում էր երեք մասի՝ 1) բուն Թուրքիա, 2) Կ. Պոլիս և նեղուցներ, 3) Հայաստան: Եղա՞վ մի պահ, երբ Վիլսոնը հարց էր դնում իրեն հանձնել ամբողջ Թուրքիայի մանդատը. Հունաստանը, Իտալիան հավակնում էին Արևմտյան և Հարավարևմտյան Անատոլիայի առափնյա տերիտորիաներին:

Դեռևս 1919-ի փետրվարի 4-ի Քե դ'Օրսեյի մինիստր Պիշոնի առանձնասենյակում գումարված նիստում քննարկվում էին Հունաստանի, փոքրասիական տերիտորիաների հարցերը: Նիստին մասնակցում էին Վիլսոնը, Լանսինգը, Լոյդ Ջորջը, Բալֆուրը, Կլեմանսոն, Պիշոնը, Օրլանդոն, Սոնինոն, բարոն Մակինոն, Վենիզելոսը և ուրիշներ: Երբ խոսք բացվեց Տրապիզոնի շրջանի հույների կողմից պրեզիդենտ Վիլսոնին հղված խնդրագրի շուրջը, որով նրանք Թուրքիայից անջատվելու խնդիր էին հարուցում, Վենիզելոսն առանց երկբայության հայտարարեց, որ Տրապիզոնի վիլայեթը պետք է հայկական վեց վիլայեթների, Ադանայի և ուսաց Հայաստանի հետ միասին մաս կազմի նոր ստեղծվող հայոց պետութան: Երբ Լոյդ Ջորջն իր տարակուսանքն արտահայտեց Կիլիկիայի վերաբերյալ, Վենիզելոսը նորից պնդեց, որ Հայաստանը պետք է ներառնի Արարատ լեռան շուրջը գտնվող բոլոր տերիտորիաները (92, հ. III, էջ 873):

1919-ի մայիսին ձգտելով փաստի առաջ կանգնեցնել Փարիզի կոնֆերանսի մասնակիցներին, ներգործել նրանց վրա, Երևանում՝ Հայաստանի հանրապետության առաջին տարեդարձի օրը Հայաստանը հռչակվեց «Միացյալ և անկախ»: Այսինքն, հայկական կառավարութիւնը հրապարակեց իր պահանջախնդրութիւնը Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի նկատմամբ:

Սակայն Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքումը ձգձգվեց (մինչև 1923-ի Լոզանի կոնֆերանսը): Սա

պայմանավորված էր միջիմպերիալիստական հակասություններով և մրցակցությամբ, հակասովետական ինտերվենցիայի և առկայությամբ, Թուրքիայում սկիզբ առած ազգային-ազատագրական շարժման փաստով:

Սամանյան կայսրության ժառանգությունը յուրովի տրեւարինելու իմպերիալիստական տերությունների քաղաքականությունը հանդիպեց լուրջ խոչընդոտների: Արևելքի նկատմամբ Սովետական Ռուսաստանի հռչակած նոր սկզբունքները լայն արձագանք գտան աշխարհում: Սովետական Ռուսաստանի դեմ Անտանտի սանձազերծած դաժան կռիվն օրգանապես միահյուսվում էր հակազաղութային պայքարը խեղդելու իմպերիալիստական պլանների հետ: Հենվելով հեղափոխական Ռուսաստանի հզոր հակաիմպերիալիստական պայքարի վրա, քեմալական շարժումը բռնեց Անտանտի թելադրանքին չենթարկվելու, նրա կողմից պարտադրված պահանջները մերժելու ուղին:

1920-ի հունվարի 28-ին Կ. Պոլսում թուրքական պառլամենտի ընդունած «Թուրքական ազգային ուխտը» բանաձևեց 1919-ի հուլիս-սեպտեմբերին էրզրումի և Սըվասի քեմալական շարժման համաժողովների ծրագրային հարցադրումները, ազգայնական պայքարի նպատակներն ու ծրագրային դրույթները: Ակնբախ էր քեմալական շարժման երկակիությունը. անկախության համար, իմպերիալիզմի դեմ պայքարի արգարացի բնույթը և թուրքական կայսրության ամբողջականությունը փրկելու, ճնշված ժողովուրդների իրավունքները դաժանությամբ ոտնահարելու, մահմեդական ռեակցիոն խալիֆաթը, սուլթանի իշխանությունը պահպանելու ձրգտումը: Մուստաֆա Քեմալն այդ օրերին Կ. Պոլիս՝ սուլթանին հղած մի հեռագրում շատ բացորոշ էր արտահայտվում. «Ազգային շարժումը ծայր առավ նվիրական հայրենիքն ու ազգը մասնատելու վտանգից փրկելու և հույների ու հայերի մտադրություններին չզոհաբերելու նպատակով»:

Առանձնապես շեշտում էր հակահայկականությունը, փորձում էր հաստատել Թուրքիայի «անվիճելի» իրավունքն այն տերիտորիաների նկատմամբ, որոնք օսմանյան կայսրության փլուզման պայմաններում պետք է անցնեին սուլթանական բռնապետության դարավոր լուծը թոթափել ցանկա-

ցող ժողովուրդներին: Այդ օրերին Քեմալն անհնարին էր համարում գեթ մի թիզ հող հանձնել Հայաստանին կամ որևէ այլ պետության: Ազգայնականներն ինքնություն և տնկախ պետական գոյություն էին պահանջում թուրք կամ թուրքալիզու ժողովուրդների համար և վճռականորեն հանդես էին գալիս արարների, հույների, քրդերի, հայերի ինքնորոշման դեմ: Մուստաֆա Քեմալն ասում էր. «Մենք կապրենք կամ կկործանվենք ազգային ուխտի հետ միասին»:

Արդեն 1919-ի կեսերից Անատոլիայի վրա իր հսկողությունը հաստատած Մուստաֆա Քեմալից որևէ բան ստանալ զինված ուժի միջոցով Հայաստանի հանրապետությունն ի վիճակի չէր: Դիվանագիտական ուղին, որևէ ուղղակի կապի հաստատումը նրանց միջև երբևէ չէր քննարկվում: Միակ ուղին դաշնակցական գործիչները շարունակում էին սրտնել տասնամյակների ընթացքում հայ ժողովրդին ոչինչ չտված Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի և Իտալիայի կառավարությունների մոտ, վերսալյան դիվանագիտության ֆորումներում:

1920-ի ապրիլի 18—26-ը Սան-Ռեմոյի (Իտալիա) Դեաշան ապարանքում գումարվեց Անտանտի տերությունների գերագույն խորհրդի նիստ: ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը կոնֆերանսին մասնակցում էր որպես դիտորդ:

Այստեղ քննարկվեցին Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքման, տերիտորիալ հարցեր, այդ թվում Հայաստանին վերաբերող մանրամասները:

Հայաստանին վերաբերող հարցերի քննարկման նիստերին հրավիրվում էին Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը և ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը:

Դա 1920-ի ապրիլին էր, երբ հաղթական կարմիր բանակը ազատագրելով Հյուսիսային Կովկասը, մոտենում էր Անդրկովկասի սահմաններին: Իմպերիալիստական շրջանները ձգտում էին կանխել սովետական իշխանության հաստատումը Անդրկովկասում: Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի «անկախությունը» շեշտելու Անտանտի դիրքորոշումը այս փաստով էր պատճառաբանվում: Իսկ այդ դիրքորոշումը հանգեց այն բանին, որ Հայաստանին խոստացան և պայ-

մանագրի նախագծի մեջ մտցրին արևմտահայկական վիլայեթները, թեև սահմանների վերջնական ճշգրտումը հանձնարարվեց պրեզիդենտ Վիսլոնին: Վերջինս միայն 1920-ի դեկտեմբերին հրապարակեց իր եղրակացությունը, ըստ որի ամբողջ Հայաստանի տերիտորիան կազմելու էր մոտ 130 հազար կմ²: Այս տերիտորիայի գերակշիռ մասը գտնվում էր թուրքական բանակի ձեռքում և այն վերստանալու համար ուժ էր հարկավոր: Թեև 1918-ի հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսի զինադադարի 5-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվել էր ցրել բանակը և միայն աննշան ուժեր ունենալ ներքին կարգ ու կանոնի պահպանման համար, սակայն նա ոչ միայն անտեսում էր իր պարտավորությունը, այլև բանակը վերակազմելով ձգտում էր նոր տերիտորիաների զավթման Անդրկովկասում:

Սան-Ռեմոյում գլխավոր կռիվը նավթի համար էր: ԱՄՆ-ի կառավարողները դժգոհ էին Մոսկուի նավթից ղրկվելու համար: Անգլիան և Ֆրանսիան տակավին 1919-ի ապրիլին «Բերանժե-Լոնգ» համաձայնագրով միմյանց միջև բաժանել էին այդ նավթը, իսկ այժմ Սան-Ռեմոյում ձևակերպեցին այն «միջադգային իրավունքով»:

Շուտով ֆրանսիական զորքերի թիվը Մերձավոր արևելքում հասավ 80 հազարի: Ֆրանսիան իր հարվածներն ուղղեց արաբների դեմ: Այստեղ ֆրանսիական կառավարողները չէին տրտնջում ուժերի պակասությունից, ինչը նրանք անում էին ամեն անգամ, երբ քննարկվում էր թուրքական ոսրն-ձգությունների դեմ Հայաստանի հանրապետությանը զինված ուժով օգնելու հարցը: Ֆրանսիական բանակը Լիբանանում ցրում էր արաբական ազգային ժողովները, Սիրիայում իր հսկողությունը տարածում Դամասկոսի և Հալեպի վրա՝ կախաղան բարձրացնելով արաբ հայրենասերների: Նույն բանն անգլիացիներն անում էին Պաղեստինում և Իրաքում:

Այս իսկ տեսակետից արևմտյան դիվանագիտության գործողությունները Հայաստանի նկատմամբ մասնավոր բան չէին. այն պետք է տեսնել և մեկնաբանել Սովետական Ռուսաստանի դեմ ընդհանուր իմպերիալիստական քաղաքականության և Մերձավոր արևելքում նվաճողական պլանների լույսի տակ: Հայաստանի հարցը երբեք լուրջ խնդիր չէր

արևմտյան դիվանագիտության համար և վերջինս չէր դեկավարվում հայասիրական, ֆիլանտրոպիական մղումներով: Տվյալ դեպքում Հայաստանը նրանց հետաճեցրում էր. ա) հակասովորական պլանների իրականացման, բ) մերձարևելյան բարտեզը իմպերիալիստական տերությունների ռազմաֆաղափական, տնտեսական շահերին համապատասխան վերածնելու առումով: Ընդ որում, այդ խնդիրներն իրականացնելու համար մանր դրամի դեր պետք է կատարելին Հունաստանն Արևմուտքում, իսկ Հայաստանը՝ Արևելքում: Այս միջոցով պետք է ճնշում գործադրվեր Թուրքիայի վրա՝ համաձայնվելու Անտանտի «խաղաղության» պայմաններին:

Մուստաֆա Քեմալի համախոհ դիվանագետները, բաղաքագետները ճարպկորեն խաղում էին անգլո-ֆրանսիական հակասովորությունների վրա, ծաղկում Անգլիայի քաղաքականությունը, նրա պարագլուխների (Լ. Զորջ, Քերզոն) հակաթուրքական գործողությունները, հայհոյում Վիլսոնին, հույներին մեղադրում բարբարոսության մեջ, արդարացնում երիտթուրքերին, նաև Աբդուլ Համիդ II-ին, փորձում ապացուցել, որ պանիսլամիզմը առաջացել էր Անգլիայի «սխալ» քաղաքականության մեղքով (86, էջ 3—5): Այս գործիչները ճկուն ձևով օգտագործեցին Մերձավոր արևելքում Անգլիայի հաջողություններից դժգոհ ֆրանսիացի տնօրեններին, կայունացնելու համար ազգայնական ռեժիմը:

Լյուդ Զորջի և Քերզոնի, Կլեմանսոյի և Միլլերանի, ամերիկյան պետական գործիչների խոսքի ու գործի տարբերությունն ակնբախ է դառնում, երբ ծանոթանում ենք Մերձավոր արևելքի տարբեր մասերում Անտանտի տերությունների գաղութային ռեժիմը հաստատելու մանրամասներին, ղորքերի տեղաշարժերին, դիվանագիտական փաստաթղթերին:

Գերագույն խորհրդում 1920-ի ապրիլին նախագահ Կլեմանսոն ամփոփելով նիստը, եզրակացնում էր. «Ֆրանսիան ոչինչ չի կարող անել, ներկայումս Ամերիկան ևս ոչինչ չի կարող անել, Մնում է տեսնել որպես արդյունք այս ամենի, արդյոք հայերը կմնան»:

Լյուդ Զորջն ապրիլի 20-ի նիստում ուղղակի հայտարարում էր, եթե հայերը «ի վիճակի չեն պաշտպանել իրենց սեփական սահմանները, ապա ինքը կարծում է, որ աշ-

խորհում նման մի ժողովրդից ոչ մի օգուտ չկա և դաշնակից կառավարութիւններից ոչ մեկը պատրաստ չի լինի օգնելու նրանց թեկուզ մեկ գումարտակով»։ Ահա սա էր իմպերիալիստական քաղաքագետների բարոյականութիւնը։ Առանց մի գումարտակ տալու, արեւմտյան դիվանագիտութիւնը Սերի սեղանին էր դնելու Սան-Ռեմոյի նախագիծը, նախապես իմանալով, որ այն գործնականում դատապարտւած է ձախողման։

Սան-Ռեմոյում հիշատակվում էր այն կողմը, որ «ներկայումս» էրզրումը թուրք ազգայնականների կենտրոնն է։ Որեւէ մեկը պետք է թուրքերին դուրս բշի այնտեղից, նա գտնում էր, որ հայերը, որոնք չկարողացան պաշտպանվել կոտորվելուց, չեն կարողանա գրավել մի ամրոց, որը ռուսական բանակներին է դիմադրել։ «Եթե կոնֆերանսը հռչակեր պայմանագրում, որ էրզրումը պատկանում է Հայաստանին, գործարքը կմնար գործարք թղթի վրա, առանց կենսագործելու հույսի...»։ Պատասխանելով Հայաստանի հանրապետութեան պատվիրակների պնդմանը, թե առանց էրզրումի հայերը չեն կարող գոյութիւն ունենալ, Լլոյդ Ջորջն ասում էր. «Եթե Հայաստանը չի կարող գոյութիւն ունենալ առանց էրզրումի, հայերը չեն կարող գոյութիւն ունենալ առհասարակ։ Տերութիւնները չեն կարող վերցնել այն և հանձնել նրանց, իսկ նրանք էլ իրենք չեն կարող վերցնել»։ Սա այն Լլոյդ Ջորջն էր, որ 1917-ի գարնանը Գլազգոյում արտասանած իր ճառում պահանջում էր «ազատագրել» Միջագետքը և Հայաստանը թուրքական լծից և նրանց բախտը հանձնել «ավելի արդարացի կառավարման» (44, էջ 63)։ 1920-ի մայիսին ԱՄՆ-ի կոնգրեսի սենատին հղած իր ուղերձում պրեզիդենտ Վիլսոնը շեշտում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված չարագործութիւնը, նրա կրած տանջանքներն ու զրկանքները։ Նա ասում էր, որ հաստատված է զանգվածային կոտորածների մասին ճշմարտութիւնը (76)։ Բայց գործնականում իմպերիալիստները զբաղված էին իրենց գործերով։ 1920-ի հունիսին ԱՄՆ-ի կոնգրեսն արդեն ձեռնարկեց մերժել Հայաստանի և Կ. Պոլսի մանդատի ստանձնումը ԱՄՆ-ի կողմից։ Երբ ամերիկյան եկեղեցու ղեկավարները բրիտանական կառավարական մարմին-

ների հետ միասին հանդես եկան հույներին և հայերին շար-
ժող Թուրքիայի ազգայնական իշխանություններին կարգի
հրավիրելու պահանջով, ԱՄՆ-ը մերժեց փոքրամասնություն-
ներին պաշտպանություն տակ վերցնելու խնդրանքը (79, էջ
82—83)։

1920-ի մայիսի 11-ին Փարիզում Կ. Պոլսի սուլթանական
կառավարության պատվիրակ Թեֆիկ փաշային հանձնվեց
խաղաղության պայմանագրի դաշնակիցների նախագիծը և
պատասխանի համար տրվեց մեկ ամիս ժամանակ։ 1920-ի
հուլիսի 22-ին սուլթանի նախագահությանը հաղթած «Մեծ
դիվանը» որոշեց ստորագրել խաղաղության պայմանագիրը։
Վերջապես 1920-ի օգոստոսի 10-ին Սևրում կնքվեց խաղա-
ղության պայմանագիր, մեկ կողմից, Բրիտանական կայսրու-
թյան, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ժապոնիայի և մի շարք այլ
պետությունների և, մյուս կողմից, Թուրքիայի միջև։ Պայ-
մանագրի տակ դրված էր նաև «Հայկական հանրապետու-
թյան պատվիրակության» նախագահ Ավ. Ահարոնյանի ստո-
րագրությունը։ Պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող գըլ-
խավոր հոդվածներում ասված էր.

«Հոդված 38. Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում
է Հայաստանը ինչպես այդ բանն արդեն արել են դաշնակից
տերությունները, որպես ազատ և անկախ պետություն»։

«Հոդված 89. Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և բարձր
պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են էրզրումի,
Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և
Հայաստանի միջև սահմանազատումը թողնել Ամերիկայի
Միացյալ Նահանգների որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա
որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջոցառումները, որոնք
նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տա-
լու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տերի-
տորիաների ապառազմականացման վերաբերյալ» (15, էջ
672—680)։

Սևրի պայմանագիրն ազդարարեց, որ Ֆրանսիան Կիլի-
կիան «զիջում է» Թուրքիային։ Կիլիկիայի հայությունը թող-
նվում էր բախտի քմահաճույթին, թուրքական մարտաշունչ
նացիոնալիզմին դեմ հանդիման։

Սակայն Սևրի պայմանագրի տակ ստորագրեցին սուլթա-

նի ներկայացուցիչները, որոնք փաստորեն չէին ներկայացնում Թուրքիան: Կ. Պոլսում սուլթանը 1920-ի մարտի 16-ից դաշնակից օկուպացիոն բանակի գերին էր, իսկ Անատոլիայում (Անկարա կենտրոնով) ունալ իշխանությունը Անտանտին հակադրված Մուստաֆա Քեմալի ձեռքում էր: Այնուամենայնիվ, Կ. Պոլսի կառավարությունը նույնպես չէր շտապում այն ռատիֆիկացնել: Պայմանագիրն այդպես էլ չվավերացվեց: ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները հրաժարվեցին ստորագրել Սերի սլայմանագիրը: Ֆրանսիական կառավարությունն առաջինը բույկոտեց Սերի պայմանագրի կատարումը, դժգոհ լինելով անգլիական դաշնակցի ավելի մեծ ավարտությունից: Ֆրանսիական դիվանագետները պաշտոնի կապերի մեջ մտան Մ. Քեմալի հետ, բռնեցին գիջումների ուղին, միայն թե «աշխարհում միակ ուժեղ բանակը» (Թուրքականը) հանդես գար բոլշևիկների դեմ:

Անգլիական բանագնացները շփման մեջ մտան Անկարայի հետ, հանդիպումներ ունեցան Մ. Քեմալի հետ դեռևս 1920-ի ապրիլին, իսկ ֆրանսիացիները՝ մայիսին: Թուրքիան իրենց կողմը քաշելը, Անտանտի պլաններին ծառայեցնելը, սովետական իշխանությանը հարվածելը, Անգրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից հեռու պահելը նրանց գլխավոր նպատակն էր: Անտանտի տերությունները Վրաստանի և Ադրբեջանի ինքնուրույն գոյությունը ճանաչեցին դե-ֆակտո 1920 հունվարի 12-ին, Հայաստանի հանրապետությունը՝ հունվարի 19-ին: Անտանտի երկրորդ արշավանքի խորտակումից հետո տակտիկան փոխվել էր: 1920-ի հունվարի սկզբին Չերչիլը լոնդոնում Ավ. Ահարոնյանին զինամթերք էր խոստանում (65):

1920-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին - լոնդոնում - կայացած կոնֆերանսում, 1921-ի հունվարին Փարիզում գումարված Անտանտի գերագույն խորհրդի նիստում Ֆրանսիան հանդես էր գալիս Սերի պայմանագիրը փոփոխելու պահանջով: Մինչև 1923-ի Լոզանի կոնֆերանսը Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան նահանջեցին Սերի դրույթների պաշտպանության դիրքերից: 1921-ի մարտին Լոնդոնի կոնֆերանսի արձանագրություններում «Հայկական անկախ պետություն» արտահայտությունը փոխարինվեց Թուրքիայի տերիտորիայի վրա

«Հայոց ազգային օջախ» ստեղծելու անորոշ հարցադրումով, որը նույնպես ջնջվեց Լոզանի կոնֆերանսում Անտանտի պետությունների նույն ղիվանագետների ձեռքով: Արդեն 1920-ի հոկտեմբերին ֆրանսիական մամուլը աղմուկ էր բարձրացրել Սերի պայմանագրի վերանայման անհրաժեշտության մասին: Հատկապես դա ուժեղացավ կարմիր բանակի կողմից լեհ ինտերվենտներին և Վրանգելին ջախջախելուց հետո:

Միայն տգետներն են անիրավեկ, որ Հունաստանի դեմ պատերազմի թունդ սլահին (1920-ի աշնանը) ֆրանսիական և իտալական նավերը դենք ու դինամիտերք էին հասցնում թուրքական ազգայնական բանակին: Տխրահուշակ հետախույզ Ալեն Դալլեսը, որը Մերձավոր արևելքում ԱՄՆ-ի պետական դեսպարտամենտի ներկայացուցիչն էր, ծովակալ Բրիստոլի հետ ձեռք ձեռքի տված գործում էին ընդդեմ հայերի ու հույների շահերի: Սրանք արգելում էին, որ հայերի ու հույների դեմ կատարված անօրինականություններն ու վայրենությունները հանրությունը հանձնվեին մամուլի միջոցով (79, էջ 79—80):

«Համաձայնական պետությունները շատ ավելի պատասխանատու և մեղսակից են քեմալականներու սարքած ջարդերուն, քանի որ իրենք Թուրքիա մտան հաղթական և եթե ուզեին ոչ միայն կրնային արգելել ջարդերը, այլև միանգամ ընդմիշտ խորտակել թուրքերու ջարդարար ձեռքը...» (30, էջ 194):

Անմիջապես ստեղծվեցին ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը նպաստող կոմիտեներ, ընկերություններ: Աբդոն Բուրսոն անունով ֆրանսիացին, որը ֆրանս-թուրքական կոմիտեի գլխավոր քարտուղարն ու հիմնադիրն էր, ամպագողգող ճառեր էր ասում Մուստաֆա Քեմալի, նրա հաղթանակների, հունական գործերում անդլիական մեղքերի, Թուրքիայի վեհության ու այլ բաների մասին (86, էջ 3): Ֆրանսիական կապիտալիստների մի որոշակի խումբ ձեռնամուխ էր եղել տնտեսական կապերը Թուրքիայի հետ վերականգնելու և զարգացնելու գործին:

Ի՞նչ տարբերություն ամերիկյան ծովակալ Բրիստոլի և շովինիստ երիտթուրքերի միջև: Հայ բուրժուական շրջանները

հույսեր էին կապել ամերիկյան այս օկուպանտի հետ, չիմանալով, որ սա գրում էր, թե հայերն այնպիսի ռասա են, որ արժանի չեն հարգանքի, թե նրանք նման են հրեաներին, ունեն շատ չնչին ազգային ոգի և ազգատիկ բարոյական կերպար և այլն (79, էջ 60—61)։

Հայաստանն առաջինն էր, որ տուժեց, գրել է դիվանագետ Անդրե Մանդելշտամը։ Նա դարձավ առաջին զոհը, որ դաշնակիցներն առաջարկեցին Անկարային։ Նրանք հաշվի չառան այն ծառայությունը, որ կարող էր անել ուժեղ Հայաստանը քաղաքակիրթ աշխարհին պանթուրքիզմի ագրեսիվության դեմ պայքարում։ Այն լուռ խոստումները, որ դաշնակիցները տվել էին հայերին պատերազմի ժամանակ այլևս այն դերը չունեին դաշնակիցների հաշվեկշռում, ինչ որ Սևրի պայմանագրի կնքման պահին։

Մասնակցելով Լոնդոնի կոնֆերանսին, պարտված Թուրքիայի պատվիրակներն ունեին հստակ պատկերացում հաղթողների այդ նոր գիրքորոշման մասին և դրան համապատասխան մշակեցին իրենց վարվելակերպը։ Մանդելշտամը գտնում է, որ թուրքերը ճանաչել տվին ազգային ուխտը, իսկ դաշնակիցները հրաժարվեցին Հայաստանի անկախության մտքից (89, էջ 179)։

Քաղաքականության մեջ զգացումներն ամենախաբեքաներշնչողներն են։ Նրանք չեն կարող ազդեցություն ունենալ իրականության վրա, որը լծորդված է հաշիվների հետ։ Մի անգլիացի գինվորական Անդրանիկին ասել էր, թե «եվրոպական պետությունները հիմա չամաչեն մարդկությունից, մինչև հիմա հազար անգամ լքած կլինեն Հայաստանն էլ, հայոց հարցն էլ» («Ազգ», Բոստոն, 1921, № 22)։ «Նախքան ավելի ծանր կշռեց, քան հայոց արյունը», — ավելի ուշ խոստովանել է Քերզոնը։

1918—1922 թթ. երիտթուրքերի թե քեմալականների մահաբեր հարվածներից հայ ժողովուրդը կորցրեց 500 հազար մարդ։ Թուրքիզմի գլխավոր նպատակներից մեկը հայ ժողովրդին հայրենիք ունենալու իրավունքից զրկելն էր։

Թե ինչ էր իրենից ներկայացնում 1919—1920 թթ. դաշ-

նակցական Հայաստանը, դա հայտնի բան է: Դա մի դժոխք էր բառիս կատարյալ իմաստով. սով, անարխիա, սպանդանքներ, անտուն-անտեր գաղթականություն, տնտեսական կյանքի չգոյություն, ավանդական կապերի (հատկապես Ռուսաստանի հետ) բացակայություն, քաղաքական տեղոր, ազգամիջյան բախումներ, պատերազմական բախումներ մենշևիկյան Վրաստանի և մուսավաթական Ադրբեջանի հետ վիճելի տերիտորիաների շուրջը և այլն, և այլն: Բավարարվենք ականատեսի նկարագրածը վերհիշելով: «Շրկրագնդի վրա թերևս ոչ մի տեղ ժողովուրդն այնպիսի ողբալի, այնպիսի օրհասական և սոսկալի օրեր չի ապրում, ինչպիսին ապրում է ժողովուրդը Հայաստանի տերիտորիայի վրա: Կյանքի բոլոր ասպարեզներն էլ արտաշնչում են դառն ու լեզուտ օդ և թունավորում ամբողջ երկիրը, սպանելով նրա կենսունակ ուժերը, խեղդելով նրա ձգտումներն ու կամքը: Մի հսկայական մուրճ տխրության և մոռացության, տանջանքի և մրմունջի կնիք է գամել այդ դժբախտ երկրի արյունաներկ ճակատին: Շնչավոր էակները, թե անշունչ իրերը, մերկ լեռներն ու անտառապատ սարերը, թե գանգերով լեցուն ձորերն ու արյունով ողողված դաշտերը, ամայի դարձած գյուղերն ու ավերված քաղաքները, դաշտերում ու բարձրավանդակներում ապրող շունևոր գյուղացիները, թե քաղաքների խուցերում ու ավերակներում գոյությունը քարշ տվող քաղթնիները, տեղական բնիկ՝ խեղճացած ու թշվառության մատնված ազգաբնակչությունը, թե թալանված ու սովալլուկ, լքված ու վայրենացած գաղթականությունը— բոլորն էլ վշտալից հայացքը արճապատ երկնակամարին հառած՝ օգնություն են հայցում, ելք են որոնում: Հայաստանում գոյությունը դարձել է անեծք, կյանքը՝ դժոխք» (4, էջ 3):

Զեռու էր Ռուսաստանը, բռնված Բաղաճախական պատերազմով, շրջափակված իմպերիալիստական Անտանտի ինտերվենցիայի կրակի օղակով:

1919-ի գարնանը սկսվեց Անտանտի պռաչին արշավանքը (Կրկակ, Դենիկին, Լեհաստան, Յուդենիչ): Այս շրջանում Ռուսաստանը կրիտիկական պահ էր ապրում (կտրված էր հացի շրջաններից—Ուկրաինա, Սիբիր, Հյուսիսային Կովկաս. և վառելիքից—Դոնեցկի ավազան, Գրոզնի, Բաքու),

հարկադրված էր վեց ճակատի վրա կռվելու: 1919-ի աշնանը սկսվեց Անտանտի երկրորդ արշավանքը (Դենիկին, պանական լեհաստան, Յուդենիշ): Ծանրության կենտրոնը գտնվում էր հարավում: Դենիկինը Հյուսիսային Կովկասից հասավ Տուրա: Անդրկովկասում տնօրինում էին Անտանտի իմպերիալիստները: Հակահեղափոխությունը Հայաստանից հեռացրեց սովետական իշխանության ազատարար, փրկարար ձեռքը և հայ ժողովուրդը նորից զահավիժում էր անդունդը: Թուրքական մահաբեր վտանգը նորից ռեալություն դարձավ: Քեմալականներն ագրեսիվ նպատակներ էին հետապնդում ամբողջ Անդրկովկասում (50, էջ 751—752):

Պանթուրքիզմն ուզում էր խեղդել Հայաստանը: Նրա մունեստիկներն ամենուրեք գործում էին հանուն թուրքականության: Սևբաստիայում գործում էին Մ. Քեմալը, Ռեուֆը, Աֆղանստանում՝ Նազըմը, Բաքվում՝ Խալիլը (18, 6. II. 1920): 1919-ի սկզբին Կարսի մարզից թուրքերը կողոպտում և դուրս էին տանում ամեն ինչ, նույնիսկ տների լուսամուտներն ու դռները (59, թ. 99):

Առաջինը անգլիական զորքերը տեղ հասան: Նրանք էլ փորձեցին Կարսի մարզի վրա հաստատել իրենց գերիշխանությունը: Անգլիացիները նույնիսկ հռչակեցին «Կարսի մահմեդական հանրապետություն», որը մի քանի շաբաթվա կյանք ունեցավ: Կարսի ամրոցից անգլիացիները կողոպտեցին և դուրս տարան ռուսական բանակի հարուստ գույքը, քանդելով նույնիսկ տեղակայված թնդանոթները: Միայն 1919-ի մարտին-ապրիլին նրանք Կարսը զիջեցին Հայաստանի հանրապետությանը: Այդ պահին նրա տերիտորիան կազմում էր 47 հազար կմ²:

1919-ի հունիսին Սարիղամիշի, Մերդենեկի շրջաններում գործում էր էյուբ խանի շայկան՝ մինչև 1500 մարդ: Սրանք խառնակություններ ու պրովոկացիաներ էին սարքում, հետո ազմուկ տարածում, թե հայերն են ճնշում թուրքերին (22, ց. 1, գ. 458, թ. 1):

1919-ի հուլիսի 23-ին էրզրումում ընդունված որոշումների մեջ շեշտվում էր, որ Տրապիզոնը, էրզրումը, Սըվասը, Բիթլիսը և Դիարբեքիրը հանդիսանում են օսմանյան կայսրության բաղկացուցիչ մասը և մերժվում էին հայերի ու

հույների տերիտորիալ պահանջները: Եթե թուրքական (Կ. Պոլսի) կառավարությունը ստիպված կլինի հրաժարվել արևելյան վիլայեթներից և խաղաղության պայմանագիր կկնքի այդ ոգով, ապա այդ հողերի պահպանման համար պետք է ստեղծել ժամանակավոր կառավարություն, թույլ շտաբու հաճար հայերին և հույներին դավթելու դրանք: Ով կընթանա այս որոշումների դեմ, նրանց համարել հայրենիքի թշնամի (43, № 54, 1919, էջ 5): «Ճշմարտություն էր, որ Արևմուտքից եկած այդ գեներալը (Մուստաֆա Քեմալը) հրապարակավ արտահայտվում էր հայկական պետության ստեղծման դեմ» (81, էջ 178):

1919-ի օգոստոսին էրպրումից 12-րդ և 20-րդ կորպուսների հրամանատարներին հղած իր մի ծածկագրում Մուստաֆա Քեմալն արտահայտվում էր երկրի արևելյան նահանգները Հայաստանին հանձնելու դեմ:

Նա հիշատակում էր քրդերի առկայությունը (73 էջ 100), իսկ ա՛յժմ: Այդ ո՞ւր անհետացան քրդերը: Մ. Քեմալն բնդունում էր քրդերի գոյությունը, իսկ նրա անունից այսօր խոսողները պնդում են քրդերի չգոյության վրա: Նա խոսում էր Երզնկայի և Սեբաստիայի միջև բնակվող «զազա» քրդերի մասին, իսկ այսօր:

Երբ 1919-ի հոկտեմբերի 31-ի համարում «Թասվիրե էֆթյար» թերթում Մահմուդ փաշան հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ ասված էր, թե «հայերի պահանջներին շատ ընդառաջելու, սահմանային որոշ ուղղումների համար կարող ենք համաձայնվել», Մ. Քեմալը 1919-ի նոյեմբերի 17-ին անհրաժեշտ համարեց մի հեռագիր հղել Ստամբուլի կառավարությանը: Այնտեղ ասված էր, որ «ազգը բովանդակ աշխարհին հայտարարել է իր հաստատակամությունը, իր իրավունքները անձամբ պաշտպանելու» քանի որ «էրզրումի և Սըվասի կոնգրեսների որոշումներով վճռված է ոչ մի թիվ հող չտալ Հայաստանին» (73, էջ 307):

Քեմալ Աթաթուրքի անգլիացի կենսագիր լորդ Քինրոսը, որը թուրքականության եզակի ջատագովներից մեկն է, խոստովանում է, որ ոչ մի բանակ չէր կարող այլևս գոյություն ունենալ այդ երկրում, որտեղ պատերազմի սկզբնական շրջանում հայերը կոտորվել էին կամ տեղահանվել զանգվա-

ծառար, հողը թողնելով անապատային վիճակում, առանց բերք աճեցնող գյուղացիների և ծառայություն մատուցող արհեստավորների (81, էջ 100): 1919-ի դեկտեմբերին «Մեր դատին թշնամիները» առաջնորդողում «Հայրենիքի» դաշնակ գրիչները կարծում էին, որ Թուրքիան արդեն «ամենն նվազ վտանգավորն է: Թուրքիայի մահավճիռն արդեն ստորագրված է, և Թուրքերի օրհասական գալարումները մեզ չեն ահաբեկելու» (18, 16. 12. 1919):

Հայաստանը մի խոշորագույն էր ասիական մահմեդականության և Թուրքիայի միացման ճանապարհին: Այդ միացումը պետք է կատարվեր միմիայն Հայաստանի վրայով, նրա հաշվին: Հայաստանի բնաջնջումը մի միջոց էր գլխավոր նպատակին՝ դեպի արևելք Թուրքիզմի ճանապարհը բաց պահելու համար:

Քյազիմ Կարաբեքիրը Մուստաֆա Քեմալի հրամանատարության տակ կռվել էր Կովկասյան ճակատում (1917) և միմյանց հետ նրանք կապված էին մարտական համերաշխությամբ (72, էջ 67): 1917-ի գարնանը, երբ ուժեղացավ վտանգը Սիրիայի ճակատում, Մուստաֆա Քեմալը Արևելյան ճակատի հրամանատարությունը հանձնեց Կարաբեքիրին, «հրամայելով մաքրել, հաշվեհարդար տեսնել հայերի հետ և ամրացնել ռազմաճակատը» (72, էջ 68): Նա մեկնեց Կ. Պոլիս Սիրիա գնալու համար: Կովկասյան ճակատում Կարաբեքիրը չկատարեց դաշնակիցների հետ կնքված Մուդրոսի զինադադարի պայմանները: Նա իր հրամանատարության տակ կազմ ու պատրաստ պահեց վեց դիվիզիա (72, էջ 97): Թուրքական բանակը վերակազմվեց ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը վերագրավելու, այլև Անդրկովկաս ներխուժելու և Ռուսաստանի տարածքները, Արարատ լեռը հայ ժողովրդից խլելու համար: Անտանտի իմպերիալիստները լուր դիտողների դեր ստանձնեցին:

Երբ 1919-ին սուլթանը հրամայեց Կարաբեքիրին ցրել հավաքույթները, ձերբակալել նրան, նա տատանվում էր: Նրանից էր կախված շարժման հետագա բախտը: Նա լոյալ էր սուլթանի նկատմամբ, բայց և Քեմալին ու Ռեուֆին խոսք էր տվել գործել համատեղ: Կարաբեքիրը որոշեց հա-

մագործակցել նրանց հետ և չկատարել սույթանի հրամանը (72, էջ 109—110): Կարաբեքիրի որոշումը ամենաէական դերն է կատարել ազգայնական շարժման հաջողության մեջ: Նա զորահրամանատար էր, իր ետևից ստորալ կանոնավոր զորքը, որը և զրվեց Մուստաֆա Քեմալի լուսամագործության տակ:

1920-ի գարնանը, Դենիկինի ջախջախումից հետո, Հյուսիսային Կովկասում վերականգնվեց սովետական իշխանությունը: Դեռևս 1920-ի ապրիլին Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն զաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչներին պարզորոշ բացատրում էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը բարյացակամորեն է վերաբերում հայկական հարցին և պատրաստ է բանակցություններ սկսել Հայաստանի հանրապետության հետ: Մայիսի 17-ին Գ. Վ. Զիչերինը հեռագրում էր Նրևան. «Սովետական կառավարությունը սույնով ձեզ հայտնում է իր համաձայնությունը Հայաստանի կառավարության հետ պայմանագիր կնքելու՝ երկու ժողովուրդների միջև բարեկամական և ամուր հարաբերություններ հաստատելու նպատակով» (3, էջ 97):

1920-ի ապրիլի 28-ին սովետական հռչակվեց Ադրբեջանը. 11-րդ կարմիր բանակն ընդհուպ մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին: Փաստերը հաստատում են, որ այդ պահին քեմալական Թուրքիան ծրագրել էր ներխուժել Հայաստան, այդ նպատակով ձեռնարկել լուրջ նախապատրաստական միջոցները: Նրանց նպատակն էր նախ գրավել Կարսի և Արդահանի շրջանները, այնուհետև, Հայաստանն իրենց ենթարկելով, միանալ մուսավաթականներին: Սա պանթուրքական ծրագրի իրականացման նախնական փուլն էր, որին հաջորդելու էին տարածողական հետագա քայլեր: Դեռևս 1919-ին Բաքվում մուսավաթական պարագլուխների հետ ձևաք ձևաքի տված գործում էին նախկին երիտթուրքական գործիչներ, այժմ Մ. Քեմալին ընկերացած խալիլ և Նուրի փաշաները: Սրանք սաեղծել էին «թուրքական շտաբ» կոչվող կազմակերպությունը, հեղափոխական ֆրազների ծխածածկույթի տակ համագործակցության լուսաչարկներ էին անում կոմունիստական կուսակցության Անդրերկրյոմին (15, էջ 478): Նրանց նույնիսկ հաջողվեց գործի անցնել

Դադստանում: Սակայն, սպիտակների դեմ պարտիզանական կռվի կազմակերպման անվան տակ նուրի փաշան այստեղ հակասովետական, պանթուրքական գործունեություն ծավալեց: Դադստանի բոլշևիկյան ընդհատակյա կենտրոնը նրան ստիպեց հեռանալ:

1920-ի գարնանը, երբ Դադստանում էր գտնվում 11-րդ կարմիր բանակը, խալիլ փաշան Ս. Մ. Կիրովին առաջարկում էր համատեղ ուժերով գրավել Հայաստանի հանրապետությունը: Կիրովը վճռական հակահարված է տալիս պանթուրքիստին (20, թ. 256):

1920-ի մայիսին Հայաստանը բռնված էր հակադաշնակցական ապստամբությամբ: Հայ աշխատավորները կոմունիստների գլխավորությամբ ոտքի էին ելել տապալելու ասուլի իշխանությունը: Սակայն Սովետական Ռուսաստանի միջազգային գրությունը նորից բարդ էր և նա չկարողացավ գինված օգնություն ցույց տալ Հայաստանի հեղափոխական ուժերին: Ապստամբությունը պարտվեց: Բանն այն է, որ 1920-ի ապրիլի վերջին պանական լեհաստանը ներխուժեց Սովետական Ուկրաինա և մայիսի 6-ին գրավեց Կիևը: Ապրիլի վերջին անգլիական նավատորմը գնդակոծեց մեր երկրի սևծովյան նավահանգիստները: Ապրիլի 25-ին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Քերզոնը հեռագրով սպառնում էր սովետական կառավարությանը՝ պատերազմ սկսել ՌՍՖՍՀ-ի դեմ, եթե չդադարեցվեին ռազմական գործողությունները Կովկասում և Վրանգելի դեմ:

Վ. Ի. Լենինը համաձայնվում էր Զիչերինի կարծիքի հետ՝ Կովկասում ռազմական գործողությունների դադարեցման հարցում (53, հ. 51, էջ 191): Մայիսի 5-ին և 6-ին Կենտկոմի քարբյուրոն քննարկում է Անդրկովկասի դրության և Քերզոնի նոտային պատասխան տալու հարցը (53, հ. 41, էջ 619—621): Որոշվում է Կովկասից զինվորական մասեր տեղափոխել Արևմտյան ռազմաճակատ: Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն կարգադրություն է ստանում Վ. Ի. Լենինից կարմիր բանակի զորամասերը հետ քաշել Վրաստանից, ձեռնպահ մնալ հարձակումից (53, հ. 51, էջ 191): ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը մայիսի 25-ի որոշմամբ դիրեկտիվ տվեց ռուսական զորամասեր չմտնել, զորքի օգնությամբ սովետական իշխանություն

հաստատելու փորձեր չկատարել, բոլոր միջոցներով նախ-
ջեանը պաշտպանել Թուրքիայի և Անտանտի ադրեցությու-
նից:

1920-ի մայիսի վերջին հակասովետական խռովություն
բռնկեց Գյանջլատում, աջնուհեսե Դարաբադում (Շուշի),
որի գլուխ կանգնած էր նուրի փաշան: 1920-ի հունիսի 2-ին
լենինը հեռագրում էր Կրեմենշուգ՝ Ստալինին, որ Արեմտյան
հակատում գրությունը վատացել է, որ Ստալինի պահանջած
դիվիզիաները պետք է աջնաեղ ուղարկել, իսկ Կովկասյան
հակատից ալլևս զինված ուժեր չհանել, քանի որ աջնաեղ
ապստամբություններ են և չափազանց տաղահալի վիճակ
(53, հ. 51, էջ 205): Լենինի առաջարկով 1920-ի հունիսի
22-ին Կենտկոմի քաղբյուրոն որոշում ընդունեց «Կովկա-
սում քաղաքականության մասին» և հանձնարարեց արտա-
քին գործերի ժողկոմատին դրա հիման վրա հրահանգ պատ-
րաստել Կովբյուրոյի, Վրաստանում, Հայաստանում և Դուս-
քիստում ՌՄՖՍՀ պատասխանատու ղինվորական ուղխատու-
ների և լիազոր ներկայացուցիչների համար: Այս հրահանգը
հաստատվեց Կենտկոմի քաղբյուրոյի կողմից հուլիսի 7-ին:
Այնտեղ տաված էր, որ «ՌՄՖՍՀ-ը պետք է խաղաղ և բարի-
դրացիական հարաբերություններ պահպանի Վրաստանի և
Հայաստանի բուրժուական պետությունների հետ» (60 էջ
43):

Լորդ Քինրոսը հաստատում է, որ Քեմալ Աթաթուրքը Մո-
վետական Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստա-
տելու հենց սկզբից ձգտում էր Հայաստանը նվաճելու ադա-
սություն ստանալ: Կարաբեքիրն անհամբեր էր դարձել և
ըստ Քինրոսի, ճնշում էր գործադրում Մուսաաֆա Քեմալի
վրա: Վերջինս հարձակումը Հայաստանի վրա հետաձգել էր
մինչև 1920-ի հունիսը: Կարաբեքիր փաշան ստիպված էր
իր տասնյոթ կազմ ու պատրաստ գնդերը զորախաղերով
զբաղեցնել (81, էջ 24): Յուրովի վերլուծելով սովետա-թուր-
քական հարաբերությունների խառնարանը, լորդ Քինրոսը
խեղաթյուրում է Սովետական Ռուսաստանի արևելյան քա-
ղաքականությունը: Սակայն նա անում է նաև, մեր կարծի-
քով, շատ ուշագրավ դիտողություն, գրելով, թե ստանալով
Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը, Մուսաաֆա Քեմալը

Հայաստանի դեմ իր ընդունած գործողությունների ծրագրի իրականացմանը ձեռնամուխ եղավ «անկախ Մոսկվայի համաձայնությունից և այլ հանգամանքներից» (81, էջ 242)։

Գ. Եշկեն փաստերով ցույց է տալիս, որ Մ. Քեմալն ու իր համախոհները չէին ըմբռնել հայերի օգտին սովետական կառավարության հռչակած ինքնորոշման իրավունքի նշանակությունը։ Նրանք պատկերացում չունեին նաև «Թուրքահայաստանի մասին դեկրետի» վերաբերյալ։ Ահա թե ինչու, գրում է Եշկեն, 1920-ի ապրիլի 26-ի նամակին Զիչերինի պատասխանը (մասնավորապես Հայաստանում, Քուրդիստանում, Հադիստանում և Արևելյան Թրակիայում հանրաքվե անցկացնելու մասին հարցադրումը) ցնցեց Ազգային մեծ ժողովը։ Առավել տարօրինակ համարվեց Անկարայում Հայաստանին տերիտորիալ զիջումներ անելու սովետական պահանջը (48)։ Բեքիր Սամի բեյը, որ Մոսկվա էր ժամանել 1920-ի հուլիսի 19-ին, այս հարցադրումները շատ ավելի սև գույներով էր ներկայացրել Անկարայում։

Մալխոյան ապստամբության հաղթանակը Հայաստանում իսի և առաջ ի դերև կհաներ Անդրկովկաս ներխուժելու թուրքական սղդալակախների ծրագրերը։ Սակայն ռուս-թուրքական պատերազմը ստիպեց սովետական կառավարությանը կանգնեցնել 11-րդ կարմիր բանակի առաջխաղացումը Երևան։ Մուստաֆա Քեմալին 1920-ի հունիսի 4-ին գրած իր նամակում խալիլը պատմելով Զիչերինի, Կարախանի և Կամենևի հետ իր ունեցած զրույցների մասին, այլ հարցերի շարքում շեշտում էր, որ նրանք պահանջում էին հրաժարվել Հայաստանի դեմ ուղղված գործողություններից (48)։ Կարաբեքիրի բանակի հարձակումը Հայաստանի վրա նախապես նշանակված էր 1920-ի հունիսի 23-ին։ 1920-ի հուլիսի 25-ին Փարիզի «Թանը» գրել էր, որ Մ. Քեմալը հրամայել էր Կարաբեքիրին զորքը շարժել Հայաստանի վրա (43, № 31, 1920, էջ 31)։

Հունիսի 30-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն քննարկեց 11-րդ կարմիր բանակի առաջխաղացումը դեպի Հայաստան դադարեցնելու հարցը և հանձնարարեց Զիչերինին հրահանգ տալ այն մասին, որպեսզի կովկասյան ընկերները խուսափեն թուրքական հալածական համար առիթներ տալուց։

Պանական Լեհաստանի դեմ կարմիր բանակի հակահարձակման ժամանակ (1920-ի հուլիս) Անգլիան Սովետական Ռուսաստանին նորից սպառնալից նոտաներ էր հղում, իսկ ավելի ուշ (օգոստոսին) Անդրկովկասին սպառնում էր Իրանի հյուսիսից:

Ահա այսպիսի պայմաններում 1920-ի հունիսին Մոսկվայում բանակցություններ սկսվեցին Սովետական Ռուսաստանի կառավարության և «Հայաստանի հանրապետության» պատվիրակության (Լևոն Շանթ, Լևոն Զարիֆյան, Համբարձում Տերտերյան և ուրիշներ) միջև:

Թուրքիայում ծավալված ազգայնական շարժումն Անտանտի դեմ ուղղելու, քեմալականների ուշադրությունը Հայաստանից հեռացնելու նպատակով ՌՍՖՍՀ կառավարությունը ձգտում էր կարմիր բանակի զորամասերը մտցնել հայ-թուրքական սահմանը՝ կանխելու համար թուրքական հարձակումը Հայաստանի վրա: Այս խնդրի բարեհաջող լուծման դեպքում Անտանտը կգրկվեր Հայաստանը հակասովետական հենարան դարձնելու, հայ-թուրքական ախոյանությունը Սովետական Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու հնարավորությունից: Փաստերը վկայում են, որ Սովետական Ռուսաստանը մշակել էր կոնկրետ ծրագիր լուծելու համար հայ-թուրքական տերիտորիալ վեճերը, կազմվել էր հատուկ քարտեզ, որով նախատեսվում էր Հայաստանին միացնել արևմտահայկական տերիտորիաներ: Նւթ պետք է տրվեր դեպի Սև ծով: «Զիշերին կխոստանա հայերուն գոհացում տալ Թրքահայաստանի որոշ հողամասերը միացնելով Հայաստանին և ապահովելով ելք մը դեպի Սև ծովը», — պատմել է հայկական պատվիրակության անդամներից մեկը (31, էջ 26): Նախիջևանը և Զանգեզուրը նկատվում էին անվերապահ հայկական հողամասեր, իսկ Ղարաբաղի հարցը վճռվելու էր հանրաքվեով: Զիշերինը և Կարախանը Սովետական Ռուսաստանի կառավարության անունից համաձայնվում էին Հայաստանին հանձնել երկրի տարբեր մասերում սփռված հայկական կուլտուրայի արժեքները, հայ գաղթականներն իրավունք էին ստանում իրենց շարժական գույքով փոխադրվել հայրենիք: Ռուսաստանը Հայաստանին անվճար տրամադրելու էր մի քանի տասնյակ շոգեքարշեր և վազոն-

ներ, մեծ քանակությամբ նավթ, երկու տեքստիլ ֆաբրիկա, երկրագործական գործիքներ, հացահատիկ, երկու և կես միլիոն ոսկի ոսուր՝ Կոնգո և այլն։ Պատվիրակ Համբարձում Տերտերյանը և Կարախանի սուանձնասենյակում քաղտեղի վրա նշմարում է, որ Անդրկովկասի երեք հանրապետություններից ամենամեծը Հայաստանն էր (31, էջ 34—35)։ Գ. Եշկեն հաստատում է, որ սովետական կառավարությունը հույս ուներ ոչ միայն Կարսի շրջանից Թուրքիայի հրաժարվելու, այլև Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների մի մասը Հայաստանին հանձնելու վրա (48)։

Սակայն սլարովեց, որ դաշնակցական կառավարությունը հայկական պատվիրակությանը չէր օժտել համապատասխան լիազորություններով և որդեգրել էր քաջքշուկի անպատասխանատու գործելակերպ։ Թիֆլիսում Հայաստանի հանրապետության ղեսպան Տ. Բեկդադյանը հուլիսի 6-ին իր կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս հասարակական կարծիքը հեռու պահել Մոսկվայի բանակցությունների մանրամասներից։ Նա գրում էր. «Մենք ժամանակ կվաստակենք, մինչև կստանանք Անդրլայից եկած ռազմամթերքը և այն ժամանակ կարող կլինենք դիմադրել նույնիսկ ռուս զորքերին...» (20, դ. 769 ա. թ. 93)։

Բանակցությունները Մոսկվայում շարունակվեցին երկու ամիս։ Հայաստանի հանրապետության կառավարողները ձգտում էին ժամանակ շահել մինչև կնքվեր Սևրի պայմանագիրը։ Անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները, նրանց ներկայացուցիչները Թիֆլիսում և Երևանում անում էին ամեն ինչ ներգործելու դաշնակցական կառավարության վրա, ձախողելու սովետահայկական հարաբերությունների կարգավորումը և պայմանագրի կնքումը։

Հուլիսի 19-ին Չիչերինը նշում է, որ բանակցությունները մնում են մեռյալ կետում, որ գրանք անհույս են։ Նույն օրը Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը հղած հեռագրում ՌՍՖՍՀ արտգործոցը նորից պարզում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ սովետական քաղաքականության իմաստը։ «Այն բարեկամական հարաբերությունները, որ սովետական կառավարությունը փորձում է հաստատել Փոքր Ասիայում Թուրքական աղգային կառավարության հետ, նա,

ի միջի այլոց, օգտագործում է, որպեսզի հայ ժողովրդի համար հնարավորություն ապահովի իր զարգացման համար քավականաչափ տերիտորիա ձեռք բերելու Փոֆր Ասիայում և, վերջապես, դուրս գալու հարևան մուսուլմանական բնակչության հետ ունեցած մշտական ճակատագրական թշնամանքից,— հայտարարում էր Զիշերինը:

— Բացառապես սովետական կառավարության խաղաղասիրական ձգտումների ազդեցության տակ թուրք լազլանալիստները դադարեցրին իրենց իսկ սկսած զուրակոչը, որը նպատակ ուներ նոր հարված հասցնել հայ ժողովրդին, և պատրաստակամություն հայտնեցին խաղաղ ելք գտնել ու հաստատուն բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել մուսուլմանական և հայ բնակչության միջև»: Այնուհետև Զիշերինը հավաստիացնում էր, որ «հայ ժողովուրդը կարող է հույս դնել» Սովետական Ռուսաստանի «մշտական բարեկամական վերաբերմունքի», «նրա ուժերի սահմաններում օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին սպառնացող նոր արյունալի աղետները կանխելու համար» (19, էջ 352—353):

Մոսկվայում բանակցությունները հայկական պատվիրակության հետ ընդհատվեցին: Որոշվեց դրանք շարունակել Երևանում, ուր Վ. Ի. Լենինի և Լ. Կարախանի կողմից տրված լիազորագիր-մանդատով ուղարկվում էր սովետական լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Վասիլևիչ Լեզրանը: Զիշերինի առաջարկով Լեզրանը և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը Մոսկվայում հանդիպում են հայկական պատվիրակության հետ, նորից ընդգծում սովետական կառավարության դիրքորոշումը: Սակայն, ինչպես վերհիշում է պատվիրակ Հ. Տերտերյանը, Երևանի կառավարությունը լուր էր, ոչ մի հրահանգ չէր տալիս հետագա անելիքի մասին: Հուլիսին Լեզրանը մեկնում է Երևան, իսկ Լեոն Շանթն իր պատվիրակությամբ շարունակում է մնալ Մոսկվայում անորոշ անգործության մեջ, ապա ժամանակ վատնում Ռոստովում և այլուր (31, էջ 44): Անդրկովկաս հասած Լեզրանին դաշնակցական կառավարությունը Երևան չընդունեց, պատճառաբանելով, թե մինչ այդ պետք է լսի Մոսկվայից վերադարձող պատվիրակության հաշվետվությունը (այն տեղ հասավ սեպտեմբերի 14-ին) և հետո միայն ձեռնամուխ լինել բանակցությունները շարունա-

կելուն նրանում (5, էջ 42): Սա բացահայտ քաշքշուկ էր, ճակատագրական անպատասխանատվություն, դավաճանություն հայ ժողովրդի նկատմամբ: 1920-ի հուլիսի 20-ին Թիֆլիսից լեզրանը հեռագրում էր Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստրին, պահանջում էր բանակցությունների վերսկսումը չկապել Մոսկվայից Շանթի պատվիրակության վերադարձի հետ, որ «Սովետական Ռուսաստանի բարեկամական և խաղաղ մտադրությունները չեն հանդիպում Հայաստանի կառավարության այն արձագանքին, որը դառնար սկսված հաշտության բանակցությունների շուտափույթ և հաջող ավարտման գրավականը» (19, էջ 360—361):

Նույն միջոցին Թիֆլիսում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Մ. Կիրովը փորձում էր ներադրել մենշևիկյան Վրաստանում Հայաստանի հանրապետության դեսպան Տ. Բեկզադյանի վրա, նրան բացատրել դրության բարդությունը, բանակցությունները շարունակելու անհրաժեշտությունը:

Երբ 1920-ի օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում, մի կողմից, լեզրանի և, մյուս կողմից, դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչներ Զամալյանի և Բաբալյանի միջև զինադադարի համաձայնագիր կնքվեց Ղարաբաղում և Զանգեզուրում կտրմիւր բանակի զորամասերի և դաշնակցական զորամասերի միջև զինված բախումները դադարեցնելու մասին, շատ ավելի ակնհայտ դարձավ, որ Հայաստանի հանրապետության կառավարությունն իսկական խաղալիք էր անգլոֆրանսիական իմպերիալիստների ներկայացուցիչների ձեռքին (Մարտել, Կորբել, Սառքս, Լուկ և ուրիշներ) (5): Սրանք բոլոր միջոցներով ձգտում էին խորացնել կոնֆլիկտը, արգելակել հարաբերությունների կարգավորումը Հայաստանի հանրապետության և Սովետական Ռուսաստանի միջև, ռազմական և տնտեսական օգնություն էին խոստանում:

Մոսկվայում բանակցությունները թուրքական պատվիրակության հետ նույնպես ընդհատվեցին: Սովետա-թուրքական հարաբերությունների նորմալացման ձգձգումը, սլալամանագրի կնքման հետաձգումը (մինչև 1921 թվականի մարտի

16-ը) որոշակիորեն պայմանավորված էր հայ-թուրքական բարդ հարաբերություններով, թուրքական կողմի ցանկությունը՝ տերիտորիալ ոչ մի զիջում չանել Հայաստանի հանրապետությանը: Քեմալական Թուրքիայի պատվիրակության ղեկավար, արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամին 1920-ի հուլիսի 14-ին պատասխանելով Հայաստանի հետ սահմանները որոշելու մասին Չիչերինի առաջարկներին, պնդում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի վրա, (չեղյալ էր հայտարարված Սովետական կառավարության կողմից 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին) և Բաթումի (1918 թվականի հունիսի 4-ի) կոնվենցիայի դործադրման վրա (15, էջ 449), որով Հայաստանին թողնվել էր 9 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն: Թուրքական կողմն ամբողջապես ոտնահարում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերը, ի հակադրություն Սովետական Ռուսաստանի, որը ձգտում էր պաշտպանել Հայաստանը թուրքական գաղթողական պահանջախնդրություններից:

Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ չհամաձայնվելով հայկական տերիտորիաների հարցում սովետական հարցադրումներին, Բեքիր Սամի բեյի պատվիրակությունն առանց պայմանագիր կնքելու վերադարձավ Անկարա: Այնուամենայնիվ, պայմանագրի նախադիժն Անկարայում ստացվեց սեպտեմբերի 16-ին: Նախագծում բաց մնացած թուրք-հայկական տերիտորիալ և մյուս վիճելի հարցերը կարգավորելու նպատակով Մոսկվայից Անկարա էր մեկնելու սովետական պատվիրակություն: Սակայն օգոստոսի 10-ին ստորագրվել էր Սերի պայմանագիրը (Հայաստանին վերաբերող համապատասխան կետերով) և դաշնակ կառավարողները լրիվ փարվեցին Անտանտին:

Մինչ այդ, դաշնակցական կառավարության և քեմալական կառավարության միջև հուլիս-օգոստոս ամիսներին կատարված նոտաների փոխանակությունը նույնպես հայ-թուրքական փոխհարաբերությունների մեջ պարզություն չբերեց, քանի որ Անկարայի տնօրենները ոչ մի մատուցություն չունեին հարգելու հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

«... Իսկ մենք որոշեցինք,— հայտարարում էր Մուստաֆա Քեմալը,— որ Կարսի, Սարիղամիշի, Օլթիի և Արդահանի

վրա հարձակվելը ևս հարցի լուծում է՝ դիվանագիտական ճանապարհով: Այդպես էլ մենք վարվեցինք, չնայած այն բանին, որ Մոսկվայից արդեն մեկնել էր սովետական միսիան՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանային հարցերի որոշման գործում միջնորդելու համար, բայց պատվիրակությունն արդեն ուշացել էր» (12, № 143, 1920):

Սովետների 8-րդ համագումարին ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի 1919—1920 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ ասված էր, որ տակավին 1920-ի մայիս-հունիսին Թուրքական կառավարությունն արդեն հայտարարել էր զորակոչ՝ Արևելյան ռազմաճակատում, այսինքն՝ Հայաստանի հանրապետության տերիտորիայում ուտրառեգիական կետեր գրավելու համար, բայց ընկ. Զիչերինի նամակը (խոսքը 1920 թվականի հունիսի 3-ի Թուրքիայի Ալգաչին մեծ ժողովին հղված նամակի մասին է) ստանալուց հետո հետաձգել էր այդ ծրագրի իրականացումը (15, էջ 480): Կարելի է բաղմամբով այլ վկայություններ և փաստեր բերել, որոնք ցույց են սալիս սովետական կառավարության մտահոգությունը հայ ժողովրդի ապահովության, անվտանգության նկատմամբ, Թուրքական հարձակողական, տարածողական քաղաքականությունից նրան դերժ պահելու հարցում:

Տեղին ենք համարում մեջբերել արտգործժողկոմատի ստրեկան հաշվետվության, մեր կարծիքով, կարևոր մի հատված. չվերաշարադրելու համար նրա բովանդակությունը:

«Այն ժամանակ լիակատար համաձայնության հասնելու համար գլխավոր դժվարությունը Արևելքում Թուրքիայի սահմանների որոշումն էր: Բանակցություններ վարելով, մի կողմից, Թուրքական պատվիրակության և, մյուս կողմից, հայկական դաշնակցական կառավարության պատվիրակության հետ, որին գլխավորում էր բանաստեղծ Լևոն Շանթը (մայիս-հուլիս), սովետական կառավարությունն իրերի բերումով ստիպված էր միջոցներ որոնել՝ երկու կառավարությունների տերիտորիալ պահանջախնդրությունները համաձայնեցնելու համար: Այդ խնդիրը, ըստ էության, անիրագործելի էր: Այն ժամանակ դաշնակցական կառավարությունն արդեն հրաժարվել էր Անտանտի կողմից առաջ քաշվող մեծ

Հայաստանի պլանից, ըստ որի Հայաստանն ընդգրկելու էր Փոքր Ասիայի կեսը և պետք է դեպի ծով ելք ստանար բուն Սիրիայի մոտ: Սակայն դաշնակցական կառավարության տերիտորիալ պահանջախնդրությունները դեռևս բավական զգալի էին՝ ընդգրկում էին էրզրումը, Լազիստանը՝ Տրապիզդոնով հանդերձ և մի քանի թուրքական վիլայեթներ: Դեռևս հալիլ փաշայի հետ բանակցություններ վարելիս սովետական կառավարությունն առաջ էր քաշում ազգապարական սահմանագծի սկզբունքը, սահմանագիծ, որը հիմնված էր լիներու մինչև մեծ պատերազմը դոյութուն ունեցող ազգային փոխհարաբերությունների վրա և առաջարկում էր կատարել փոխադարձ վերադարձակցում՝ երկու կողմերում համասարա ազգագրական տերիտորիա ստեղծելու համար: Սկզբունքորեն այդ բանն ընդունում էր նաև դաշնակցականների պատվիրակությունը, բայց երբ փորձ արվեց կոնկրետացնել այդ սկզբունքը, պարզվեց, որ դաշնակցականների պահանջախնդրությունները դեռևս անչափ մեծ են, որ անհնար է նրանց հետ Հայաստանի սահմանների հարցը լուծել ընդունելի կերպով: Լևոն Շանթի պատվիրակությունը մեկնեց, չհասնելով արդյունքների: Բեքիր Սամիի պատվիրակության հետ բանակցելիս սովետական կառավարությունն առաջ էր քաշում հին թուրքական սահմանագծի ռեկաոֆիկացիայի (ուղղորդման) մի այնպիսի սկզբունք, որի դեպքում մուսուլմանական գերակշիռ բնակչությամբ հովերը, մի կողմից, կանցնեին Թուրքիային, իսկ այն հողերը, որտեղ մինչև 1914 թ. եղել է հայկական մեծամասնություն, կանցնեին Հայաստանին: Բայց տվյալ դեպքում ևս հաջողություն չունեցան ազգագրական խնդրին կոմպրոմիսային լուծում տալու փորձերը: Ավելին, ինքը՝ Բեքիր Սամին, որն իր հայացքներով խիստ տարբերվում էր Թուրքիայի նոր կառավարող խավից և պատկանում է հին թուրքական իշխող վերնախավին, դրանից հետո թուրքական սահմանագիծը շտկելու մասին ընկ. Զիլերինի հետ ունեցած իր զրույցներն օգտագործեց այն բանի համար, որպեսզի Անկարա վերադառնալուն պես փորձի ազգային Թուրքիային սադրել Սովետական Ռուսաստանի դեմ:

Այն ժամանակ, երբ Մոսկվայում սկսեց պարզ դառնալ կոմպրոմիսային ազգաբնակչության սահմանագիծ հաստատելու փորձերի անհուսալիությունը, թուրքական կառավարությունը որոշեց սրով կտրել զորդյան հանգուցը (15, էջ 480—482)։

Թուրքական զորքերն արդեն 1920-ի հուլիսին մտան Նախիջևան, փորձելով այն միացնել Թուրքիային (39, էջ 45—52)։ Ռուս հեղինակ Վ. Տարխուվը «Վեկննի վեստնիկ» ամսագրում 1922-ին նկարագրել է Նախիլ փաշայի, թուրքական բանակի զինվորական ջոկատի մուտքը Նախիջևան, նրանց հետապնդած նպատակները, կատարած գործերը (57, էջ 33)։ Գլխավոր խնդիրը նրանց համար երկրամասի ղավթումն էր և միացումը ազգայնական Թուրքիային։

1920-ի օգոստոսին արևելյան վրլայեթների մի խումբ դեպուտատներ, որոնց գլխավորում էր էրզրումի ներկայացուցիչ Դուրակ բեյը, մեջլիսում պրովոկացիոն հարցապնդում արեց «հայերի և վրացիների կողմից» ծագած վտանգի մասին և պահանջեց շարժել թուրքական զինված ուժերը «գրավելու համար բոլոր նրանց հողերը»։ Փաստորեն խոսքը վերաբերում էր Կովկասը զավթելուն։

1920-ի օգոստոսի 4-ին պատասխանելով այդ հարցադրմանը Մուստաֆա Բեմալը սլարդարանում էր Հայաստանի հանրապետության դեմ թուրքական զորքերի հարձակման պլանները։ Ազգային ժողովի ամբիոնից նա բացատրում էր. քանի որ հայերը փորձելու են գրավել էրզրումը, — ասում էր նա, — ապա ինքը հրամայել է ղավթել Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի սլայմանապրերով Թուրքիային անցած սարածքները (խոսքը Եսոսի, Արդահանի, Բաթումի մասին է)։ Ազգային ժողովն այդ ագրեսիվ գործողությանը տվել էր իր համաձայնությունը։ Բեմալն ասում էր, որ արևելյան բանակին հրամայվել էր ձեռնամուխ լինել ռադմական գործողությունների նախապատրաստմանը։ Այնուհետև նա պատմում էր, որ Մոսկվայից վերադարձած թուրքական պատվիրակության անդամներից մեկը իր հետ բերել էր Զիչերինի նամակը, որտեղ շեշտվում էր Հայաստանի, Իրանի և Թուրքիայի միջև սահմանային հարցը բանակցությունների միջոցով լուծելու անհրաժեշտությունը։ «Սովետական կառավարությունը մեր հետագա հարձակումը հայերի վրա համարում

է անցանկալի և աննպատակահալմար», — խոստովանում էր Մ. Քեմալը (34, էջ 99—100)։

Մ. Քեմալի և նրա համախոհների համար դաշնակցական կառավարության բռնած դիրքը իսկական գյուտ էր, համաշխատասխանում էր իրենց ծրագրերին։ Նրանք գիտեին, որ Անտանտը գործնական ոչինչ չէր անելու Հայաստանն իրենց մագիլներից ազատելու համար, իսկ դաշնակ պարագլուխները չէին լսում Մոսկվայի խորհուրդները։ Մ. Քեմալը շուտապուժ էր, նա գիտեր, որ որոշված էր հայ-թուրքական բանակցությունները շարունակել տեղում՝ Անդրկովկասում և սովետական միջնորդ պատվիրակությունն արդեն մեկնել էր Մոսկվայից ու ժամ առաջ որոշեց նենգություն մերսողործել իր պլանը։ 1920-ի սեպտեմբերի 23-ին թուրքական բանակն անցավ հարձակման։ Դաշնակցական «քաղաքագետները» լավատեսորեն կարծում էին, որ Անգլիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Իտալիան անմիջապես ասպարեզ էին իջնելու իրենց կողմում, հարվածելու Թուրքիային հանուն Սևրի պայմանագրի իրագործման։ Զուր հույսեր։

Սեպտեմբերի 25-ին Ավետիս Ահարոնյանը դիմեց Ազգերի լիգայի խորհրդին Հայաստանի հանրապետությունը լիգայի անդամ ընդունելու, Սևրի դաշնագիրը հարգելու նպատակով Թուրքիայի նկատմամբ սանկցիաներ կիրառելու խնդրանքով։ Եվ ի՞նչ պատասխան։ Ազգերի լիգայի խորհուրդն անտարբերությամբ արձանագրում էր, թե Սևրի պայմանագիրը տուրկավիճի ուժի մեջ չէ, իսկ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարություններն Ազգերի լիգայի իրենց ներկայացուցիչներին հեռագրում էին քվե չտալ Հայաստանին այդ կադմակերպության անդամ դառնալու համար։ Քվեարկությանը մասնակցած 29 պետությունների ներկայացուցիչներից 21-ը դեմ արտահայտվեցին Հայաստանը լիգայի մեջ ընդունելուն և միայն 8-ը (Կանադա, Պերու, Պորտուգալիա, Ռումինիա, Սալվադոր, Շվեյցարիա, Ուրուգվայ, Վենեսուելա) կողմ քվեարկեցին։

1920-ի սեպտեմբերի 25-ին Անկարայի լուսավորության մինիստրությանը (Ռեզա Նուր և Նեջաթի բեյերին) հղած հեռագրում Քեմալի զինակից Հյուսեին Ավնին իրազեկ էր պահում, որ «հայերին պատժելու նպատակով» արդեն հունիս

ամսին զորակոչվել են մինչև 1888 թվականի ծնվածները։ Նա հիշատակում էր, որ Ձիչերիների հայտնի նամակի պատճառով ռազմական գործողությունները դարարեցված են, իսկ հայերը, քաջալերված դրանից, բռնություններ են գործադրում մուսուլման ժողովրդի նկատմամբ։ Նա գրում էր, որ թուրքական բանակը «կորցրել է իր համարձակությունը», զգալով «հայ և բուլղարական միասնության» հնարավորությունը, որ Քյազըմ փաշայի (Կարաբեքիր) «ուժերից վեր է» հաղթահարել հայերին։ Նա հեռագրում նշում էր եղանակների աննպաստ լինելը, հանդերձանքի, պարենի պակասությունը, այն, որ զինվորականները, պաշտոնյաները չորս ամիս աշխատավարձ չեն ստացել և այլն (73, էջ 483)։

Հայաստանի ղեկավարներին հայտնի էր, որ «թե Թոմսոնի և թե մյուս գեներալների (անգամ մեզ մոտ հայասեր համարված Բիչի) զեկուցումները, մասնավորապես Ղարաբաղի և առհասարակ մեզ վերաբերող խնդիրներում, միշտ եղել են ի վնաս մեզ»։ Որ «Անգլիան ամեն տեղ, ինչպես և Կովկասում վարում է քողարկված մուսուլման քաղաքականություն», որ «անգլիացիք Կովկասում իրենց ներկայության ամբողջ ընթացքում եղել են ոչ անկեղծ դեպի մեզ» (22, գ. 458, թ. 2)։ Եվ այնուամենայնիվ, նրանք շարունակում էին քարշ գալ անգլիական քաղաքականության հտեից, իրենց բախտը կապելով գաղութատիրության միջնաբերդի հետ։

Անգլիական խառնակիչները ցույց էին տալիս, թե իբր հովանավորում էին հայերին, այնինչ ամեն ինչ անում էին Անդրկովկասում ազգամիջյան հակամարտություններ առաջ բերելու համար։ 1920-ի հունիս-հուլիսին, ձգտելով սրել սովետա-թուրքական հակասությունները, այդ գործում օգտագործել արյունաքամ Հայաստանը, անգլիական գաղութարարները 40 հազար համազգեստ և 25 հազար հրացան տրամադրեցին դաշնակցական կառավարությանը։ Անգլիական կոշիկներով հայ զինվորները քայլել չէին կարողանում, իսկ հրացաններից կրակել չէր լինում։ «Զինվորը հրազեններեն միայն կգանգատեր։ Անոնք անգլիական շատ հին հրացաններ էին, գործածութենե լքված...» (33, էջ 88)։

1920-ի սեպտեմբերի 29-ին թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը, ապա Արդահանը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը և

հարձակումը շարունակեցին Ալեքսանդրապոլի վրա: Նոյեմբերի 7-ին թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը:

«Թուրքական սահմանի վրա թուրք զորքերը կամ չկան, կամ շատ քիչ են. զինվորները լքում են և հեռանում, մինչև իսկ Կարինը դատարկվում է»: Այս ապահովիչ հեռագրերի հետևանքով, որը թուրքական խորամանկության արդյունք էր, հայկական կառավարությունը «իր զորքերը կղրկեր դեպի Ադրբեջանի սահմանները»: Սա նույնպես արհեստականորեն էր հրահրվում: Թուրքերը բավականաչափ լրտեսներ ունեին Երևանում: Սրանք օր օրի լիակատար տեղեկություններ էին հաղորդում Կարաբեքիրի սպայակույտին: Իսկ դաշնակցական կառավարողները «անտեղյակ կմնային այս ամենին, որովհետև իր լրտեսներու խումբը կգործածվեր ոչ թե ծանոթություններ քաղելու թշնամի բանակին ռազմական պատրաստություններն ու շարժումներն, այլ լրտեսելու հայ պաշտոնյան և հայ զորքը, հասկանալու համար, թե արդյոք անոնց մեջ որևէ շարժում կա՞ հակադաշնակցական»:

«Ուրեմն,— 1920-ի դեկտեմբերի 14-ին Ալեքսանդրիայից հաղորդում էր «Ազգ» թերթին Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը (ճանաչված պատմաբան, մի շարք աշխատությունների հեղինակ),— թուրքերը հայկական կառավարության գլխին խաղացին ռազմագիտական չափազանց պարզ խաղ մը. Արևելքի ճակատին վրա խլրտումներ ձեռնել տվին իրենց բարեկամ և գաշնակից թաթարներուն, որպեսզի հայկական զորքերը դեպի այն կողմը փոխադրվեն և իրենք հանկարծ, փոքր ուժերով զինվորական պտույտ մը կատարեցին և գրավեցին բերդաշաղաքներն ու կարևոր դիրքերը և հայերը հարկադրեցին հաշտության» («Ազգ», Բոստոն, № 22, 1921):

Ահա թե ինչպես էր նկարագրում «Շալյոենիքը» դաշնակցության կառավարության քաղաքականության «գոհարները»։ «Մենք ձգտում ունենք գրավել Օլթիի ամբողջ շրջանը և ձգվել դեպի Սև ծով՝ մեր փրկության հանգրվանը»։ Մենք «կոմեցանք գրավել Բարդուռը, առանց որի անկարելի է Բասեն մտնել»։ Մենք «պատրաստվում ենք ուժեր կենտրոնացնել Կարսում, կամենալով գարնան Սևրի դաշնագիրը մեր ուժերով իրագործել»։ «Պատերազմը սկսվելուն՝ բնավ չաշխատեցինք թշնամու հետ բանակցել և առաջխաղացման

առաջն առնել. և կարծես ուրախ էինք, որ սուիթ է լինում շափվելու թշնամու հետ», — այսպես էր գրում և «ո՞վ սկսեց պատերազմը» հարցին պատասխանում «Հայրենիքի» էջերում Աբտ. Բարալյանը (17, № 12, 1923, էջ 63)։

Գնահատելով 1920-ի հոկտեմբերի 22-ին լեգրանի բանակցությունների առիթով դաշնակցական կառավարության ներքին գործերի նախարար Սարգիս Արարատյանի հայտարարությունը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը գրում է, որ նա արտահայտում էր կառավարության տեսակետը, «ստեսակետ մը, որ ավելի հարմար էր կուսակցության մը վարիչներուն, քան արյունաքամ ժողովրդի մը ճշմարիտ բարեկամներուն, վասն զի, մինչև բոլոր աշխարհի քաղաքագետ վարիչները կը ծոին մեծ վտանգին առջև՝ հեռավոր շահը առժամաբար զոհելով, մեր նախարարը, հայկական նկարագիրը հատկորոշող համառությամբ մը, Հայաստանի սահմաններուն վրա լուսկումն սկսած այդ պահուն, չէր վարաներ հեռավոր «բարեկամներու» վրա երազներ հյուսել և կրսեր. «Հիշելով Արևելքի մեջ Ռուսաստանի ձեռնարկած աշխատանքը և այդ աշխատանքի ընթացքին հայ ժողովրդին վիճակված պատմական դերը, մենք պետք չէ մոռանանք, որ նման կացության մեջ կը դառնաինք նաև հանդեպ Արևմուտքի. Արևելքի կոիվն Արևմուտքի դեմ է, և մեզի վիճակված է այդ կռիւ ընթացքին վրա որևէ ազդեցություն ունենալ. ապա ուրեմն մեր առաջ կանգնած է նաև Արևմուտքը՝ հանձին դաշնակիցներու, իր պահանջներով և հետապնդած նպատակներով» (33, էջ 107)։

Հայ-թուրքական պատերազմն ընթանում էր հայ ժողովրդին նորանոր աղետներ պատճառելով, Թուրքական սուրը սպառնում էր կոտորել, ոչնչացնել մնացյալը, եթե Հայաստանում չհաղթանակեր սովետական իշխանությունը, եթե կարմիր բանակը օգնության չհասներ մեր բազմաշարժար ժողովրդին։

Այդ օրերին դաշնակցական կառավարության եվրոպական «դաշնակիցները» դիտորդների դերում էին։ Անգլիական զննարկատն Ստոքսը 1920-ի հոկտեմբերի սկզբին Հայաստանի հանրապետության նախարարապետին հաղորդում էր, որ

«Անգլիան անգոր է ռեալ օգնութիւն հասցնել Հայաստանին» (6, էջ 32):

Թուրքերն ամեն ինչ անում էին Սևրի պայմանագիրը թապալելու համար: Նրանք ճկունորեն խաղում էին միջիմպերիալիստական հակասութիւնների վրա, մերձեցել էին Ֆրանսիային, հաջողութեամբ առաջ էին մղում պատերազմը Հայաստանի դեմ: 1920-ի դեկտեմբերին Ֆրանսիայի պրեմիեր մինիստր Լեյզը հրապարակավ արտահայտվեց Սևրի պայմանագրի միջոցով Թուրքիայի հետ խաղաղութիւն հաստատելու անհնարինութեան մասին: Վիլսոնը մոռացութեան տուով իր խոստումները, Մերձավոր արևելքում գերագույն կոմիսար կարգված ծովակալ Բրիստոլին հրահանգում էր պայքարի դրոշ պարզած Քեմալ փաշային հավաստիացնել, որ Ամերիկան երաշխավորում է Թուրքիայի սահմանների անձեռնմխելիութիւնը, բացի արաբաբնակ հողերից (52, էջ 395): 1920-ի հուլիսին նույն Բրիստոլը Կ. Պոլսում Ալ. Խաւիսյանին խորհուրդ էր տալիս Վիլսոնի խոստումների նկատմամբ «պատրանքներ» չտածել, չափավորել պահանջները, դրանք հասցնելով նվազագույնի, «մերձեցման ուղիներ» գնտրել Թուրքերի հետ, այլապես հայերին «կսպասի ծանր ապագա»: 1920-ի հոկտեմբերի սկզբին, երբ Խաւիսյանը Հայաստանի վրա քեմալական Թուրքիայի հարձակման առիթով Կ. Պոլսում նորից այցելում է Բրիստոլին, խնդրում նրան միջնորդի դեր ստանձնել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև, վերջինս բավարարվում էր ամառվա իր ասածը հիշեցնելով, ավելացնելով միայն, թե «հիմա արդեն ուշ է»:

Միջազգային բարդ իրադրութեան պայմաններում հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանութեամբ հանդես էր գալիս միայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարութիւնը: Ոչ մի դործնական օգնութիւն չստանալով Անտանտի տերութիւններից, դաշնակ կառավարողները ուշացած էին գլխի ընկնելու, որ «Եմիրոպան կամ չի ուզում, կամ չի կարող մեզ օգնել և մենք պետք է մեր գլխի ճարը տեսնենք» (5, էջ 60):

Հայաստանի դեմ 1920-ի գարնանից սկսված քեմալական Թուրքիայի անգիջում, մարտաշունչ կեցվածքը պայմանավորված էր հենց անգլո-ֆրանսիական դիվանագիտութեան խորամանկ խաղերով: Վերջին հաշիւով հակասովետական

ինտերվենցիայի կազմակերպիչների համար միևնույնն էր, բե Սովետական Ռուսաստանի դեմ՝ Հայաստանը, թե Թուրքիան ավելի շատ անախորժ պրոբլեմներ կհարուցի։ Հայ-թուրքական բախման ժամանակ Սովետական Ռուսաստանի հայանպաստ, ժողովրդապաշտպան դիրքորոշումը, նրանց կարծիքով, պետք է հասցնեի սովետա-թուրքական կոնֆլիկտի Անդրկովկասում։ Սա էր գլխավոր նպատակը։ Արևմուտքի քաղաքականության հեղինակներն ավելի ընդհուպ զբաղվեցին խնդիրը սրելով, երբ Հայաստանը միռձվեց պատերազմի հորձանուտը և Անտանտի քաղաքագետների տեսակետով շատ ավելի ունակ դարձավ սովետա-թուրքական բախումը։ Մեկ ձեռքով երկու ձմերուկ, Թուրքիան կռվում էր երկու ճակատում։ Արևմուտքում թուլանում էր հօգուտ Անտանտի, Արևելքում դժվարություններ էր հարուցում, բախվում Սովետական Ռուսաստանի հետ՝ նորից հօգուտ Անտանտի։ Ահա նրանց սխեման։ Իսկ հայ ժողովուրդը, կհարցնի նոր սերունդը, նա միայն արժանանում էր Արևմուտքի «ֆիլանտրոպների» պլատոնական սիրուն, իսկ գործնականում՝ լուկ արհամարհանքին։

Մուստաֆա Բեմալն ինքն է խոստովանել, որ հայ-թուրքական պատերազմում նախահարձակը Թուրքիան էր։ Հիշեցնելով նախորդ ամիսների անցուդարձը, 1920-ի նոյեմբերին նա Ազգային մեծ ժողովում հայտարարում էր, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի համաձայն իրենք պետք է գրավեին Կարսը և մյուս շրջանները, որ դեռ հուլիսին որոշել էին ռազմական գործողություններ սկսել Հայաստանի դեմ։ Այնուամենայնիվ, թուրքական կողմը փորձելով շոշափել Մոսկվայի դիրքը, ճնշում գործադրել նրա վրա, պատվիրակություն է ուղարկում Մոսկվա։ Սա նույնպես ավարտվում է Սովետական Ռուսաստանի վճռական պահանջով՝ Հայաստանի հետ վիճելի խնդիրները լուծել միայն դիվանագիտական միջոցներով, բանակցություններ սկսելով, հիմք դնելով մինչ այդ մշակված նախագիծը և ապահովելով Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությունը։

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը համբերություն մը և հետևողականությամբ պաշտպանում էր հայ ժողո-

վրդի կենսական շահերը, փորձում էր կանխել ազգայնական Թուրքիայի ագրեսիան: Իսկ դաշնակցական կառավարությունը շարունակում էր իր անհեռատես և ժողովրդի համար կործանարար ընթացքը՝ հայացքը հառած դեպի Անտանտը, խաղալիք դարձած անգլո-ֆրանս-ամերիկյան դիվանագետների սուտ խոստումներին, ինչը և հասցրեց նոր աղետի: Հայ ժողովուրդը նորից դարձավ Թուրքական ավանդական հակահայկական քաղաքականության զոհը:

1920 թվականի սեպտեմբերի 14-ին Մուստաֆա Քեմալը գրում էր Ալի Ֆուադ Զեքեսոյին. «Հայերի հետ սկսել բարենպաստ պատերազմ այն հաշվով, որպեսզի Ադրբեջանը միացվի Թուրքիային»: Այս նամակն իր հուշերում մեջ է բերում Զեքեսոյը: Անտանտը Թուրքերին հրահրելով Հայաստանի դեմ՝ Բաքուն դրավելու համար, շատ լավ գիտեր, որ Սովետական Ռուսաստանը ամեն գնով պետք է պաշտպաներ Բաքուն: Արևելքում համաթուրանական ծրագիրն իրականացնելու համար Քեմալը ձգտում էր օգտվել Անտանտի օժանդակությունից, իսկ Արևմտյան Անատոլիան հույներից նույն Անտանտի ուժերից ազատագրելու համար՝ փորձում էր օգտվել Սովետական Ռուսաստանի օգնությունից: Թուրքական ալանդական խորամանկ դիվանագիտությունը գործի էր կոչված:

1920-ի հոկտեմբերի 9-ին Վ. Ի. Լենինը նշում էր. «Վերջերս Թուրքերն սկսեցին հարձակումը Հայաստանի վրա, նրա պատակ ունենալով վաղթել Բաթումը, իսկ հետո, գուցե նաև Բաքուն» (53, հ. 41, էջ 339—340):

Այսպիսով, Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ Թուրքիան էր հարձակվել, որ նա ուզում էր գրավել Բաթումը և Բաքուն: Իսկ այս նպատակով նա չէր կարող զենք տալ ազգայնական կառավարությանը: Իրապես 1920-ի օգոստոսի 24-ի մասնավոր համաձայնությամբ ՌՍՖՍՀ կառավարությունը ռազմական օգնություն էր ցույց տալու Անատոլիայի արևմուտքում Անտանտի ինտերվենցիայի, հունական բանակի հարձակման դեմ կռվելու նպատակով: Սակայն զենքի առաջին քանակու-

թյունը նոր էր տեղ հասել, երբ Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի վրա։ Այդ պահից սկսած մատակարարումը դադարեցվեց և այն շարունակելը սովետական կառավարության կողմից պայմանավորվում էր Հայաստանի դեմ թշնամական գործողությունները դադարեցնելով, սովետական միջնորդությունն ընդունելով։ Դաշնակցական պրուպագանդան, մամուլը աղմուկ հանեցին, թե իբր Հայաստանը գործ ուներ սովետաթուրքական միացյալ ճակատի հետ և դրանով իսկ քայքայեցին բանակը, հարվածեցին նրա մարտունակությանը։ Սատրամարանական էր, որովհետև հայ ժողովրդի զավակները Սովետական Ռուսաստանի մեջ տեսնում էին իրենց փրկարարին։ «Ձախողված այդ ագիտացիան ճակատագրական դեր կատարեց հայ-թուրքական սկսված պատերազմի ընթացքում դաշնակցականների կրած սլաքաթուրքական մեջ, թշնամուն դիմադրելու նպատակով հայ ժողովրդին պայքարի կոչող կուսակցությունը, դրանով քայքայում էր սեփական բանակը, թուլացնելով նրա դիմադրական կարողությունը։ Մեծ չափով դա էլ հենց պատճառ դարձավ հայ-թուրքական պատերազմում Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկմանը», — գրել է դեպքերի սկսնակներս Աշ. Հովհաննիսյանը (13, № 11, 1970, էջ 39)։

1920-ի հոկտեմբերի 5-ին Օրջոնիկիձեն հեռագրում էր լենինին և Զիչերինին, անհրաժեշտ համարելով առաջարկել Հայաստանի կառավարությանը թույլատրել կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան՝ թուրքական բանակի առաջն առնելու համար։ Դաշնակները մերժում են այս առաջարկությունը։

1920-ի հոկտեմբերի 14-ին քաղբյուրոն, լենինը հավանություն տվեցին Զիչերինի առաջարկներին՝ 1) Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու, 2) թուրքերի հետագա առաջխաղացումը կանգնեցնելու և 3) Հայաստանի նոր, սովետական կառավարությունը պաշտպանելու մասին (53, հ. 54, էջ 717)։

Թուրքական հարձակման առիթով ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամ Ա. Մռավյահը 1920-ի հոկտեմբերի 19-ին մի նամակ հղեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմ, նկարագրելով կատարված շարագործությունները հայոց երկրում։ 1920-ի աշնան սարսափները

նա համեմատում էր 1918-ի «երիտթուրքական գլուխկտրող-ների» ոճրագործությունների հետ: Նա հարց էր դնում միջամբտել «հայ-թուրքական արյունոտ վեճին» (6, էջ 34—35):

1920-ի հոկտեմբերի 28-ին ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի հանրապետության հաշտության պատվիրակությունների միջև եզրափակիչ արձանագրություն ստորագրվեց, ըստ որի ՌՍՖՍՀ-ի և Ադրբեջանի ՍՍՀ կառավարությունները ճանաչում էին «վիճարկելի մարզերի՝ Նախիջևանի և Զանգեզուրի գավառների տերիտորիաների՝ նկատմամբ Հայաստանի հանրապետության անսասան իրավունքը»: ՌՍՖՍՀ-ը ուշադրության առնելով Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի աղետալի դրությունը, որպես անվերադարձ փոխատվություն տալիս էր ոսկով երկու և կես միլիոն ռուբլի: Այնուհետև փաստաթղթում նշված էր, որ «Հայաստանի հանրապետությունը, ելնելով թուրքական Հայաստանի մարզերում վիճարկելի տերիտորիալ հարցերը Թուրքիայի իզգային մեծ ժողովի կառավարության հետ բարեկամաբար լուծելու դիտավորություններից, պատրաստ է այդ հարցերի լուծման գործում ընդունել ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության օժանդակությունն այն բանից հետո, երբ՝

1) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն իր ղորքերը ետ կքաշի մինչև 1914-ի ռուս-թուրքական նախկին սահմանագիծը:

2) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը կհրաժարվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից ու Բաթումի կոնվենցիայից:

3) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն անվերապահորեն ճանաչում է Հայաստանի հանրապետության անկախությունն այն սահմաններում, որոնք որոշված են ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի հանրապետության միջև կնքված հաշտության պայմանագրով» (15, էջ 457—458):

Վերահիշյալ արձանագրության ստորագրման պահին թուրքական կանոնավոր զորքերը Հայաստանի հանրապետության դեմ հարձակման էին անցել ամբողջ ճակատով: Հոկտեմբերի 30-ին ընկավ Կարսը: Դաշնակ կամակոր վարիչների վրա մեծ էր անգլիական ներկայացուցիչ Ստոքսի լազեցությունը: Լոնդոնի կարծիքով նման պայմանները ան-

խուսափիլիորեն հասցնելու էին սովետա-թուրքական բախման: Պատահական չէր, որ Վ. Ի. Լենինը (1920-ի նոյեմբերի 21-ին) անհանգստանում էր. «Հնարավոր է, որ հանգամանքներն ուղղակի մեր վրին պատերազմ փաթաթեն կամ անուղղակի կերպով հասցնեն դրան» (1, հ. 31, էջ 570): Սովետական կառավարությունը փորձում էր ակտիվ միջամբտությամբ քակել հանգուցը:

Մի կողմից, Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը 1920-ի նոյեմբերի 19-ի հայտարարության մեջ ընդունում էր, որ «թշնամին ոչ միայն ցանկություն չունի հաշտվելու մեզ հետ, այլև ձգտում է հիմնահատակ կործանել Հայաստանը և բնաջնջել հայ ժողովրդին» (6, էջ 39), մյուս կողմից, շարունակում էր շրմբունել Սովետական Ռուսաստանի որոշիչ դերը:

1920-ի նոյեմբերի 23-ին Անդրկովկաս ուղարկված Ստալինը վերադարձավ Մոսկվա և նոյեմբերի 27-ին Կենտկոմի քաղբյուրոն լսեց նրա ղեկուցումը Կովկասի դրություն մասին: Քաղբյուրոյի որոշման մեջ, որի նախագիծը կազմել էր Վ. Ի. Լենինը, ասված էր. «Վրաստանի, Հայաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի նկատմամբ վարել մաքսիմալ հաշտվողական քաղաքականություն, այսինքն՝ ամենից ավելի նպաստակա ուղղված այն բանի, որպեսզի խուսափել պատերազմից» (53, հ. 42, էջ 47):

1920-ի նոյեմբերի 11-ին, Ալեքսանդրապոլը թուրքական զորքերի գրավումից հետո (նոյեմբերի 7-ին), ՌՍՖՍՀ կառավարությունը նոտա հղեց Թուրքիայի և Հայաստանի կառավարություններին՝ իր պատրաստակամությունը հայտնելով միջնորդի դեր ստանձնելու թուրք-հայկական պատերազմը դադարեցնելու գործում: Բայց թուրքական և դաշնակցական կառավարողները առանձին բանակցություններ սկսեցին Ալեքսանդրապոլում, որն ավարտվեց դեկտեմբերի 2-ին խայտառակ պայմանագրի ստորագրումով: Իրավական տեսակետից այդ պայմանագիրը ոչ մի ուժ չունեի, քանի որ 1920-ի նոյեմբերի 29-ին Հայաստանը հռչակվել էր սովետական և ուներ իր կառավարությունը: Դաշնակների այս նոր դավաճանությունը ճանր նստեց մեր ժողովրդի վրա: Անգ-

լիան խորհուրդ էր տվել գերադասել պայմանագիր կնքել Թուրքիայի, քան Սովետական Ռուսաստանի հետ:

Պատահական չէր նաև, որ 1920-ի նոյեմբերին դաշնակցական կուսակցությունը մամուլի իր օրգաններում սկսեց թմրկահարել թուրքական կողմնորոշման «փրկարար» դերը հայ ժողովրդի համար: Տաճկաստանը հռչակվում էր «Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պայքարանք»: «Ռուսաստանը ձգտում էր փրկել Հայաստանը»,— 1920-ի նոյեմբերի 13-ին գրում էր Լոնդոնի «Նեյշնը».— Բայց Հայաստանի ղեկավարները կամավոր հրաժարվում էին ընդունել նրա բարեկամական առաջարկությունները (43, № 48, 1920, էջ 28):

Այդ ժամանակ իմպերիալիստական ագրեսիվ շրջաններում հասունանում էր այն մտայնությունը, որ պետք է ճանաչել Քեմալին, նրան ղիջումներ անել և նա կարմիրներին դուրս կքշի Բաքվից: Այդ օրերին Վ. Ի. Լենինը գրում էր Ստալինին (որն այն ժամանակ ուղարկված էր Կովկաս), որ անկասկած Վրաստանը Բաթումը կհանձնի Անտանտին, իսկ Անտանտը՝ կհարձակվի Բաքվի վրա: Նա գրում է, որ «...թուրքական հարձակումն ուղղված էր մեր դեմ: Անտանտը մեզ համար փոս էր փորում և ինքն ընկալ նրա մեջ, որովհետև մենք ստացանք Սովետական Հայաստանը:

Թուրքիայում իշխանության գլուխ կանգնած են կադետները, օկոյաբրիտները, որոնք պատրաստ են մեզ ծախել Անտանտին» (53, հ. 42, էջ 125):

1920-ի նոյեմբերի 29-ին Ստալինը Մոսկվայից Բաքու՝ Օրջոնիկիձեին հղած հեռագիր-հրահանգում կարմիր բանակի զորամասերը Հայաստան մտցնելու մասին գրում էր. «Շտապել պետք չէ, հարկավոր է համալրման սպասել: ...Ամենայն հավանականությամբ թուրքերը Հայաստանում գործում են Անտանտի գիտությամբ, դրա համար էլ նրանց չի կարելի վստահել»:

Այլեքոանդրապոլի բանակցությունների ժամանակ թուրքերը մերժեցին թույլ տալ Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությունը: Բացելով առաջին պաշտոնական նիստը Կարաբեքիր փաշան առաջարկեց ընտրել նախագահ: Այլ հասիսյանը պատասխան ճառում ներկաներին

հիշեցրեց 1878-ի Բեռլինի կոնգրեսի նախագահ ընտրելու դիպքը, երբ ավստրո-հունգարական արտաքին գործերի մինիստր Անդրաշին առաջարկեց Բիսմարկի թեկնածությունը այն պատճառաբանությամբ, թե կոնգրեսը տեղի է ունենում գերմանական հողում: «Այժմ էլ ինքը՝ հատիսյանը միևնույն նկատառումներով առաջարկում էր, որ նախագահի Կարաբեքիր փաշան», — կարդում ենք Բոստոնի «Ազգ» թերթում (1921, № 50): Ահավասիկ արգահատելի վարքագծի մի տիպիկ օրինակ է:

Ալեքսանդրապոլում բանակցություններ վարելու առաջին պայմանը, որ պահանջեց Կարաբեքիր փաշան, Սևրի դաշնագրից հրաժարումն էր:

1920-ի դեկտեմբերի 3-ին Չիչերինը Թուրքիայում ՌՄՖՍՀ ներկայացուցիչ Մդիվանու համար դիրեկտիվ-հրահանգի հարցով դիմեց քաղբյուրոյին: Մդիվանուն հանձնարարվում էր սանձահարել քեմալական Թուրքիային և չափավորել նրա պահանջները Հայաստանի նկատմամբ, կանխել նրա հստակումը մենշևիկյան Վրաստանի վրա: Չիչերինը դնում էր նաև Կարսի հարցը, շեշտելով նրա ստրատեգիական նշանակությունը: Նա գտնում էր, որ թուրքերի հետ այնպիսի պայմանագիր պետք է կնքվի, որ նա չխանգարի ՌՄՖՍՀ և Անգլիայի միջև համաձայնություն կնքելուն, որ պետք է երաշխավորվի Հայաստանի անկախությունը, որ պետք է ձգտել ապահովել անկախություն Թուրքահայաստանի մի մասի համար, բայց ոչ վերջնագրով, որպեսզի դա չխանգարեր թուրքերի հետ բարեկամական հարաբերություններին: Իսկ վերջապես պահանջվում էր, որ ՌՄՖՍՀ-ը մասնակցեր հայ-թուրքական սահմանները որոշող խառն հանձնաժողովին (60, էջ 51):

1920-ի դեկտեմբերի 15-ի իր նոտայով Մուխոբար փաշան Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության անունից լկտիորեն հայտարարում էր Չիչերինին, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը «ոչ թե բռնի հաշտություն է, այլ հաշտություն, որը հիմնված է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա, և մենք ցանկացել ենք աննքսիայի ենթարկել սոսկ թուրքական բնակչություն ունեցող տերիտորիաները...»:

Թուրքերի կողմից օկուպացված Ալեքսանդրապոլի և հայկական մյուս շրջաններում Թուրքերի կատարած բռնությունների մասին Սովետական Հայաստանի արտգործոցը Ա. Բեկլագյանի 1921-ի հունվարի 8-ի նոտային Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամին 1921-ի փետրվարի 5-ին պատասխանեց մի վերամբարձ նոտայով, հայերին մեղադրելով ամեն ինչի մեջ, իսկ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին հայտարարեց, որ այն «մարմնավորում է իր մեջ ոչ թե բռնություն, այլ արդարություն և, որ նրա կատարումն անհրաժեշտ է Կովկասում կայուն խաղաղություն հաստատելու համար» (15, էջ 489)։ 1921-ի հունվարի 12-ին Ջիշերինը գրում էր Ստալինին, որ Թուրքերը դաշնակների հետ բանակցություններ են վարում և կարող են նորից իշխանության գլուխ անցնել։ Հիրավի, 1920-ի աշնանից Անտանտի շրջանները, ինչպես նաև Թուրքական գործակալները որոշակի աշխատանք էին տանում Թուրքիայի պրոտեկտորատի տակ Կովկասյան հանրապետությունների բուրժուական ֆեդերացիա կազմելու օգտին։ 1920-ի դեկտեմբերին Թիֆլիսում Բեքիր Սամին բնյւր շփման մեջ մտնելով զաշնակ գործիչների հետ, շուտօրոք ձևավորվում էր, թե նոր Թուրքիան ուղում է շտկել հայերի նկատմամբ նախկին սխալները, «մոգուս վիվենդի» է փնտրում նրանց հետ, պատրաստ է իբր Հայաստանին զիջելու Կարսը, Վանը, Ալաշկերտը, միայն թե հա միավորվի մնացյալ Կովկասի հետ և անկախանա Ռուսաստանից։ Սա պատահական չէր։ Նույն ժամանակ Քերպոնը, Լյուդ Ջորջը քեմալական Թուրքիայի մասնակցությամբ կոնֆերանս էին հրավիրում Լոնդոնում, օգտագործելու համար Ալեքսանդրապոլի և հայկական մյուս հողերի շուրջը հասունացող սովետա-թուրքական կոնֆլիկտը և կանխելու հարաբերությունների նորմալացումը Սովետական Ռուսաստանի, Սովետական Հայաստանի, մի կողմից, և Թուրքիայի միջև, մյուս կողմից։ Ավելի ուշ Լյուդ Ջորջը նույն Բեքիր Սամինին առաջարկում էր Թուրքական դինված ուժերը շուտ առաջ Սովետական Ռուսաստանի դեմ, զավթել Անդրկովկասը, Բաքուն, իսկ Թուրք դիվանագետը համաձայնվում էր դրան։ Թուրքիան մեծեց սովետական կառավարության առաջարկությունը միջնորդի դեր ստանձնելու Թուրք-հայկական հա-

րաբերությունների կարգավորման հարցում: Զիչերինը 1921-ի հունվարի 13-ին թուրքական արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնակատար Ահմեդ Մուխթարին գրում էր այդ առթիվ ապրած «Խոր հիասթափության զգացումի մասին» (15, էջ 484):

Օգտվելով դաշնակցության փետրվարյան արկածախնդրությունից (1921-ի փետրվար) Թուրքիան առաջ տարավ իր հակահայկական քաղաքականությունը: Այն պահին, երբ Մոսկվա ժամանած Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Բելզադյանը Սովետական Հայաստանին վերաբերող խնդիրների շուրջը բանակցում էր արտգործժողովում Զիչերինի հետ, ռադիոգիրը հաղորդեց Սիմոն Վրացյանի գլխավորած «փրկության կոմիտեի» ստեղծման մասին խայտառակ բռնը: Թուրքական կողմը, պատճառաբանելով դաշնակցության պարագլուխների կողմից նրևանում իշխանությունը վերականգնելու փաստը, ալն հանգամանքը, որ վերջինիս հետ ունեն կնքված 1920-ի դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, պահանջեց, որպեսզի Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչը չմասնակցի այն կոնֆերանսի աշխատանքին, որի օրակարգի զգալի մասը հենց Հայաստանին էր վերաբերում:

Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչները մասնակցություն չունեցան 1921-ի մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքմանը: Թեև Մոսկվայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի թալանչիական պայմանագիրը չեղյալ հայտարարվեց, բայց հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ Հայաստանի տերիտորիաները (Կարս, Սուրմալու, Արզահան) մնացին Թուրքիայի կազմում: Ախուրյան գետը դարձավ սահմանագիծ: Պայմանագրի մեջ հատուկ հոդված մտցվեց, ըստ որի Նախիջևանի մարզը պետք է ինքնավար տերիտորիա կազմեր Ագրբեջանի «խնամակալության ներքո» (15, էջ 501): Այս քայլը ցույց էր տալիս, որ Թուրքիան չէր հրաժարվել պանթուրքական ծրագրից: Մանավանդ հետագայում Թուրքիան հսկայական տերիտորիա զիջեց Պարսկաստանին, դրա փոխարեն ստանալով Նախիջևանի հետ անմիջական սահման ունենալու հնարավորություն:

Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից հետո էլ Թուրքիան շարունակում էր իր ագրեսիվ քաղաքականությունը Անդրկովկասի նկատմամբ։ Սովետական Ռուսաստանի և Սովետական Հայաստանի բազմիցս արած զգուշացումներից հետո միայն, 1921-ի ապրիլի 22-ին թուրքական զորքերը դուրս բերվեցին Ալեքսանդրապոլից։ Չիշերինը Կարաբեքիրի վարձագիծը համարում էր խուլիգանական (1921-ի ապրիլի 8-ին)։ Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադի ուշադրությունն էր հրավիրում Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական մինիստր Քեմալ Ֆեզի փաշայի այն հայտարարության վրա, որն ասել էր, թե «Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մնալով Կովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռության տարրի դեր»։ Չիշերինը Թուրքիայի և Սովետական Հայաստանի միջև պատերազմը համարում էր պատերազմ Թուրքիայի և Սովետական Ռուսաստանի միջև (15, էջ 508)։ Նույն օրը Չիշերինը Օրջոնիկիձեին հանձնարում էր Կարաբեքիր փաշայից պահանջել անհապաղ ազատելու Ալեքսանդրապոլը։ Թուրքական կողմը ձգձգում էր Մոսկվայի պայմանագրի ռատիֆիկացիան (այն վավերացվեց միայն 1921-ի հուլիսի 31-ին), լարված վիճակ պահելով սովետա-թուրքական սահմանին։

1921-ի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում, ՌՍՖՍՀ-ի մասնակցությամբ պայմանագիր կնքվեց մի կողմից՝ ՀՍՍՀ, ԱՍՍՀ և ՎՍՍՀ և, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև։ Այս պայմանագիրը կրկնում էր Մոսկվայի պայմանագրի դրույթները։

Սովետական պատմաբան Ա. Խեյֆեցը գրում է, որ Անկարայում մտածում էին ամբողջ Սովետական Ադրբեջանը «խաղաղ» ճանապարհով Թուրքիային միացնելու մասին։ Անկարայում Ադրբեջանական ՍՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ի. Աբիլովը 1921-ի նոյեմբերի 8-ին հանրապետության արտաքին գործերի ժողկոմ Մ. Դ. Հուսեյնովին հաղորդում էր. «Թուրքական որոշ շրջաններում դեռևս գերակշռում են պանթուրքական գաղափարները... Իմ կողմից կազմակերպված մի փոքր երեկույթում փոստի և տելեգրաֆի կոմիսարը (այն ժամանակ թուրքական կառավարության մինիստրներն իրենց կոմիսար էին կոչում—Ջ. Կ.) իր պանթուրքական ճառի վերջում ցանկություն արտահայտեց մոտ ապագայում անգորա-

կան պառլամենտում տեսնել Ադրբեջանի դեպուտատներին» (61, էջ 28)։

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման հաջորդ օրը, 1920-ի նոյեմբերի 30-ին, Բաքվի «Կոմունիստ» թերթում տպագրվեց Սովետական Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ն. Ն. Նուրիմանովի հուլիսի «Մենք թույլ չինք տալիս...» վերնագրով, որը լուրջ նախազգուշացում էր թուրքական ագրեսիվ շրջաններին, որոնք ձգտում էին դավաճողական քաղաքականություն իրականացնել ոչ միայն Հայաստանի նկատմամբ, այլև երազում էին Ադրբեջանի «միացման» մասին։ «Մենք թույլ չենք տալիս դա,— ասված էր հոդվածում,— բայց եթե քեմալականները ներքաշվեն այդ ավանտյուրայի մեջ, ապա մենք, կարմիր Ադրբեջանի բանվորները և գյուղացիները, անհնա կխփենք քեմալականներին մինչ այն ժամանակ, քանի դեռ նրանք չեն հասկացել մեր նպատակը, մեր ձգտումները... Մենք մտադիր չենք կոմունիստական կարգ պարտադրել ոչ մեկի, բայց ոչընչացնել մեր կարգը մեր տանը ոչ ոքի թույլ չենք տա»։

Ինչպես դրում է սովետական պատմաբան Ա. Բ. Կադիշևը, ոչ լրիվ տվյալներով 1920-ի աշնանը միայն թուրքերի կողմից օկուպացված շրջաններում Հայաստանը կորցրեց 198 հազար մարդ։ Թուրքերը կողոպտեցին և ոչնչացրին 18 միլիոն ռուբլու (ոսկով) ունեցվածք (50, էջ 753)։ Երևանի պետական համալսարանի պրոֆ. Ա. Նսայանը ցույց է տվել, որ Հայաստանի տերիտորիայի օկուպացիան թուրքական զորքերի կողմից ինչպես 1918-ին, այնպես էլ 1920—1921 թթ. միջազգային իրավունքի տարրական նորմերի ամենալկոտի խախտումն էր։ Նա ապացուցել է, որ երիտթուրքերի հակահայկական գործողություններից, բռնություններից, զանգվածային սպանություններից, բռնաբաշտումներից ոչընչով չէին տարբերվում քեմալական զավթիչների գործողությունները։ Դրանք միևնույն թուրքական ավանդական հակահայկական քաղաքականության բաղկացուցիչ մասերն էին (47)։ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի անդամ Նուշիկ Զավարյանը 1920-ի դեկտեմբերի 25-ին Հայաստանի հեղկոմին զեկուցում էր, որ Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո «ավելի

հստակ պարզվեց քեմալականների իսկական քաղաքական ֆիզիոնոմիան» (6, էջ 39)։

1921-ի հունիսի 6-ի անգլիական «Դեյլի Տելեգրաֆ» թերթի դիվանագիտական թղթակիցը հաղորդում էր, որ Ղաթաքիլիսայում (այժմ Կիրովական) ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչ Չարլզ Պ. Գրանդը մի քանի մարդկանց ուղեկցությամբ այցելել էր Աղբուլաղ գյուղը, որից ոչ հեռու հայտնաբերվել էր 12 հազար դիակ, Գրանք հիմնականում երեխաների հոշոտված մարմիններ էին։ Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի փախստականներին թուրքական շարագործները դանակներով ու սրերով մորթել էին 1921-ի սկզբներին (74, էջ 151—152)։

Սիմոն Վրացյանը, այդ ազգադավ վնասարարը, փոխանակ գետինը մտներ իր փետրվարյան արկածախնդրությամբ ու «փրկության կոմիտեով», 1921-ի ամառը անմիջական կապի մեջ էր մտնում մի աշքանի Սուլթանովի հետ, «զգայացունց զինակցություն» կապում նրա հետ։ «Աֆֆարիմ երկուաներուդ ալ։ Թե քեզ «բժիշկ» Սուլթանով և թե քեզ Սիմոն Վրացյան», — այսպես էր ավարտում նիկողայոս Քալանթարը իր թղթակցությունը, գրված Բեռլինից 1921-ի հուլիսի 19-ին Բոստոնի «Ազգ» թերթին (3. 8. 1921, № 178)։

«Հալկական հարցը և միջազգային իրավունքը» իր աշխատության մեջ սփյուռքահայ ուսումնասիրող, իրավագետ Շավարշ Թորիկյանը մի հատուկ գլխում (9-րդ, միջազգային օրենքի խախտումներն ազգայնական Թուրքիայի կողմից) ցույց է տալիս, որ թուրքական ազգային ուխտը ոտնահարեց հայ ժողովրդի կենսական շահերը, ինքնորոշելու նրա իրավունքը։ Թուրք ազգայնականները շարունակեցին կոտորածների թուրքական ավանդական քաղաքականությունը։ Նա հիշեցնում է 1920-ի աշնանը Կարսի, Ալեքսանդրապոլի փաստերը, հայ գերիների ոչնչացումը, «պատերազմական բանտարկյալներու դեմ գործված ոճիրները», «բռնի տեղահանությունները», փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ լոզանի պայմանագրի հոդվածների խախտումները և այլն (10, էջ 173—189)։

Փարիզի «Ժուռնալ դը Դեբալի» 1922-ի ապրիլի 2-ի համարում ֆրանսիացի Պ. Ժ. Լա-Շընեն մի ընդարձակ, փաս-

տահաբուստ հոգւլած էր տպագրել ամերիկյան նպաստամատուցի հաւաստի վկայութիւնների հիման վրայ Հոգւլածագիրը ցույց էր տալիս թուրքական զավթիչների կողմից Հայաստանում, մասնավորապէս Ադրուաղի շրջանում կատարւած վայրենութիւնների մասին: Նյութերը պարզ ցույց էին տալիս, որ խաղաղ բնակչության կոտորածը կատարվել էր 1921-ի հունվարին: Իսկ Անկարայի ներկայացուցիչը Փարիզում՝ Հյուսիսին Ռահիրը, մի հայտարարութիւն էր հղել թերթի խմբագրութեանը, փորձելով ցույց տալ, թե ավելի շատ տուժել էր մուսուլմանական բնակչութիւնը: Թերթը ցույց էր տվել, որ օկուպանտները թուրքերն էին և ինչպէ՞ս կարող էին իշխող հայերը մուսուլմաններին կոտորել (16, № 2, 1928):

Պատերազմից հետո Կիլիկիայում հաւաքվեց մոտ 125 հազար հայութիւն: Զեյթունի, Հաճնի, Ադանայի, Մարաշի, Դյւրթ Յուլի, Զեբել Մուսայի շրջաններում վերաշինութեան աշխատանքներ էին սկսվել: Թուրք ազգայնականները հրով ու սրով մոխրակույտի վերածեցին, ցաք ու ցրիւ՝ արեցին հայրենի վայրերը վերադառնալու հայերի ջանքերը:

Թուրքական բանդիտ-կամավորների ջոկատի հրամանատար Սելֆուլահը 1920-ի ապրիլի 28-ին վերջնագիր է հղում Այնթապի հայութեանը, պահանջելով հանձնվել իր զինված ջոկատի ողորմածութեանը: Նա խոսում էր թուրքերի «մուրդասիրութիւնից», «մեծահոգութեանից», հետո տալիս էր 24 ժամ ժամանակ և իր վերջնագիրն ավարտում էր Մարաշի հայ բնակչութեանը ոչնչացնելու փաստը հիշեցնելով, թե «Մարաշ քաղաքի դասը խիստ ուսանելի է»: Զէ որ ընդամենը երկու ամիս անոց, 1920-ի փետրվարին ամենայն դաժանութեամբ ոչնչացվեց Մարաշի հայ բնակչութիւնը: 1921-ի հունվարին բելգիական «Le Flambeau» գրական-քաղաքական ամսագրի № 1-ում մի ականատեսի կողմից հրապարակվեց 1920-ի փետրվարին Մարաշի հայութեան նկատմամբ քեմալական մարդասպանների գործած շարագործութեան նկարագրութիւնը (100): Այս նյութի բովանդակութիւնը կասկած չի թողնում, որ 6 հազար հայ մարդիկ նախապես նշանակեա էին դարձել թուրքական կանիբալութեան համար:

Արդեն 1920-ի աշնանը, հայկական հարցին նվիրված իր մենագրութեան մեջ, որ 1920-ին լույս էր տեսել անգլերեն

լոնդոնում, բաղմամբաստակ պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը նկատում էր, որ դաշնակից ղորքերը գործում են Միջազեւտքում և Սիրիայում. ֆրանսիական գեներալները Կիլիկիայում տարված են սիրախաղերով ու մրցակցութեամբ թուրք ազգայնականների հետ՝ հայ բնակչության ետեւում (69, էջ 7, 8):

Ժան Ժորեսի բարեկամ ու հետնորդ, սոցիալիստ Թոմասը խստագույնս քննադատում էր Կիլիկիայի հայրցում Ֆրանսիայի դիրքորոշումը, ցույց տալիս ֆրանսիական «Թան» թերթի բռնած դիրքը: Նա հարց էր տալիս. «Ֆրանսիացիներ կա՞ն արդյոք Կիլիկիայում»: Հայաստանը պետք է ելք ունենա Միջերկրականի վրա, Կիլիկիայում, հայտարարում էր սոցիալիստ Թոմասը: «Յեղերի բաղմամբաստանության մեջ հայերը հարաբերական մեծամասնություն են կազմում: Նրանց կազմակերպվածությունը, մշակույթի մակարդակը, ազգային գիտակցությունը իրավունք են տալիս միավորելու այն հսկայական սերիտոռիան, որ տարածվում է Տրապիզոնից մինչև Ալեքսանդրիոս» (94, էջ 49):

1922-ի ապրիլի 20-ի օրենքով քեմալական կառավարությունը սեփականացնում էր Կիլիկիայի հայության անշարժ ու շարժական ունեցվածքներն ու հարստությունները: Կիլիկիո Զավեն պատրիարքը, հայ բողոքականների առաջնորդ Զենոբ Բեզջյանը, կաթոլիկների առաջնորդ եպիսկոպոս Ժան Նազլյանը 1922-ի հունիսի 4-ին Կ. Պոլսից դիմում էին Ազգերի լիգայի նախագահին, օգնություն ու պաշտպանություն խնդրում: Բայց իզուր: Քեմալական Թուրքիան յուրացնում էր հայ ժողովրդի քրտինքով ու տաղանդով ստեղծված բարիքները:

1922-ի հունիսի 4-ից 8-ը Պրագայում տեղի ունեցավ ազգային փոքրամասնություններին նվիրված միջազգային մի կոնֆերանս: Եղան բուռն քննարկումներ: Ընդունված մի բանաձևում ասվում էր, որ Ազգերի լիգան երաշխավորում է Փոքր Ասիայի, Հայաստանի, Սիրիայի ազգային փոքրամասնությունների անվտանգությունը (100, էջ 10): Ասվում էր այն մասին, որ օսմանները քանիցս դիմել են հայերին ոչնչացնելու պրակտիկային: Կոնֆերանսի մասնակիցներն արձանագրում էին Կ. Պոլսում, Իզմիրում, Սիրիայում

և Փոքր Ասիայի տարբեր մասերում 800 հազար հայություն առկայության փաստը, կոչ էին անում դիմելու բոլոր միջոցներին՝ նրանց փրկելու համար (100, էջ 79)։

Հայ ժողովրդի բարեկամ, մեծ հումանիստ Նանսենի համախոհ Ա. Կրաֆտ-Բոնարը գրում էր, որ «հայ ժողովրդի բնաջնջման վճիռ կայացրած Թուրքական կառավարությանը մենք հակադրում ենք այդ ժողովրդի ապրելու իրավունքը, որովհետև նա գոյություն ունի, որովհետև նա դիմադրում է, ուզում է ապրել» (82, էջ 7)։

1921-ի հոկտեմբերին համաձայնություն կնքելով Մուստաֆա Քեմալի հետ, ֆրանսիական «քաղաքակիրթ» գաղութարարները «լքեցին իրենց հայ բարեկամներին Թուրքիայի հարավում» (97, էջ 74)։

1921-ի նոյեմբերի 22-ին Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Ֆրանկլին Բույոնի, քեմալական Թուրքիայի քաղաքացիական ու զինվորական ներկայացուցիչներ Համդի բեյի ու Մուհեդդին փաշայի ստորագրած կոչի մեջ քրիստոնյաներին կյանքի ու ապահովության երաշխիքներ էին տրվում. «Ընդհանուր ներումն իր լրիվ ուժի մեջ է և ընդգրկում է բոլորին։ Անցյալը մեռած է և մոռացված»։ Թուրքական իշխանությունները խոստանում էին հարգել հայերին ֆրանսիացիների տված անցագրերը։ Եվ բաղմամբիվ այլ խոստումներ ազատ ճանապարհորդելու և առևտուր անելու մասին։ Բայց շատ շանցած, Ադանայում հրատարակված այդ հայտարարությունը մոռացած, ֆրանսիացիները քեմալական գազանություններին հանձնեցին Կիլիկիայի հայությանը։

1922-ի հոկտեմբերի 25—27-ին Ֆրանսիայի ազգային ժողովը քննարկում էր Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների հարցը։ Հռետորները տարբեր դիրքերից փորձում էին լուծումներ գտնել հույների, հայերի և մյուս քրիստոնյաների համար։ Հռետորներից մեկը նշեց, որ պատերազմից առաջ ասիական Թուրքիայում 2,5 միլիոնից ավելի քրիստոնյա կար, իսկ նրա ավարտին միայն 300 հազար մարդ։ Նա դեմ էր արտահայտվում Մուստաֆա Քեմալի պահանջին այդ մնացյալն էլ երկրից դուրս անելու մասին։ Դեպուտատ Ռենե Դյուտոն իր ձայնն էր միացնում Մոտայի, Ռոբերտ Սեսիլի, Ֆրանսուայի նախկին պրեզիդենտ Հելվեցիուսի պա-

հանջին՝ հայոց պապենական հողերի վրա հայերի համար օջախ ստեղծելու մասին: Նա ազգային ժողովի նախագահին կոչ էր անում պաշտպանել այդ հարցադրումը (95, էջ 47—49): Իսկ դեպուտատ էդուարդ Սուլիերը հայտարարում էր. «Ֆրանսիան մուսուլմանական մեծ երկիր է»: Նա զգուշության կոչ էր անում մահմեդական աշխարհի, մասնավորապես Թուրքիայի, Մուստաֆա Քեմալի նկատմամբ:

Ա. Կրաֆտ-Բոնարը Լոզանի կոնֆերանսի որոշումները բնութագրեց որպես «աներևակայելի անարդարության վերջին ակտ»: Օսմանյան դիվանագետները ոչ միայն հրաժարվեցին հիշատակել հայ ժողովրդի որևէ օրինական պահանջ, այլև նրա անունը: Խոստումները լքվեցին, պարտավորությունները չկատարվեցին, հայ ժողովուրդը ուխտագրծության զոհ դարձավ, պայմանագիրը (խոսքը Սևրի 1920-ի օգոստոսի պայմանագրի մասին է—Ջ. Կ.) պատվեց: Անարդարությունը կատարյալ է, եղյակացնում էր նա (82, էջ 20—21): «Ոչ,— ասացին թուրք լիազոր-ներկայացուցիչները,— հայերը քրիստոնյաներ են... մեզ համար այլևս հայկական հարց գոյություն չունի»: Լոզանի պայմանագիրը, նրանց կարծիքով, վերջակետ էր դնում թուրքական կառավարության 1915-ի ծրագրին, որը նախատեսում էր Թուրքիայում հայ ցեղի բնաջնջում:

Փարիզի «Հայաստանի ձայն» շաբաթաթերթը (տնօրեն ղոկտոր Ներուզ, 1922-ի դեկտեմբերին, № 2) գրում էր. «Տաճիկ պետական մարդիկ պետք է հանկուտան, որ քանի բռնությունն ու կոտորածը կմնան սիստեմ և քանի հայ ժողովրդի իրավունքները կարհամարհվեն, հայերի «արտասահմանյան գործունեությունը» վերջ չի ունենա, նրանք կշարունակեն բախել քաղաքակիրթ աշխարհի դռները»:

Հայ մարդիկ պետք է ձգտեին դեպի Ռուսաստանը, դեպի փրկությունը: Չէ՛ որ կովկասյան ռուսական բանակի, այնուհետև կարմիր բանակի սպաներն ու զինվորները կերակրում էին, խնամում սովյալներին (20 ա): Ռուսական հողում նրանք գտնում էին հաց, ապահովություն, խաղաղ կյանք: Եվ, ընդհակառակը, Թուրքական իշխանությունները 1914-ից մինչև 1920 թվականը, պատերազմի ու ինտերվենցիայի բու-

լոր փուլերում միայն հետապնդում, լլկում, տանջում էին հայ մարդկանց (20 բ)։

Սովետական իշխանությունը կործանումից փրկեց հայ ժողովրդին, նրան դուրս բերեց սոցիալիստական վերածննդի փրկարար ափը։

Շուտով գլխաւորեցին Մ. Քեմալն ու նրա իթթիհադական մտերիմ համախոհները։ Երիտթուրքերի պարագլուխները մեղադրվում էին ինչպես պետական դավաճանության մեջ, այնպես և քրեական գործերով, մեղադրվում էին գողության ու կոլտուրուտի մեջ։ Լեյդ ժամանակ էր, որ փոխադարձ մեղադրանքների հեղեղ տեղացւոյ «Իզմիրի մեջ կատարվելիք մահափորձը պատճառ մը չեղավ, որ Քեմալ անվտի և անկրկնույ կերպով մաքրագործե իթթիհադի երբեմնի պարագլուխները...» (23, № 80, 1926)։ Մահափորձը ծրագրողներն ու կազմակերպողները դատաւարության ընթացքում հրապարակ հանեցին թուրքականության էությունը բացահայտող հետաքրքիր փաստերու հուղարկությունների շնորհիվ մեջտեղ բերվեցին հին ու նոր թղթեր, վավերագրեր։ Սրանք ապացուցում էին, որ իթթիհադն անլեգալ աշխատանք էր տանում Մ. Քեմալի իշխանությունը տապալելու ուղղութեամբ։ Գործակալներ ու լրտեսներ ուղարկվեցին Կ. Պոլիս, Իզմիր և գաժաու Ապացուցվում էր, որ Մալթայի աքսորավայրից վերադարձած իթթիհադականները շորս տարի շարունակ (1922—1926) հշուտում էին իրենց դավադրության ոստայնը։ Մեջտեղ էին բերվում հին թղթեր՝ նոր հաշիվները մաքրելու համար։ 1921-ի նոյեմբերին Բեռլինից Կ. Պոլիս՝ դոկտոր Նալբանդին գրած իր մի նամակում Ազմի փաշան ասում էր, թե «Մուստաֆա Քեմալից անպատճառ հաշիվ պետք է ուզենք, բայց հիմա ժամանակը չէ» (23, № 61, 1926)։

Հեղաշրջումը հաջող գլուխ բերելու դեպքում սրանք ծրագրում էին «ջարդել և կողոպտել Պոլիս և գաժաւները ապրող հայերին ու հույներին» (23, № 68—69, 1926)։ Երբ Իզմիրում դատում էին Զավիդ բեյին, նա խոստովանում էր, որ Կ. Պոլսում դոկտոր Նալբանդին, Վեհիբի, Շյուքրիի հետ

գաղտնի հավաքներ էին գումարել Մ. Քեմալի դեմ (23 № 59, 1926)։ Սա նամակագրական կապի մեջ էր Հալաճյան էֆենդու հետ, որը օտոմանյան պաշտքի վարչության իրավական խորհրդականն էր եղել և ընկերություն արել Ջավիդի հետ։ Դատարանի առաջ էին կանգնել Կարաբեքիրն ու Ալի Ֆուադ Ջերեսույր՝ Մուսսաֆա Քեմալի երեկվա ամենոմտերիմ համախոհները։ Իզմիրի մեջ կախաղան բարձրացան իթթիհատի առաջնորդ համարված և պատասխանատու պաշտոններ վարած մի շարք փաշաներ ու բեյեր։ Այնուհետև «Իթթիհատ թերագգը» կուսակցության ատանվեց անդամների գլխավոր ունեցալ Անկարայում։ Դրանց մեջ էին Ջավիդ բեյը, Նազրմ բեյը, Միդհատ Շյուքրին։

1926-ի դատավարության ժամանակ ապացուցվեց, որ էնվերը մի մեծ սողամանդ (400 հազար ոսկի արժողությամբ) նվրոպա էր տարել վաճառելու։ Իթթիհատի կողոպտած դրամից մեկեկես միլիոն ոսկին Բեհալդդին Շաքիրի, Միդհատ Շյուքրիի, դոկտոր Նազրմի և այլոց անուններով գրված էր շվեյցարական և հոլանդական բանկերում։ Նվրոպա անցնելուց հետո այս դրամը բաժանվեց ղեկավար մի քանի գործիչների վրա և դրվեց առևտրական ձեռնարկների մեջ։ Այս փողն օգտագործվեց նաև քեմալական Թուրքիայում, մասնավորապես Կ. Պոլսում համալների, նավավարների շրջանում անլեզու աշխատանք ծավալելու համար (23, № 64, 1926)։ Անկարայի դատարանը մահվան դատապարտեց ֆինանսների նախկին մինիստր Ջավիդ բեյին, կրթական նախկին մինիստր Նազրմ բեյին, նախկին երեսփոխան Հիլմի բեյին, իթթիհատի նախկին քարտուղար Նայիլ բեյին։

Թուրքական բանակի հազարապետ Չեքքեդ Մեհմեդ Արիֆը Կահիրեում դաշնակցական «Հուսարներ» թերթին հղել էր մի նամակ ու խնդրել այն հրապարակել։ Այնտեղ նա տվել էր երիտթուրքերի աչքի ընկնող ղեմքերի ճշգրիտ բնութագրությունը, քանզի ճանաչել էր նրանց մոտիկից։ Ռյուշտին էրզրումի երեսփոխանն էր և հայերին բնաջնջելու համար անդժված մասնավոր հանձնաժողովի նախագահ։ «Սարսափելի հայատյաց անպիտան մը»,— գրում է նրա մասին Թուրք հազարապետը։ Նա Շյուքրին համարում է Թալեաթի «աչքի լույսը»։ «Իզմիրի այս ոճրագործ երեսփոխանը»

«Հայկական ջարդերն ու սարսափները կազմակերպող ու գործադրող անխիղճ թշվառականը»։ Զանփուլադին նա անվանում էր ավազակ, Թալեաթի «ամենասիրելի գործիքը»։ Սա Անատոլիայում «Հայկական եղեռնին և կոլոպուտին կազմակերպողը, գործադրողը եղած է» (23, № 68—69, 1926)։

Հիրավի, հանրապետական Թուրքիան ցնցվում էր դառնակազային սուր հակասություններից։ Դժվարին էր առաջընթացի ուղին։ Կոմունիստներն անլեզալ դրության մեջ էին։ Ներքին հետադիմական ուժերն ընդդիմանում էին բարեփոխումների փառափառությանը։ Իրքինհաղականները ձգտում էին ներսից պայքեցնել նոր իշխանության հիմքերը։ Նրանց պաշտպանում էին օտարերկրյա տերությունների զաղտնի ծառայությունները։ Ահավասիկ այս պայմաններում ազգայնականների իշխանությունը դիմեց խիստ միջոցների, կիրառեց պատժի առավել ծայրահեղ մեթոդներ՝ պահպանելու և ամրապնդելու համար իր դիրքերը։ Ահա թե ինչու կառավարան էին գնալու նաև երեկվա համախոհներն ու ժամանակավոր ուղեկիցները։

Մ. Քեմալը դատեց 49 իթթիհադականների, Դատախազը նրանց մեղադրանք ներկայացրեց Թուրքիան պատերազմի մեջ ներքաշելու, Քեմալի դեմ մահափորձ անելու և պետական հեղաշրջում կազմակերպելու համար։ Ամբաստանյալները հերքում էին իրենց ներկայացված մեղադրանքները, առաջին համաշխարհային պատերազմի հետ կապված խնդիրներն ամբողջությամբ բարդում էին վաղուց արդեն սպանված էնվերի, Թալեաթի, Զեմալի, Սայիդ Հալիմ փաշայի վրա (23, № 62, 1926)։ Բնորոշ է, որ իր քաղաքական ախույաններին մեղադրելիս Մ. Քեմալը նորից հիշել էր հայոց կոտորածները, սակայն իր շահերին համապատասխան մոռացության յուրով 1920-ի աշնանը իր և այժմ դատվող Կարաբեքիրի հակահայկական «քաջագործությունները»։ Հայտնի

երիտթուրք գործիչ, նախկին ֆինանսների մինիստր, մահմեդական-հրեա Զավիդ բեյը կախաղան բարձրացվեց, թեև նրան ներելու օգտին միջամտեցին սպայակույտը, նախարարների խորհուրդը, Ֆեզի փաշան և ուրիշներ: Մահապատիժը գործադրվեց Իսմեթ փաշայի, Քեմալ փաշայի և Ալի բեյի խորհրդակցական ժողովից հետո (23, № 80, 1926): Իթթիհադական գործիչների մահապատիժների առիթով հայոց թերթերը գրում էին, որ «մինչև իսկ Մուստաֆա Քեմալի կախաղաններու պիղծ շվանների վերևը կուեսենք արդարության հաղթանակը» (23, № 73, 1926):

Կախաղան հանվեցին Մուստաֆա Քեմալի անձնական ախույանները, իթթիհադականները, բայց ոչ թուրքիվան ու պանթուրքիվմը:

Քեմալիզմի հակահայկական քաղաքականությունը շարունակվեց 20-ական և 30-ական թվականներին: Լոզանի կոնֆերանսում, թե նրանից հետո թուրքական պետականությունը վարեց շեշտված հակահայկական գիծ, վնաս պատճառելով Սովետական Հայաստանի, աշխարհի տարբեր երկրներն անցած հայոց գաղթականության շահերին:

«Հայաստանի մանդատին» նվիրված իր դրքում Զեյնս Զիդնեյը փաստաթղթերի միջոցով ցույց է տալիս, որ մանդատատեր տերությունը պարտավորվելու էր բացահայտել և պատժել կոտորածների ու դաժանությունների կազմակերպիչներին, բոլոր այն մեղավոր անձանց, ովքեր դեր էին իրադացել արևմտահայության ողբերգություն մեջ: Առանձնապես շեշտվում էր կոտորածների և ավերածությունների համար Թուրքիայի վարձահատույց լինելու անհրաժեշտությունը (77, էջ 81—82):

Մանդատատեր պետությունը պետք է պատասխանատու լիներ թուրքական վարչության վերացման, բնակչության զինաթափման, կոտորածների մեղավորներին պատժելու, ժողովրդական ցեղերին հսկողության տակ վերցնելու, Համիդի և երիտթուրքերի օրոք հայերի հողերի վրա բնակեցված մուհաջիրների (վերաբնակիչների) խնդիրը կարգավորելու, քրիստոնյա կանանց հարեմներից ազատելու, դպրոցները, եկեղեցիները և վանքերը քանդած թուրքերից փոխհատուցում ստանալու համար: Հայկական ծագում ունեցող յուրաքանչ-

յուր անձ կարող էր հինգ տարվա ընթացքում վերահաստատել իր և իր զավակների ազգությունը: Այսինքն, հաստատվում էր մի կարգ, ըստ որի բռնի ձեռք աղգափոխ, կրոնափոխ արված մարդիկ կարող էին առանց վախենալու վերադառնալ սեփական ազգության գիրկը (77, էջ 81—82):

Սակայն Մուստաֆա Քեմալի կառավարությունը շարունակում էր իր նախորդների թշնամական գիծը հայ ժողովրդի նկատմամբ, թե երկրի ներսում, թե դրսում: Մի շուրջնիստ թուրք հրապարակախոս կասկածի տակ էր վերցնում դեպի Սովետական Հայաստան հայ գաղթականների ներգաղթի բուն նպատակը «Վագրթ» թերթի էջերում: Նա ներգաղթի փաստի մեջ թշնամական տրամադրություն էր որոնում Թուրքիայի նկատմամբ (9, № 10, 1925):

1926-ին դեռ շարունակվում էր Վանի մեջ հայապատկան լքյալ տների, այգիների և արտերի աճուրդը (9, № 44, 1926):

Կահիրեի «Հուսաբերում» 1926-ին տպագրած իր նամակում նույն Չերքեզ Մեհմեդ Արիֆը գրում էր. «Հարգելի հայեր, ձեր ձեռքեն եկածեն ու կարողության ներածին չափ աշխատեք հայ չձրգել Թուրքիո մեջ, որովհետև բոլոր թուրքերուն, անոնք ըլլան իթթիհադ, թե թերազգը փերվեր, խալզճի, հանրապետական, թե խալիֆայական, բոլորին ալ քաղաքականությունը, վերաբերումը դեպի հայերը մեկ է»: «... Անոնք որևէ ատեն չեն հրաժարիր հայերու, հույներու արյունը հոսեցնել և անոնց հարստությունը թալանել: Մի հավատաք անոնց խոսքին և մի վստահեք անանոց պատվին ու արժանապատվության»: Նա օրինակ է բերում Բալքեքեսիր քաղաքի դեպքը, երբ թուրք տնօրենները հայերին ապահովություն խոստացան Քեմալի բանակի քաղաք մտնելուց հետո: Սակայն խոսքը դրժեցին և տասը հազարի չափ հայությունը կողոպտեցին ու լլկեցին: Մյուս օրինակը, որ բերում էր թուրք ղինվորականը, վերաբերում էր Բանդերմա քաղաքի մատուցներում կատարված հրեշավոր դեպքին. քաղաքին մոտեցող թուրք բանակին դիմավորում են հայ պատվիրակները թուրքական դրոշով, շնորհավորում հաղթանակը: Թուրք հրամանատարը հրամայում է ղինվորներին «գնդակահարել զանոնք և դիակները շարել ճամբուն եզերքը»: Քաղաք մտած զորքը նույն ոճրագործությունը կա-

տարեց հայ բնակչության նկատմամբ: Նա հզորակացնում էր, որ «հինգ հարյուր տարվան թուրքական բարբարոսությանց և վայրագությանց մեջ իթթիհադի և Քեմալի կառավարության ըրածներն ամեն չափ ու սահման անցուցած են» (23, № 68—69, 1926):

Մուստաֆա Քեմալի կառավարման տառիներին Նալին Թեքին Ալփը, Լերիաթուրքերի կողմից սիրված պանթուրքիստը, իր ակտիվ դերի մեջ էր: Նախորդ գրքում մենք տեսնու-
ղարձել ենք նրա ռեակցիոն-շովինիստական հայացքներին: Նորից հիշեցնենք, որ այդ կեղծանունի տակ լուսինյազը 1883-ին Սալոնիկում ծնված հրեա Մոյիզ Քոհենն էր, որը թուրքերենի, եբրայերենի իմացությունից բացի, օգտվում էր եվրոպական լեզուներից և միաժամանակ դարձել էր եվրոպայում Լերիաթուրքական տեսության ու գործի ակտիվ պրոպագանդիստը: Քեմալական կառավարությունը Լերիաթուրքերի օրինակով շարունակեց հրապարակել նրա պանթուրքիստական գրվածքները: 1928-ին Ստամբուլում լույս տեսավ նրա հոգվածների ժողովածուն, որը վերնագրված էր «Թուրքացման քաղաքականություն»: Սա մի կոչ էր թուրքական պնդությանը՝ վերջնականապես թուրքացնելու երկրի բոլոր բնակիչներին, որտեղ պարզում էր թուրքացման «առավելություն», սկզբունքների, նպատակի իմաստը:

1936-ին Թեքին Ալփը հրապարակեց իր «Քեմալիզմ» գիրքը: Այն լույս տեսավ նաև ֆրանսերեն, Ֆրանսիայի պառլամենտի նախագահ էրիոյի առաջաբանով, հետո չեխերեն՝ Պրագայի համալսարանի ռեկտորի առաջաբանով (Մ. Քեմալի հակակոմունիզմը ոգևորել էր նրանց): Սա Մուստաֆա Քեմալի անձի գովերգություն էր: Հեղինակն ապացուցում էր, որ թուրքիզմի գաղափարներն ու գործը հուսալի ձեռքերում էին: 1944-ին արդեն լույս տեսավ Թեքին Ալփի ամենասանձարձակ գործերից մեկը՝ «Թուրքական ոգի», որտեղ ազգային ու ռասայական բացառիկության դիրքերից առաջ էր քաշվում թուրք ազգի դերը մեծացնելու, նրա իշխանության ներքո այլ ժողովուրդների հավաքագրելու, սուլթանների, օսմանյան կայսրության փառքը վերահաստատելու գաղափարները:

Թալեաթի այրու՝ Հայրիկ Թալեաթ խանումի պատմածներից տեղեկանում ենք, թե Մուստաֆա Քեմալն ինչպես էր բնութագրում մեծ մարդասպանին, նրա մատուցած ծառայությունները թուրքական պետականությանը. «Գիտեք Հայրիկ հանրմ, Թալեաթ փաշայի դեմ որևէ թշնամություն չունիմ։ Առաջին աշխարհամարտի մեր մասնակցության մեջ դայն հանցավոր չեմ նկատեր, պատերազմի մասնակցելու ստիպված էինք։ Անկախության պատերազմի միջոցին, մեզ կոնսկեն հարվածել ջանացող փոքրամասնությունները փոխադրելու գործին մեջ փաշան մեզի մեծ օգտակարություններ մատուցանեց» («Հառաջ», 7. 12. 1982)։

Ահա թե ինչ էր բարբառում Մուստաֆա Քեմալի զինակից Ռիզան 1936-ին (այն ժամանակ նա կառավարող ժողովրդահանրապետական կուսակցության քարտուղարն էր). «Անկեղծորեն ցանկանում ենք, որպեսզի հայը դառնա իսկական թուրք քաղաքացի... Ազգայնական Թուրքիան ձգտում է աճեցնել լիարժեք թուրք քաղաքացիներին։ Հայերին մնում է թեթևացնել մեր գործը։ Դա ճիշտ է, որ մենք նացիոնալիստներ ենք, բայց մենք ռասիստներ չենք, մի շարք այլ երկրների նման»։ Նշելով, որ «հայերն ամենուրեք դատապարտված են ասիմիլյացիայի», նա ասում էր, թե «թուրքերը ձգտում են ստեղծել «միասնական ազգ» և որ «հայերը պետք է մասնակցեն այդ բարձր նպատակի իրագործմանը» (49, էջ 47)։ Իսկ ինչով սա ֆաշիզմ չէ։ Ընթերցողին հիշեցնենք, որ սա իտալական ու գերմանական ֆաշիզմի վերելքի պահն էր և քեմալականները նրանց նմանվելու շատ նշաններ էին տույց տալիս։

Իր կառավարման տարիներին Մուստաֆա Քեմալը քրդերին կոտորում էր այնպիսի դաժանությամբ, ինչպես սուլթանի թուրքերը կոտորում էին հույներին, հայերին և բուլղարներին։ Նրա ուղարկած «Անկախության տրիբունալները» կախում էին, գնդակահարում, բանտարկում հազարավոր անմեղ մարդկանց։ 46 քուրդ ղեկավարների կախեցին Դիարբեքիրի մեծ հրապարակում (72, էջ 223)։

Պանթուրքիզմի կենսունակությունն աշխուժացավ Եվրոպայում հիտլերյան ֆաշիզմի ակտիվության ու Սովետական

Միության դեմ նրա սանձազերծած ագրեսիվ պատերազմի տարիներին:

Պանթուրքիզմի պարագլուխները կապեր էին հաստատել ինչպես գերմանական ֆաշիստների, այնպես և իտալական, ճապոնական իմպերիալիստական շրջանների հետ, նրանց միջոցով փորձում էին իրականացնել իրենց ցնդարանակա՞ն պլանները: Զեւալ Նուրին այս առիթով գրել է. «Եթե Ճապոնիան համաձայնության մեջ մտնի իսլամի հետ, ապա... պատմությունը կսկսի իր նոր ժամանակաշրջանը» (58, էջ 73):

1935-ին պանթուրքիստ Նիխալ Ատսըզը հրապարակեց մի սանձարձակ հակակոմունիստական գրքույկ, որը վերնագրված էր այսպես. «Կոմունիստական Դոն Բիշոտին՝ պրուլետարական բուրժուական ընկեր Նազըմ Հիքմեթին», որտեղ ամենակուպիտ կերպով հարձակումներ էր գործում Թուրքիայի կոմունիստների և բոլոր դեմոկրատական ուժերի վրա. զրպարտում Սովետական Միությանը (45, էջ 102—103): Հենց այդ ժամանակ էր, որ Քեմալ Աթաթուրքն ասել էր, թե «չպետք է մոռանալ, որ թուրքական աշխարհի ամենակատաղի թշնամին կոմունիզմն է»: Այժմ ոմանք փորձում են ապացուցել, թե նրան իբր վերագրված են այդ խոսքերը, որ նա այդպիսի բան չի ասել (45, էջ 105):

Սակայն պատմական իրողություն է, որ 30-ական թթ. կեսերից Քեմալ Աթաթուրքն ամբողջապես հակվեց դեպի կապիտալիստական Արևմուտքը, 1936-ի Մոնտրենյի կոնֆերանսում հակասովետական գործարք կնքեց նրա հետ և, ընդհանրապես, բացահայտ տուրք տվեց հակակոմունիզմին: Ինչպես գրում է սովետական թուրքագետ է. Հասանովան, «ամբողջապես չբացավ թուրքական կառավարության իդեոլոգիական «չեզոքությունը»: Իշխանությունների թողտվությամբ և ուղղակի խրախուսումով երկրում ծավալվեց հակակոմունիզմի սանձարձակ պրոպագանդա, իսկ նրկորոգ համաշխարհային պատերազմի սկսվելով հակակոմունիզմն ընդունեց բացահայտ հակասովետական բնույթ» (45, էջ 103):

1919-ին Ստամբուլում գերմանացիների ստեղծած «թուրք-մուսուլմանական լիգան» որն իր շուրջն էր համախմբել ինչ-

պես երիտթուրքերի, այնպես և Սովետական Ռուսաստանին թշնամաբար տրամադրված վտարանդի թափթփուկների, տարբեր անունների տակ գոյություն ունեցավ մինչև 1937-ը՝ Վերջում կազմակերպությունը կոչվում էր «Թուրքեստանյան երիտասարդության միություն»։ 1941-ին պանթուրքիստները ասպարեզ եկան նոր ցուցանակի տակ։ Նրանց կազմակերպությունը կոչվում էր «Թուրքական կուլտուրայի լիգա» (41 էջ 80—81)։ 1943-ին պանթուրքիստները լույս ընծայեցին «Իսլամո-թուրքական հանրագիտարանը», որը բազմահատորանոց մի ռասիստական-ազգայնական հակաժողովրդական հրապարակում էր։

1941-ի հուլիսին, թուրքական «Բոզկուրտ» (գորշ գայլ) ամսագրի 11-րդ համարում տպագրվել էր «Թուրքիզմը սպասում է» հոդվածը, ապագա «Մեծ Թուրանի» քարտեզով, որի կազմի մեջ էին մտցված Սովետական Անդրկովկասը և Միջին Ասիան։ «Զինարարի» ամսագրում պանթուրքիստական բանաստեղծները գոչում էին. «Թուրքերը կնվաճեն Կովկասը և Ղրիմը, և կվռնդեն թշնամիներին», «կգա օրը, երբ թուրք ազգը կբանդի Կովկասի, Ղրիմի և Բուխարայի ամրոցները» (41, էջ 82—83)։

1941-ի օգոստոսի 5-ին ֆոն Պապենը գրում էր Բեռլին, որ թուրքական կառավարությունը չափազանց մեծ հետաքրքրություն է դրսևորում իրենց արյունակիցների, «մասնավորապես Ադրբեջանի թուրքերի նկատմամբ»։ Դեսպանը գրում էր, թե թուրքերը հիշել ու վերլուծում են 1918-ի դեպքերը, մտածում են Ադրբեջանը, Բաքվի նավթահանքերը զավթելու մասին։ Նա հաղորդում էր, որ այս նպատակով մի հատուկ կոմիտե էր ստեղծել, որը մշակում էր Ադրբեջանը, Իրանի և Կասպից ծովի ափերը թուրքացնելու, Թուրքիային կցելու հանգամանալի պլանները։ Մի տարի անց, 1942-ի օգոստոսի 5-ին, երբ նացիստական բանակներն արշավում էին Արևելք, նույն տոնով արդեն հրապարակով հանդես էր գալիս թուրքական վարչապետ Շյուքրի Սարաջօղլին (103, էջ 358)։

1942-ի նոյեմբերին պանթուրքիստ Իզմայիլ Զյուխտուն «Գեկ Բերյու» ամսագրում գրում էր. «Մեր մայրը մեկն է, հայրը՝ մեկը։ Ադրբեջանը մեզ համար հարազատ եղբայր է։

Հիմնականում մենք միասնական ենք, բայց վաղը մենք վերջնականապես կձուլվենք» (41, էջ 84)։

1944-ի հունվարին Անկարայում մեծ տպաքանակով լույս ընծայվեց «Նացիոնալիզմի ուղու վրա» գիրքը, որի էջերում անսքող կերպով թուրքական նացիոնալիզմը համեմատվում էր ֆաշիզմի հետ, կոչ էր արվում հարձակվել Սովետական Միության վրա (41, էջ 84)։

Ստալինգրադի տակ ֆաշիստական հորդանների նկատմամբ սովետական զինված ուժերի պատմական հաղթանակը շափավորեց Սովետական Միության դեմ պանթուրքիստների սանձարձակ ծրագրերը։ Պանթուրքիստները ստիպված եղան բավարարվել միայն մեծ Թուրանի երազի շուրջը շատախոսություններով։ Նրանց գործնական քայլերը դատապարտված էին պարտություն։

1. Լենին Վ. Ի. Երկեր, 4-րդ հրատ.։

2. Ալբան Չեքին Աթաթուրքի սոցիալական հայացքները, Ստամբուլ, 1965 (թարգմ. թուրքերենից)։

3. Ալիխանյան Ս. Ա. Սովետական Ռուսաստանի դեքը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1964։

4. Ատեճյան (Կասյան) Ս. Ռ՝ւր է ելքը, Նոր Նախիջևան, 1920։

5. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 3, 1967։

6. Բալիկյան Ս., Էվոյան Վ., Սարգսյան Գ., Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանում, փաստաթղթեր, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1 (28), 1971։

7. Դատավարություն Թալեաթ փաշայի, սղագրական գեկուցում, Վիեննա, 1921։

8. Ծալյան Ա. Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը, Երևան, 1967։

9. «Երևան», թերթ, Փարիզ։

10. Թորթիկյան Շ. Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Բելյութ, 1976։

11. «Խորհրդային Հայաստան», թերթ, Երևան։

12. «Կոմունիստ», թերթ, Բաքու։

13. «Լենինյան ուղիով», ամսագիր, Երևան։

14. «Լրաբեր», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, № 7։

15. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականություն փաստաթղթերում, Երևան, 1972։

16. «Հայաստանի ձայն», Թերթ, Փարիզ:
17. «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն:
18. «Հայրենիք», Թերթ, Բոստոն:
19. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Նյութերի և փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 1960:
20. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 68/200, ց. 1, գ. 769:
- 20 ա. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57. ց. 1, գ. 625:
- 20 բ. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 634:
21. Մակինցյան Պ. Նոր Թուրքիան, «Նորք», Երևան, 1924, գիրք 4-րդ:
22. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1:
23. «Մշակ», Թերթ, Ֆրեզնո:
24. «Նոր Արևելք», Թերթ, Երևան:
25. Չոբոխյան Լ. Կուսակցությունները, Բեյրութ, 1965:
26. Զեմալ Բուֆայ Կարաբեքիրն ինչպես բնաշնչեց Հայաստանը», 1956 (Թարգմ. Թուրքերենից և. Ամիրյանի), 1964:
27. Մկան Զադե Ռիֆար Օսմանյան հեղափոխության մութ ժաշերը, Բեյրութ, 1938:
28. Սարգսյան Ե. Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:
29. Սարգսյան Ե. Ղ., Սահակյան Ռ. Գ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը Թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 96:
30. Սևոբյան Մ. Հայկական հարցը և նոր փուլերը, Բեյրութ, 1937:
31. Վեհապետյան Խ., Նոր սերունդը՝ քաղության նորազ Ա., Հայաստանի վերջին անկյունաքարը, 1920-ին, Բեյրութ, 1961:
32. «Վերջին լուր», Թերթ, Կ. Պոլիս:
33. Տեր-Հակոբյան Հ. Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921:
34. Ататюрк. Кемаль. Избранные речи и выступления, М., 1966.
35. Алибеков, Ингилаб В. Ататюрк — «Отец турок», «Курьер Юнеско», декабрь 1981, стр. 36.
36. Алиев Г. З. Турция в период правления младотурок (1908—1918 гг.), М., 1972.
37. Арипов Р., Мильштейн Н., Щит и меч революции (Из истории органов госбезопасности Узбекистана, 1918—1924), сб. «Чекисты», Ташкент, 1978.
38. Астахов Г., От султаната к демократической Турции, М.—Л., 1926.
39. Вагиров Ю. А., Из истории советско-турецких отношений в 1920—1922 гг. (по материалам Азербайджанской ССР), Баку, 1965.

40. Большая Советская Энциклопедия. т. 30, М., 1930.
41. «Большевик», журнал, Москва.
42. Бутаев И., Национальные революции на Востоке, Проблема Турции, Л., 1925.
43. Бюллетень Народного Комиссариата Иностранных дел, М.
44. Васюков В., Внешняя политика временного правительства, М., 1966.
45. Гасанова Э. Ю., Антикommунизм в Турции, сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.
46. Джафарова А. А., Турецкие женщины в национально-освободительной борьбе 1918—1923 гг., сб. «Страны Ближнего и Среднего Востока», М., 1972.
47. Есаян А., Режим турецкой оккупации территорий Армении в свете международного права, Ученые записки Ереванского Университета, серия юрид. науки, т. 86, выпуск 4, 1963.
48. Ешке, Готтхард, Роль коммунизма в русско-турецких отношениях (1919—1922), Публичная лекция, прочитанная на фр. языке 26 апреля 1963 г. в ин-те по изучению Турции Парижского университета, «Орьен» журнал. Париж, 1963, № 26.
49. Инджикян О. Г., На суд истории, Известия АН Арм. ССР, Общ. наук, № 4, 1965.
50. Кадышев А. Б., Армяно-турецкая война 1920, «Историческая Энциклопедия», т. I, М., 1961.
51. Кадышев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960.
52. Кемаль М., Путь Новой Турции, т. 3, М., 1929—1934:
53. Ленин В. И., ПСС:
54. Лудшувейнт Е. Ф., Послеоктябрьский революционный подъем в Турции (ноябрь 1917-май 1919), Вестник Московского Университета, серия общ. наук, выпуск 3, № 7, июль, 1949.
55. «Новый Восток», М., № 1. 1923.
56. «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне», (вступительная статья проф. Ю. В. Ключникова), М., 1927.
57. Тархов В., Занятие г. Нахичевани и первая встреча Красной армии с войсками Кемаль-пашы, «Военный вестник» (двухнедельный журнал), № 8, М., 15. IV. 1922 г.

58. **Тверитинова А. С.**, Младотурки и пантюркизм, «Краткие сообщения института Востоковедения», № XXII, М., 1956.
59. **Туманов А.**, «Дипломатическая история республики Армения» (рукопись), Архив грузинского филиала ИМЛ, ф. 2914, д. 503.
60. **Хармандарян С.**, Ленин и становление Закавказской федерации, Ереван, 1969.
61. **Хейфец А. Н.**, Советские республики и народы Востока (1918—1922 гг.) «Вопросы истории», № 11, 1972 г.
62. «Чекисты», сборник, Ташкент, 1978.
63. **Шамсутдинов А. М.**, Кемалистская революция, «Историческая энциклопедия» т. 7, М., 1965.
64. **Шамсутдинов А. М.**, Национально-освободительная борьба в Турции, 1918—1923, М., 1966.
65. **Шенлякова В. И.**, Внешняя политика США в отношении Турции (1911—1920), стр. 115 М.Г.П.И. им. Ленина, уч. пособие, М., 1960.
66. **Шенлякова В. И.**, Младотурецкая революция, М., 1977.
67. **Шенлякова В. И.**, Турецкий вопрос на Парижской мирной конференции 1919 г., Моск. пед. ин-т им. Ленина, уч. записки, т. СІХ, выпуск 6, М., 1957.
68. **Юст К.**, Анатолийская печать. Тифлис, 1922.
69. **Adoniz N.**, Professor of Petrograd University, Towards the solution of the Armenian question, London, 1920, p. 7, 8.
70. **André P.I.** L'Islam et Les Races, tome premier, Paris, 1922.
71. **Armenia and the Settlement.** Report of Public Meeting to express sympathy with the Armenian Cause, London, 1919.
72. **Armstrong H.C.** Gray Wolf, The Life of Kemal Atatürk, N.Y., 1961.
73. **Ataturk Kemal**, NUTUK, Cıfı 1, 1919-1920, Istanbul, 1969.
74. **Boyajian D. H.**, Armenia: The Case for a Forgotten Genocide New Jersey, 1972.
75. **Bryce V.**, The Future of Armenia. Reprinted from the "Contemporary Review", December, 1918, London.
76. Congressional Record, May 24, 1920.
77. **Gidney, B. James A** mandate for Armenia, Kent, Ohio. The Kent State University press, 1967.
78. **Halide, Edip** The Turkish Ordeal, London, 1928.
79. **Housepian M.** Smyrna 1922. The Destruction of the City London, 1972.

80. **Kempner, Von Robert M. W.** (Deputy US — chief accuser during Nurenberg Tribunal) Ein jude Kämpfte die Rettung Von einer Million armenischer Christen, "Emuna", Israelforum, (Federal Republik, issue 3, 1978).
81. **Kinross, Lord Atatürk** — The Rebirth of a Nation, London, 1965.
82. **Krafft A. Bonnard**, le Probleme Armenien, Genève, 1924, p. 7.
83. L'Extermination Des Chrétiens d'Orient, Paris, 1922.
84. L'Armee. La Chambre et Le Cabinet Kemaliste en mars 1922
Նորարյան ժառանգարան, Փարիզ.
85. **C. Leonard Leese** Armenia and the Allies, London, 1920, p. 11
86. Les Revendications Turques. La gerre Turco-Grecque et la Question de Smyrne. La Politique de l'Angleterre en Orient L'Accord d'Angora. Les Intérêts Vitaux de la France. Conférence faite au Comité "France-Orient" Par Salih Gourdji. 4 janvier 1922, p. 3-5.
87. **Mackenzie**, Crimes of Turkish Misrule, "The New York Times Current History" N.Y., october, 1922, p. 31.
88. **Maemun G.**, Afganistan from Darius to Ammanullah, London, 1923.
89. **Mandelstam, Andre** La Société des Nations et les Puissances Devant le problème Armenien 2-ém édition, Liban, 1970.
90. **Memoire** Sur les origines L'Organisation et le developpement du Kemalisme en Turquie, *Նորարյան ժառանգարան, Փարիզ.*
91. **Omer Kiazim**, L'Aventure Kémaliste Elle est un danger:
pour L'Orient
pour L'Europe
pour La Paix
Paris, L'Edition Universelle, 1921.
92. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States vol. II, III, 1922, Washington.
93. **Parliamentary Debates** House of Lords, November 13, 1918, House of Commons, October 23, 24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14, 1918, The Pelican Press, London, 1918, p. 1-5.
94. Pour la Liberation de L'Arménie. Discours de Mm. A. Meillet, A. Tchobanian, M. Varandian, Mgr. Balakian, Th. Vellianitis, Dr. C. Dluski, Herbert Adams Gibbons, Albert Thomas, prononcées à la grande Réunion organisée par L'Union Intellectuelle Arménienne de Paris à la Salle des Agriculteurs le 28 Février 1919, Paris, 1920.

95. **Puaux, Rene** La Question D'orient Devant Le Parllément, Sean-
ce du 27 October 1922, Paris, 1922, p.47-49.
96. **Rifat, Von D-r Mansur'** Das Geheimnis der Ermordung Talaat-
Paschas 985; Talaat Paschas Prozess, Sein
Verlauf und Sein Ende, Ein letztes Wort
zur Armenischen Frage, 60s, Berlin 1921.
97. **Robinson, Richard**, The First Turkish Republic, A Case Study
in National Development, Harvard Univer-
sity press, Cambridge, Massachusetts, 1963.
98. **Savadjian Léon**, L'Agonie des Chrétiens, Paris, 1923.
99. The Times, London.
100. Un Episode de la Tragédie arménienne. Le Massacre de Marache
(Février 1920), par le R.P. Materne Muré, supérieur du couvent
et curé de la paroisse des Pères Franciscains de Terre — Saint-
te à Marache, Rapport trasmis par le R. P. Lappan, de l'Ordre
des Frères Mineurs, Commissaire Général de Terre — Sainte.
"Le Flambeau", revue belge des questions politiques et litté-
raires, 4e année N 1, janvier, 1921.
101. Union Internationale des Associations pour la société des Na-
tions. Les Minorités Nationales. Rapport de la commission spe-
ciale sur les Minorités de Race, de Langue § De Religion.
Présenté a la conférence plénière De L'Union Internationale des
Associations pour la Société Des Nations, Prague 4 — 8 Juin
1922, Bruxelles, 1922, p. 10.
102. **Véou, Paul** La Passion de La Cilicie 1919-1922, Paris, 1954.
103. **Walker, Christ**, Armenia: The Survival of a Nation, N. Y., 1980.
104. **Ward, Mark H. MD.** The Deportations in Asia Minor, 1921-1922,
London, 1922.

ԸՆԴԴԵՄ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿԵՂՄԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

Երիտթուրքական ռեազործների նորագույն փաստաբանները: «Գեեցիդը կանխելու և այն կատարելու համար պատժի մասին» ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 1974-ի մարտի 6-ի հուշագիրը: Թուրքական բաղադրական պրոպագանդան փորձում է կեղծել այն ամենը, ինչը կապված է հայկական հարցի հետ: Թուրքիայում մեկը մյուսի ետևից լույս են տեսնում հայերին, հայ-թուրքական բազմազան առնչություններին նվիրված ստահող գրքեր: Թուրք պատմաբանները փորձում են արդարացնել արևմտահայությանը ոչնչացնելու սուլթանների օւ երիտթուրքների բաղադրականությունը: Համաշխարհային հասարակական կարծիքը դատապարտում է սլաւոմոլթյան կեղծարարներին:

Տասնամյակների ընթացքում թուրքական պետականությունը երբեք չընդունեց արևմտահայության գենոցիդի փաստը: 1919-ի դատավարությունը մոուացության տրվեց: Մեր դարի 20-ական, 30-ական թվականներն անցան թուրքական իրականության մեջ ամեն ինչ խեղաթյուրելու, կեղծելու նշանաբանով: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական հասարակական-քաղաքական միտքը դարձել էր սանձարձակ շովինիստական, պանթուրքիստական: Դեպի Արևելք արշավելու, Թուրան հասնելու գաղափարները համակել էին թուրքական տաք գլուխներին, որոնք ֆաշիստական Գերմանիայի առավել ակտիվության պահին պատրաստվում էին իրենց ժանգոտած ժանիքները նույնպես խրել Սովետական Միության մարմնի մեջ:

Ամերիկահայ պրոֆ. Վահագն Տատրյանը նշում է, որ «մինչ բազմաթիվ գերմաններ ամոթի ու զղջումի զգացումներով ջանացին քավել նացիստների կողմից գործված մեղ-

քերը և արդար հատուցում անել հրեաներին, ցարդ ոչ մեկ ծանոթ կամ անծանոթ թուրք հրապարակ չիշավ՝ ընդունելու համար հայկական կոտորածներու մեջ իր պատասխանատվութիւնն ու մեղքը» (19, 27. 6. 1964):

Իրանական «Քեյհան» թերթը 1972-ին (№ 8650) ընթերցողներին հիշեցնելով արեւմտահայութեան ոչնչացման երիտթուրքական սև գործերի մասին, շեշտում էր, թե թուրքերը փորձում են եղեռնի հետքերը կոծկել: Թերթը գրում էր, որ պատմութիւնը ճշմարտութեանն է հետևում: Օսմանցիները ֆաշիստների նման ձգտել են ամեն ինչ թաքցնել, ծածկել (13, № 10, 1972, էջ 58, 60):

1928-ից ի վեր թուրքական պետական իշխանութիւնները հատուկ ծրագրով երկրի հայկական տեղանունները փոխում են թուրքականով. Ակնը՝ Քեմալիե, Զեյթունը՝ Սուլեյմանլը, էվերեկը՝ Դեհլու, Վահկան՝ Սամանհա, Այնթապը՝ Կազի-այնթեպ, Հաճընը՝ Սաիմպեյլի, Արարատը՝ Աղրիդաղ, Հայ Եղեկը՝ էլիտուլու, Զըրնիկը՝ Աղաղլըսերի և այլն: 1959-ին մի որոշում ընդունվեց նահանգների, քաղաքների, գյուղերի անունների փոփոխման վերաբերյալ: Շատ փոքրաթիվ տեղանուններ են (Վան, Բիթլիս և այլն) մնացել նույնը:

Եվրոպական ու ամերիկյան գրադարաններից անհետանում են հայոց գեներալներին նվիրված գրքերը: Թուրքերն այդ ճանապարհով ուզում են կորցնել երիտթուրքական շարագործութեան հետքերը:

Մատենադարանի փոխտնօրէն Բաբեկեն Զուգասզյանին հղած իր մի նամակում բեյութցի հայազետ Գերդա Թոփուկյանը Մյունխենի գրադարաններում «Իսրայել Օրին Բավարիայում» իր թեմայի վրա աշխատելիս նկատել էր, որ հայոց գեներալներին վերաբերող բազմաթիվ գրքեր անհետացել էին գրապահոցներից վերջին ? տարիների ընթացքում: Նամակում նա չի թաքցնում իր տարակուսանքը, որ թուրքական շարագործութիւնների հետքերը թաքցնելու այդ գործողութիւնները կատարվում են թուրքական կազմակերպութեանների միջոցով:

Երբ 1934-ին «Մետրո-Գոլդվին-Մայեր» կինոստուդիան ձեռնամուխ եղավ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի կինոէկրանացմանը, քեմալական Թուրքիայի դի-

վանագիտական ներկայացուցիչներն ազմուկ բարձրացրին ուս-
Այն բանից հետո, երբ թուրքական կառավարությունը հայ-
տարարեց, թե կալանք կդնի ամերիկյան բոլոր ֆիլմերի վրա,
ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտը տեղի տվեց: 1935-ին
Վաշինգտոնում թուրքական դեսպան Մյունիր էրթեգյունը
պարծենում էր, խորին շնորհակալություն հայտնում ամե-
րիկյան իշխանությունների կայացրած որոշման համար
(43): «Մարդկային պատմության քաղաքակիրթ էջերուն
մեջ,— գրում է Ա. Գրաճյանը «Սեան» թերթում,— դժվար թե
արձանագրված ըլլա այնպիսի արնաներկ ողբերգություն մը,
որ պետականորեն ծրագրված և անգութորեն գործադրված
ըլլա ժողովրդի մը զավակներուն վրա, անոնց իրավունքներից
ոտնակոխ ընելու և պապենական հողերը հափշտակելու
նպատակով և մնացած ըլլա անպատիժ» (20, 24, 4. 1963):

Ֆրանսահայ Լեոն Չորմիսյանը գտնում էր, որ «անհրա-
ժեշտ է, կենսական, որ թուրքերը ձեռ գտնեն հատուցումով
մը հանդարտացնելու հայ խիղճը և նույնիսկ թուրք խիղճը,
եթե ըմբռնելի է նման բացատրություն: Լավ է, որ այդ ձևն
իրենք գտնեն ու իրենք առաջարկեն» (9, 25. 4. 1963):

Այնինչ այսօր Թուրքիայում բացահայտ փաստաբանում
են երիտթուրքերի գործերը, արդարացնում նրանց բոլոր
հակամարդկային արարքները: Ծրեկ եթե ակնբախ չէր նման
վերաբերմունքը, ապա այսօր բացորոշ կարելի է ասել, որ
նրանց գաղափարական ու քաղաքական ժառանգորդները
ժամանակակից թուրքական հետադիմական ուժերն են:

1981-ի հոկտեմբերի 17-ին ֆրանսիական «Ֆիգարո մագա-
զենի» թղթակցի հետ հանդիպման ժամանակ գեներալ Քե-
նան էվրենը հայտարարում էր, թե «հայկական հարցը շին-
ծու մի նյութ է՝ հորինված միջազգային ահաբեկչական օջախ-
ների կողմից»: «Թուրքիայում հայկական հարց գոյություն
չունի»,— ճշում էր գեներալը:

Իհարկե, եթե կային ազնիվ ու ճշմարտախոս մարդիկ,
որոնք ամբողջ խորությամբ գիտեին փաստերը, դառն ճշ-
մարտությունները, ապա թուրքական դժնի իրականության
պայմաններում չէին համարձակվում խոսք ասել այդ ամենի
մասին:

Թուրք կոմունիստ բանաստեղծ Նազըմ Հիքմեթը՝ թուր-

քական իշխանությունների կողմից հալածված, մահաբեր ղնդանից մի կերպ մազապուրծ իր ճշմարիտ խոսքն ասաց, երբ հեռու էր վտանգից, գտնվում էր վտարանդիության մեջ, եվ նա ասաց դիպուկ, մատը դնելով վերքի վրա.

«Նպարավաճառ Սուրենի խանութում կրակներ վառվեցին: Նա հայկական կոտորածը չի մոռացել:

Նա հորը սպանողներին չի ների մինչև վերջ, մինչև մահու դուռ:

Բայց նա սիրում է քեզ, որովհետև դու էլ չես ներել նրանց, ով օգնել է Թուրքիայի ճակատին դրոշմելու այդ խարանը» (34):

Կան թուրք հեղինակներ, որոնք կամա թե ակամա ստիպված են ճշմարիտ խոստովանություններ անել: 1962-ի հոկտեմբերի 25-ին գյուղատնտեսական տեսուչի ասիստենտ Գյունայ էրինալը Ստամբուլի «Միլիթ» թերթի էջերում ահա թե ինչ էր գրում «Արևելյան Թուրքիայի» Բուլանխի (Մուշ) կապալի գյուղացիների, տնտեսությունը վարելու նրանց կուլտուրալի մասին: Սահիմբյիլի (նախկինում Հաճըն) գյուղի բնակիչները հողվածագրին պատմել էին, թե հայերի օրոք այնտեղ բնակչությունը մեծաթիվ էր, նրանց իադողն ու գինին շատ լավ հոշակ ունեին: Կար նաև դպրոց, որն «անհետացավ հայերի հետ միասին»: Խաղողի այգիներն ու գինեգործությունը ոչնչացված են, որի հետևանքով բնակչությունը հեռացել է այդ վայրերից: «Հայերի նախկին տներում գինու մառանները դեռևս պահպանվում են»:

Թուրք գյուղատնտեսը գրում է, թե այս վայրերում նա շատ վաղուցվանից և հաճախ լսում է միևնույն արտահայտությունը՝ «Հայերի օրերին այստեղ...»: Հետո նա նկարագրում է երկու թուրքական գյուղերի բնակիչների արյունոտ կոնֆլիկտները ջրից օգտվելու համար ու ավելացնում. «Երբ հայերն այստեղ էին, նրանք գետի վրա ջրապատնեշ ունեին և ջրի պակաս երբեք չէին զգում»: Այնուհետև թուրք հեղինակը գրում է, թե Հեքիարիում նույնպես հայերին հիշում էին նույն ձևով, հատկապես չէին մոռանում նրանց խաղողի տեղասները սարերի վրա: «Բայց այդ բանն այժմ այլևս գոյություն չունի» (56, էջ 113—114): Ընդհանրապես 60-ական թվականների կեսերին եղան նաև ավելի ուշագրավ

խոստովանություններ: Թուրք պետական գործիչներ Գյուրսելը, թե Սունայը, մի շարք լրագրողներ, պատմագիրներ այն ժամանակ ընդունում էին հայ ժողովրդի հետ կատարված անարդարությունը, բայց սահմանազատվելով 1915-ի ողբերգությունից, շեշտում էին այն միտքը, թե թուրքական այսօրվա հանրապետությունը կապ չունի այդ իրադարձությունների հետ:

Հետո, մի փոքր անց սկսվեց ամեն ինչ կեղծելու, թուրքական դահիճներին արդարացնելու, հակահայկական սանձարձակ ոտնձգությունների շրջանը:

Թուրքական «ննի Իսթիքլալ» շաբաթաթերթում 1963-ի հունվարին նիճիպ Ֆազլը Քսաբյուրեքը կոտորածների հարցում արդարացնում էր թուրք ժողովրդին և մեղադրում երիտթուրքերին: «Հայը միայն իթթիհադին և քիչ մըն ալ իր սեփական կուսակցության գոհն էր, իսկ թուրքը եղավ այդ երեքին զոհը», — գրում էր նա և եզրակացնում, թե «...բովանդակ պատասխանատվությունը և հանցանքի առաջնությունը կմնա իթթիհադի վրա» (8, 26. 1. 1963):

Մոսկվայում հավատարմագրված դեսպանների խմբի հետ 1963-ին Սովետական Հայաստան այցելած ՍՍՀՄ-ում Թուրքիայի դեսպան Ֆահրի Կորութուրքը (ավելի ուշ պրեզիդենտ) մամուլի ներկայացուցչին հայտարարեց, թե «ես շատ գոհ եմ, որ այցելեցի Հայաստան: Ինձ ապշեցրին Մատենադարանը և գիտության զարգացման մակարդակը, շինարարության մասշտաբները և ժողովրդի բարձր կուլտուրան» (4, 4. 5. 1963): Սակայն թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ անում են, որպեսզի միջազգային ասպարեզում, ՄԱԿ-ում, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ում և այլ կաղմակերպություններում թույլ չտրվի հայոց օգտին որևէ դրական խոսք, որևէ դրական որոշում:

1974-ի մարտի 6-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության մարդու իրավունքների հանձնաժողովն իր 39-րդ նիստում քննարկեց «գենոցիդը կանխելու և այն կատարելու համար պատժի մասին» հուշագիրը, որ կաղմել էր Ռուանդայի ներկայացուցիչը: Հուշագիրը գաղափար էր տալիս գենոցիդի ակունքների, տարբեր դրսևորումների մասին: Այս խնդրի շուրջ վեճ առաջացավ: Թուրքիայի ներկայացուցիչ Օսման Օլչայը առաջարկեց հուշագրից հանել 30-րդ պարա-

գրաֆը, որտեղ հիշատակվում էր 1915-ի հայերի զանգվածային կոտորածի՝ XX դարի առաջին գենոցիդի փաստը:

Օսման Օլջայը հայտարարեց, թե այդ պարագրաֆն արտահայտում է հայկական որոշակի շրջանների տեսակետը, թելադրված է ազգային-կրոնական ատելությամբ և պայմանավորված է որոշակի նպատակներ հետապնդող պրոպագանդայով: Խեղաթյուրելով փաստերը, Օսման Օլջայը հայերի կոտորածը անվանեց «պաշտպանական միջոցառում»: Թուրք պատվիրակի առաջարկությամբ պաշտպանեցին ԱՄՆ-ի, Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Իրանի, Պակիստանի, Հնդկաստանի, Ավստրիայի, Նիգերիայի, Թունիսի և Իրաքի ներկայացուցիչները: Սովետական Միության ներկայացուցիչը հավանություն չտվեց Թուրքիայի պատվիրակի դիրքին և առաջարկեց հուշագիրը վերադարձնել համապատասխան ենթահանձնաժողով վերանայելու համար:

ՄԱԿ-ի հանձնաժողովի կողմից հուշագրի 30-րդ պարագրաֆի մերժումը և ԱՄՆ-ի ու մյուս հիշատակված պետությունների ներկայացուցիչների թուրքանպաստ դիրքը դժգոհության և բողոքի ալիք առաջացրին արտասահմանի հայության լայն շրջաններում: Լիբանանում, Իրանում, ԱՄՆ-ում Ֆրանսիայում, Արգենտինայում և այլ երկրներում տեղի ունեցան ցույցեր և բողոքի միտինգներ: Որոշ երկրներում ԱՄՆ-ի դեսպանատները հուշագիր-բողոքներ ստացան, որոնցում խստիվ դատապարտվում էր ամերիկյան քաղաքականությունը: Հայկական մամուլը դրվատանքի խոսք էր ասում Սովետական Միության ներկայացուցչի հասցեին, որը հանուն պատմական ճշմարտության կանգնեց հումանիստական դիրքում:

ԱՄՆ-ում «Հայկական ազգային կոմիտեի» ներկայացուցիչները հանդիպումներ ունեցան մի շարք կոնգրեսմենների, պետական դեսպարտամենտի պատասխանատու աշխատակիցների հետ և պահանջեցին փոխել ԱՄՆ-ի դիրքը ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովում՝ հայերի գենոցիդի մասին հարցի վերաքննարկման ժամանակ: «Կոմիտեն» բողոքի հեռագրեր հղեց ԱՄՆ-ի պրեզիդենտին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը և նրա վարչությունը քննուղատվեցին այն բանի համար, որ

նրանք հանդես էին գալիս Թուրքիայի պաշտպանությունը, մերժում հաշիւի պատմական իրավունքները:

1974-ի մայիսի 25-ին ամերիկյան «Հերալդ Տրիբյուն» թերթում տպագրվեց «Հայկական ազգային խորհրդի» հայտարարությունը «Անմարդկայնությունը մարդու իրավունքների հանձնաժողովում» վերնագրով: Նրանում գատապարտվում էին այդ հանձնաժողովի անդամները, որոնք պաշտպանել էին թուրք ներկայացուցչի առաջարկը, ասվում էր, որ 1915-ի հայերի գենոցիդը կատարվել էր թուրքական իշխանությունների միջոցով, որ պատմությունը հայտնի առավել պլանավորված ու կազմակերպված յարազուրկություն էր:

Հայկական թերթերում շեշտվում է ալն միտքը, որ հայկական հարցն ազգային ողբերգությունն է, այլ միջազգային խնդիր է, որովհետեւ հայկական հարցի չլուծված լինելը խախտում է համաշխարհային օրենքները: Հայկական հարցը ոչ թե ազգային, այլ միջազգային հարց է: Գրվում է ալն մասին, որ ցեղասպանության հետեւանքով Արեւմտյան Հայաստանը բռնի ուժով ամբողջովին դատարկվել է հայերից, որ հայ ժողովուրդը, հանձին սփյուռքահայություն, պահպանել է իր ազգային ինքնադիտակցությունը և պատմական Հայաստան վերագառնալու կամքը, որ հայոց գենոցիդը պաշտոնապես դատապարտված չէ ոչ միջազգային կազմակերպությունների և ոչ էլ հասարակության կողմից: Այսօրվա Թուրքիայում ապրող հայերն ազգային առումով հայածվում են և եվրոպական պետությունները պարտավոր են ճանաչելու նրանց որպես իրավագուրկ հայեր, այլ ոչ թե թուրքեր, քաղաքական ապաստան տալու հարցում կիրառելով նրանց նկատմամբ համապատասխան միջազգային օրենքներ:

Սփյուռքահայությունն այլևս ապրիլի 24-ը չի նշում որպես սգի օր, այլ՝ «Հայ դատի օր», շեշտը դնելով հայության սրբար իրավունքների պաշտպանության վրա:

1978-ի սեպտեմբերի վերոհիշյալ հարցի քննարկումը նորից արդյունք չտվեց:

1979-ի փետրվար-մարտ ամիսներին Ժնևում մարդկային իրավունքների հանձնաժողովը պեսք է կրկին քննարկեր տեղեկագիրը, և պարզ պեսք է դառնար՝ ցեղասպանության հարցը հանվում է տեղեկագրից, թե՛ պահպանվում

Ռուսանդայի ներկայացուցիչ Ռուհաշանկիկոյի նախկին ձեռ-
կերպումով, Հանձնաժողովը նպատակահարմար գտավ զե-
կույցն ուղարկել վերջինիս, խնդրելով, որ վերանայման
ժամանակ հաշվի առնվի պատգամավորների բողոքները
պարբերությունը հանելու կապակցությամբ:

Հարկ է նշել, որ բացի Թուրքիայի և Պակիստանի ներկա-
յացուցիչներից, մյուս ելույթ ունեցողներն արտահայտվե-
ցին հայության օգտին: Դրանց թվում էին Ավստրիայի, Կիպ-
րոսի, ՍՍՀՄ-ի, Ավստրալիայի և Ֆրանսիայի պատվիրակ-
ները: Հօգուտ հայության արտահայտվեցին նաև Մարդկային
իրավունքների ֆեդերացիայի և եկեղեցիների համաշխար-
հային խորհրդի ներկայացուցիչները: Հանձնաժողովի պրե-
զիդենտ պր. Բոլնը խնդրեց, որպեսզի 30-րդ պարբերու-
թյունը վերականգնվի տեղեկագրում:

Սփյուռքահայ կյանքի կարևորագույն լուրը համարվեց
այն, որ ժնկում՝ ՄԱԿ-ի մարզու իրավունքների ընթացիկ
հանձնաժողովում փնեների ջախջախիչ մեծամասնությամբ
վերականգնվել է հայոց եղեռնին վերաբերող 30-րդ պարբե-
րությունը, որ հանվել էր Թուրքիայի պահանջով:

Հանձնաժողովի նիստում 30-րդ պարբերությունը վերա-
կանգնելու օգտին քվեարկեցին նաև ՍՍՀՄ-ի ներկայացու-
ցիչները: Քննարկումը տեւել էր մեկ շաբաթ և անցել խիստ
վիճաբանությունների պայմաններում: Որոշվեց ՄԱԿ-ի ցեղա-
սպանության տեղեկագրում նշել 1915-ի Թուրքիայի կառա-
վարության կողմից հայերի դեմ գործադրված եղեռնը որպես
20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն: Այդ հոդվածի
վերականգնման համար հետևողական և ուժեղ պայքար մղե-
ցին սփյուռքահայության քաղաքական, ազգային ու կրո-
նական կազմակերպությունները, ինդրին լայնորեն արձա-
գանքեց արտասահմանյան մամուլը: Բրուսելյան թերթերից
մեկը «Մեռյալները, որոնք նորից են սպանվում» խորագրով
մի հոդված էր նվիրել հայ դատին, հայության դեմ գործա-
դրված և շարունակվող անարդարություններին ու հայ ժողո-
վրդի պահանջներին:

Թուրքիայի նախկին փոխվարչապետ Օրհան էյուբօղլուն
Ստամբուլ գնաց հանդիպելու թրքահայոց պատրիարք Շնորհ
արքեպիսկոպոս Գալստյանին, առաջարկելով, որ նա սփյուռ-

քահայությանը հորդորի ետ կանգնելու 30-րդ պարբերությունը վերականգնելու պահանջից։ Պատրիարքը հայտնել էր, թե թուրք իշխանությունների կողմից արված խոստումներից շատերը մինչև հիմա չեն իրագործվել (հինգ տարուց ի վեր թույլ չի տրվում, որ վերսկսվեն ազգային հիվանդանոցի վերանորոգման աշխատանքները)։ Թուրքիայի փոխվարչապետը և խորհրդարանի անդամներից մեկը հորդորել էին նրան այցելելու ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի սփյուռքահայ կենտրոնները՝ ետ պահելու նրանց 30-րդ պարբերության պահանջներին։

Արտասահմանյան մամուլի էջերում, հասարակական, քաղաքական շրջաններում վերջին ժամանակներում բավական մեծացել է հետաքրքրությունը հայոց հարցի, արևմտահայության գենոցիդի, 1915-ի երիտթուրքական շարագործության դատապարտման և հայ ժողովրդի երեկվա ու այսօրվա քաղաքական կյանքի խնդիրների նկատմամբ։ Դա պայմանավորված է մի շարք պատճառներով, որոնցից առաջինը սփյուռքահայ գաղթավայրերում քաղաքական նոր կազմակերպությունների, պայքարի նոր մեթոդների առաջացումն է, Թուրքիայի ներքին լարված դրությունը, քրդական ազատագրական պայքարի ուժեղացումը, թուրք դիվանագետների նկատմամբ ահաբեկչության շղաղարող փաստերը։

Հայկական մի շարք կազմակերպությունների գործունեության ուժեղացումը, միանգամայն նոր պարբերականների («Հայաստան», «Հայ պայքար», «Ազատ հայ», և այլն) լույս ընծայումն իրենց հետ բերել են արևմտահայության քաղաքական ճակատագրի նոր ընկալումներ, գործողության նոր շափանիշներ, նոր մոտեցումներ ու մեկնաբանություններ։

Արևմտաեվրոպական և ամերիկյան թերթերի էջերում ավելի հաճախակի են դարձել Հայաստանին նվիրված ամենաբազմապիսի նյութերը։ Թուրքական մամուլի երեկվա լուծյան փոխարեն այսօր առկա է աշխույժ, բայց և տենդենցիոզ հակահայկական նյութերի առատություն, ռադիոհեռուստատեսային հաղորդումների հաճախացում։ Թուրքական պրոպագանդան ամեն ինչ հակահայկական դիրքերից է մատուցում, «արդարացնում» ինչպես համիդյան շրջանի, այն-

պես և երիտթուրքական իշխանության տարիներին արևմտահայության նկատմամբ կիրառված հակաժողովրդական գործողությունները:

Այս առումով խիստ կարևոր է իմանալ, թե մեր օրերում արևմտաեվրոպական, ամերիկյան բուրժուական մամուլը, գիտական, հասարակական-քաղաքական շրջաններն ինչպես են ընկալում ու մեկնաբանում հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության պրոբլեմները, ինչ չափով են դատապարտում կամ արդարացնում սուլթանական թուրքիայի հայասպան քաղաքականությունը, ինչ վերաբերմունք ունեն սփյուռքահայ կազմակերպությունների, կուսակցությունների գործունեության նկատմամբ, ինչպիսին է նրանց մոտեցումը Սովետական Հայաստան—սփյուռք փոխհարաբերության այսօրվա դրսևորումներին: Այս ամենի իմացությունը խիստ կարևոր է հանրապետության աշխատավորության գաղափարական-քաղաքական դաստիարակության խնդիրները ՍՄԿԿ XXVI համագումարի պահանջների ոգով հաջողությամբ իրականցնելու համար:

Ինչպես թուրքական, այնպես և ամերիկյան ու արևմտաեվրոպական բուրժուական լրագրողների հրապարակումների շարքում կան նյութեր, որոնք մեզ պարզում են հայ ժողովրդի երեկվա ու այսօրվա մասին թուրքական ու Արևմուտքի հասարակական կարծիքի ծալքերը: Ուշագրավ էր Լոնդոնի «Թայմս» (26 մարտի 1981) թերթի նախկին դիվանագիտական թղթակից Բերնարդ Լևինի «Ինչ է հիշում հայը» հոդվածը: Այդ թղթակիցը հեռացավ թերթից թուրքական կառավարության ճնշման տակ: Նույն թերթում տպագրվեց Լոնդոնում թուրքական դեսպանի պատասխան նամակը, որտեղ խախուտ ու լղարիկ փաստարկներով փորձ էր արվում արդարացնել թուրք դահիճներին:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում ֆրանսիական մամուլի մեկնաբանությունները: Գաղտնիք չէ, որ ֆրանսահայ գաղութի կողմից 1915-ի գենոցիդի ոգեկոչման խընդրում ֆրանսիական պաշտոնական շրջանների դիրքորոշումը բարդություններ առաջացրեց ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում: «Յումանիտե», «Կոմբա», «Ֆիգարո» թեր-

թերը, «Պարի մատչ» պարբերականը վերջերս հաճախակի անդրադարձան հայոց հարցին:

Թուրք հեղինակները, քաղաքական հրապարակախոսությունն ու պատմագրությունը ստիպված ավելի հաճախ են անդրադառնում ոչ հեռու անցյալի դեպքերին, բայց, որպես կանոն, միտում ունենալով կեղծել ճշմարտությունները:

Թուրքական պատմաքաղաքական գրականության մեջ պատմական եղելությունների նկատմամբ հետաքրքրության աճը, մի կողմից, բնականոն հետաքրքրություն է, ձգտում՝ ընդհանրապես պատասխանը, փնտրել համապատասխան գրքեր, աղբյուրներ, մյուս կողմից, դա թուրքական իշխանությունների կողմից արհեստականորեն ամեն ինչին միակողմանի պատասխան տալու ջանքեր են, որ վերածվում են մեծ թվով կեղծագրերի:

Խոսենք փաստերով: Վերջին տարիներս Թուրքիայում լույս տեսած մի շարք գրքերի, հրապարակումների բովանդակության քննարկման միջոցով ցույց տանք, որ թուրքական քաղաքական, պատմագիտական միտքը խառնախմբված է խեղաթյուրումների, պատմական իրողությունները շրջանցելու, քմահաճորեն անտեսելու կամ կեղծ հայելու մեջ ներկայացնելու պրակտիկայի վրա: Համառոտակի ցույց տանք, թե ինչ է գրվում, ինչ է մատուցվում թուրք ընթերցողին հայ ժողովրդի, նրա պատմության, Սովետական Հայաստանի մասին: Պատմագիտական, թե հանրամատչելի հրապարակումներում ամեն ինչ ներկայացվում է խեղաթյուրված և, որ հատկանշական է, խիստ թշնամական դիրքերից:

Թուրքական քաղաքական պրոպագանդան փորձում է կեղծել, վերանայել այն ամենը, ինչը կապված է հայկական հարցի նշանավոր մեկնաբանությունների հետ: Հայտնի է, որ Հիտլերը 1939-ի օգոստոսին սլավոններին, հրեաներին կոտորելու էր ղեկնում. հիշեցնելով հայոց բարդ երիտթուրքերի ձեռնով: Նա ասում էր. «Վերջին հաշվով ո՞վ է այսօր հիշում հայերի կոտորածի մասին»: Մի շարք բուրժուական հեղինակներ իրենց հրապարակումներում փորձում են հերքել այդ բանը, ապացուցել, որ Հիտլերն այդպիսի խոսք չի ասել: Իհարկե ֆաշիստների պարագլխի ասելուց կամ շատելուց ոչինչ չի փոխվում. փաստ է, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հիտլերականներն ավելի մեծ մասշտաբներով կատարեցին այն, ինչ երիտթուրքներն իրենց գերմանական համա-

խանութի հետ կատարեցին առաջին ճամաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Հիտլերի վերը նշված ֆրագն առաջին անգամ հրապարակվել է 1945-ի նոյեմբերի 24-ին Լոնդոնի «Թայմս» թերթում:

Նյուրնբերգի պրոցեսի այն փաստաթղթերում (NN PS/798 և PS/1014), որտեղ նիշատակվում է 1939-ի օգոստոսի 22-ին Օբեր-զալցբերգում գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի ընդլայնված նիստում Հիտլերի արտասանած ճառի բովանդակությունը, իրապես չկա հայոց կոտորածի մասին նրա հայտնի արտահայտությունը (81): Մինչդեռ այդ ֆրագր նա արտասանել է: Այդ օրը Հիտլերը խոսել է ցերեկվա ժամը 12-ից 15-ը: Նրա զեկուցումն ընդհատվել է թեթև նախանաչով: Երբ նա ցած է իջել ամբիոնից, առաջացել են խռմբեր և գոնկվելով Բան Վաներայների կենտրոնում, նա արտասանել է հայտնի այդ խոսքը, ինչի մասին աշխարհին տեղեկացրել է «Թայմսը» 1945-ի նոյեմբերի 24-ին:

Որո՞նք են այս բանի ապացույցները:

ա) Այդ մասին 1939-ի օգոստոսի 25-ին Ֆոլին օֆիս ճեռագիր էր հղել Քեռլինում բրիտանական դեսպանատան աշխատակից Զորջ Օլիվիին—Ֆորբսը: «Առաջնյոտեղ Պրես» ամբիկյան զործակալության ներկայացուցիչ Մ. Լոկները հայտարարում է, որ նա այդ ինֆորմացիան ստացել է գերմանական բանակի շտաբի սպաներից մեկից. որև իր հերթին այն ստացել էր Օբերզալցբերգի խորհրդակցությանը ներկա գտնված և կատարվածից սարսափած մի գեներալից:

բ) 1939-ի օգոստոսի 27-ին հղված համանման մի ղեպեշա հաստատում է Լոկների ինֆորմացիան: Այդ ղեպեշայի հիմքն էր ծառայել գերմանական ավիացիայի մի սպա (53, էջ 14—15):

Պատերազմից մի քանի տարի անց, ամերիկացի հեղինակ Զոգնֆ Գուրմանը մի գիրք հրապարակեց՝ նվիրված 20-րդ դարի առաջին զենոցիդին՝ հայոց կոտորածին առաջին ճամաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այստեղ նա հատկապես անդրադարձավ Հիտլերի ֆրագին, սուղապի կապ տեսնելով երիտքուրական ու ֆաշիստական մարդակերական մեթոդների միջև (48):

1978-ին Նյուրնբերգի պրոցեսի ԱՄՆ-ի գլխավոր մեղադրողի տեղակալ Ռոբերտ Կեմպները (արևմտագերմանական «Emma» ամսագիր, № 3, 1978) ապացուցում էր 1915-ի երիտքուրական շարագործությունների համանմանությունը ֆաշիստական մարդասպանների կատարած հանցագործություններին հետ:

Ահմեդ Վեֆա թուրքը իր «Ճշմարտություն հայերի մասին» գրքի մեջ, որ բուրժուական իշխանությունները ցրել են ամբողջ աշխարհում, հայերին վատաբանելու իր մտազրկի մեջ հասնում է խելագար զառանցանքների: Հիշատակելով Հիտլերի 1939-ի ասույթը

հայերի ոչնչացման փաստի մասին, այս քուրճ կեղծարար փորձում է համոզել իր ընթերցողներին, որ ֆաշիստների պարագլուխը ոչ թե ակնաբերկում էր հայերին արմատախիլ անելու քուրճական ֆաղափականությունը, այլ 7-րդ դարում (մ. թ. ա.) հայերի կողմից Ուրարտու պետությունը «կործանելու» փաստը:

Թուրքիայում մեկը մյուսի ետեղից լույս են տեսնում հայերին, հայկական հարցին, հայ-թուրքական ազգային ու քաղաքական առնչությունների պատմությանը նվիրված գրքեր:

Դատելով այդ հրատարակություններով, կարելի է ասել, որ առկա է որոշակի տեղաշարժ, որոշակի ակտիվություն օսմանյան կայսրության ոչ վաղ անցյալի պատմության այն դեպքերի ու իրադարձությունների լուսաբանման առաքարեզում, որոնք վերաբերում են արևմտահայության քաղաքական ճակատագրին, նրա ազգային-ազատագրական պայքարին, նրա նկատմամբ իրականացված սուլթանական ու երիտթուրքական դաժան քաղաքականությանը:

Թուրք հեղինակների գոթերը բրպես կանոն միտում ունեն անվերապահորեն արդարացնել արևմտահայությունը ոչնչացնելու Համիդի ու երիտթուրքերի գործողությունները: Նրանց գրվածքներին օտար են ինչպես հասարակության սուցիալ-տնտեսական, քաղաքական զարգացման օրինաչափություններն ըմբռնելու ունակությունը, քննական-վերլուծական մեթոդը, այնպես և տարրական օբյեկտիվությունը: Նրանց զրևալաձևը պարզունակ է, անսխառն: Հախուռն մոտեցումն էն ու չհիմնավորված գնահատականները, զգացական, քաղցր-մեղցր, կեղծավոր շեղումները սովորական բան են այդ հրատարակումների էջերում: Փաստերը, փաստաթղթերը վկայակոչվում և քննարկվում են կամայականորեն, երբեմն առանց կապակցելու բուն հարցադրման, կոնկրետ ասելիքի հետ:

Թուրքական կեղծարարները նորից սկսում են իրենց հին, արդուհամիդյան մեթոդիկայից, նախ և առաջ կեղծել հայ ազգաբնակչության թիվը, ապա նոր «հերքել» զանգվածային կոտորածի ու ոչնչացման փաստը: Վերջերս շրջանառության մեջ գրված թուրքական մի պաշտոնական գրություն կառուցված է նույն այդ «սկզբունքի» հիման վրա: Այնտեղ ասվում

է, թե 1910-ի օսմանյան 20 միլիոն 706 հազար 107 մարդու փոխարեն (ուշադրություն դարձրեք թե որքան «ճշգրիտ» թվերի կարոտ են թուրքական պետական այրերը) 1914-ին բալկանյան պատերազմներից հետո և հետևանքով, բնակչությանը դարձել էր 18 միլիոն, 520016 մարդ: «Օսմանյան կայսրության փաստաթղթերում, ուր մտցվում էին ամենաճշգրիտ գրառումները (ուշադրություն դարձրեք այս վերջին բառերի վրա. հենց ճշտությունն էր պակասում թուրքական մարդահամարներին— Ջ. Կ.), հայ բնակչությունը 1914-ին հաշվվում էր 1 294 851 մարդ»,— կարդում ենք թուրքական այդ կեղծագրում: Այնուհետև օրինակներ են բերվում ֆրանսիական «Ռեյու դե մոնդից» (Փարիզ, 15. 4. 1914), ըստ որի Թուրքիայում հայերի թիվը եղել է 1,3 միլիոն, անդրկական մի տրիսիլային փաստաթղթից, ըստ որի այդ թիվը եղել է 1,5 միլիոն և ֆրանսիական դեղին գրքից (1893—1897 թթ. հայկական ռեֆորմների մասին), որտեղ այդ թիվը ցույց է տրվում 1,475 011 մարդ միայն Անատոլիայում (առանց Կ. Պոլսի և եվրոպական Թուրքիայի):

Այս ամենից հետո թուրքական կեղծարարները փորձում են հավատացնել, թե քանի որ հայոց բնակչության թիվը 1,5 միլիոն չի եղել, ապա 1,5 միլիոն մարդ չէր կարող սպանվել: Ահավասիկ կեղծարարության տեխնոլոգիան:

Առ այսօր չենք հանդիպել և ոչ մի թուրք հեղինակի, որը ամենահանրահայտ ու հավաստի թվերի հիման վրա խոսեր Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության, Փոքր Հայքի ու Կիլիկիայի հայոց թվի, կամ Կ. Պոլսի ու եվրոպական Թուրքիայի հայերի քանակության մասին: Մի՞թե այսօր նրանք հիշատակում են Թուրքիայի քուրդ, լազ կամ այլ ազգաբնակչության մասին, երբեք: Այդ նրանց ձեռնտու չէ:

Օսմանյան կայսրությունում 1913-ին 2,1 միլիոն հայության մասին հրատարակված թվերի դեմ Թալեաթն ու Կ° երբեք էլ չեն առարկել 1914-ի հունվարին հայոց բարենորոգումների նախագիծը քննարկելիս, ուսման-թուրքական պայմանագիրը կնքելիս: Վերը հիշատակված թվից մոտ 1,2 միլիոն ապրում էր Արևմտյան Հայաստանի հողերի վրա: Մնացյալը բնակվում էր Կիլիկիայում, Անատոլիայի տարբեր

մասերում, Կ. Պոլսում, Ադրիանոպոլսում, Ռոդոստոյում և այլուր:

Թուրքական կեղծագրի հեղինակներն ամեն ինչ խեղաթյուրում են, միայն թե ապացուցեն գենոցիդի բացակայությունը:

«Այդպիսի իրադրություն մեջ, որը երկարատև պատերազմական գործողությունների հետևանքով բարդացել էր սովի, զրկանքների, հիվանդությունների առկայության պայմաններում, դժբախտաբար շատ անձինք զոհվեցին: Բայց դա երբեք գենոցիդ չէր»: Այսպես են մատուցում արևմտահայության ողբերգության հանգամանքները: այսօրվա թուրք պատմիչները: Նրանք ժխտում են Թալեաթի հակահայկական հեռագրերի առկայությունն իսկ: Մինչդեռ, մյուսները չեն թաքցնում, որ իբր Թալեաթի հեռագրերի շնորհիվ է փրկվել օսմանյան պետությունը: Կեղծագրի մեջ կարդում ենք. «Իրականում օսմանյան կառավարությունը հակայական հոգատարություն է դրսևորել, որպեսզի խանգարի դեպորտացիայի ժամանակ հայերին վնաս պատճառելուն»: Սրանք գրում են հայերի համար «կոմֆորտ» ստեղծելու, նոր բնակավայրերում տներ կառուցելու և այլնի մասին:

Թուրք դիվանագետ Ալթեմուր Քիլիջը 1950-ին հրատարակած իր գրքում փորձում էր հայերի նկատմամբ կիրառված «սահմանափակ դեպորտացիան» բացատրել նրանց՝ «օտար պետության» «լրտեսներ» լինելու հանգամանքով: Եվ սա ասվում էր լուրջ տոնով, մի ամբողջ աշխատավոր, հողագործ ժողովրդի հասցեին: Թուրք կցորդն անում էր այսպիսի համեմատություն. «Հայոց նկատմամբ կատարված էքսցենսները համեմատելի կլինեին, ես կարծում եմ, այն բանին, թե ինչպիսին կլինեի ամերիկյան պատասխանատվությունը, եթե Մինեսոտայի և Վիսկոնսիայի գերմանացի-ամերիկացիները ապստամբելին Հիտլերի կողմում համաշխարհային 2-րդ պատերազմի ժամանակ»: Նա զոհունակություն էր հայտնում, որ Թուրքիայի նկատմամբ վատ տրամադրված համարյա բոլոր հայերն անհետացան և նույնիսկ «խեղճ ու քաղցած հայերն» ամբողջությամբ մոռացվեցին: Ահավասիկ մեր դարի 50-ական թթ. թուրքական լկտիություն ցցուն օրինակներից մեկը (55, էջ 18, 141):

Ոչ, չմոռացվեցին, պարոն կցորդ: Նրիտթուրքական չարագործությունը հիշվում է և պետք է հատուցվի:

Առանց խղճի խայթի, առանց ամոթի թուրքական պրոպագանդան պնդում էր, թե «օսմանյան կայսրությունը միշտ այն անկյունն էր, որտեղ աշխարհի բոլոր ճնշվածները գրտնում էին իրենց ապաստանը»^{*}:

Օսմանյան կայսրությունն իր շարիքներով, ժողովուրդների հանրաբանտ լինելու հանգամանքով, հետամնացությունամբ, բռնություններով ու հակաժողովրդական էությունամբ թուրք հեղինակների համար «սիրելի հայրենիք է»: Նրանք ափսոսում են, ողբում նրա կործանումը, շարությունամբ արտահայտվում այն բոլոր ժողովուրդների հասցեին, որոնք պայքարի ու արյան գնով հարթեցին իրենց ազատագրության ուղին, անջատվեցին թուրքական պետությունից: Թուրք հեղինակները հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը քննարկում են հակագիտական դիրքերից, ժխտում ինքնորոշվելու, սեփական հայրենիք ստեղծելու նրա օրինակաւն իրավունքը: Այդ ամենի մեջ թուրք հեղինակները տեսնում են «դավաճանություն», «երախտամոռություն», օտարերկրյա պետությունների «սադրանքներ»: Նրանք լուրջ խնդիրները քննարկում են պարզունակ, մակերեսային կասեզորիաներով, գիմում են հեքիաթանման դատողությունների, կեղծում և աղավաղում պատմության փաստերը: Նրանք պաշտպանության տակ են առնում սուլթանների, իթթիհադականների խոսքն ու գործը, ըստ էության հանդես են գալիս հակաժողովրդական, հետսոցիալական քաղաքականության ժառանգորդների և փաստաբանների դերում:

Թուրք հեղինակների գործերը ներծծված են հակառուսականությամբ, հակակոմունիզմով և պանթուրքիզմով: Նրանք փորձում են անտեսել հայ ժողովրդի սովետական պետականությունը, ռուս ժողովրդի և սովետական մյուս եղբայրական

^{*} Թուրք հեղինակների մի շարք դրքերի վերաբերյալ մենք տակավին 1977-ին Մերի Քոլարի, Խաչիկ Ամիրյանի և ուրիշ ընկերների մասնակցությամբ ԳԱ-ի հասարակական գիտությունների ինֆորմացիայի բաժնի հրատարակությամբ հրապարակել էինք մի շարք ռեֆերատիվ գրքույկներ, որոնց որոշ նյութեր տեղ են գտել ներկա հասարի մեջ:

ժողովուրդների հետ համատեղ ձեռք բերած մեծ նվաճումները:

Քուրք ժամանակակից պատմաբան պրոֆ. էնվեր Զիա Քարալը, 1975-ին հայկական հարցին նվիրված մի գրքույկ հրապարակեց (54), որտեղ պատմության հարցերին փոքր-ինչ ծանոթ յուրաքանչյուր ընթերցող կարող է տեսնել տարրական ճշմարտությունների բացահայտ խեղաթյուրումները: Նա հայկական հարցը համարում է արհեստական մի բան, այլ ոչ թե թուրքական տիրապետությունը թոթափելու ժողովրդի ձգտում: Քարալը գիրքը բաժանել է հինգ հետևյալ մասերի՝ 1. Հայերի դրությունը օսմանյան կայսրության մեջ. 2. Արտաքին ազդեցություններ և պրովոկացիաներ. 3. Հայկական զաղտնի հեղափոխական խմբերի կազմակերպությունն ու գործունեությունը. 4. Հայկական հարցը առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ. 5. Փարիզի կոնֆերանսը և Հայաստանի ինքնավարությունը կամ անկախությունը:

Այստեղ հեղինակը հայոց կյանքը ներկայացնում է առանձնապես դրախտային: Նա Ստամբուլն ու որոշ քաղաքներ շփոթում է Արևմտյան Հայաստանի հետ, կրկնում է հայոց փոքրամասնություն լինելու մասին ծամծմված թեզը: Նա գրում է, որ «հայերը օսմանյան կայսրության առավել բարգավաճող համայնքն էին»: Նա չի թաքցնում հայերի ընդունակությունները արհեստների բնագավառում, հիշատակում է նրանց աշխատասիրությունը, մեծ վեպիրների հայազգի բազմաթիվ խորհրդականների, մինիստրների, նահանգապետների, դեսպանների մասին է հիշեցնում: Հենց որ նա «ապացուցում» է, թե հայերը ոչ միայն ճնշումների չէին ենթարկվում, այլև օգտվում էին արտոնություններից ու օրենքներից, անմիջապես ձեռնամուխ է լինում գտնելու թուրք-հայկական հարաբերությունների վասուցման պատճառները: Նախ նա հայտարարում է, որ հայերի «էթնիկական ծագումը անորոշ է մնում» և հետո՝ հայտարարում, թե հայերը... նույնպես թուրքեր են:

Հայոց հարցի ծագումը նա վերագրում է արևմտյան տերություններին, մասնավորապես Ռուսաստանին: Նա արդա-

բացնում է սուլթան Համիդի հայաստան քաղաքականությունը 1895—97 թթ.

Հայոց բառենորոգումները շիրագործելու սուլթանի քաղաքականությունը պատճառաբանում է նրա՝ բոլոր մահմեդականների խալիֆ չինեյու հանգամանքով, որ նա չէր կարող խախտել թուրքերի և Անատոլիայի մահմեդականների միասնությունը: Նա հայերի կոտորածը «առասպել» է հռչակում, խոսում է միայն փոխադարձ կորուսանների մասին: Էնվեր Զիա Քարալը ուղղակի կեղծել է, կրճատել, աղավաղել ու ավելացումներ արել ամերիկացի գեներալ Զեյմա Զ. Հարբորդի հաշվետվության տեքստից մեջբերումներ անելու: Նա տեքստից դուրս է գցել հայերին վերաբերող «կոտորածներ» բառը և իրենից ավելացրել «ասպհով» բառը: «Քրեական հանցագործությանը հավասարադու, այս կեղծիքը Էնվեր Զիա Քարալն ու նրա թուրքական պետական հովանավորողները եվրոպական ու ամերիկյան հասարակությանն են ներկայացնում որպես ճշմարիտ պատմագրություն: Մինչդեռ Հարբորդը հանդամանորեն նկարագրել է հայոց կոտորածի մանրամասները, Թալեաթի դերը և այլն (75, էջ 7, 11):

Խոսելով առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ երիտթուրքերի կազմակերպած հայերի գենոցիդի մասին, նա գրում է. «Թուրքերը ստիպված էին պաշտպանել իրենց պետության գոյությունը: Դաշնակից պետությունների հետ հայերի համագործակցությունը կանխելու համար անհրաժեշտ համարվեց նրանց դուրս բերումը մարտական գործողությունների գոտիներից»: Էնվեր Զիա Քարալը փորձում է ընթերցողին համոզել, որ իթթիհատի կողմից նախապես և ոչ մի ծրագիր չկար մշակված արևմտահայության ոչնչացման մասին: Նա մեկ միլիոն հայերի բռնի տեղահանությունը «ֆանտաստիկա» է հռչակում, առանց փորձելու սլատասխան տալ այն տարրական ճշմարտությանը, թե ո՞ր կորան օսմանյան կայսրության հայերը: Նա պաշտպանության տակ է առնում մարդասպան Թալեաթին: Դիրքը նա ավարտում է պաթետիկ հայտարարությունով այն մասին, թե «Հայկական հարցն այսօր պատկանում է պատմությանը»: Սակայն շմռանանք ասել, որ նույն հեղանակն արդեն 1981-ի գարնանը

Անկարայի հեռուստատեսության ամբիոնն էր բարձրացել խոսելու հայոց հարցի նոր ակտիվացման փաստերի մասին:

Ծանոթանալով էնվեր Զիա Քարալի գրքույկին դժվար չէ համոզվել, որ այն զուրկ է պատմական փաստերի և եղելությանների նկատմամբ տարրական հարգանքից: Նա հեշտությանմբ շրջանցում է թուրքական պետության հասարակական զարգացման բոլոր պրոցեսները, նույնիսկ մոտ չի գալիս դասակարգային պայքարի, ազգային հարաբերությունների պրոբլեմներին, թուրքական հասարակության տնտեսական և քաղաքական զարգացման ամբողջ պրոցեսին և փորձում է քմահաճ բնութագրումներով իր ընթերցողներին պարզաբանել հայոց հարցի էությունը:

Նա մշտապես հանդես է գալիս թուրքական «Թերջյուման» օրաթերթի «կլոր սեղանի» հավաքներին, արդարացնում երիտթուրքերին, ցեղասպանության մեղքը դնում հայերի վրա (12, 30. 10. 1981):

Թուրք պատմաբան Ալթան Դելիորմանն իր «Հայկական կոմիտեականներն ընդդեմ թուրքերի» գրքում (42) ոչ միայն պաշտպանության տակ է վերցնում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին, իթթիհադականների պարագլուխներին, արդարացնում նրանց հակահայկական քաղաքականությունը, այլև նրանց մեղադրում է թուլության, անհետևողականության մեջ, որ նրանք դեռ ուշացել և թերացել էին արևմտահայությանը կարգի հրավիրելու հարցում: Հեղինակը փոքրածավալ ներածականում թեև խոստանում է լինել օբյեկտիվ, ճշմարտախոս, սակայն հենց սկզբից շրջանցում է պատմական կարևոր իրողությունները, գլխավորը, էականը և իր ընթերցողին զբաղեցնում հեքիաթանման բաներով: Հայոց հակասուլթանական պայքարի ու հրահրման պատիվը նա վերագրում է ամերիկյան միսիոներներին (sic), Անգլիան և Ռուսաստանը հռչակում հայոց հարցի հեղինակներ (42, էջ 21—22):

Ըստ Դելիորմանի հայ կոմիտեականներին գլխավորում էին «ռուսական գործակալները», որոնք իբր համատեղ «ճնշում էին մահմեդական բնակչությանը և ոչ ոք չէր հոգում նրանց պաշտպանության մասին» (42, էջ 32):

Թուրք հեղինակը «Համիդիե» գնդերի ստեղծման նպատակը հռչակում է որպես... Սասունի 15 հազար մահմեդական

բնակչության պաշտպանություն հայ «կոմիտեականներից» (42, էջ 34)։ Նա նույնիսկ արյունակալ սուլթանին վերագրում է «փափուկ քաղաքականություն» (42, էջ 47—48), թե իբր սուլթանը շահից ավելի մեղմ էր վարվում հայերի հետ (42, էջ 73), որից տուժում էին թուրքական մայրաքաղաքում և այլուր հայերի հարձակումներից տանջվող «խեղճ» թուրքերը։ Գրքի վեցերորդ գլխում հեղինակը երիտթուրքերին քննադատում է հայկական կազմակերպությունների հետ համագործակցելու ուղեգծի համար։ Այստեղ նա ստիպված խոստովանում է, որ «թուրքական մտավորականների մոտ ազգային ինքնագիտակցությունն այնքան զարգացած չէր, ինչպես հայ մտավորականների մոտ» (42, էջ 76)։ Առանց այլևայլության 'Իելիորմանն արդարացնում է Ադանայի կոտորածը (42, էջ 95)։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի հարցերը քննարկելիս հեղինակը նորից ստիպված է ընդունել, որ «հայերը գերադասում էին ռուսներին» (42, էջ 140), արդարացնում է ցեղասպանության պրակտիկան, իսկ Թալեաթ փաշային համարյա դարձնում հայ ժողովրդի բարերար (42, էջ 166—167)։

Այսպիսի կեղծիքների վրա է այսօր դաստիարակվում թուրքական երիտասարդությունը։ Վերջինիս համոզում են, թե «հայրյուր հազարավոր անգեն և անմեղ թուրքեր» զոհվեցին (42, էջ 168)։ Գրքի 14-րդ գլխում հեղինակը փորձում է ընթերցողներին համոզել, թե հայաց ողբերգության պատասխանատվությունը պետք է փնտրել ռուսակառն քաղաքականության մեջ (42, էջ 176—177)։

17-րդ, 18-րդ, 19-րդ դարերում նա վիճարկում է երիտթուրքերի պարագլուխների նկատմամբ իրականացված դատավարության օրինականությունը, ողբում, որ անգեն հայերի խմբերի զազանային սպանությունների մեջ ամբաստանված Քեմալ բեյը կախաղան էր հանվել։ Այս մարդասպանը զորքում հռչակվում է անմեղ, քաջ և թուրք ժողովրդին նվիրված հերոս (42, էջ 227)։ Նա համակրանքով է խոսում էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Ադանայի, Դիարբեքի մի շարք թուրք հանցագործ պաշտոնյաների հասցեին, որոնք նույնպես 1919-ին թուրքական զինվորական դատարանի կողմից դա-

ապարտվել էին հայերի սպանության ամբաստանությունը (42, էջ 219—220)։

Գրքի 19-րդ գլխում հեղինակն անպատկառ կերպով իր վրդովմունքն է արտահայտում, որ այն ժամանակվա Կ. Պոլսի թերթերում հայտարարություններ էին տպագրվել հայերի արտաքսման վկաներին փնտրելու և հարցաքննելու վերաբերյալ։ Նա դեպքերի ականատեսներին համարում է սուտ վկայություններ տվողներ (42, էջ 240), հիշատակում հպլերի դահիճներից մեկի՝ Նուսրեթ բեյի խոսքերը, որ նա արտասանել էր մահապատժից առաջ՝ «անատոլիական հերոսները» վրեժ կառնեն հայերից իր մահապատժի համար (42, էջ 242)։ Ալթան Դելիորմանը համերաշխում է հայ ժողովրդի դահիճների հետ։ Նա «արդարացնում է» սրանցից մեկին, որը մահապատժից առաջ հայտարարել էր. «Այո, ևս կոտորել եմ հայերին» (42, էջ 243)։

Գրքում գովասանքների են արժանանում դահիճներ Բեհադդին Շաքիրը և Ջեմալ Աղմին։

Թուրք հեղինակը հայհույում է Սերի պալմանադիրը, որով «Թուրքիան պետք է ճանաչեր Հայաստանը»։

1920—1921 թթ. իրադարձությունները, սովետա-թուրքական հարաբերությունները, միջազգային իրավական ու պալմանագրային խնդիրները հեղինակը քննարկում է կատաղի հակասովետիզմի դիրքերից։ Այսօրվա սփյուռքահայության ակտիվ հասարակական-քաղաքական կյանքը ներկայացվում է որպես «կոմունիստական գործակալների ձեռքի գործ»։ Լիբանանի հայկական կազմակերպությունների խրախուսողները նույնպես ռուս գործակալներն են, հայտարարում է նա (42, էջ 308)։ Նա թուրք երիտասարդներին որպես արգահատելի փաստ է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ օսմանյան կայսրությունում «առաջին սոցիալիստները եղել են հայ կոմիտեականները» (42, էջ 323), հայտարարում է, որ օսմանյան պառլամենտի հայ դեպուտատներն ունեին սոցիալիստական համոզմունքներ, իսկ թուրք և մահմեդական դեպուտատների շարքում ոչ մի սոցիալիստ չկար (42, էջ 324)։

Նախապես ասենք, որ այս ու մյուս հրատարակությունները միմյանց նման են ինչպես ինկուբատորի ճտերը։

Արհան Յալլընը (80) նույնպես հայերի համար օսման-
յան կայսրության բարերարության մասին է պատմում, որ իբր
հայերը «վայելել են օսմանյան հայրենիքի բոլոր բարիք-
ները», ունեցել են «կրոնական և վարչական որոշակի իրա-
վունքներ» (80, էջ 9—10), կոչվել են «հավատարիմ ազգ»
(80, էջ 88)։ Արևմտյան Հայաստանի հայ աշխատավոր
ղանգվածների կյանքի ծանր պայմանների՝ սոցիալական ու
կրոնական հալածանքների մասին գրքում ոչինչ չի ասվում։
Այստեղ նույնպես իդեալականացվում է օսմանյան իրակա-
նությունը։ Հայկական հարցի ծագումը նորից վերագրվում
է Ռուսաստանին, Ադանայի ողբերգությունը՝ «հայ հեղափո-
խականներին» (80, էջ 89)։ Ըստ հեղինակի, եղիտթուրքերն
ամբողջ կայսրությունում աղգերի հավասարության ջատա-
գովներ էին և այլն։ Հեղինակը Արևմտյան Հայաստանի հա-
յերի թիվը ցույց է տալիս 1 միլիոն և ասում է. «Մենք
պնդում ենք. Թուրքիայում հայեր կան, բայց Հայաստան
չկա» (80, էջ 60)։ «Անարգարությունը հենց այն է, որ թուր-
քերին մեղադրում և դատապարտում են մի այնպիսի մեղ-
քի մեջ, որ նրանք ակամա են գործել հայերի դեմ»։ «Մարդ-
կության և թուրք ժողովրդի դեմ կատարած ոճրի համար
միակ պատասխանատուն հայերն են» (80, էջ 91)։ Ահավա-
սիկ պատմագիտության նմուշ՝ à la turque «հայերը դարևո
շարունակ իրենց ապրած կայսրության հողերից ուղեցին
իրենց համար բաժին իլել։ Ահա մի բան, որը չէինք կարող
թույլ տալ։ Մենք հեշտ էի՞նք նվաճել այդ հողերը...» (80,
էջ 229)։

Արգյուլիս Յամանը «Հայկական հարցը և Թուրքիան»
գրքի (79) հիմքում դրել է 1916-ին օսմանյան կայսրության
ներքին զործերի միևնույնության կողմից հրապարակված
«հայկական հեղափոխական շարժումների» ու կառավարու-
թյան ձեռնարկած միջոցառումների մասին վերը արդեն հի-
շատակված սուտ ու պատիժ նյութերը (76)։ Ժամանակին
Քալեաթի ստեղծած այս կեղծագրի վերահիշատարակումը
միտում ունի արդարացնելու երիտթուրքական շարագործու-
թյունները, կեղծիքի և ստի միջոցով արևմտահայության
ողբերգության պատասխանատուներ հռչակել գենոցիդի
զոհերին։ Գրքի ներկա հրատարակության կազմակերպիչնե-

րը հանդես են գալիս սուլթանների, թալեաթների ու էնվերների հակաժողովրդական քաղաքականության փաստաբանների դերում:

Հայ ժողովրդի ծագման, պետականության պատմության հարցերն ամբողջապես աղավաղված են: Հեղինակը գրում է, թե իբր մինչև 19-րդ դարը քարտեզների վրա «Հայաստան» անուն գոյություն չի ունեցել (79, էջ 49): Ըստ հեղինակի, եթե առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Անատոլիայի նահանգներում հայերի թիվը 1193394 էր, ապա 1960-ի տվյալներով այնտեղ ապրում էր միայն 53173, իսկ Ստամբուլում՝ 41 311 հայ: Չփորձելով պատասխան տալ, թե ուր անհետացան արևմտահայերը, թուրք հեղինակը շտապում է հռչակել, որ հայերի բացակայությունն իսկ ցնորք է դարձնում «մի շարք հայ հայդուկների» երազած Հայաստանը (79, էջ 49): Անդրադառնալով Կիլիկիայի, Ռիթիսի, էրզրումի, Դիարբեքի, Վանի, Տրապիզոնի, Ուրֆայի, Շապին-Գարահիսարի հայության տեղահանության, ջարդի խնդիրներին, հեղինակը փորձում է ապացուցել երիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված միջոցառումների «օրինականությունը»:

Նիյազի Բանօղլուի «Հայերի զուլումն ընդդեմ հայերի» (38) «ուսումնասիրությունն» իր էությունը, ոգով ու հետապանդած նպատակով վերը հիշատակված թուրք պատմաբանների գրվածքների մի տարատեսակն է, թեև նրանցից տարբերվում է իր հավանոտությունը ու կառուցվածքով: «Թուրք ազգը բռնություն գործադրե՞լ է հայերի նկատմամբ» (38, էջ 6),— հարց է տալիս Բանօղլուն և սկսում յուրովի «հերքել» բռնության փաստը:

Անցնելով փաստաթղթերի «վերլուծմանը», նա թուրքերին ներկայացնում է որպես անմեղսակից այն ամենին, ինչ տեղի էր ունեցել 20-րդ դարի առաջին քառորդում արևմտահայության հետ և որը որպես «գնեոցիդ» վերագրում են թուրքերին:

Թուրք հեղինակն այնպիսի վիճակագրական տվյալներ է մատուցում ընթերցողին, ըստ որոնց հայերի սարքած «խառնակչությունների» հետևանքով կորուստների 99 տոկոսը բաժին էր ընկել թուրքերին ու քրդերին և միայն մեկ տո-

կոսը՝ հայերին: Ահա՛վասիկ թուրքական պատմագիտական «բարեխղճության» մի նմուշ ևս: Հետո Բանօղլու կոչված «պատմագիրը» հնչակներին անվանում է «թալանչիներ», ժխտելով իր իսկ «պատմագիր» գործընկերոջ միտքը, թե նրանք առաջին սոցիալիստներն էին թուրքական իրակա-նության մեջ:

Գրքի ամբողջ իմաստն այն է, որ հայերը պետք է շարունակեին ապրել թուրքերի հետ պետական մի տանիքի տակ, որ նրանք իդուր ձգտեցին ինքնուրույնության, որ իրենք էին իրենց անհաջողության, ոչնչացման պատճառը: Բանօղլուն խոստովանում է, որ հայկական թեոթերը թվով ու տպաքա-նակով տվելի շատ էին, քան թուրքականը, որ թուրքահա-յերը դպրոցական գործի, ուսման առումով առաջ էին ան-ցել թուրքերից և որ հարկ չկար չենթարկվել թուրքական սկստության պահանջներին:

Գրող, ուսուցչուհի Նեշիդե Փերեմ Դեմիրին 1976-ին Ան-կարայում լույս է ընծայել «Հայերի հաբըը Թուրքիայում. սպանվածի պատմածները իր մորը» գիրքը:

Ինչպես տեսնում ենք վերնագրից, հեղինակն ընտրել է իր ասելիքը մատուցելու մի ուրույն ձև: Գրքի շարադրանքից պարզվում է, որ 1974-ին Կալիֆոռնիայի Սանտա Բարբարա փոքրիկ քաղաքում Մկրտիչ Յանիկյանի ձեռքով սպանված երկու թուրք դիվանագետներից մեկն իր մորը անդրշիրիմ-յան աշխարհից պատմում է իր սպանության պատճառների, հայ ժողովրդի «անմարդկային», «զլվելի» գծերի մասին: Գրքի առաջաբանը գոված է Լոս Անջելեսի թուրքական հյու-պատոսարանի սպանված գլխավոր հյուպատոս Մուսավինի Բահայր Դեմիրի մոր անունից: Ինչպես երևում է գրքի հե-տագա շարադրանքից, հակահայկական կեղծագրեր: պատրաս-տելու տարիների փորձ ունեցող մի որոշակի կազմակերպու-թյուն կարող էր միայն թխել մի այսպիսի շողկալի գըր-վածք:

Նախ, թրքուհի «հեղինակը» ճշմարտախոս լինելու, խա-ղաղասեր մնալու, հայերի արյունը չոթելու խոստում է տալիս, որպեսզի հետո ամեն քայլափոխի դրժի իր խոսքը, ատելու-թյուն ու թշնամանք սերմանի երկու ժողովուրդների միջև:

նա կատարի շարությամբ է խոսում Մայքլ Առլենի (Տիգրան Գույումջյան) «Ճանապարհորդութուն դեպի Արարատ» գրքի մասին: Նրան դուր չի գալիս, որ Մայքլ Առլենը այցելել է Սովետական Հայաստան, ուսումնասիրել պատմական ճշմարտությունները և դրանց մասին պատմել աշխարհին: Թրքուհի հեղինակն այս գրքից կարծես թե ավելի շատ է նյարդայնացել, քան որդու կորստից և հայտարարում է. «Ժամանակը եկել է, որ բացենք աշխարհի ականջները և խոսենք թուրքի բերանով»:

Գիրք-կեղծագիրը բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասում հեղինակը նպատակ է հետապնդում սեպանել հայոց պատմությունը, հայ ժողովրդին վերագրել վատ գծեր, թուրքերին օժտել բարեմասնություններով ու առաքինություններով: Հեղինակն առանձնակի կրքոտությամբ հիշատակում ու դրվատում է այն տիրակալներին, որոնք վերացրել են հայոց թագավորությունները, հայերին ցրել հեռավոր երկրներ: Այս նպատակով նա խորասուզվում է պատմության խորքերը՝ հռոմեական, բյուզանդական ու պարսկական տիրապետության ժամանակները, սելջուկյան ու օսմանյան ասպատակությունների դժնի դարերը: Հեղինակը հայերին մեղադրում է և Քաղկեդոնի ժողովի համար, և այն բանի համար, որ XX դարի սկզբին Սաամբուի հայկական մի թաղամասում բռնկված հրդեհի ժամանակ հայոց տներից 40 դաշնամուր էին փողոց դուրս բերել: Թրքուհին հենվում է էսադ Ուրասի, Խրեչինիի, էրիզե Ռեկլուի և այլ հեղինակների ասույթների վրա և փորձում է ցույց տալ հայերի համար օսմանյան կայսրությունում եղած կրոնի ազատությունը (!), կյանքի ապահով (!) պայմանները: Նա թվարկում է թուրքական պետական ծառայության մեջ բարձր պաշտոնների հասած հայազգի մարդկանց անուններ, խոսում նրանց նկատմամբ թուրքական «մեծահոգության» մասին, հայտարարում: Թե «աղայությունը և թույլերի» պաշտպանությունը թուրք ազգի բնավորությունն է», Կ. Պոլիսը շփոթում գավառի կիսավայրենի կացության հետ և, ընդհանրապես, օսմանյան դժոխային իրականությունը ներկայացնում մի տեսակ դրախտ հայ ժողովրդի համար: Նա

Թուրքիան հռչակում է որպես «փրկարար երկիր» հպատակ ժողովուրդների համար, թուրքերին՝ «բարձրաստիճան; մեծահոգի ժողովուրդ», իսկ հպատակ պարսիկների ու արաբների, հայերի ու մյուսների հասցեին ցեխ շարտում: Գրքում կարդում ենք, թե իբր սուլթանները հայերին շնորհել էին «սոցիալական բոլոր ազատությունները», օգտվում էին «հանգիստ ու խաղաղ» կյանքի պայմաններից: Ահավասիկ թուրք գրողի ու ուսուցչուհու իրաստացած ճշմարտախոսությունն զոհարները:

Պատմության իրողությունների փաստաբանի ու մեկնարանի դերն ստանձնած թուրք ուսուցչուհին առանձին թշնամանքով է խոսում հայոց ազատագրական բաղձանքների, երիմյան Հայրիկի գործունեության մասին: Նա դժգոհում է, որ հայոց թերթեր հիմնադրվեցին, որ նրանց էջերում «հեղափոխություն ու անկախություն էին քարոզում», որ թատրոնների բեմերից ինքնուրույնության ու ազատության սեր էին արթնացնում հայ մարզկանց հոգում:

Գրքի երկրորդ մասն ամբողջությամբ ներծծված է ճշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը սեղաններով ներկայացնելու, ամենաթույնոգ հակառուսականության ոգով: Իրաստանի օգնությունը սլավոններին ու հայերին պատկերվում է իրեն շարիք: Նա փորձում է հայկական հարցը ներկայացնել որպես ռուսական ստեղծագործություն, որը ծառայելու էր Ստամբուլին տիրելու, Միջերկրական ծով դուրս գալու ցարիզմի պլաններին: Թրքուհին շփոթում է եվրոպական տերությունների իմպերիալիստական բաղաքականությունը և ճշված ժողովուրդների հակաթուրքական ազգային-ազատագրական պայքարը: Այդպիսի դիրքերից է նա քննարկում 1878-ին Սան-Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագիրը, նրանցում Հայաստանին նվիրված հոգվածները: «Հայկական հարցը մեջտեղ բերելով, իրանց միակ նպատակն էր կործանել օսմանյան Թուրքիան», — հայտարարում է Նեշիդե Դեմիրը:

Գրքում կարդում ենք. «Հայերի նպատակն էր աշխարհի վրայից ջնջել թուրքերին և ստեղծել հայկական պետություն»: «Հայերը չէին գիտակցում, որ Թուրքիայի տիրապետությունն

իրենց համար ավելի շահավետ էր, քան Ռուսաստանինը»։
Ըստ հեղինակի, հայերը Թուրքիայում մշտապես «պատվի ու
հարգանքի են արժանացել», թե իբր մուսուլմանական
կրոնը միշտ էլ հեռու է մնացել շովինիստական քաղաքա-
կանությունից։ Այս դեպքում ապա ինչպե՞ս է բացատրում
այսօրվա Թուրքիայում հայերի բացակայությունն փաստը։
Ո՞ր անհետացան միլիոնավոր հայերն այդ երկրից։ Այդ
մասին հեղինակը լուծում է։ Հեղինակը դժգոհ է, որ Շահում-
յանի անունը կրող սովետական նավ կա Սև ծովում և անդ-
րադառնալով 1918-ի դեպքերին, Շահումյանին վերագրում
է թուրքերին կոտորելու գործը գլխավորելու հրեշավոր կեղ-
ծիքը։

Անդրադառնալով 1917-ի Հոկտեմբերյան հեղափոխու-
թյան, Սովետական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականու-
թյան հարցերին, հեղինակը փորձում է խճողել հանրահայտ
ճշմարտությունները, սովետական իշխանությանը վերագրում
է էքսպանսիոնիզմ, Թուրքիան նվաճելու ձգտումներ, թուր-
քական պետականությունը վերացնելու նպատակներ։ Մաս-
նավոր շարունակում է խոսվում Զիշերինի հասցեին։

Թուրք ուսուցչուհին պաշտպանության տակ է առնում
հայ ժողովրդի դահիճ Թալեաթին։ 1918-ի դեպքերը, թուր-
քական ինտերվենցիան այնպիսի գույներով են նկարագր-
ված, որ կարծես թե մեղավոր են բոլորը, բացի թուրքական
մարդասպան արգեստորներից։ Լրջության և ոչ մի հետք։
Ամբողջը կեղծիք է։

«Վերջին խոսքում» թրքուհի հեղինակը ցեղասպանություն
կազմակերպելու մեջ մեղադրում է հայերին, փորձում է
պաթետիկ հայտարարությունների միջոցով նվաճել պատ-
մությունն անժանոթ թուրք ընթերցողների համակրանքը։ Նա
եզրակացնում է. «Նս կարող եմ զենք վերցնել ձեռքս, սպա-
նել երկու հայ և ձեռք բերել «քաջ մայր» մականունը։ Բայց
ես դիմեցի այլ ուղու, օբյեկտիվորեն (!) նկարագրեցի ամ-
բողջ պատմությունը, մարդկությանը ցույց տալով իրողու-
թյունը, եվ եթե մենք կույ տանք մեր ազգի նկատմամբ
կատարված բոլոր կեղեքումները և լույս աշխարհ չհանենք
դրանք, մեզ սպասում է դառը ճակատագիր։ Զարթնեցեք»։

Հիրավի, հարկավոր է թուրք ընթերցողին զարթեցնել ճշմարիտ գրվածքներով, ժողովուրդների միջև բարեկամության հաստատելու անհրաժեշտության մասին ճշմարիտ խոսքով: Իսկ այսօրվա Թուրքիայում հրատարակվող գրքերով ցանկանում են բուրբոբել ազգամիջյան ատելությունը, հայերի դեմ տրամադրել թուրք ժողովրդի նոր սերունդը: Մեր խնդիրն է հետևել թուրքական քաղաքական մտքի այս վնասակար դրսևորումներին, հնարավոր միջոցներով հակահարված տալ նրանց նորագույն շարագործություններին:

1978-ին Անկարայում լույս տեսավ «փաստաթղթերի» մի ժողովածու (անդերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն), որի կազմողը Սալահի Ռ. Սոնիեին է (70): Այս հրատարակության նպատակը պատմական եղելությունների բացահայտ աղավաղումն է: Նա գրում է օսմանյան կայսրությունում հայերի համար կյանքի «լավ» պայմանների մասին, ստի և կեղծիքի միջոցով փորձում արդարացնել երիտթուրքերի հայակույքաղաքականությունը: Ըստ այս պատմաշինարարի թուրքական պետությունը պլանավորել էր «որոշ» (ուշագրություն դարձրեք այս բառի վրա) հայ քաղաքացիների վերաբնակեցնել երկրի այլ մասերում, «ձեռք առնելով ամենահումանիտար միջոցներ»: Այսպիսի հակապատմական հիմքի վրա նա ընտրել ու դասավորել է որոշ պաշտոնական հեռագրեր, գրություններ, նրանց բովանդակությունը մեկնաբանելով ամենաշեշտված քմահաճությամբ: Բերենք օրինակներ. մի գրության մեջ ֆինանսների մինիստր Թահսին փաշան (22. 07. 1915) տեղական իշխանություններից պահանջում է հետաձգել տեղահանված հայերից հարկերի գանձումն ավելի ուշ ժամանակ: Մի այլ փաստաթղթում (23. 07. 1915) Թալեաթը պահանջում է «հայ կաթոլիկներին բացառել տեղափոխման պրոցեդուրայից», իսկ 1915 թ. օգոստոսի 2-ի հեռագրով պահանջում է նույնը անել հայ բողոքականների նկատմամբ: 1915-ի մայիսի 24-ին Անտանտի տերությունները Պետրոգրադի նախաձեռնությամբ մի նոտա հրապարակեցին, որի մեջ հայերի կոստորածի ամբողջ պատասխանատվությունը դրվում էր երիտթուրքերի կառավարության վրա: Վերջինս վախեցած դրանից իրապես դիմեց որոշ ձևական, ցուցադրական քայլերի: Իսկ թուրք «պատմաբանը» Թալեաթի գոր-

ծողութիւնները որակում է հումանիստական: Նա հումանիստական է համարում նաև բանվորական գումարտակներում հայ զինվորներին հավաքելու փաստը, բայց լուծյան է մատնում Թալեաթի ստորագրութեամբ հայ երեխաներին մահմեդականացնելու մասին կարգադրութիւնը (29—30. 7. 1915):

Մինիստր Ալի Ֆեզիի ստորագրած հեռագրի մեջ (30. 8. 1915) ասվում է երկաթուղիով թուրքական զորքերի տեղափոխման դժվարութիւնների մասին, ինչը տեղահանված հայերի կուտակումների հետեանք էր: Ֆեզին կարգադրում էր միջոցներ ձեռնարկել իւռլընդոտները վերացնելու, երկաթուղու աշխատանքները նորմալացնելու համար: Այս ակտը Սոնիելը մատուցում է, որպէս հայերի նկատմամբ բարյացակամութեան արտահայտութիւն: 1915-ի օգոստոսի 4-ին Թալեաթը ստիպված էր պահանջել ձեռք շտալ երկաթուղու հայ աշխատակիցներին, որովհետև առանց նրանց գործը տուժում էր: Իսկ թուրք «պատմաբանը» սրա մեջ հայանպաստ քայլ է տեսնում: Նման օրինակները կարելի է շարունակել: Բայց բավականանանք այսքանով: Ինչն է կարևորը թուրք վայ պատմաբանի համար, ճշմարտութիւնը թե՞ սուտը: Նրա համար, իհարկե, սուտը: Երբ խոսում է պատմութիւնը, նման կեղծ պատմաբանները պետք է լռեն: Սոնիելը կեղծարար է: Ահա թե ինչու նա կատաղում է, երբ Արեւմուտքում գտնվում են ազնիվ և ճշմարտացի դիրքերից զրոյ հեղինակներ, որոնք հասարակութեանը ծանոթացնում են հայ ժողովրդի պատմութեան ողբերգական էջերին:

Սոնիելը մեկ բաց նամակով դիմում է անգլիացի ճանաչված պատմաբան, Հայաստանին նվիրված մի շարք գրքերի հեղինակ Դավիդ Մարշալ Լանգին (58, 59), մեկ նրա դեմ բողոքում Լոնդոնի համալսարանի դեկավարութեանը, պահանջում կովկասագիտութեան ամբիոնի վաստակաշատ գիտնականին ազատել իր գրաված պաշտոնից իր հրատարակած վերջին գրքի համար (37, 26. XII. 1981, 5, VI. 1982):

Սոնիելը կրակ է ժայթքում անգլիացի երիտասարդ պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոկերի դեմ, որովհետև վերջինս գիրք

է նվիրել թուրքական ոճրագործութիւնից վերապրող հայ ժողովրդին (77):

Թուրք պատմադասներէ գրվածքներում և ոչ մի լուրջ բան չպէտք է փնտրել: Զէ որ Բայուրը, թե Սոնիելը առանց ամաշելու: հայտարարում են, որ «հայոց տեղահանութեան ժամանակ» օսմանյան «բարեխնամ» կառավարութիւնը «նրանց հանգիստն ապահովելու համար ամեն զոհողութեան դիմեց»: Սրանք չեն կարողում նույնիսկ իրենց ավագ գրչակից Լըբայրների գրվածքները: Զէ որ Ահմեդ էմին Յալմանը տակավին 1930-ին հրատարակած գրքում սեռով սոցիտակի վրա գրել է. «Աքսորը սկզբում նկատի էր առնվել իբրև զինվորական ժամանակավոր միջոցառում: Բայց մի շարք ազդեցիկ բուրժուազաների վկայությամբ այն նկատի էին ունեցել իբրև հայ փոքրամասնութեան բնաջնջում Թուրքիայում, այն մտով, թե դա պետք է հիմք ստեղծեր Փոքր Ասիայում միայն մի ցեղի գոյութեան համար» (ընդգծումը մերն է — Զ. Կ.) (78, էջ 320):

Բացի առանձին գրքերից, պատմութեան հարցերին նվիրված բազմաթիւ հոդվածներ են լույս տեսնում թուրքական պարբերական մամուլի էջերում: Սրանք նույնպէս կոչված են խեղաթյուրելու ճշմարտութիւնը, ապակողմնորոշելու թուրք ընթերցողին:

«Հայերին առաջին գրգռողը եղել է Մեծն Պետրոս: Ուրեմն, հայկական հարցը սկիզբ առել է 1720-ին», — այսպէս է մատուցում հայոց պատմութիւնը թուրք ընթերցողին թուրք պատմաբան Ռեշադ Իլերին «Հյուրիեթ» թերթի էջերից (22 և 23 օգոստոսի 1982): «Ռուսները, այդ առիթով, հայկական մեծ պետութիւն մը խոստացած էին իրենց» (12, 25. VIII. 82):

1980-ին Ստամբուլում լույս ընծայվեց 150 էջանոց մի հավաքածու՝ «Իրողութիւններ՝ Թուրքիո հայերեն» վերնագրով (անգլերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն): Այստեղ Պողոս Քիրեճյան արքեպիսկոպոսը, դոկտոր Կարապետ Արմանը, Թորգոմ Ստեփանյանը փորձում են համոզել ընթերցողին (հավանաբար նաև իրենց), թե «Թուրքիո հայերը շատ հանգիստ և ապահով» կյանք ունեն, թե արտասահմանի հայերը «մոլորված են» և «անճիշտ վերագրումներ են անում» «բարեխնամ» Թուրքիո հասցերին: Գրքի էջերը լի են վերջին

15 տարիների ընթացքում թուրքական մամուլի էջերում լույս տեսած երեսպաշտ, կեղծավոր նյութերից քաղված մեջբերումներով: Այստեղ «ապացուցվում է, որ 1) հայերը ազատագրվեցին արաբների, բյուզանդացիների, պարսիկների լծից շնորհիվ այն բանի, որ անցան օսմանցիների տիրապետության տակ. 2) հայերը վեց հարյուր տարի վայելեցին օսմանցիների «մարդկային» ու «մեծահոգի» հոգատարությունը, բարգավաճելով բոլոր մարզերի մեջ. 3) 1915-ի դեպքերը հետևանք էին «օտարների դրդման» և «արկածախնդրական հովերով տարված» հայ ըմբոստների գործողությունների, որոնց դեմ օսմանյան կառավարությունը «ակամա դիմեց պարպումի» քաղաքականության, անշուշտ՝ «մարդկային ամեն միջոցառում ապահովելով»:

Ահավասիկ թուրքական դժոխքի հայ մեծահոգի փաստաբանների հակազգային գոհարներից մի քանիսը: Գրքում գրվում է նաև թուրքական պետականության մեջ բարձր պաշտոններ գրաված հայազգի գործիչների, աղագյին խտրականության «բացակայության» և այլ սուտ ու սխալ բաների մասին: Թուրքահայ փաստաբանները «մոռանում են» հիշատակել ինքնավարության ու ինքնորոշման, օսմանյան պետությունից դուրս ապրելու հայ ժողովրդի զանազանների փորձումների միանգամայն օրինաչափ բնույթի մասին: Այդ փաստաբանները խիղճը կորցրած մասնակցում են պատմությունը խեղաթյուրելու թուրքական պետական մարմինների հակահայկական ոտնձգություններին: Սրանք գրքում են, թե «կոմիտաձի մի քանի խմբեր» հանդես գալով հայերի անունից «ուզում են հավատացնել, թե Աբեեկյան Անատոլիայի հայերը բռնի վտարված են իրենց հայրենիքից, թե ցեղասպանության ենթարկված են»:

Սովետական գիտնականներ Գ. Հարությունովը, Հ. Խալսկոպոսովը, «Նովոյե վրեմյա» շաբաթաթերթում (N° 49, 1981) «Հիշողության առևանգողները» իրենց նամակում համոզիչ կերպով մերկացրել են թուրքական իշխանությունների լույս ընծայած այս կեղծագիր ստահողությունը: Թուրք կառավարողները պատմության փաստերն աղավաղելու իրենց ջանքերին հավաստիություն հաղորդելու միտումով այս անգամ դիմել են Ստամբուլի փողատեր, թրքացած ու ծախու

որոշ «հայերի» փաստաբանություններին՝ իբր հերքելու 1915-ի գենոցիդի իրողությունը: «Նովոյե վրեմյա» քաղաքական շաբաթաթերթը քարը քարի վրա չթողեց Facts from the Turkish Armenians, Istanbul, 1980 սևամեջ հրատարակությունից:

Թուրքական մամուլը մշտապես շեշտում է, թե «հրեական ցեղասպանությունից բացի ուրիշ ցեղասպանություն չկա»: Երբ ֆրանսիական պատմագիտական «Լ'Նեսսուար» ամսագիրը տպագրեց ֆրանսիացի Մարք Ֆերոյի մի ակնարկը հայոց գենոցիդի վերաբերյալ, թուրք հեղինակ Օսման Քիսարը շտապեց «հերքել», աղմկել, շարախոսել նույն ամսագրի էջերում (№ 37, սեպտեմբեր 1981): Մարք Ֆերոն փաստերի հիման վրա ցույց էր տալիս, որ թուրքերն անդիտանում են, թուրքցնում հայերի անհետացումը, ոչնչացումը օսմանյան կայսրությունում: Թուրք Քիսարը թուրքական հանրապետությունն անջատելով սուլթանի պետությունից, ճշում է «ժողովրդական հանցապարտությունը» մերժելու, ընդհանրապես գենոցիդը ժխտելու դիրքերից: «Մարք Ֆերո, նույն էջին վրա, կայառասխանեց թուրքական այս տեսակետին ու կսկսի այսպես. «Օսմանյան Քիսարի դրությունը զարմանալի է: Միաժամանակ վեճ մը կը բանա ու կը զոցի: ...Լիշենք սակայն, թե մեծ պատերազմի սկզբեն, թե գերմանացիք, թե անգլիացիք կողեկոչեն այդ ջարդին հսկա ծավալը, որ կարգ մը գնահատումներու համաձայն մեկ միլիոն երեք հարյուր հազարը կանցնի» (12, 1. 9. 1981):

Թուրք «պատմաբան» Օղուլ Քյուրիքանը 1980-ի մայիսի 26-ին թուրքական «Թերջյուման» աջակողմյան թերթում հրապարակած «Նումունիզմի թափանցումը Թուրքիա» հոդվածում մեղադրում է հայերին, նրանց քաղաքական կուսակցություններին, որոնք թուրքական հողում արմատավորում էին «օտար», թուրքական բնավորությանն անհարիր գաղափարներ» (8, 18. 6. 1980): «Սուտը, կեղծիքը և ուրացումը կշարունակեն տիրապետել Թուրքիո ղեկավար ու մտավորական շրջաններին մեջ», — գրում է Վ. Աբրահամյանը «Լուսերներ» թերթում (9, 21. 11. 1981):

Թուրքական «Զումհուրիեթ» թերթում Ալի Սիրմենը «Խենթություն» վերնագրով իր հոդվածում գրում էր, թե

«Ժամանակը եկել է անցյալի դեպքերը վերաքննելու»։ Սակայն այդ վերաքննությունը նա սկսում է հին մարզանքներով. նա գրում է Անգլիայի և ցարական Ռուսաստանի կողմից XIX դարի վերջին և XX սկզբին գրգռված «հայկական հրոսակների» և թուրք ժողովրդի միջև տեղի ունեցած ցեղասպանության, պետության շահերի «ապահովության մտահոգություններով» գործադրված հայկական տեղահանությունների և այլնի մասին։ Նա ճշում է, թե «թուրք պետությունը օսմանյան կայսրության բարիքների ու չարիքների ժառանգորդը չէ»։ Հողավածագիրը սուր է ճռճում «Մոնղ» թերթի այն հարցադրման դեմ, ըստ որի պահանջվում է ներդրություն խնդրել հայոց դեմ գործված ոճիրների համար (6, 18. 4. 1980)։

«Միլիեթը» գրում է. «Հայկական հարց կոչված հարց մը գոյություն չունի ըսելը՝ մեր արտաքին քաղաքականության կողմն ցայսօր վարված «ջայլամի» դատապարտելի քաղաքականություն մըն է։ Աստիճաբար, այս հարցին առնչությամբ Թուրքիո իրավասությունն ու անմեղությունը փաստող հաստատուն քաղաքականություն մը հիմնելի իուսափելու համար եղած ջանքեր են... Արտաքին գործոց նախարարության գետնահարկերուն մեջ գտնվող 70 սնդուկ փաստաթղթեր ալ, այս պատճառով փտումի ենթարկված են...» (12, 30. 9. 1981)։ Նույն թերթը 1981-ի հոկտեմբերի 3-ի համարում տպագրել էր էորսան Յոմենի «Բեռլին 1921» հոդվածը, որտեղ հիշեցնում էր, որ ինչպես Թեհլերյանի դատն իր ժամանակին վերածվեց Թալեաթի դատավարության, այնպես էլ այժմ Փարիզում թուրքական հյուպատոսարանը գրաված չորս հայ ահաբեկիչների դատը կարող է մեջտեղ բերել 66 տարվա հին թղթերը։ Թերթը մտահոգվել էր, որ հայկական հարցը դարձել է օրակարգի հարց» (12, 10. 11. 1981)։ «Բայրամ» թերթի էջերում 1981-ի օգոստոսի 3-ին Զաֆեր Աթալը խոստովանում էր, թե «ամենեն խելքը գլուխը հեղինակներն» անգամ կողմնակից են հայկական հարցին։

Փարիզի թուրքական դեսպանատան մեկ պատասխանատուն, ի պատասխան այն հարցումին, թե 1915-ի ցեղասպանության ճանաչումը Թուրքիայի կողմից արդյոք լավագույն միջոցը չէ վերջ տալու հայկական բիրտ ուժին, պատաս-

խանել է. «Մեր դիմաց խոսակից չունինք, որ խոսի հայերի ամբողջության անունից, հետո, այդ ջարդերը ընդունած ենք 1919-ին: Հանցավորները պատժված են: Ծիշտ է որ անկե ի վեր վերապատված ենք Գալեաթ փաշան, հո քայլ չենք կրնար ընել» (12, 1. 12. 1981):

Հայոց պատմությունն ամենալիտի կերպով նենգավոր լինելու քայլ հանդիսացավ աշխարհի համալսարաններին ուղղված Ստամբուլի համալսարանի հայտարարությունը (74): Այն մի քանի լեզուներով հրապարակ բերվեց 1981-ին: Այդ պրովոկացիոն հորինվածքն ամեն ինչ ներկայացնում է ձուռ հայելու մեջ, միևնույն սխեմայով: Հայերը օսմանյան կայսրությունում լավ էին դուրս իրենց, բայց ընկան ուսմաների աղոթելության տակ, փորձեցին անջատվել Թուրքիայից, դրա համար էլ սլաոթվեցին: Ահա այդ «գեկկարացիայի» լուսանդակությունը: Ամենահրեշավոր նորությունը խնդրի պիտակների համար այն է, որ առաջին անգամ այս «փառաբալություն» 1915-ի գենոցիդի հեղինակները հռչակված են... հայեր:

Թուրքական իշխանությունները ժամանակ առ ժամանակ Անկարայի «Թուրք-իսլամական հետազոտությունների կենտրոնի» անունից աշխարհի տարբեր մասերն են հղում թուրքիկներ, կոչեր, որոնց մեջ խեղաթյուրում են պատմական իրադարձությունները, ապակողմնորոշում հանրային կարծիքը: Դրանցից մեկի մեջ կարդում ենք. «Իմպերիալիստներու խեղաթյուրված պատմությունն է զոր հայեր կկրկեն: Համաշխարհային առաջին պատերազմի ընթացքին՝ իմպերիալիստներու զրդումով գրգռությամբ, հայերը հանկարծակիի բերելով հարձակեցան օսմանյան զորքերի վրա, որոնք կլկոլվեին Անատոլիայի արևելյան շրջաններուն մեջ: Թուրքական գյուղեր ավերակվեցան և թալանվեցան... Հայկական հարցը պատմության անցած երևույթ է» (5, 28. 5. 1981):

«Թուրք-ամերիկյան ընկերակցություն» կազմակերպությունը 16 էջանոց իր մի թերթիկով ասպարեզ էր հանել կեղծիքների ու աղավաղումների մի կեղտոտ խառնուրդ: «Հայերի դեմ ցեղասպանություն չի կատարվել օսմանյան կայսրությունում համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Օսմանյան կառավարության կողմից ծրագրված

կամ հրահանգված ցեղասպանություն մը երբեք չէ գործադրված: Վերջերս կատարված ակադեմիական ուսումնասիրությունն մը կը հաստատեր, թե ջարդերու կապակցությամբ ջարդերու պատմությունները հնարված են հայ ազգայնականներու... կողմե, որոնք այդ շրջանին Փարիզ և Լոնդոն կգտնվեին: Այդ շինծու պատմությունները տարածվեցան Բրիտանական կայսերական լրտեսական գործակալության կողմե, լորդ Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբիի անմիջական հսկողության տակ» (5, 28. 5. 1981): Նույն թուղթի կը հակաթուրքական գործունեության մեջ մեղադրում էր ամերիկահայ պրոֆեսորներ Նինա Գարսոյանին, Ռիչարդ Հովհաննիսյանին, Վարդան Գրիգորյանին (վերջերս նշանակվել է Նյու Յորքի հանրային գրադարանի տնօրեն) և ուրիշների, նրանց հոշակելով «կոմունիստներ», Սովետական Միության «գործակալներ»:

Վերջին ժամանակներս թուրքական կեղծարարներին օգնության են շտապում Արևմուտքի որոշ երկրների քաղաքագետները և տարբեր տեսակի գրչականները: Սրանք շահագրգռված են այն բանում, որպեսզի Թուրքիան ավելի հաստատուն դիրք գրավի ՆԱՏՕ-ի հակասովետական, ռազմաքաղաքական ամբողջ սիստեմում: Դելիորմանի, Բանիօղլույի, Բիրանդի, Սոյսալի, Սոնիելի և այլոց շարքերը լրացրել են ամերիկյան (Շոու), ֆրանսիական (Մոզեր) և ուրիշ կեղծարարներ, որոնք հանուն իմպերիալիստական տերությունների ռազմաքաղաքական շահերի, հանգիստ խղճով զոհաբերում են պատմական ճշմարտությունը, գիտական օբյեկտիվության սկզբունքները:

Կեղծարարներ կային նաև առաջներում, նրանց մեջ նաև ամերիկացիներ: Օրինակ, ամերիկյան ծովակալ Կոլթի Մ. Զեստերը, որը հայերի տեղահանության փաստը լկտիորեն համեմատում էր Ֆլորիդա կամ Կալիֆոռնիա ճանապարհորդող Նյու Յորքի միլիոնատերերի ուղեորությունների հետ, որ կատարվում էին հանգստանալու համար, առողջական նպատակներով (40): Նրա դեմ հանդես եկան բազմաթիվ ազնիվ մարդիկ, հակահարված տալով կեղծարարներին: Ապացուցելով Զեստերի հիմնազուրկ պնդումները, Զորջ Մոնտգոմերին (հայ-ամերիկյան ընկերության ղեկավարը) հիշա-

տակում էր Արմին Վեգների՝ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին հղած նամակի (Բեռլին, 1912-ի հունվար) փաստերը, որոնք տալիս են ահավոր շարագործության ճշմարիտ պատկերը (61, էջ 25—26)։

Ստենֆորդ Շոու ամերիկացի պատմաբանն իր թրքուհի կնոջ հետ միասին ավերածություններ է գործում պատմական ճշմարտությունները նենգափոխելու բնագավառում։ Նա հայտարարում է, թե շատ է ջանացել, բայց թուրքական արխիվներում հետք անգամ չի գտել հայկական ջարդերի մասին։

Ուշագրավ է, որ անգլիացի պատմաբան Ուոկերը կոնկրետ փաստերով քննադատում է ամերիկյան պրոֆ. Ստենֆորդ Շոուի և նրա թրքուհի կնոջ՝ էվել Քուրալ Շոուի գրքում¹ առաջ քաշված կեղծ հիմնավորումներն ու փաստարկները, քստ ուրոնց երիտթուրքական իշխանությունների հրահանգներն իբր նպատակ էին հետապնդում պատերազմի իսառնակ պայմաններում հայերին պաշտպանել վայրենաբարո մահմեդական բանդաների հարձակումներից։ Շոուները շարունակում են ստել, ինչպես ասում են, բոլոր կամակորները հիմար են այնպես, ինչպես և բոլոր հիմարները կամակոր են։

Չնայած թուրք-ամերիկյան ռազմաքաղաքական համագործակցությանը, ԱՄՆ-ում նույնպես գտնվում են պաշտոնատար թե մտավորական մարդիկ, որոնք հրապարակավ իրենց ձայնն են բարձրացնում ճշմարտության օգտին։ Հայ ուսանողների ցույցերի հետևանքով էր, որ Լոս Անջելեսի համալսարանի պրոֆ. Ստենֆորդ Շոուն ստիպված էր դադարեցնել արդի Թուրքիայի պատմության դասընթացը (9, 13. 02. 1982)։ ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպանի մի ելույթի կապակցությամբ, երբ միտումնավոր աղավաղվել էին արևմտահա-

¹ St. J. Shaw and E. K. Shaw History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, volume I—II, 1976—1977; Cambridge, London, New York, Melbourn. Այս գիրքը հանգամանալի քննադատության է ենթարկել Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանը The Armenian question — The Critic's view. Beyond revisionism հոդվածում ("International Journal of Middle East Studies" vol. 9, August 1978, N 3. p. p. 379—388, Cambridge).

յությանը վերաբերող պատմական փաստերը, Կալիֆոռնիայի նահանգային կառավարության ներկայացուցչական տան անդամ Մարտինելը մի նամակ էր հրատարակել, որտեղ ասված էր. «Ես, որպես ամերիկացի մի պաշտոնյա հաստատում եմ, որ հայկական ցեղասպանությունը փաստացի և պատմական մի իրողություն է, բայց հասկանալի չէ, թե ինչն է պատճառը, որ Թուրքիան այնքան ճիգ ու ջանք է թափում իր նախորդի՝ օսմանյան կայսրության գործած արարքները ծածկելու համար»:

1980-ին Փարիզում ոմն Փիեր Մոդեր հրատարակեց մի կեղծագիր՝ «Հայեր—ո՞ւր է ճշմարտությունը» վերնագրով (Arméniens—ou est la réalité), որտեղ ամբողջապես ծուռ հայելու մեջ է ներկայացվում առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ արևմտահայության նկատմամբ երիտթուրքերի կատարած հրեշավոր ոճրագործությունը: «Հյուրի-եթ» թուրքական թերթը շտապեց իր լրագրի առաջին էջում հրապարակել ֆրանսիացի կեղծարարի հետ թղթակից էռզ-քարայի ունեցած հարցալրույցը: Նպատակը պարզ է. որքան հնարավոր է արևմտահավրոսական երկրների նոր սերունդների աչքում խճողել պարզ ու հասկանալի խնդիրները, թաքցնել պատմական ճշմարտությունները: Նախ հարցականի տակ է վերցվում հայոց կոտորածի նկատմամբ «ցեղասպանության» տեղմինի կիրառման նպատակահարմարությունը, հետո հայերին մեղադրում թուրքական պետականության դեմ ապստամբական կեցվածքի համար: Նա գրում է. «Այն օրերին հայերը կոնակից զարկեցին թուրքերին» (8, 3. 2. 1981): Այնուհետև ֆրանսիացի թուրքոֆիլը իր ընթերցողներին առնչեցնում է, թե շուտով լույս է ընծայելու իր նոր գիրքը՝ «Աթաթուրքի վերադարձը»՝ նվիրված 1980-ի սեպտեմբերի պետական հեղաշրջմանը:

Արևմտյան երկրներում այժմ էլ տպագրվում են գրքեր, որտեղ ծուռ հայելու մեջ է ներկայացվում պատմական իրականությունը: Օրինակ, ամերիկացի հեղինակ Ռ. Ռոբինզոնի իր գրքի առաջաբանում գրում է. «Թուրքերը փորձված են վարչական արվեստում. հարյուրամյակների ընթացքում նրանք մեծածավալ կայսրություն են կառավարել և ժամա-

նակի պահանջներին համեմատ լավ են կառավարել» (67, էջ IX):

Ղեկավարվելով այսօրվա քաղաքական ու ռազմական պահանջներով, Սովետական Միության դեմ Թուրքիան օգտագործելու ՆԱՏՕ-ի պլաններով, ամերիկյան հեղինակները Թուրք կառավարողներին, մտավորականությանը դուր գալու համար գովասանքներ են շռայլում Թուրքականության հասցեին:

Ավստրալիայի Սիդնեյ քաղաքի համալսարանի պրոֆ. Ա. Հ. Չարտերիզը (A. H. Charteris) տակավին 1932-ին ապացուցում էր, որ հայերի նկատմամբ կատարված է ահալիոր անարդարություն Թուրքիայում: Վկայակոչելով միջազգային երեսուն երեք իրավաբանների կարծիք-եզրակացությունը՝ հայ ժողովրդին կոտորելու, հայրենի հողից զրկելու թուրքական պետական քաղաքականության դատապարտման, հայ ժողովրդի ոսնահարված իրավունքների պաշտպանության անհրաժեշտության մասին, ավստրալիացի պրոֆեսորը շեշտում էր միջազգային օրենքը նման ձևով բռնաբարելու անթույլատրելիությունը: Նա հույս էր հայտնում, որ միջազգային ուղարարատությունը կհաղթանուկի (71):

1946-ին արևելագետ Մինորսկին անգլիական պառլամենտի անդամ Թոմ Դրիբերգի միջոցով հրապարակած իր հայտարարությամբ ծաղրում էր Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Բեկինին այն բանի համար, որ վերջինս համերաշխել էր Թուրքիայի վարչապետ Սարաջօղլուի հետ, թե Կարտի ու Արղահանի մարդերում հայեր չկան: Մինորսկին հիշեցնում էր Հիսլերի հայտնի խոսքերը՝ «Ո՞վ է այսօր հիշում հայերի կոտորածը» և մատնացույց էր անում, որ մարդկության հիշողությունը կարճ չէ և նրան հայտնի է, թե ինչ է կատարվել հայության հետ (77, էջ 362):

1963-ին լեհ գրող, հրապարակախոս Բոգդան Գեմբարսկին գրեց իր «Նամակ Թուրք բարեկամիս», որտեղ պահանջում էր՝ «տուր ինչ որ պարտք ես»: Նա պահանջում էր համաշխարհային մասշտաբով նշել 1915-ի ողբերգության 50-ամյակը, դատապարտել ցեղասպանության հեղինակներին և նրանց աշակերտներին: Բոգդան Գեմբարսկին Հնդկաստանի նախկին պրեզիդենտ Ռադհակրիշնանին հղած ուղերձի

մեջ դատապարտում էր երիտթուրքերի շարագործությունը, դիմում նրան ձայն բարձրացնել 1915-ի հայոց ողբերգությունը համաշխարհային առումով դատապարտելու, երիտթուրքերին անարգանքի սյունին գամելու համար:

1965-ի ապրիլի 23-ին ֆրանսիական «Մոնդ» թերթում հրապարակած իր հոդվածում աշխարհահռչակ հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին գրում էր. «Բոլոր մարզերուն մեջ հակառակ իրենց փոքր թվին հայերը կնպաստեն քաղաքակրթության համաշխարհային գործին» (Ց. 30. 4. 1965):

Ժան Մարի Գառզուն իր «Մի իսկական ցեղասպանություն» հատորի մեջ տալիս է եղեռնի ու նրա հետևանքների համոզիչ բնութագիրը: Հեղանակը վեճի չի բռնվում «այս կամ այն թուրք պատմաբանի հետ, որովհետև այդ պատմաբանների կատարած նենգափոխումները համարում է ոչ թե առանձին հեղինակների գործ, սուբյեկտիվ կարծիք կամ վրիպում, այլ պաշտոնական թուրքական իշխանությունների կողմից որոշակի նպատակով պարտադրված «տեսություն», որն ապացուցելու անշնորհակալ գործին է լծված համարյա ամբողջ թուրքական պատմագիտությունը» (7):

Իսկ ֆրանսիացի Իվ Տեռնոնը Հայաստան այցելելուց հետո հրատարակեց «Հայերը—մի ցեղասպանության պատմություն» հատորը, բաղկացած երկու մասից՝ ա) հայկական հարցը և բ) երիտթուրքերը, որտեղ համոզիչ փաստերով ֆրանսիացի ընթերցողներին է ներկայացրել խնդրի էությունը:

Առնոլդ Թոյնբին 1969-ին հրատարակած իր «Փորձառություններ» գրքում նորից անդրադառնում էր 1915-ի հայերի բնաջնջմանը և մեղավոր ճանաչում «Առաջադիմություն և միություն» կոմիտեի հետադիմական վարչակարգը և գլխավոր ոճրագործներ Թալեաթին ու էնվերին:

Թուրքական կեղծարարությանն այսօր հակահարված են տալիս աշխարհի բոլոր ճշմարտասեր մարդիկ, կոմունիստները, բոլոր նրանք, ովքեր հանուն մարդկության շահերի անհրաժեշտ են համարում գենոցիդի բոլոր դրսևորումների ու նրա պատասխանատվության դատապարտումը:

Մոտեցումների մեջ, ինչ խոսք, որ առկա են բազմազանություն, տարբերություններ: Ոմանք կարծես թե գյուտ են

անում, ճիշեր արձակելով հին թղթերին ծանոթանալուց հետո: Մյուսներն առավել բանիմաց են: Երրորդները խիստ պրագմատիկ են, ամեն ինչ անում են պահի հարմարությանը նայելով, իրենց շահախնդրության համեմատ:

Ապրիլյան եղեռնի 60-ամյակի առթիվ Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը 1975-ի ապրիլին իր հրապարակած հայտարարության մեջ համերաշխություն էր արտահայտում հայ ժողովրդի նկատմամբ. «Թուրքական ազգայնամոլ խմբակցության և օսմանյան իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի դեմ ի գործ դրված ցեղասպանության 60-ամյակի նախօրյակին, Լիբանանի կոմունիստ կուսակցությունը, բանվորների, գյուղացիների ու հեղափոխական մտավորականների կուսակցությունը խոնարհվում է հիշատակի առջև քաջարի հայ ժողովրդի մեկուկես միլիոն նահատակների, որոնք ընկան ի պաշտպանություն իրենց ազգի ազատության, անկախության, ավանդությունների, մշակույթի և մայրենի լեզվի» (10, 14. 11. 1981):

Ահա թե ինչ էր պատասխանել Մարսելի «Արմենիա» ամսաթերթին ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Ժորժ Մարշեն հայոց գենոցիդի կապակցությամբ իրեն հղված հարցի առթիվ:

«Պարոն տնօրեն

Ապրիլի 24-ի ոգեկոչումը այս տարի ևս ցույց տվեց, որ 62 տարի վերջ մարդկության հանդեպ գործած նման ոճիր մը չէր կարող մոռացության կամ անտարբերության մեջ ընկղմիլ, ինչ որ ոմանք պիտի ուզեին:

Մեր ժողովրդին, իր գործավոր դասակարգին մարդկայնական համերաշխության ավանդությունը պիտի շնույլատրեր արդեն:

Քանի որ կը մաղթեք ձեր ընթերցողներուն ծանոթացնել իմ տեսակետս այս տխուր դեպքերու մասին, թույլ տվեք վերհիշել, որ այն շրջանին այս բարբարոս արյուրքը դատապարտելու և հատուցում պահանջելու ուղղությամբ բարձրացող մեծ ձայներու մեջ կգտնվեին Մարսել Քաշենի, Անատոլ Ֆրանսի և Անրի Բարբյուսի ամենաուժգին շեշտով ձայները:

Նույնպես վերհիշել, որ 1920 թվականեն ի վեր ֆրանսիական համայնավար կուսակցությունը հստակ և պայծառ

դիրքավորում ունեցած է այս հարցին արդար և նպաստավոր լուծումի մը հայ ժողովուրդի ի նպաստ. հանդիսավորապես հայտարարելով, որ մոռացումը համահավասար է ոճրի մը, երբ ան նպատակ ունի 1915—1922 թվականի ջարդերը՝ իր սեփական հողերուն վրա ժողովրդի մը բնաջնջումը:

Պարտք կհամարեմ հաստատել, որ այսօր տակավին հայ ազգային հարցը արդար դատերու շարքին է և մենք համայնավարներս պիտի շարունակենք պաշտպանել ազգային, ինչ ազգային գետնի վրա:

Ֆրանսիական կառավարութենեն և միջազգային ատյաններեն ցեղասպանության դատապարտումը կարևոր հանգրվան մը պիտի ըլլար այս հարցին արդար լուծում մը տալու ուղղությամբ:

Քանիցս համայնավար երեսփոխանները այս ուղղությամբ միջամտություններ ըրին Ազգային ժողովին մեջ և կառավարության մոտ. վերջին անգամ 1975-ին, Օդեսի 60-րդ տարեդարձի առիթով: Բայց ավաղ առանց հաջողության. պարզ այն պատճառով, որ ֆրանսիական մեծ բուրժուազիան և իր քաղաքական իշխանությունը մոռցնել տալ կուզեն մարդկության դեմ գործված ոճիրները դրամատիկության և աշխարհակալության կողմն: Ինչպես օրինակ նացի Գերմանիո դորժած ոճիրները:

... Ձեր ուշադրությունը կհրավիրեմ այն բանի վրա, որ հայաշատ ֆաղաֆներու մեջ մեր կուսակցության ներկայացուցած թաղաքական ծրագրին մեջ առաջնական կարգով ճիշատակված էր հայկական ցեղասպանության նախնական առնչությամբ եղած գործունեությունը, ինչպես նաև անհրաժեշտ միջոցառումները իրենց ավանդությունները և մշակույթը պահպանելու և զարգացնելու համար:

Քանի մը տարի առաջ Ս. Հայաստան այցելած ըլլալով հոն հանդիպեցա դինամիկ ժողովուրդի մը, ապահովված իր հեռանկարներու զարգացումով և վայելելով կյանքի կատարյալ ապահովություն: Միայն սոցիալիզմի արժանիքն է, որ այս ազգին գոյության միջոցները ապահովելն վերջ անոր հնարավորություն կուտա դեպի իր ապագան վստահությամբ նայելու: ...Վաղվան դեմոկրատական Ֆրանսիայի

մեջ այն հեռանկարներով որ պիտի ընծայե հասարակաց ծրագրի կիրառումը, ձախակողմյան կառավարության մը կողմե.— որուն մեջ համայնավարները պիտի ստանձնեն իրենց ամբողջ պատասխանատվությունը—կը փափագինք, որ անոնք իրենց արժանի տեղը բռնեն առանց բան մը զիջելու իրենց մշակույթեն և ազգային հատկանիշներեն մեր երկիրը ընկերային առաջադիմության, դեմոկրատի և անկախության, սղատ և ֆրանսիական երանգներով օժտված դեմոկրատիկ ընկերվարության միությունին մեջ դնելու համար:

Հաճեցեք ընդունել, պարոն տնօրեն հարգո ողջուններս:

Ժորժ Մաւրշ (17, հուլիս 1977):»

«Արմենիա-Կիպրոս» վերտառությամբ 1975-ի մարտին նիկոզիայում տպագրվեց մի գրքույկ, որտեղ փաստերի հիման վրա ղուգահեռներ են անցկացվում 1915-ին Արևմտյան Հայաստանում և 1974-ին Կիպրոսում թուրքերի կողմից կատարված բարբարոսական, հակամարդկային գործողությունների միջև:

1978-ի ապրիլի 7-ին «Ծվրոպա» իտալական ամսագրում իտալացի Զանկարլո Մաձինին մի հոդված էր հրապարակել, որտեղ ղուգահեռ է անցկացնում հայերի տեղահանման, ջարդերի ու պաղեստինցի փախստականների միջև նա պրում է, որ հրեաներն ուղում են, որպեսզի ինչքան հնարավոր է շատ տարիներ անցնեն 1948-ից թափառական կյանք վարող և ճամբարներում իրենց կյանքն անցկացնող փախստականների ու նոր սերունդների միջև: Վերջիններս կարող են նույնիսկ մոռանալ իրենց հայրերի տառապանքները: «Մոտավորապես այնպես, ինչպես դա տեղի ունեցավ հայերի հետ: Ո՞վ է հիշում այժմ այն մասին, որ նրանք քշված են իրենց հողից: Քանի՞ երիտասարդ է այժմ բողոքում դրա դեմ: Այսպիսով, յուրաքանչյուր օր, որ շահում է Իսրայելը, այդ տեսակետից ձեռնտու է նրան»:

Փարիզի քաղաքագուլիս Շիրակը 1979-ին իրավունք տրվեց մի հուշակոթող կառուցել Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում 1915-ին զոհված հայերի հիշատակին: Հուշակոթողը կառուցվելու է Փարիզի հայոց եկեղեցուն մոտիկ մի հրապարակում: «Երիտթուրքերու գազանաբարո ղեկավարները,— գը-

րել է ֆրանսահայ առաջադիմական գործիչ Միհրան Մավյանը,— ուզեցին, ջանացին, ի գործ դրին բոլոր դիվային միջոցները, որպեսզի հայ ժողովուրդը բախտ չունենա ունենալու իր հայրենիքը» (4. 28. 4. 1919): Սակայն, «քաղաքակիրթ աշխարհը» իր դիվանագիտական բոլոր տեսակի դարձվածքներով, իր կողմնակցական բոլոր մտահղացումներով չի կարող, չպետք է կարողա՞ն սփյուռքահայություն մոռացնել տալ Արևմտյան Հայաստանի մեր սեփականությունը լինելուց, որը դեռ անհիշատակ դարերից ի վեր եղել է և մնում է որպես մեր պապենական հայրենիք՝ հավերժական Հայաստանը: Սփյուռքահայությունն ապրում է այս հույսով: ... Անտարակույս, սփյուռքահայությունն ունի իր գոյատևման մի անփոխարինելի հենարան, որը *Խ. Հայաստանն է: Բայց մեկը չի կարող փոխարինել մյուսը, դրանք երկուսը միասին կազմում են մի անբաժանելի ամբողջություն»* (4, 28. 4. 1979):

1979-ի ապրիլի 24-ին 25 հազար թեհրանահայեր խաղաղ ցույցով ուղևորվեցին թուրքական դեսպանատուն և պահանջեցին Թուրքիայի այսօրվա կառավարությանից ճանաչել հայության իրավունքները և ընդունել հայերի դեմ իր նախնիների դործած ցեղասպանության պատասխանատվությունը: Թափորին միացել էին նաև պարսիկներ՝ «Մեր միասնությունը հայ քրիստոնյաների հետ անխախտելի է» մակագրությամբ պասսառներով:

1980-ի ապրիլի 25—27-ը Արևմտյան Գերմանիայի Բադ Մարիենբերգ քաղաքի «Եվրոպա Հաուզի» մեջ տեղի ունեցավ XX դարի առաջին ցեղասպանությանը նվիրված մի կոնֆերանս: Մասնակիցների թիվը 80 հոգի էր, որոնց թվում կային նաև Ֆրանսիայից, Զեկուցողները դատապարտեցին երիտթուրքերի չարագործությունը, քննարկեցին հայկական հարցի բազմաթիվ ասպեկտները (4, 5. 7. 1980):

1979-ի մարտի 7-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսում հայոց գենոցիդի խնդրին անդրադարձավ Կալիֆոռնիայի երեսփոխան Դանիելսոնը: Առիթը ՄԱԿ-ի մարդկային իրավունքների հանձնախմբի բանաձևի մեջ 30-րդ պարագրաֆի խնդիրն էր: Դանիելսոնի խոսքը տպագրվեց «Congressional Record House»-ի 1979-ի մարտի 7-ի համարում: Ամերիկյան սենատորը մաս-

Նավորապես ասաց. «Հայ ժողովրդի զավակները ծրագրված ոճիբի՝ ցեղասպանության ողբալի զոհերն էին»։ Նա նշում էր, թե այդ ամենից հետո զոհերի զավակները դեռ ջանքեր են գործադրում, որ կատարված չարագործությունը դատապարտվի ՄԱԿ-ի կողմից։ «Բնչպիսի հեղանք, որքան անգիտություն և ինչպիսի ծաղրանք կներկայացեն այս բոլորը՝ ուշոված արդարություն դեմ», — հայտարարեց սենատորը (8, 26. 4. 1979)։ Նա առաջ քաշեց այն միտքը, որ ժամանակին հայոց զենոյիցի դատապարտումը, միջազգայնացումը կույտը կը կանխել շինվելի պործած ահավոր չարիքը։ Դանիելսոնը լավատես է. նա չի տարակուսում, որ «պիտի գա օրը, երբ հանցապարտ Թուրքիո կառավարությունը հարկադրված պիտի ըլլա ընդունելու իրողությունն այն դեպքերուն, որ տեղի ունեցան օսմանյան կայսրության մեջ», որ «Թուրքիան նաև պիտի ստիպվի իր սխալները սրբագրել սկսել և հասուցումներ կատարել հայ ժողովրդին»։ «Սակայն հարկ է, որ Թուրք կառավարությունը շրջադարձ մը կատարեց ցարդ իր որդիգրած ուղիեն, որ տեսպես կմիտեր ուրանալ ցեղասպանության երբեկցե պատահած ըլլալը»։ Դանիելսոնը քննադատում էր ամերիկյան իշխանություններին հայոց գենոցիդը նշող միջոցառումներն արգելակելու համար։

1979-ի հոկտեմբերի 13-ին «Լը Մաթեն» թերթը Հոլանդիայում թուրքական դեսպանի որդու սպանության առթիվ գրում էր. «Դաշնակիցների Դարդանել ցամաքահանման և ռուսական առաջխաղացման սպառնալիքի տակ Թուրք կառավարությունը հրահանգեց 1915-ի ապրիլի 24-ին, օսմանյան կայսրության մեջ ապրող երկու միլիոն 100 հազար հույների զանգվածային տեղահանումը։ Մեծ մասը չարգվեց, բայց Թուրքիա միշտ կուրանա այս դեպքը»։ Եվրոպական թերթերը մշտապես նշում են, թե հայերը չեն ներել։

«Ուղևորություն դեպի Արարատ» (Passage to Ararat) հանրահռչակ գրքի հեղինակ Մայքլ Աուլեն կրտսերը 1980-ի Մարտի 11-ին հանդես եկավ մի հոգվածով «Նյու Յորք Բայթա» թերթի էջերում, դատապարտելով ահաբեկչությունը որպես «ցեղասպանության մի նողկալի ճյուղ»։ Նա դեմ է Թուրք դեսպանների սպանություններին։ Բայց գրում է, թե «նույնքան տխուր է, երբ գիտակցում եմ, որ այսքան տա-

րիներ անց թուրքերը չեն ուզում ամբողջ այս հարցը տեսնել այնպես, ինչպես որ է»։ Մայքլ Առլենը հույս է հայտնում, որ թերևս մոտ ասլագայում թուրքական իրականության մեջ գտնվեն մարդիկ, որոնք առաջ գան և ընդունեն, որ սարսափելի դեպքն իրապես պատահել է։

Հունաստանի կոմկուսի Կենտկոմի օրգան «Ռիզոսպաս-ախ» թերթը (19. 4. 1980) գրել է. «1915-ի ապրիլի 24-ը հայ ժողովրդի համար մռայլ ու ողբերդական տարեթիվ է։ Այն հիշատակի օրն է 1 500 000 հայերի, որոնք սպանվեցին ու դարձան վայրի ցեղասպանության զոհեր, որը նրանց նկատմամբ իրագործեց թուրքական պետությունը։ Դա հա-րատե ոճիր է և ջնջման ենթակա չէ»։

Լոնդոնում ստեղծված «Փոքրամասնությունների պաշտպանության կոմիտեն», վերջին տարիներս գրքույկներ է հրատարակում միջազգային հասարակական կարծիքին ներկայացնելով անիրավված փոքրամասնությունների դատը։ Այդ գրքույկներից 32-րդը նվիրված է հայ ժողովրդին։ Այդտեղ բացահայտված են թուրք պատմաբանների կեղծիքները Հայաստանի, հայ ժողովրդի, նրա ծագման մասին։ Գրքույկի հեղինակները ցույց են տալիս, որ վանդվածային սպանությունները «կղզիացած պատահարներ» չէին. «սպանողը, եթե ոչ տարիներ, ամիսներ առաջ մեծ զգուշությամբ մտածված և ծրագրված էր» (16. 14. 6. 1980)։

1980-ին, Մեծ եղեռնի 65-ամյակին, անգլիացի Լրիտա-սարդ պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոքերը հրապարակեց իր «Հայաստան—մի ազգի վերապրումը» արժեքավոր գիրքը (60)։ Այն պարունակում է 12 քարտեզներ և վան, Կարս, Անի, Սովետական Հայաստան, Մերձավոր արևելք, Եվրո-պայի և ԱՄՆ-ի հայաշատ գաղութները կատարած հեղինակի ուղևորությունների ու ուսումնասիրությունների արդյունքն է։ Հեղինակը ցույց է տալիս, որ շնայած ջարդերին ու հալածանքներին, հայերը վերապրում են իբրև ազգ։ Հեղինակը շրջանառության մեջ է դրել անգլիական արտաքին քաղաքականության արխիվների բազմաթիվ նոր վավերագրեր, որոնք լրացուցիչ լույս են սփռում թուրքական պետականության հայահալած քաղաքականության վրա, պատկերացում են տալիս արևմտաեվրոպական դիվանագիտության գործողու-

թյունների մասին: 1915-ի համար հեղինակը չի խորշում Անգլիայի քաղաքականության հասցեին խստագույն քննադատությունից:

Անգլիացի Բերնարդ Լեինը «Թայմսի» (26 մարտի 1981) էջերում տպագրած իր «Ինչ են հիշում հայերը» հոդվածում գրեց. «Քառորդ դարի ընթացքում, 1895-ից 1920 թթ., հայ ազգը կորցրեց մեկեկես միլիոն մարդ, որոնց գնդակահարեցին և մորթեցին, քաղցամահ արին, մատնեցին զրկանքների և ստրափոխիկ հիվանդությունների: Դա սկսվեց XIX դարի վերջին, երբ քրիստոնյա հայ փոքրամասնությունն օսմանյան կայսրությունում Աբդուլ Համիդ սուլթանի կարճիքով փտանգ դարձավ իր կառավարմանը (հավանաբար նա խելագարվել էր): 1895-ին Աբդուլը շղթայազերծ արեց իր շնորին. մոտ 300 հազար թուրքահայեր կոտորվեցին ծայրահեղ գազանային մեթոդներով: Այնուհետև նա գրում է. «Հնարավոր չէ ճշտորեն որոշել զոհերի թիվը, բայց ոչ մի տարակույս չկա, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և առաջին ետպատերազմյան տարիներին ոչնչացվեց 1,5 միլիոն հայ»: Բերնարդ Լեինը գրում է. որ սկսած Աբդուլ Համիդի ժամանակներից հայերի կոտորածները չէին դադարել մինչև մեր դարի 20-ական թվականները: (73, 26. 3. 1981):

1980-ի ապրիլի 24-ին Լիոնի թուրքական հյուպատոս Օթան Ժեզերը շնայած պայմանավորվածությանը, հրաժարվեց ընդունել ֆրանսիացիների պատվիրակությանը, որոնք ուզում էին նրան հանձնել հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի խնդրագիրը: Այդ խմբի մեջ էին Ռոնայի դեպարտամենտից պառլամենտի անդամ Շարլ էռնյուն՝ Վիլլերբանի քաղաքագլուխը (ներկայիս պաշտպանության մինիստր), Ժան Պոպերենը՝ Մեյզնյոյի քաղաքագլուխը և Ռոնայից դեպուտատ Միշել Նուարը: Այդ օրը Լիոնի ցույցին մասնակցեց երեք հազար մարդ. սրան հակառակ թուրք հյուպատոսը կազմակերպեց հակահայկական ցույց, ցրեց թռուցիկներ, որոնք վիրավորական էին էռնյունի, Պոպերենի և Նուարի՝ որպես պառլամենտի անդամների համար: Սրանք հասան այն բանին, որ արտաքին գործերի մինիստր Ֆրան-

առա Պոնսեն և պրեզիդենտ Վալերի Ժիսկար դ'Էստենը երկ-
րից վտարեցին թուրք հյուպատոսին (2, 6. 8. 1981):

1980-ի դեկտեմբերի 13-ին Մարսելում բացվեց «1915
ապրիլի 24» փողոցը: Մինչ այդ նման անվանումներով փո-
ղոցներ էին կոչվել Ֆրանսիայի հայաշատ Վիենն, Դեսին և այլ
քաղաքներում:

Ֆրանսուա Միստերանը պրեզիդենտ դառնալու նախօր-
յակին հայտարարեց, որ հայկական հարցն ուղղակիորեն
վերաբերում է ֆրանսիական պետությանը: Նա կշտամբեց
Ժիսկարի կառավարությանը «հայկական գենոցիդը և հայ-
կական հարցը» չճանաչելու համար: Նա հայտարարեց.
«Մենք՝ սոցիալիստներս պետք է պահանջենք, որպեսզի
Ֆրանսիան ճանաչի 1915-ի հայերի գենոցիդը և հանդես գանք
հայկական հարցի արդարացի լուծման համար: 1981-ի ապ-
րիլին նա այցելեց Մարսելի «Ապրիլի 24» եղեռնի կոթողին:

1981-ի աշնանը Ֆրանսիայի արտաքին հարաբերություն-
ների մինիստր Կլոդ Շեյսոնը ափսոսանք էր հայտնում, որ
Անկարան շարունակում է ժխտել հայոց գենոցիդի փաստը
(«Ֆիգարո», 18. 11. 1981): Պատասխանելով ֆրանսիական
պառլամենտի վերոհիշյալ դեպուտատ Միշել Նուարի (Ռո-
նայից) գրավոր հարցումին (1981, հուլիսի 13), Կլոդ Շեյ-
սոնը հայտարարեց. «Կառավարությունը չի բռնադատում ալյու-
րովա թուրքական իշխանությունների դիքթոքրոշումը, որոնք
պնդում են այն բանի վրա, որպեսզի 1915-ի իրադարձու-
թյունները դիտվեն ոչ թե որպես Արեւելյան Անատոլիայի հայ
բնակչության ոչնչացման նպատակին ուղղված գենոցիդ,
այլ որպես խռովության ճնշում, որ բարձրացվել էր միա-
ժամանակ ռուսական բանակի հարձակմանը պոզահեն»
(62, 18. 9. 1981):

Ֆրանսիայի կոմկուսի հայ անդամներն իրենց անհամա-
ձայնությունը հայտնեցին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի
մինիստր Շեյսոնին, որն ընդունելով գենոցիդի փաստը,
միաժամանակ, լսել էր, թե «ներկայիս թուրքական կառա-
վարությունը պատասխանատվություն չի կրում 60 տարի
առաջ հայ ժողովրդի կրած ողբերգության համար»: Նրանք
հայտարարեցին, որ «ներկայիս թուրքական կառավարու-
թյունն ըստ էության այնպիսին է, ինչ որ էր 1915—1922 թթ.:

Այն ֆաշիստական է»։ Եվրոպական, Թուրքական մամուլում ուշադրություն դարձրին Ֆրանսիայի ներքին գործերի մինիստր, Մարսելի քաղաքագլուխ Դեֆերի այն հայտարարությանը, թե «Ֆրանսիան կօգնի Ջեզ (հայերին) Ջեր գործի հաղթանակի համար»։

Քանիցս «Յումանիտեն» պահանջել է, որպեսզի Ֆրանսիան իր ձայնը բաշխեց 20-րդ դարի առաջին և մեծագույն գենոցիդը ՄԱԿ-ի կողմից ճանաչվելու ու դատապարտելու օգտին։

«Մոնդը» գրեց հայոց հարցի նկատմամբ ներքին գործերի մինիստր Գաստոն Դեֆերի, պաշտպանության մինիստր Շարլ էռնյուի «հետադարձության» ու «համակրանքի» մասին, որ նրանք ունեցել են մինչև սոցիալիստական կուսակցության իշխանության գլուխ անցնելը, մշտապես մասնակցել են ապրիլի 24-ին հայերի կողմից Մարսելում, Վիլլերբանում, Դեսինում անցկացված միջոցառումներին։ 1981-ի ապրիլի 24-ին լիոնում Շարլ էռնյուն հայտարարեց. «Հայոց գենոցիդի ճանաչումը անհետաձգելի պարտականություն է մի քայլ դեպի խաղաղությունը, արդարության ակտ աշխարհում ապրող 7 միլիոն հայերի համար»։

Շարլ էռնյուն սոցիալիստական կուսակցությանը, պրեզիդենտ Միտտերանին հիշեցնում էր հայ դատը հետապնդելու գործում ֆրանսահայերին տրված խոստումները կատարելու անհրաժեշտության մասին (12, 16—18, XI, 1981)։ Այս հայտարարությունը մեծ աղմուկ և իրարանցում առաջ բերեց Թուրքական մամուլում։ Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թուրքմենը էռնյուի ելույթն անվանեց «անգիտակից» ու «խեղափար», իր մոտ հրավիրելով Անկարայում Ֆրանսիայի դեսպանին։ Ֆրանս-Թուրքական հարաբերություններն այն աստիճան վատացան, որ «Հյուրիեթ» թերթը 1981-ի հոկտեմբերի 15-ին լույս տեսավ էռնյուի, Դեֆերի, Պոպերենի, Ֆեանչեսկիի, Մերմազի ֆոտոներով՝ «Հինգ ֆրանսիացի երկվորյակները—Թուրքիայի թշնամիներ» վերնագրով («Էքսպրես», 20—26. 11. 1981)։

Պատասխանելով Թուրքական թերթերի հարձակումներին, «Պարի Մատիը» գրեց (4. 11. 1981)։ 1914-ին Թուրքիայում կար 2 400 000 հայ, 1927-ին մնացել էր 65 հազար։ Առաջին

համաշխարհային պատերազմից ու նրանում օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո Թուրքիայում հաստատված Քեմալ Աթաթուրքի «աշխարհիկ դիկտատուրան» ավարտեց հայերի «խաղաղեցումը»։ «Նոր «հեղափոխական» Թուրքիան բոլոր տարբեր էթնիկական խմբերն իրար հետ ցեմենտելու կարող նացիոնալիզմի կարիքն ուներ»։ «Թուրքական Հայաստանը գործնականում ջնջվեց աշխարհագրական քարտեզի երեսից»։

1981-ի ապրիլի 24-ին «Մոնդը» տպագրեց հայկական հարցին նվիրված մի հավելված, որտեղ ասվում էր. Թուրքիան շարունակում էր օկուպացնել հայկական, քրդական տերիտորիաները, Կիպրոս կղզու մի մասը, Թուրքիան ազգային հերոս է համարում Թալեաթ փաշային, որը ծրագրեց և իրականացրեց 1915-ի հայոց գենոցիդը։ Թուրքական պետությունն անմահացրեց այդ գենոցիդի հիմնական պատասխանատուին։ 1943-ին Թալեաթի աճյունը տեղափոխվեց Բեռլինից Ստամբուլ, որտեղ «Ազատության մարտիկների» բլրի վրա կառուցվեց նրա դամբարանը։ Վերջերս Անկարայում բացվեց Թալեաթի անվան զբոսայգի։ Եվ վերջապես, Ստամբուլում բացվեց Թալեաթի անվան դպրոց։ Համեմատելով Թալեաթին Ադուլֆ Հիտլերի հետ, հավելվածի հեղինակները հարցնում են. «Որտե՞ղ է գտնվում Հիտլերի անվան դրպրոցը»։ «Գերմանիայի ո՞ր քաղաքում է գտնվում Ադուլֆ Հիտլերի պողոտան։ Որտե՞ղ է գտնվում Հիտլերի դամբարանը»։

Արևմտաեվրոպական մամուլը մշտապես մատնացույց է անում այն փաստը, որ ժամանակակից Թուրքիայում հայերը «շարունակում են ենթարկվել բազմաթիվ զազրելի ճնշումների. նրանց կրոնական ակտիվությունը գտնվում է մշտական սպառնալիքի տակ, կրթություն ստանալու նրանց հնարավորությունները խիստ սահմանափակ են, նրանց պատմական շատ հուշարձաններ քանդված են» (73, 26, 3. 1981)։

Գրվում է այն մասին, որ տակավին չի փոխհատուցված միլիոնավոր մարդկային զոհերի դիմաց, հայ ազգի մտավոր վերնախավի ոչնչացման դիմաց, վեց միլիոն զանգվածների դիմաց, որոնք կոտորածի զոհերն էին, սպանված՝ ծնվելուց առաջ։ Դոմոգրաֆները հաշվել են, որ 1914-ին հինգ միլիոն

հայ կար աշխարհում: Հիսուն տարի անց կար ընդամենը չորս միլիոն, մինչդեռ այդ թիվը պետք է լիներ 10 միլիոն: Վեց միլիոնի պակասը գենոցիդի անմիջական արդյունքն էր:

Պատասխանելով թուրքական մամուլի գործակալության թվթակցի հարցերին Անկարայում Ֆրանսիայի դեսպան Ռույոնը հայկական հարցի մասին ասաց հետևյալը. «Ֆրանսիայի կառավարությունը պարզորոշ բացատրել է թուրքական իշխանություններին, որ նա համաձայն չէ օսմանյան կայսրության ծանր շրջանում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձություններին նրանց տված գնահատականին: Այդ դիրքավորումը ոչ մի կերպ չի նշանակում, որ մենք հավանություն ենք տալիս կամ ըմբռնողությամբ ենք ընկալում հայերի էքստրիմիստական դժբախտությունները» («Միլիեթ», 6. 03. 1982):

Թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններն ավելի սրվեցին 1981-ի ապրիլին, երբ Մարսելում 1915-ին զոհված հայերին նվիրված մի ծիսակատարության ժամանակ Ֆրանսիայի ներքին գործերի մինիստր Գաստոն Դեֆերը հայտարարեց. «Ֆրանսիական կառավարությունը ճանաչում է գենոցիդը, «րին զոհվեցին հայերը» (72, 23. VIII. 1982):

Ֆրանսիացի ժան Լուի Ռիշարդոն ինչպես ֆրանսիական հեռուստատեսությամբ ունեցած իր ելույթի մեջ, այնպես էլ Փարիզում լույս տեսնող «Վի» (կյանք) քրիստոնեական շաբաթաթերթի էջերում ցույց է տալիս գենոցիդը չընդունելու վերաբերյալ թուրքական մոտեցումների սխալականությունը:

1981-ի ապրիլի 29-ին Կիպրոսի հանրապետության պառլամենտը (ներկայացուցչական տուն) հատուկ մի բանաձև ընդունեց հայոց ցեղասպանության համար Թուրքիան դատապարտելու մասին:

Անգլիական «էկոնոմիստ» շաբաթաթերթը (2. 5. 1981) «Հայկական տեռորիզմը և նրա արմատները» հոդվածում նշում էր հայկական կազմակերպությունների հակաթուրքական գործողությունների մի քանի դրդապատճառներ. ա) որպեսզի Թուրքիան ընդունի հայ ժողովրդի նկատմամբ 1915-ին օսմանյան Թուրքիայի դեմ կատարված հանցագործությունների փաստը, թեքթե գրում էր, որ հայերի համար

սա այնքան կարևոր է, որ եթե թուրքերը դա ընդունեն, հայկական շարժումը կզրկվի իր հիմնական շարժիչ ուժից: Միաժամանակ թերթը քիչ հավանական է համարում դա: բ) Հայերը պահանջում են վերացնել Թուրքիայում ապրող հայերի նկատմամբ առկա խտրականությունը: Սակայն քանի որ թուրքական իշխանությունները միշտ էլ ժխտել են որևէ խտրականության գոյությունը, դժվար թե որևէ բան անեն նրա վերացման ուղղությամբ: գ) Հայերը պահանջում են վերադարձնել հայկական հողերը: Թերթը կասկածի տակ է առնում նման լուծման հնարավորությունը մոտիկ ժամանակներում: Թերթը հիշատակում է քրդական հարցի գոյությունը:

«Միդլ Իստ» ամսագրի քաղաքական խմբագիր Ջուդիթ Պերերան ահա թե ինչպես է բնորոշում հայոց գենոցիդի դրդապատճառները: Նա գրում է. «Օսմանների անկումով և երիտթուրքերի իշխանության գլուխ անցնելով, 1908-ին, հայերի պրոբլեմները շատացան: Թուրքական նացիոնալիզմը դարձավ այլամերժ և պանթուրանիզմի գաղափարները տարածում գտան առանձնապես առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից հետո: Հայերը դիտվեցին որպես Ռուսաստանին օգնող հինգերորդ զորասյուն և նրան դաշնակիցներ ու պանթուրանիստական գաղափարների տարածումը խոչընդոտողներ: Ահա այս պայմաններում տեղի ունեցան 1915-ի կոտորածները» (66, էջ 23):

«Պարի մատչ» պարբերականը (21. 3. 1981) տպագրեց ժորժ Մենոնի ընդարձակ հոդվածը հայկական հարցի, «հայերի սառը վրեժխնդրության» մասին, որտեղ ցույց էր տրված, որ թեև «համակենտրոնացման ճամբար» հասկացությունը շրջանառության մեջ դրվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, բայց դա մարդկությանը հայտնի էր հայկական ցեղասպանության օրերից, երբ թուրքերը Միջագետքի ողջ տարածքում ստեղծել էին համակենտրոնացման ճամբարներ: Հեղինակն ուղղակի համեմատություն է անցկացնում ֆաշիստական ու թուրքական շարագործությունների միջև, Դախաուի, Օսվենցիմի և հայկական ջարդերի թուրքական մեթոդների միջև, նշելով լոկ այն տարբերությունը, որ հայերը տակավին բարոյական, նյութական փոխհատուցում չեն ստացել, չկան թուրքական վանդալիզմը

դատապարտող հուշարձաններ, երիտթուրքերի նկատմամբ նյութերերգի դատավարություն՝ չի կազմակերպվել, մինչդեռ «շնորհակալ Թուրքիան» դամբարան է կառուցել ի պատիվ շարդեբլի ոգեշնչող Թալեւթ փաշայի «փառքի»:

1981-ի մայիսի 11-ին ամերիկյան «Նյուսվիկ» շաբաթաթերթը տպագրեց Հասան Ֆելեյմբուսի նամակը (Ստոկհոլմից), որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ինձ համար սարսափելի է, երբ Թուրքական իշխանություններն իրենց երկիրը կոչում են դեմոկրատական և լիբերալ, և միևնույն ժամանակ բռնատարկության են դատապարտում հասարակական աշխատանքների նախկին մինիստր Շերաֆէդդին էլչինին լոկ այն րանի համար, որ նա ասել է. «Ես քուրդ եմ. Թուրքիայում քուրդեր են ապրում»։ Յուրաքանչյուրի համար, ով հավատում է դեմոկրատիային և ելույթների ազատությանը, դա Թուրքական արդարադատության ռասիստական և ֆաշիստական կուլյան ցցուն ցուցադրում է: Ես զարմացած եմ, որ մինչև այժմ ՄԱԿ-ը չի արտահայտել իր դատապարտման խոսքը Թուրքիայում քուրդ ժողովրդի նկատմամբ կատարվող ճնշումների դեմ»:

Արևմտաեվրոպական, ամերիկյան, արաբական մամուլը, հատաբախական-քաղաքական շրջանները շարունակում են աշխուժորեն քննարկել արտասահմանում հայ-թուրքական կոնֆլիկտի զարգացումները: Ինչպես շատ տասնամյակներ առաջ, հայոց հարցի պատմության, նրա էության շուրջը սուտ ու սխալ հարցադրումների ու մեկնաբանությունների, աղավաղումների կողքին առկա է համակրանքի, ըմբռնման, տիպիկ բնութագրումների որոշակի մթնոլորտ: Մարդկության առաջադիմական, հումանիստական, դեմոկրատական, սոցիալիստական միտքն ամբողջապես պաշտպանում է հայոց արդարացի դատը:

«1915-ի հայկական կոտորածը հանդիսացավ պետության կողմից կազմակերպված գենոցիդի առաջին փորձը»,— 1981-ի հունիսին «Միդլ Իստ» պարբերականում գրեց Յուդիտ Պերերան: Նա առանց տատանման իր ընթերցողին մատուցեց ճշմարտությունը. Թուրքիայի 2,5 միլիոն հայությունից (19-րդ դարի ավարտ) այսօր մնացել է 50 հազար մարդ: 1,5 միլիոն մարդ զոհվել են, 500 հազար՝ արտաքսվել:

Բելգիական «Le Soir» թերթը (26. 9. 1981) գրեց. «Պատվի հարցերը կեղծ դիրքերից ըմբռնելու հետեանքով Թուրքիան ծիսում է գենոցիդի ականհայտությունը և անհարկի վեճեր է մղում դոհների թվի շուրջը»:

Իսկ թուրքական բուրժուական մամուլը շարունակում է իր հին ընթացքը: «Միլիեթի» թղթակից Մեհմեդ Ալի Բիրանդը մասնակցել էր էքսան Փրովանսի դատավարությանը, որից հետո մի բաց նամակ էր հրասպարակել, ուղղված Հրալդ Քիլինջյանին: Նամակում թուրք լրագրողը սպառնալիք էր կարդում ոչ միայն հայ երիտասարդին, այլև բոլոր հայերին (12, 18. 2. 1982):

«Եանկի» շաբաթաթերթի հարցումին պատասխանած դասախոս Արթին Ինսալը շարանում է, որ «մոլեռանդ հայեր ներդրություն խնդրելն զատ, հողային պահանջ ալ կներկայացնեն» (12, 27—28. 2. 1982): Նա պետական մարմիններին ակտիվություն, «օսմանյան արխիվները բանալու» կոչ է անում, «հայ գիտնականներու կողքին», «Միջին Արևելքի պատմության մասնագետ ամերիկացի, ֆրանսիացի, անգլիացի, գերման և մյուս աղգերի լուրջ բանասերներու հետ» 19-րդ դարի կեսերից սկսած մինչև «հանրապետության շրջան» «անկողմնակալ պատմության» խնդիրներն ուսումնասիրելու:

Թուրք ծանոթ լրագրող Ահմեդ Գապաբլը, որ մասնադիտացել է հայերի հառցեին ափեղ-ցփեղ բաներ գրելու մեջ, այս անգամ (1982-ի փետրվարի 11-ին) «Բերջյումանի» մեջ Թալեաթի հայասպան հեռագրերի գովքն է անում, դրանք համարում «պետությունը և ազգը աղատելու համար» արված քալ, թե «Թալեաթ փաշան իր հեռագիրը ճիշտ ժամանակին էր քաշած»: «Այս հրամանով թե՛ Անատոլիան հայոց զուլումից ազատվեցալ և թե՛ յոթը ճակատների վրա կոլոդ մեր բանակը կոնակից զարկվելու վտանգից»,— ամփոփում է իր մարդատյաց տեսությունը թուրք գրչակը: Նա կոչ է անում ուժեղացնել հակահայկական պրոպագանդան: Նա քիչ է համարում Թուրքիայի արտաքին գործերի հրատարակած երկու գրքույկները. «9 հարցում և պատասխան, հայկական հարցը», «Հայերի հակաթուրքական քարոզչությունը և իրականությունը»: Նա սլահանջում է դրանք տպագրել չորս-հինգ

լեզուներով, առատորեն տարածել ամենուրեք, լույս ընծայել հակահայկական վեպեր, պատմվածքներ, թատերական գործեր, ժողովածուներ: Նա գտնում է, որ մինչև «արյան լեզվով խոսելու օրը գա», «հայկական պնդումներն ու իրականությունն իմանալն էլ բավական խնդիր է»: Այս նպատակով նա պահանջում է բոլոր քարտեզներից, դասագրքերից ջնջել «Հայաստան» անունը: Ինչո՞ւ Կապադովկիս և ոչ թե Գյորեմե—Յուրկուպ»,— հարց է տալիս նա կարդալով թուրքական հանրագիտարանի 6-րդ հատորի 908 էջը: «Քանի տնգամ գրեցի. Թուրքիայի քարտեզները, մանկական հրատարակությունները, հանրագիտարանները գիտական հանձնաժողովի բովով անցնո՞ւմ են արդյոք»,— բղավում է թուրք կեղծարարը:

Հայոց գենոցիդի խնդիրները «լուսաբանելու» թուրքական հանձնաժողովի նախագահ ծովակալ Սեւյաի Օրքունդը «Գունայլըն» թերթում հայտարարեց, թե «թուրք պատմության մեջ հայկական ջարդ տեղի չի ունեցած» (14, 7. 04. 1982):

Թուրքական հեռուստատեսությունը ժխտում է Թալեաթի ստորագրած հեռագրերի իսկ գոյությունը, մինչդեռ Կ. Պոլսի համալսարանի թուրք պրոֆ. Նեժադ Գոյունչիի հողվածում («Եանկի» քաղաքական շաբաթաթերթ, Անկարա, 10. 2. 1982) կարդում ենք հակառակը: Թուրք պրոֆեսորը չի ժխտում, որ Թալեաթի 1915-ի մայիսի 13-ի թվակիր հրամանով Վանի, Բիթլիսի, էրզրումի նահանգների և Ադանայի շրջանի հայերը ենթարկվել էին տեղահանության («Հառաջ», 25. 2. 1982): Նեժադ Գոյունչին հավաստում է, որ «թուրքական արխիվներում էլ անշուշտ այս նյութին շուրջ փաստաթղթեր գոյություն ունեն: Ասոնց երկու հատը, բռնագաղթի, այսինքն՝ տեղահանության մասին Թալեաթ փաշայի հրահանգներն են (12, 25. 2. 1982):

Չենք կարող մեր գոհունակությունը չհայտնել այն բանի համար, որ Ֆրանսահայ պատմաբան Ա. Պեյլերյանը հանգամանալի պատասխան-հերքում տպագրեց ընդդեմ թուրքական հեռուստատեսության հաղորդումների, Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրության հրապարակած հակահայկական կեղծագրերի (17): Արթուր Պեյլերյանը ցույց է տալիս «Միլիթեր» անհիմն լավատեսությունը, երբ վերջինս

շտապել էր հայտարարել, թե «արտաքին գործոց նախարարության կողմից պատրաստված այս գրքույկը (Certains aspects de la réalité sur les allégations arméniennes) հաջողած էր հայ ժողովրդի հանդեպ կատարված ցեղասպանության անհիմն պնդումները ջրել»:

Բացառությունների շարքը պետք է դասել նաև վերջերս ֆրանսիական սոցիալիստների «Լիբերասիոն» թերթի էջերում հանդես եկած թուրք լրագրող Ահմեդ Ֆուադի խոստովանությունները: Թուրք հեղինակը իր հոդվածը վերնագրել էր «Կոմիկաձե» (Ճապոներեն է, որ նշանակում է նախախեամական փոթորիկ) և փորձել վերահասու լինել հայկական ահաբեկչության էության: Ա. Ֆուադն այսպես էր սկսել իր հոդվածը. «Էնվեր և Թալեաթ փաշաները, որ օսմանյան կայսրությունը առաջին աշխարհամարտի արկածախնդրության մեջ առաջնորդեցին, մտքներուն չէին անցներ անշուշտ, թե իրենց թոռները օր մը սլիսի կրեն 1915-ին հայ ժողովրդի դեմ իրենց ձեռնարկած ցեղասպանության հետևմանքները: Վարպետի ձեռքով գործված ջարդը, ուրիշին միջոցով, ինչպես քուրդ ավաստապետներուն, որոնց հիվանդ կայսրությունն առատաձեռնորեն կխոստանար հայերու «լքած» հողերը: Այս ամբողջը ազգայնական գաղափարաբանության մը վրա, ընդգրկված, օսմանցիներուն զինակից գերման խորհրդականներու ազդեցության տակ: Եվ առանց մոռանալու, որ այս նույն քուրդերը, իրենց կարգին, բնաջնջվեցան հետագա ցեղասպանության մը ատեն, 1937-ին, այս անգամ հանրապետության օրոք, որի հետևանքով Դերսիմ քաղաքը ջնջվեց քարտեզի Լրեսից» (12, 10. 08. 1982):

«Հյուրիեթ» թերթն անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերություններին, այժօրվա թուրքական իրականության մեջ տիրապետող մտայնությանը, մի առիթով շատ տեղին գրեց, թե «այսպիսի կեցվածք մը որդեգրվեր է, որ կարծես թե բնավ հայկական հարց մը գոյություն չըլլար»: Թերթը գրում էր, թե այլևս խոսիլ կսկսինք», թե «արտաքին գործոց նախարարության խորհրդական Քեամուրան Գյուրուն» «հայկական հարցին վրա կարևորությամբ կը հակի. հայկական հարցի մասին գրքույկ մը հրատարակած է», «հայկական հարցի մասին վեց հարյուրե ավելի օտար լեզ-

վով հրատարակված գիրք է կարդացեր» և այլն։ Թերթը դժգոհությամբ էր հայտնում թուրքական հեռուստատեսությանից, որի «հայտագիրը օտար երկրներու մեջ պիտի կրկնվի և անհիմն պնդումները պիտի գտնին իրենց պատասխանը»։ Հիրավի թուրքական անհիմն պնդումներն ամենուրեք հակահարված են ստանում։

1982-ի հունիսի 17-ին Նյու Յորքի «Արմենիեն Ռիպորտեր» շաբաթաթերթը տպագրեց մի նյութ, որը վերնագրոված է. «Բավականապես փաստաթղթեր կան, որոնք ապացուցում են հայերի գենոցիդը թուրքերի կողմից»։ Այնտեղ ասված էր, որ ամերիկյան ու կանադական մամուլի էջերում բազմաթիվ նյութեր են հրապարակվում, որոնք պատրաստված են թուրքական կազմակերպությունների կողմից, նպատակ ունենալով ցույց տալ, թե օսմանյան կայսրությունում 1915—1923 թթ. հայերին չեն ոչնչացրել, այլ ընդհակառակը հայերն են գաղանկություններ կիրառել թուրքերի նկատմամբ։

Թերթը մատնացույց էր անում հսկայածավալ այն սղորյուրներն ու գրականությունը, որ առկա են աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով և որոնք հեշտությամբ հերքում են թուրքական կեղծիքները։ Թերթը խորհուրդ էր տալիս ծանոթանալ Վաշինգտոնի արխիվներում գտնվող թեկուզև ամերիկացիների գրածներին, թուրքական մամուլի և այլ աղբյուրների նյութերին։

Մի՞թե 1915-ի օգոստոսի 25-ին, թե հոկտեմբերի 13-ին «Ժուրնալ դը Ժընևը» փաստեր էր հորինում հայոց ցեղասպանության մասին, երբ արևմտահայության ոչնչացմանը նվիրված նյութերը վերնագրում էր «Կոտորածը Հայաստանում», «Ահավոր ոճիրը»։ «Ամբողջ Փոքր Ասիայի տերիտորիայի վրա չի կարելի գտնել որևէ քաղաք, ուր հալածանք ու հարստահարություններ կատարված չլինեն»,— գրում էր շվեյցարական թերթը։ «Հյուսիսային Փոքր Ասիայի ամբողջ աղգաբնակչությունը, էրզրումից մինչև Նրզնկա, անցալ և այլ վերջին քաղաքով. գերիների մի շուկա էր հաստատված քաղաքի մուտքի մոտ և թուրքերը կանայք ու երեխաներ էին հայթայթում այնտեղ»,— նկարագրում էր թերթը։ Էրզրումի և Նրզնկայի քարավանները, ըստ «Ժուրնալ դը Ժընևի», խարբերող էին հասել հուլիսի սկզբին, ցնցոտազգեստ, կնկաբառ, սովա-

հար, հիվանդ: Երկու ամիս էր տեղի այդ ճանապարհը: Մարդիկ քայլել էին առանց սնունդ ու ջուր ստանալու: Թուրքական կեղծարարները լավ հակահարված ստացան, երբ 1982-ի ապրիլի 23-ին այս թերթի շվեյցարական բաժանորդները որպես միջուկ ստացան նույն թերթի 1915-ի օգոստոսի 25-ի տպարանային պատճենները: 67 տարի առաջ գրված ճշմարտությունը հայոց կոտորածի մասին ընթերցողին հասավ կուսական ձեռով:

Մի՞թե ժամանակակից թուրք կեղծարարների կարծիքով Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտի համայնքների ու լորդերի պալատների անդամների ելույթները, հարցապնդումները, վիճաբանություններն ու արձանագրությունները նույնպես հայերն են հորինել: Հիշատակենք անգլիական պառլամենտի 1918-ի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների մի շարք նյութեր, ընթերցողին ցույց տալու համար, թե հայոց կոտորածի խնդիրը որքան լայն արձագանք էր գտել աշխարհում, որ բուրժուական պառլամենտի անդամները ստիպված էին այդքան հանգամանորեն զբաղվել այդ խնդրով:

1918-ի նոյեմբերի 18-ին համայնքների պալատում «Հայաստանի ապագան» հարցի շուրջը ելույթ ունեցավ Անեուրին Վիլյամսը: Բնութագրելով հայերի վիճակը, նա նկատեց, որ հայերի համարյա յուրաքանչյուր սերունդ տանջվել է կոտորածից ու թուրքական անկարգ կառավարությունից: «Ներանց տանջանքներն այն բանի հետևանքն էին, որ նրանք չէին հաշտվում թուրքական լծի տակ գտնվելու հետ: Նրանք երազում էին ու ձգտում բարելավումների ու ռեֆորմների, ինչը հանցագործություն էր ներկայանում թուրք տերերին»: Վիլյամսը բացառում էր հայոց վրա թուրքական կառավարման հնարավորությունը: Նա անհրաժեշտ էր համարում հայտարարել թուրքերին. «Դուք ձգտում էիք տարի առ տարի ոչընչացնել հայ ժողովրդին: Դուք դրան հասար և հայերին սպառնալու տերիտորիան նոսր է բնակեցված հայերով: Նա պահանջում էր հայերին հավաքել իրենց հայրենիքում, հիշեցնում էր, որ Անգլիան պարտք է Հայաստանին, քանի որ 40 տարի առաջ խանգարեց Ռուսաստանին ազատագրել նրան թուրքական բռնակալության լծից: Դեպուտատ Ջորջ Գրինվուդը թուրքական կառավարումն սնվումն էր «կազմակերպ-

ված բանդիտիզմ» (65, էջ 12—19): Դեպուտատ Դիլը հիշեցնում էր պառլամենտին, որ մարդկության ամբողջ պատմությունը ինչպես աճյալում, այնպես և ապագայում չգիտի և չի իմանա մի այնպիսի սարսափելի հանցագործություն, ինչպիսին կոտորածն էր Հայաստանում» (65, էջ 21): Ահա այսպիսին էին այն ժամանակվա բնորոշումներն ու գնահատականները: Ժամանակակից թուրքական գրչալիները փորձում են մոռացության տալ այդ ամենը, յուրովի են հյուսում պատմության եղելությունները:

Հետո՞ր Սպիրը հիշեցնում էր, որ պատերազմի ժամանակ եղել են ողբերգություններ և տանջանքներ, բայց ոչ մի բան այնպես չի ցնցել «մեր ժողովրդին, որքան Թուրքիայի գործողությունները, երբ հազարավոր հայերի խեղդեցին ծովում: Ահա արդեն շատ տարիներ է, ինչ նորից ու նորից կրկնվում է հայկական կոտորածի ողբերգությունը և հիմա իսկական պահն է կանգնեցնել այն հանուն մարդկության» (65, էջ 25):

Սեսիլ Ռոդսը պատասխանելով զեպուտատների հարցալուրմներին, ասում էր, որ «կոտորածի յուրաքանչյուր հայ զոհ ոչ թե թուրք բանդիտների պատահական դաժանության հետևանք էին, այլ Կ. Պոլսից հղված հրամանի արդյունք: Սա է գլխավորը, որ մենք պետք է ընդունենք ներկա կացության մեջ: Թուրքական կառավարությունն ինքն է անկարգություն տարածում ամենուրեք, որպեսզի հետո դրանք ճնշի: Դա ամենևին էլ կրոնական հարց չէ: Արաբներն, օրինակ, միշտ էլ հանդես են եկել ի պաշտպանություն հայերի և, երբ մենք հասանք Հալեպ, ապա հանդիպեցինք արաբների պաշտպանության ներքո ապրող հայերի: Ճիշտ այդպես էլ, պատճառ չկա այն բանի համար, որպեսզի հայերն ու քրդերը չապրեն բարեկամաբար, երբ արդեն չլինի թուրքական իշխանությունը: ...Թուրքական քաղաքականության բնորոշ կողմը այն էր, որպեսզի նպաստեր իր տերիտորիայի վրա ապրող ազգերի պառակտմանը, նրանց թալանելու և յուրաքանչյուր պահի դաժանության կիրառումն արդարացնելու համար: Այնպես որ թուրքական կառավարությունն ապացուցել է իր անկարողությունը կառավարելու ազգերին» (65, էջ 31):

Ահավասիկ ինչպես էր արտահայտվում թուրքական

ավանդական քաղաքականութեան մասին անգլիացի հեղինակ էմիլի Ռոբինզոնը գեղեցիկ 1918-ին «Նորից ու նորից թուրքական կառավարութիւնը դիմում էր ոչնչացման, մինչև որ 1915-ի գարնանը նա հասավ իր սարսափելի նպատակին՝ Թուրքիայում հայազգի լրիվ արմատախիլ անելուն: Անմարդկային դաժանութիւնը, որ ուղեկցւում էր ամբողջ քան մեկ միլիոն անօգնական քրիստոնեաների կոտորածին ու զեպարտացիային դեպի անասլատային վայրերը, լավ հայտնի է բոլոր նրանց, ովքեր թերթ են կարդում» (45): Այսօր թուրք պատմաբանները, պետական ղեկավար գործիչները, ղինվորականները այդ թերթերը, պատմութեան ճշմարտութիւնները կարդալ չեն ուզում:

Թուրք հեղինակները շրջանցում են այն պարզ ճշմարտութիւնը, որ մինչև Բեռլինի կոնգրեսը (1878) և նույնիսկ նրանից հետո օսմանյան կառավարութիւնը այսօրվա Թուրքիայի հյուսիսարևելյան շրջանները «էրմենիստան» — «Հայաստան» էր անվանում իր բոլոր պաշտօնական գրաւորութիւնների մէջ: Նրանց պետք է խորհորդ տալ չլլանալ, նայել սեփական դիմանների սունդուկները և տեսնել «Հայաստան» անունը կրող սեփական ու եվրոպական քարտեզները:

Թուրքական հակահայկական կեղծարարութիւնը շարունակւում է: Վերջերս այն ընդունում է աննկարագրելի ծավալներ, այլանդակ ձևեր: Տպագրւում են հակահայկական գրքեր: Թուրքական մամուլը լի է հակասովետական, հակահայկական ցապոտութեամբ: Աստիճանաբար թուրքական պետական շրջանակները 1915-ի հայոց տեղահանութեան ու կոտորածի մասին իրենց խնկարկած հակապատմական պնդումները փորձում են լայնօրէն տարածել աշխարհով մեկ, իրենց «տեսակետները» պարտադրել ամերիկյան, արևմտաեվրոպական մամուլին: Առանձնապէս ակտիւացել են թուրքական դեսպանատները, որոնք չեն խորշում մեծ դումարներ ծախսելուց, միայն թե բուրժուական մամուլի անգեղակ օրգանները հրապարակեն քանիցս մեջտեղ բերված ու ծիծաղ շարժած ստախոսութեան տարբերակները: Ըստ այդ «տեսակետի» հայերը ոչ թե զոհեր էին, այլ «ագրեսորներ»: Թուրք հեղինակներն ավելի շուտ խաբում են իրենք իրենց: Ստախոսները չափազանց դուրահավատ են. նրանք հավատում են, թե

իրենց հավատում են: Եվ այսպես շարունակ մեր աչքի առաջ մի սուտը ծնում է մի այլ, ավելի այլանդակ սուտ: 1983-ի մարտի 15-ին «Հոս Անջելես Թայմս» մեջ ոմն Նիկոլս Հուտինկտոն գրեց, թե թուրքական «պաշտոնական անձինք վախենում են, որ որևէ հանրային անկեղծ ու ճիշտ հաստատում կարող է հատուցման առաջարկների տեղիք տալ»:

1983-ի ապրիլի 23-ին «Նյու Յորք Թայմսը» տպագրել էր Կ. Մեյերի փոքրիկ հոգվածն արևմտահայության ողբերգության մասին: Նրա ձևակերպումներն ընդհանուր առմամբ ճիշտ պատկերացում են տալիս կատարվածի մասին. Թուրքիայի հայկական մեծ համայնքը 1915-ին դարձավ 20-րդ դարի առաջին գենոցիդի զոհ: Դա մի սարսափելի միջոցառում էր, որի հետևանքով ոչնչացվեց կամ արքայազնաց 1,5 միլիոն արևմտահայ, գրում է նա, դատապարտելով ներկայիս թուրքական կառավարությանն այն բանի համար, որ նա հրաժարվում է ընդունել կատարվածը: Այս երևույթը շատ դիպուկ գնահատված է որպես «հիշողության կորուստ»: Թեև ընդունված է կարծել, որ ստախոսն ավելի լավ հիշողություն պետք է ունենա:

1983-ի մայիսի 5-ին «Նյու Յորք Թայմսը» տպագրեց վաշինգտոնում Թուրքիայի դեսպան Շուքրու Էլեգդադի նամակը: Այստեղ կարելի է ասել հին են սուտ պնդումները, կամ սուտ են հին պնդումները: Դեսպան Շուքրու Էլեգդադը դժգոհում է, որ ժամանակին (1919-ին) թուրքական ղինվորական դատարանը (որին նա «ցուցադրական» է անվանում) դատել է հրիտթուրքական հանցագործներին: Ըստ դեսպանի, հայ ապստամբների մեղքն այն էր, որ ուզում էին Ռուսաստանի օգնությամբ ստեղծել «հայկական պետություն թուրքական տերիտորիայի վրա»: Նա փորձում է հերքել արևմտահայ բնակչության վերաբերյալ Կ. Մեյերի հիշատակած թիվը՝ 2 միլիոն 3 հարյուր հազար և ցույց է տալիս մեկ այլ թիվ՝ 1 միլիոն 3 հարյուր հազար: Որ ճիշտ չէ դեսպանը՝ գիտեն բոլոր նրանք, ովքեր ծանոթ են պատմությանը, ովքեր չեն կեղծում այն, ովքեր ծանոթ են ամենատարրական աղբյուրներին: Բայց կարելի է հարց տալ թուրք դիվանագետին. իսկ ո՞ր անհետացած թեկուզ այդ 1,3 միլիոնը: 2-ն որ այդ թիվը վեց տասնամյակների ընթացքում պետք է

եռապատկված, նույնիսկ քառապատկված լինելու թուրջ դեսպանը ծաղրում է Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը, նրանում հիշատակված եղելությունները համարելով ոչ սո-
ժանահավատ բաներու Դեսպան էլեգզադի բնութագրությամբ հայերի «վերաբնակեցման» մասին կառավարության որոշումն «իրականացվել էր հայերի համար լավագույն պայմաններում»։ Ահավասիկ հայ ժողովրդի ոչնչացման ժամանակից թուրքական մեկնաբանման ակնհայտ լկտի դրսևորման մի բնորոշ օրինակ։ Դեսպանն այսօրվա ամերիկյան հակասո-
վետիզմի, հակառուստկանության ակտիվ խնկարկուններից է։ Նա հիշատակում է «Նյու Միլպայրիկ» թերթում տպագրված մի ոմն Ջոն Դեուվիի հոդվածն այն մասին, թե «հայերը դավաճանորեն թուրքական քաղաքները հանձնում էին ռուս զավթիչներին»։ Թե՛ ամերիկացին, թե՛ թուրք դեսպանը պատմության անցքերը տեսնում են ամերիկյան իմպերիա-
լիզմի, ՆԱՏՕ-ի այսօրվա հակասովետական պրիզմայի մի-
ջով։ Նրանց պեսք է խորհուրդ տալ դիմել վաշինգտոնի ազ-
գային արխիվին, որտեղ հազարավոր փաստաթղթեր կան պատմական իրողությունները ճիշտ ըմբռնելու համար։

Մայիսի 2-ին Փարիզի «Մոնդը» մի ամբողջ էջ նվիրեց արևմտահայության գեհոցիդի խնդրին։ Բուրժուական այս աղղեցիկ թերթը նախ հիշատակում է Ֆրանսիայի արտաքին հարաբերությունների մինստր Կլոդ Շեյստեի տեսակետն այն մասին, թե «օսմանյան կայսրության րնակիչ հայերը դեռո-
ցիդի զոհ դարձան, ինչը Ֆրանսիան դատապարտում է. փաստերը մնում են փաստեր և ոչ ոք իրավունք չունի դրանք փոխելու կամ ստիպելու մոռանալու Ֆրանսիական կառավա-
րությունը ցավ է հայտնում թուրքական կառավարության բռնած դիքքի առթիվ, որը համառում է, այդ իրադարձու-
թյունները դիտելով որպես ռուսական բանակի հարձակման հետևանքով առաջացած ապստամբության հնչում»։ Մի-
նիստրը միաժամանակ այն կարծիքն է հայտնել, թե այս-
օրվա թուրքական կառավարությունը չսխաք է պատասխանա-
տվություն կրի այն սղրեքություն համար, որին հայ ժողո-
վուրդը ենթարկվել է ավելի քան 60 տարի առաջ։

Նույն էջի վրա «Մոնդը» տեղադրել է Փարիզում Թուրքիայի դեսպան Ադնան Բուլադի հոդվածը՝ «Անկարայի տեսակե-

տը» վերտառության ներքո, «Օտարերկրյա շահերի ծառայության մեջ» վերնագրով: Իր նամակում ֆրանսահայ հայրենասեր գործիչ Հակոբ Վեգիրյանը գրում է, որ ֆրանսահայ համայնքի ներկայացուցիչները բողոքի հեռագիր են հղել «Մոնդի» խմբագրությանը: Ըստ դեսպանի միշտ էլ «մեղավորը» հայերն են եղել: Նրա կարծիքով մեղքն արտահայտվել է Զեյթունի և Սասունի ապստամբությունների, բարենորոգումներ պահանջելու, Ռուսաստանին հարելու, նրա բանակին օգնելու և ալլանի մեջ: «Երբ 1915-ի սկզբին ռուսական զորքերը մտան թուրքական տերիտորիան,— գրում է նա,— ապա նրանց առաջնորդում էին հայ կամավորների գորամասերը»: Այսօր Ադնան Բուլաղ անուն ազգանունով թուրք դեսպանը երիտասարդ թուրքերի մարդակերական գործողություններն արդարացնող պաշտպան-փաստաբանի դերում է: Նա խոսում է ռադմաճակատամերձ շրջաններից հայերին տեղահանելու և նրանց Սիրիս տեղափոխելու անհրաժեշտության մասին, բայց փորձում «մոռանալ», ֆրանսիական ընթերցողից թաքցնել, որ Ադաբազարն ու Բրուսոն, Անկարան ու Մալաթիան, խարբերոն ու Կայսերին, Արաբկիրն ու Վանը ճակատամերձ չէին, բայց ենթարկվեցին միևնույն ջարդարարական հարվածներին: Ավելորդ է անդրադառնալ նրա բոլոր հիմնադուրկ պնդումներին: Այսօրվա Թուրքիայի զինվորական խունտայի գաղափարախոսներից այլ բան սպասել չի կարելի: Չէ որ այսօր «ռեպրեսիաները քուրդ ժողովրդի դեմ որոշ շրջաններում ընդունում են գենոցիդի մասշտաբներ» (տե՛ս ֆրանսիական ասմագիր «Վի Ուվրիեր», 1983-ի մայիս):

Չվիճենք դեսպանների հետ, բայց հիշեցնենք նրանց, որ ամենավտանգավոր սուտն աղավաղված ճշմարտությունն է: Հիրավի, դիպուկ է ամերիկացի լրագրող Ռիչարդ Քոհենի նկատանքը, թե «ցեղասպանության վերջին զոհը ճշմարտությունն է» (9, 11. 5. 1983):

Ընդառաջելով Թուրքիային, ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարությունը փորձեց հարցականի տակ դնել հայոց գենոցիդի պատմական իրողությունը: Այդ նպատակն էր հետապնդում 1982-ի օգոստոսին լույս ընծայված գրքույկը: Այն աղմուկ հանեց որպես կեղծագիր: Նրա դեմ բողոքեցին հայկական

շրջանակները: Պետական դեպարտամենտը շտապեց հայտարարել, թե գրքույկն իր տեսակետի արտահայտությունը չէ: Պետական դեպարտամենտի քննադատությամբ հանդես եկավ ԱՄՆ-ի կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատի նախագահ, դեմոկրատ Օ'Նիլը: «Մեկուկես միլիոն անմեղ հայերի կոտորածը,— սասց նա,— մի կանխամտածված ծրագիր էր հայ ազգը բնաջնջելու, սրը չի կարող մոռացության ենթարկվել, կամ անտեսվել» («Ջարթոնք», 29. 5. 1983):

Ահա թե ինչպես է նկարագրում հարցը ամերիկուհի Մերի Քև, Հանդոնը «Սիտի» (Սան Ֆրանցիսկո, 1980-ի ապրիլ) ամսագրում տպագրած իր «Հայերը» հոդվածում. «Թուրքերի կողմից 1915-ին իրագործված հայ ժողովրդի պենոցիդը, որի հետևանքով զոհվեց ավելի քան 1,5 միլիոն մարդ, մինչև հիմա պաշտոնապես չի ճանաչված սրուշ կառավարությունների կողմից, այդ թվում և մեր կառավարության (ԱՄՆ-ի) կողմից: Բայց փաստը մնում է փաստ, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայի արևելյան շրջաններում և Արարատ լեռան մերձակայքում բնակվող հայերի թիվը երկու միլիոնից ավելի էր: Այժմ այնտեղ իրականում հայեր չկան: Ո՛ւր են նրանք անհետացել»:

1. «Ազատ օր», թերթ, Աթենք:

2. «Ազատամարտ», թերթ, Փարիզ:

3. «Այիք», թերթ, Թեհրան:

4. «Աշխարհ», թերթ, Փարիզ:

5. «Ասպարեզ», թերթ, Լոս Անջելես:

6. «Արարատ», թերթ, Բեյրութ:

7. Բայբուրդյան Վ., Թոփուզյան Հովն. Յրանալուցի հեղինակը հայկական կոտորածների ու ցեղասպանության մասին, «Լրաբեր», ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների, № 1, 1979:

8. «Ջարթոնք» թերթ, Բեյրութ:

9. «Լրաբեր» թերթ, Նյու Յորք, Լոս Անջելես:

10. «Կանչ», թերթ, Բեյրութ:

11. Կիրակոսյան Զ., Փոշար Մ. Ժամանակակից թուրք հեղինակները հայերի և հայկական հարցի մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի սեկտոր, Երևան, 1977:

12. «Հառաջ», ԹԵՐԹ, Փարիզ:
13. «Հուր», ամսագիր, ԹԵՀՐԱՆ:
14. «Մարմարա», ԹԵՐԹ, Ստամբուլ:
15. Մրտլյան Չ., Հայկական դատի հետապնդման ճամբուն վրա, «Զարթոնք», 1. 2. 1980:
16. Յափուճյան Ավ. Մեծ եղեռնը օտար մտավորականության գնահատումով, «Արև», 14. 6. 1980:
17. Պեյկեյան Ա. Թրքական ակնոցով հայկական հարցը և մեր պատասխանը, «Հառաջ», 30, 31 հուլիսի, 3, 4, 5 օգոստոսի, 1982 թ.
18. «Շաղկապ», ԹԵՐԹ, Փարիզ:
19. «Սփյուռք», ԹԵՐԹ, Բեյրութ:
20. «Սևան», ԹԵՐԹ, Բուենոս Այրես:
21. Շնորհք պատրիարք, Թուրքիո հայության մասին, «Հայաստան» ամսագիր, հուլիս-օգոստոս, 1980, Փարիզ:
22. Айзенштейн Н. А., Некоторые аспекты изучения культуры современной Турции, журнал «Народы Азии и Африки», № 3, 1980.
23. Гасанова Э. Ю., Антикommунизм в Турции., сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.
24. Григорянц А., Люди без будущего., «Известия», 3. X. 1980.
25. Заманова Э. Э., Идеология антикоммунизма в современной турецкой буржуазной эстетике., сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.
26. «Известия», газета, М.
27. Из истории армянского вопроса (реферативный обзор турецких изданий), составители Дж. Киракосян, М. Мелкумян и другие, АН Арм. ССР, Ереван, 1977.
28. Карабаев Б. М., Пантюркизм как часть идеологии антикоммунизма в Турции., сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.
29. «Комсомольская правда», газета, М.
30. «Правда», газета, М.
31. Саркисов Е. Г., Рецензия на книги проф. А. Ф. Миллера, «Краткая история Турции», «Очерки новейшей истории Турции», Вестник АН СССР, № 8, 1949.
32. Старченков Г., Терроризм в Турции, журнал «Азия и Африка сегодня», № 11, 1981.

33. Филиппов А., Вспышка терроризма. «Правда», 18. VI. 1980.
34. Хикмент Назым, Избранное, изд. иностранной лит-ры, М., 1953.
35. Шпаров В. А. Эгейский конфликт., журнал «Вопросы истории», № 11, 1979.
36. "The Armenian Reporter", N.Y.
37. "Azparez", Les Angeles.
38. Banoglu N. A., Ermeninin ermeniye Zulmü, Ankara, 1976.
39. "Baris".
40. Chester, Colby M., Admiral Turkey Reinterpreted, "The New York Times Current History", September, 1921.
41. "Cumhuriyet".
42. Deliorman A., Türklere Karsi Ermeni komitecileri, Istanbul, 1973.
43. Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1935, I, Washington, 1953, p. 1053-1055.
44. "Dünya".
45. Emily J. Robinson, The Armeniens, London, 1918.
46. Erkmen H., Contemporary Turkey, "Newsweek", 23. 6. 1980.
47. Garzou Jean-Marie, Un genocide exemplaire Armenie 1915, Paris, 1975.
48. Guttman Joseph, The beginings of genocide, N. Y., 1948.
49. A Brief Account of the Armenian Massacres in World War I, N.Y., 1948.
50. "Gunaydin".
51. Hakopyan M., Türkiye Ermenileri, Istanbul, 1925.
52. "Hürriyet".
53. Justicier du Genocide Armenien. Le Proces de Tehlirian, Paris, 1981, p. 14 — 15.
54. Karal, Enver Ziya, Armenian Question (1878 -- 1923). Ankara, 1975.
55. Kilic Altamur, Turkey and the World, Washington, 1959, p.p. 18, 141.
56. Krikorian M. K., Armenians in the service of the Ottoman Empire, 1860 — 1908, London, 1977.
57. Lanne, Peter Armenia. The First Genocide of the XX Century. Translated from the German Original, München, 1977.
58. Lang, D. M., Armenia: Cradle of Civilisation, London, 1978.
59. Lang D. M., The Armenians. A people in Exile, London, 1981.
60. "Milliet".
61. Montgomery, George R. The Massacres of Armenians in 1915, "The New York Times Current History", N.Y., October, 1922.
62. "Le Monde", Paris.

63. "Newsweek" N.Y., USA
64. "Paris Match", Paris.
65. Parliamentary Debates House of Lords, November 13, 1918, House of Commons, October 23, 24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14, 1918, The Pelican Press, London, 1918, p. 12-17.
66. **Perera Judith**, Young armenians; «Armed strudgle is our answer», «The Middle East», june, 1981. .
67. **Robinson, Richard D.**, The first Turkish Republic. A case study in National Development, Harvard University press, 1963.
68. **Sarkisian Ar.**, Genocide in Turkey., "History of the First World War", no. 3, p.p. 1321—1327.
69. **Shaw St. J. and Shaw E. K.**, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 1—2, 1976—1977, Cambridge—London, N.Y., London.
70. **Sonyel Salahi R.**, Displacement of the Armenians. Documents Ankara, 1978.
71. The British Year Book of International Law, 1932, Thirteenth year of Issue, p.p. 207—209.
72. "Time", N. Y., 25. 5. 1981, no. 21.
73. "The Times", London.
74. Universite d'Istanbul. Declaration du Senat de l'Universite d'Istanbul. A propos des crimes commis par les terroristes Armeniens.
75. USA, Congress, 66th Cong., 2d sess., Senate document no. 266, Major General James G. Harbord, Conditions in the Near East: Roport of the America, Washington, 1920, p. 11.
76. Verite sur le mouvement revolutionnarie Armenien et les mesures gouvernementales., Constantinople, 1916.
77. Walker, Christopher, Armenia: The survival of a nation, N.Y., 1980.
78. **Yalman A. E.**, Turkey in the World War, New Haven, 1930.
79. **Yaman A.**, Ermeni Maselesi ve Türkiye., Istanbul, 1973.
80. **Yalçhin A.**, Belgelerin Isiginda Türk-Ermeni meselesinin İçyüzü., Istanbul, 1975.
81. Zur Anspache Hitlers vor de Fuhrern der Wehrmacht. 1968, Heft 2; 1971, Heft 3.

ԹՈՒՐՔԻԶՄՆ ԱՅՍՈՐ

Թուրքիայում քիչ բան է փոխվել: Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի «գլխավոր զինվոր»: 1980-ի սեպտեմբերի 12-ի զինվորական հեղաշրջումը: Թուրքական ֆաշիզմի սև գործերը: Թյուրքեշին դատեցին, բայց թուրքական ֆաշիստները շարունակում են գործել: Համաշխարհային առաջադեմ հասարակական-ֆաղափական միտքը դատապարտում է զինվորական խուճուղիի հակաժողովրդական գործելակերպը: Թուրքական պետականության հակահայկական ֆաղափականությունը շարունակվում է:

Տասնամյակները շատ քիչ բան են փոխել Թուրքիայում: Երիտթուրքական ոճրագործությունից հետո բավական ժամանակ է անցել. ոմանք իսկապես չգիտեն ճշմարտությունն այդ մասին, որովհետև թուրքական պետականությունը շարունակ նոր սերունդներից թաքցրել է պատմական իրողությունները: Մյուսները, զարկ տալով պանթուրքիստական գաղափարախոսությանը, փորձում են միլիտարիստական, ագրեսիվ, հակասովետական աղմկարարության մեջ կորցնել երեկվա շարագործությունների հետքերը:

Ժամանակակից Թուրքիայում տասնամյակների ընթացքում իշխանության գլուխ մշտապես կանգնած է եղել միևնույն բուրժուականվածատիրական բոլորը: Երկրի ներքին իրադրությունը բարդ է և անկայուն: Սա պայմանավորված է ինչպես սոցիալ-դասակարգային, տնտեսական ու քաղաքական ցնցումներով, կառավարող շրջանների հակաժողովրդական քաղաքականությամբ, այնպես և արտաքին քաղաքական սուր պրոբլեմներով, ՆԱՏՕ-ին Թուրքիայի մասնակցությամբ և այլն:

Մինչև 1980-ի սեպտեմբերի 12-ի զինվորական հեղաշրջումը, երբ իշխանությունն առևանգեցին թուրքական բանակի հրամանատարները, շնայած միջկուսակցական մրցապայքարին, թուրքական քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարող մասը ծրագրային հիմնական հարցադրումներում չի տարբերվել մեկը մյուսից: Սրանք բոլորն էլ ՆԱՏՕ-ի կողմնակից են, օտարերկրյա կապիտալը օգտագործելու հերմեսանդ սլաշտպաններ: Կուսակցությունների շարքում առանձնանում էին ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը (ժամանակին հիմնված Մուստաֆա Քեմալի կողմից) և արդարություն կուսակցությունը, որոնք մեծաթիվ էին ու ազդեցիկ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը կորցրեց իր մենաշնորհ դիրքը և քանիցս տանուլ տվեց ընտրությունների ժամանակ մեկ դեմոկրատական, մեկ արդարության կուսակցություններին, մեկ զինվորական հեղաշրջումների միջոցով իշխանության գլուխ անցած գեներալներին ու ոստիկաններին: 1977-ի հունիսին պառլամենտական ընտրություններում հաղթանակ տարավ ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը: Սոցիալ-դեմոկրատի պատմուճան հագած էջևիթը բարեհաջողության ու երջանկության սարեր խոստացավ թուրք ընտրողներին, արտաքին քաղաքականության բնագավառում չափավորության նշաններ ցույց տվեց՝ ԱՄՆ-ի և ՍՍՀՄ-ի միջև խաղալու բացահայտ դրսևորումներով: Բայց շատ շուտով էջևիթի քաղաքականությունը բացարձակ սնանկ դուրս եկավ: Թուրքիայի տնտեսական դրությունն ավելի ծանրացավ, ֆինանսները սպառվեցին, արտաքին առևտուրը լղարեց, քառսն ու տեոորը հասան աննախընթաց չափերի: Նսցիոնալիզմն ու հակակոմունիզմը դարձան տիրապետող տենդենց թուրքական քաղաքական կյանքում: Աշխուժացան թյուրքեշի գլխավորած ֆաշիստական կազմակերպությունները, էրբականի պանիսլամիստական քարոզներն ու գործերը:

Դեմիրելն արդարության կուսակցության ծրագրային դրույթ հռչակեց պայքարը կոմունիզմի դեմ: «Մենք կոմունիզմը վտանգավոր ենք համարում ոչ միայն մեր երկրի,

այլև ամբողջ աշխարհի համար», — բղավում էր նա ընտանիքի անդամների նախօրյակին:

Հասարակական կյանքը դեմոկրատացնելու, սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումներ իրականացնելու, ազգային շահերին համապատասխան արտաքին քաղաքականություն ունենալու համար Թուրքիայի առաջադիմական ուժերի ջանքերը խաթարվում էին մանրբուրժուական հոսանքների («մահմեդական», «թուրքական» սոցիալիզմի կողմնակիցների) ու կուսակցությունների էքստրեմիստական, տեռորիստական մեծաթիվ խմբերի գործունեության հետևանքով: Սրանից օգտվեց բանակի հրամանատարությունը, որը չափազանց մոտ է կանգնած ԱՄՆ-ի, ՆԱՏՕ-ի զինվորական շրջաններին և զինված ելույթով գրավեց իշխանությունը: Կուսակցությունների գործունեությունը դադարեցվեց: Պառլամենտն արձակվեց: Թուրքիայում հասարակական կյանքը դրվեց զինվորի սապոգի տակ:

Հեղաշրջումը կատարվեց երկրի տիրապետող դասակարգերի շահերին համապատասխան: Այն կրում է պարզ արտահայտված աջ բնույթ և հակակոմունիստական բովանդակություն: Իրականացնելով իր դասակարգային ֆունկցիան, զինվորական ղեկավարությունը «քաղաքական սեռորիզմի, անարխիայի և սեպարատիզմի դեմ պայքարի» լողունգի տակ հիմնական հարվածը հասցրեց ձախ դեմոկրատական և քրդական շարժմանը, առաջադիմական քաղաքական, հասարակական և արհմիութենական կազմակերպություններին, որոնք իրենց պրակտիկ գործունեության մեջ կողմնորոշվում էին դեպի գիտական սոցիալիզմի գաղափարները կամ համակրում էին նրանց:

Ծանր կորուստներ ունեցան հատկապես քրդական ազգային կազմակերպությունները՝ «Ափոջուլար», «Քուրդիստանի սզգային-ազատագրական բանակը», «Թուրքական Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցությունը», «Թուրքական Քուրդիստանի սոցիալիստական կուսակցությունը» և այլն: 1981-ի աշնանը թուրքական բանտերում 150 հազար քաղաքական բանտարկյալ կար:

Հարյուր հազարավոր թուրքեր հետադուր են երկրից, աշխատանք փնտրում նվրոպայում, բանի եր Թուրքիայի իշխող

մակաբույծ կառավարողները երբեք չկարողացան ամենատարրական պայմաններ ստեղծել հասարակության սոցիալ-տնտեսական նորմալ զարգացման համար: Միայն Արևմտյան Գերմանիայում աշխատող թուրքերի թիվը հասնում է 1 միլիոնի: Սրանք կառարում են ամեն տեսակի ու աշխատանքներ՝ մաքրում են փողոցները, թափում են աղբ, լվանում են հողարանների ամանեղենը, ածուխ են քանդում հանքախորշերում և այլն (15): Սրանց անվանում են «գիստարբայտնը-ներ»: Սրանք այստեղ երկրորդ տեսակի մարդիկ են, որոնց արհամարհում են ամենուրեք: Նրանք քիչ են վաստակում, բայց, այնուամենայնիվ, կարողանում են օգնել իրենց հարազատներին Թուրքիայում, որոնք շատ ավելի վատ պայմանների մեջ են: Թուրքական հասարակությունը հեռում է նա երբեք նորմալ չի շնչում: Թուրքական կառավարողներն արտահայտում են մի բուռ մակաբույծների, շահագործողների շահերը:

Տնտեսական համագործակցության եվրոպական կազմակերպության անդամ հանդիսացող կամ նրան հարող սլետությունների մեջ Թուրքիան ամենաաղքատ երկիրն է: 1981-ի նոյեմբերին Թուրքիայի աշխատանքի միևիստությունը հրապարակած զեկուցման մեջ տազնապով ասված էր, որ Թուրքական բնակչության մոտավորապես կեսը մշտապես թերասնվում է, դեղորայքի պակաս է զգում և չունի կրթություն ստանալու հնարավորություն: Ամեն տարի մոտ 500 հազար պատանիներ և աղջիկներ դժվարին կոիվ են տալիս գոյության համար (22, 25. XI. 1981):

Թուրքիայում փոխվում են կառավարությունները, մեկը մյուսին հաջորդում են այս կամ այն կուսակցության, թե զինվորականների իշխանությունը, բայց քաղաքական կյանքի մենաշնորհ ուղղությունը պահպանվում է. դա հակակոմունիզմն է, հակասովետիզմը: Թուրքական ուսուցչության զգալի մասը ընդգրկված է հակակոմունիստական մոլեռանդ մի կազմակերպության մեջ: Թուրքիզմ՝ առաջին հերթին, նախ և առաջ այլամերժ թուրքական նացիոնալիզմ: Քաղցած, կիսամերկ, առանց ապրուստի միջոցի՝ բայց թուրքական նացիոնալիստ: Սա թուրքական հասարակական կյանքի բնորոշ առանձնահատկությունն է:

Ինչպես երեկ, այսօր նույնպես Թուրքական ամբողջ պետական քաղաքականությունը խարսխված է ՆԱՏՕ-ի վրա, եթե չլիներ ՆԱՏՕ-ն, ԱՄՆ-ի հակասովետական պլաններում Թուրքիային հատկացվող առանձնահատուկ դերի օգտագործման գործելակերպը՝ Թուրքիան վաղուց խորտակվել էր ներքին հակասովյուններից, անտեսական քառսից ու անարխիայից: Տասնյակ տարիներ Թուրքիան ապրում է իմպերիալիստական տերությունների գրամով ու օդնություններ:

«Յումանիտե» թերթը գրել է, թե «իրանական հեղափոխությունից հետո ՆԱՏՕ-ի գլխավոր զինվոր Թուրքիան պետք է «կայուն» լինի: Այդ «կայունությունն» անհրաժեշտ է ռազմական հսկայական զինապահեստը տեղադրելու համար, որ Պենտագոնը վերջին ժամանակներս ստեղծում է Թուրքիայում, այն վերածելով վառոգի մի մեծ պահեստի՝ հակառակ նրա ժողովրդի շահերին ու ձգտումներին:

Ժամանակակից Թուրք պետական գործիչները հաճախ են հիշում Նապոլեոնի խոսքերն այն մասին, թե «երկրի աշխարհագրությունն է անում նրա պատմությունը» (27, էջ 51) և փորձում են ավելի թանկ ներկայանալ ՆԱՏՕ-ի հակասովետական պլաններում: 1981-ի հուլիսին ԱՄՆ-ի պաշտպանության մինիստրությունը մի զեկուցագիր էր պատրաստել, որի մեջ շեշտվում էր, թե Պորտուգալիայի և Անգլիայի հետ միասին ՆԱՏՕ-ի մեջ առավել մեծ ներդրումն անում է Թուրքիան (33, 22. V. 1981): Հանուն այն բանի, որպեսզի Թուրքական տերիտորիան ծառայի ամերիկյան իմպերիալիզմի ագրեսիվ պլաններին, հանուն այն բանի, որպեսզի Թուրք զինվորը լինի բարձրորակ «թնդանոթի միս»՝ ամերիկյան քաղաքական միտքը ծառայամիտ է, կեղծավոր, «թուրքասեր»: Հանուն ՆԱՏՕ-ի, ամերիկյան միլիտարիստները պատրաստ են կատարելու Թուրքական պետականության մեծերի բոլոր քմայքները:

Հունական «ՊԱՍՈԿ» սոցիալիստական կուսակցության օրգան «Էքստրմիսի» թերթը 1978-ի ապրիլի 30-ին հաղորդում էր ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Զ. Լունսի մի զաղտնի շրջաբերականի մասին: Այդ գրության մեջ կոչ էր արվում զսպել այն ազգայնական գործունեությունը, որոնց լծված են զանազան երկրների ազգային փոքրամասնությունները և,

մասնավորապես, հույները և հայերը՝ ընդդեմ Թուրքական պետության, որին այսօր պարտադրվում են նախորդ սերունդների մեղքերը: Նույն տեղեկագրում խոսքը Եվրոպայի և Ամերիկայի հայերին կշտամբում էր Ատլանտյան պակտի գործը խոտվելու մեջ: Այստեղ ասվում էր Սովետական Հայաստանի աղգակիցներին գրգռելու, Բիթլիսի, էրզրումի և Կարսի շրջանները Թուրքիայից անջատելու հայերի պլանների մասին: Խոսքը այդ շրջանները հռչակում էր ոչ միայն կենսական Թուրք պետության համար, այլև սովետական պետության դեմ Արևմուտքի շահերն ապահովելու «հիմնական նշանակություն ներկայացնող կովաններ» (13): ՆԱՏՕ-ի տնօրենները միշտ էլ մոռացության են տալիս Թուրքական կառավարողների Լոկվա մեղքերը, անտեսում են հայ ժողովրդի կենսական շահերը: Նրանք պատրաստ են հակակոմունիստի շահերին զոհաբերելու մարդկային խիղճն ու բոլոր ճշմարտությունները:

1980-ի սեպտեմբերի 12-ի Թուրք զինվորականների կատարած հեղաշրջումը կատարվեց ՆԱՏՕ-ի և Պենտագոնի սցենարով ու ռեժիսուրայով: Ամեն ինչ նախապես կազմակերպված էր: Թուրքական քաղաքական կյանքն այնքան էր շիկացած, որ ոմանք կարծում էին, թե ամեն վայրկյան կարող էր կրկնվել Իրանի օրինակը: Սա նշանակում էր, որ ԱՄՆ-ը կորցնելու էր նաև Թուրքիան որպես հակասովետիզմի բազա: Ամերիկյան ազդեցիկ «Նյուս ուիկ» ամսագիրը գրեց, թե հեղաշրջման նպատակն էր «շարունակել երկրի վճռական դերը ՆԱՏՕ-ի հարավային սահմանների վրա» (34, 6. IV. 1981, էջ 24):

Ռեյգանի վարչակարգը անվերապահորեն պաշտպանում է Թուրքիայի զինվորական իշխանությունը: Այս դիրքորոշումը պատճառ է հանդիսացել, որ ավելի խորանա այն ճեղքվածքը, որ ստեղծվել է ԱՄՆ-ի և եվրոպական դաշնակիցների միջև:

Դա ավելի պարզ դարձավ, երբ 1982-ի հուլիսին հինգ եվրոպական երկրներ Ստրասբուրգում կայացած Եվրոպայի մարդկային իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովի նիստում ամբաստանեցին Թուրքիային: Դանիան, Ֆրանսիան, Հոլանդիան, Նորվեգիան և Շվեդիան հայտարարեցին,

թե 1980-ին իշխանության գլուխ անցած Թուրքական ղինվորական կառավարությունը ոտնահարում է «Եվրոպայի մարդկային իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովի» կողմից ճանաչված մարդկային իրավունքների հիմնական սկզբունքները, ինչպիսիք են՝ տանջանքների գործադրման արգելումը, անհատի ազատության և ապահովության իրավունքը, արդար և հրապարակային դատավարության իրավունքը, մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքները, ազատ հայտարարության իրավունքը և խաղաղ ցույցերի ու ելույթների իրավունքը: Ասպարեզ հանվեց 85 քաղաքացիների մի անվանացանկ, որոնք սպանվել են իրենց բանտարկության ժամանակ: 1982-ի մարտի 16-ին Թուրքական կառավարությունն ընդունեց, որ 1980 թվականից ի վեր 15 հոգի մահացել են տանջանքների հետևանքով, ավելացնելով, թե այդ մահերի պատճառ հանդիսացող պաշտոնյաները պետք է պատժվեն:

1981-ի դեկտեմբերի սկզբին ժամանելով Անկարա, ԱՄՆ-ի ռազմական մինիստր Ուայնբերգերը շեշտեց Թուրքիայի «ստրատեգիական բացառիկ դիրքը», նրա կարևոր դերը ՆԱՏՕ-ի կազմում (33, 4. XII. 1981), Ամերիկյան իմպերիալիստները, ՆԱՏՕ-ի տնօրենները ծրագրում են Թուրքիայի տարածքը, ռազմածովային, ռազմաօդային բաղաներն օգտագործել արագ ծավալման ուժերի սպասարկման համար: 1980-ին Արևմուտքը 1,6 միլիարդ դոլարի ռազմական օգնություն ցույց տվեց Թուրքիային: Թուրքական մամուլն ավելի հաճախ է հիշեցնում, թե Թուրքիան ամենակարևոր «վահանն է ընդդեմ Սովետական Միության»: «Միլիեթ» թերթը պրովոկացիոն դիրքերից քննարկելով Աֆղանստանի իրադարձությունները, գրեց, թե կարևորը Արևմուտքի համար Պարսից ծոցի պաշտպանությունն է, որի ճանապարհն անցնում է Ադրբեջանով: «Միակ երկիրը, որ ի վիճակի է փակել այդ ուղին, հանդիսանում է Թուրքիան: Ահա թե ինչու մեզ համար Թուրքիայի դրությունն ավելի կարևոր է, քան Պակիստանինը»:

1982-ին Թուրքիան ԱՄՆ-ից ստացավ 703, 5 միլիոն դոլարի օգնություն, ինչը 56 տոկոսով ավելի է, քան նախորդ՝ 1981-ին:

«Թուրքիայում իսկական պատերազմ է, որը դիկտատորական ռեժիմը մղում է ժողովրդի դեմ», — 1982-ի փետրվարին գրել է «Յումանիտե» թերթը:— Բայց արդյո՞ք միայնակ, — հարց էր տալիս թերթը: «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթը (25. II, 1982) շեշտում էր, որ թուրքական զինվորականների մեջքին կանգնած են ԱՄՆ-ը, Պենտագոնը, ՆԱՏՕ-ն և ԱՄՆ-ի ռազմական մինիստր Կ. Ուայնբերգերը Թուրքիա այցելելուց հետո հրապարակավ իր հիացմունքն արտահայտեց թուրքական խոնարհի գործունեության առթիվ: «Գնե՛րալները չպետք է շտապեն վերադառնալ դեմոկրատիային», — նրան երկրայում էր Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Ջ. Սպեյնը:

Այսօրվա Թուրքիայում իշխանության գլուխ կանգնած զինվորական զիկտատուրան ունի ազգայնական բնույթ և հակակոմունիստական բովանդակություն: 1982-ի մարտի 15-ին Ստամբուլի Շիրշիրի գերեզմանատան «Աղատության բլուրի վրա» նշվեց Թալեաթի սպանության 61 տարին: Նորից ծաղկեպսակներ զինված ուժերի հրամանատարությունից, Ստամբուլի կուսակալությունից, քաղաքապետարանից... ճառեր, հարգանքի համազարկ: Ներկա էր զորավար Քեմալ Յուքսեկը (12. 16. III. 1982): Իսկ այդ պահին Թուրքիայի բանտերում 81 հազար 346 բանտարկյալ կսր («Գյունեշ», 24. 02. 82):

1982-ի հունիսի 21-ին Անկարա ժամանած Ռոջերսը (Եվրոպայում ՆԱՏՕ-ի զորքերի հրամանատար) այցելեց էրզրում, շրջեց թուրքական Յ-րդ բանակի դիրքերը, որը «իր վրա կվերցնի հնարավոր ագրեսիայի առաջին հարվածը» (30, 22. 6. 82): «ԱՎԱԿՍ» ինքնաթիռների համար վերականգնվեց Կոնյայի ռազմաօդային ուժերի բազան: 1982-ի հուլիսին Թուրքիայում տեղի ունեցող անցուղարձը «Մեծդունարողնայա ժիզն» ամսագիրը վերնագրեց «Ռեակցիան հարձակվում է»:

«Թուրքիայի՝ ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի ագրեսիվ ֆորպոսս դառնալու պրոցեսը շարունակվում է և դա, բնականաբար, չի կարող չանհանգստացնել նրա հարևաններին, լուրջ անհանգրստություն չառաջացնել երկրի հետագա ճակատագրի համար իր իսկ թուրք ժողովրդի մոտ» (21, էջ 138):

1983-ին Թուրքիային ամերիկյան օգնությունը կկազմի 815 միլիոն դոլար: Սրանով Թուրքիան կդառնա Իսրայելից ու Եգիպտոսից հետո ամերիկյան օգնություն ստացող ամենամեծ երկիրը: Սա վկայությունն է այն բանի, որ ԱՄՆ-ը հատուկ նշանակություն է տալիս Թուրքիային, որպես ՆԱՏՕ-ի հարավային թևի, հատկապես այժմ, երբ Պապանդ-րեուի հունական կառավարությունը նոր դիրքորոշում է որդեգրել:

Ամերիկյան իմպերիալիստներն օգնում են թուրքական իշխանավորներին, պաշտպանում նրանց հակահայկական դերժողությունները: Մյուս կողմից, Ռեյգանն ամեն ինչ անում է Թուրքիան հակասովետական պրեսիվ պլաններում օգտագործելու համար: Այսօր Ռեյգանի վարչակազմը ամբողջապես կանգնած է Թուրքիայի հակահայկական գործողությունները պաշտպանելու դիրքերում:

Գեներալ էվրենն իրեն համարում է Աթաթուրքի ավանդների երկրպագու ու դրանց իրագործման ասպետ: Նա իր բոլոր ճառերում հիշեցնում է թուրքական առաջին հանրապետության առաջին պրեզիդենտի ասույթները, սկզբունքները, խրատները: Բայց, նախ շատ քիչ բան է մնացել Թուրքիայում Աթաթուրքի սկզբունքներից, և հետո նորընծա դիկտատորն ինքն է վերանայում մնացածը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո նախ ոտնահարվեց «էթաթիզմի» (այսինքն երկրի տնտեսության մեջ պետության առաջնության) սկզբունքը: Երկիրը դարձավ բալմակուսակցական, այսինքն՝ Աթաթուրքի ժողովրդահանրապետական կուսակցության մենաշնորհի արևը խավարեց: «Լաիցիզմի» (կրոնի անջատումը պետությունից) սկզբունքը խաթարվեց: Դեմիրելի կառավարման տարիներին Թուրքիայում այնքան մզկիթ կառուցվեց ու մուսուլմանական-կրոնական ակումբներ և կազմակերպություններ հիմնադրվեցին, որքան նախորդ հարյուրամյակի ընթացքում չէր ստեղծվել:

Քենան էվրենն այսօր փակել է Աթաթուրքի հիմնադրած պառլամենտը, բայց խոսում է նրա ավանդույթներից, ցրել է կուսակցությունները, բայց խոսում է դեմոկրատիայից, ոչընչացնում է քաղաքական, դեմոկրատական կազմակերպությունները, կոտորում է հազարավոր առաջադեմ մարդկանց,

բայց ճառում է ժողովրդավարությունից, մարդասիրությունից, երկրի ներսում խաղաղություն հաստատելու անհրաժեշտությունից: Այսօր Թուրքիան դժոխք է թուրք աշխատավոր մարդու համար: Թուրքիայի լավագույն դավականները գնդակահարված են, պնդաններում են կամ մի կերպ իույս են տվել տեղորից և տալստուսնել արտասահմանում:

Իսկ 1981-ի դարնանը Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թյուրքմենը Վաշինգտոն այցելելուց հետո հայտարարեց, թե «ամբողջապես ետևում են մնացել այն մառախլապատ օրերը, որոնք ստվեր էին ձգում ԱՄՆ-ի հետ մեր հարաբերությունների վրա»:

Ալ. Հեյզի հետ Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ի. Թյուրքմենի բանակցությունների ավարտից հետո, Վաշինգտոնում Սպիտակ տան ներկայացուցիչը ժուռնալիստներին հայտարարեց, թե «ԱՄՆ-ը վճռականորեն պաշտպանում է Թուրքիայի ջանքերը երկրի տնտեսության վիճակը կարգավորելու և դինված ուժերը մոգեռնացնելու ուղղությամբ»: ԱՄՆ-ը ցանկանում է տեսնել ուժեղ Թուրքիա, հայտարարեց Ալ. Հեյզը (33, 3. IV. 81): Նույն Ի. Թյուրքմենը, չափազանց բացորոշ է արտահայտում իր կառավարության հավատամքը: Եթե «Սովետական Միությունը գրավի Լեհաստանը, — հայտարարեց նա Վաշինգտոնում, — Թուրքիան կգործի ՆԱՏՕ-ի գծով իր դաշնակիցների հետ համատեղ» (33, 8. IV. 81): Որքան ավելի են սերտաճում Թուրքիա-ՆԱՏՕ ռազմաքաղաքական կապերը, այնքան զնգուն է դառնում թուրքական հակասովետիզմի ձայնը: Անկարայի, Ստամբուլի, էրզրումի ու պիոկայանների հաղորդումների որոշակի մասը մշտական ժամերի նվիրված է հակասովետական, հակահայկական շարամիտ պրոպագանդային: Արաբներն ու թուրքերեն, պարսկերեն ու անգլերեն մշտապես լսվում է թուրքական հակասովետիզմի միալար կոկոռը:

Քենան էվրենի ղինվորական իշխանության վերին հարկում որոշիչ դեր էր խաղում Տուրքութ Օզալը: Սա ճանաչված է որպես «Թուրքիայի ուժեղ մարդ»: Մի ժամանակ նա Դեմիրելի խորհրդականն էր, զինվորական հեղաշրջումից հետո դարձավ էվրենի աջ ձեռքը: Նույնիսկ «առժամյա վարչապետ»: Սրան երբեմն անվանում են Թուրքիայի Կիսինջեր: Միջադ-

գային մամուլը հատկապես մատնացույց է արել նրա ազգայնական հայացքները, թուրքական աջերի գլխավոր տեսաբան լինելու հանգամանքը: 1980-ի հունիսի 10-ին Բեյրութի «Աս Սաֆիր» օրաթերթի թղթակցին արած իր հայտարարությամբ Տուրքութ Օզալը պարզեց իր քաղաքական հավատամբը առանց մնացորդի: Կարդում ենք հայտարարությունը. «Թուրքիան մի ռազմական սլատվար է սովետների դեմ, բայց այդ պատճառն այժմ ենթարկվում է հարվածների: Արևմտյան և արաբ բոլոր բարեկամների պարտականությունն է թեթևացնել այդ ճնշումները բանի ուշ չէ»: «Մենք կարող ենք փոխել ուժերի փոխհարաբերությունը աշխարհում, եթե մեր դաշնակիցները գիտակցեն մեր դերի կարևորությունը, — ասում է նեոսանթուրքիզմի գաղափարախոսը — Թուրքական ծագումով 87 միլիոն հայրենակիցներ կան խորհրդային Միության մեջ. Իրանի բնակչության կեսը թուրքեր են. Չինաստանի մեջ կան 15 միլիոն. տեսնո՞ւմ եք, Թուրքիան եթե ուղի կարող է շատ բան շարժել միջազգային մոլորակի վրա, եթե դաշնակիցները համաձայնվեն» (5, 3. VIII. 1981):

Նույնմեթերի 6-ի ընտրություններում հաղթեց Օզալի կուսակցությունը:

Քենան էվրենի մյուս խորհրդականը Իլհան Օզթրաքն է, որը հայտնի է, որպես փոքրամասնությունների՝ հատկապես հայերի և քրդերի հալածիչ: Նրան համարում են խունտայի կազմակերպած հեղաշրջման, զինվորականների իշխանության հաստատման «գաղտնի ուղեղ» (3, 6. VI. 1981): Սա էր պահանջում զորամասեր մտցնել համալսարաններ ու ֆակուլտետներ, ճգմելու համար համալսարանական «անկարգությունները» (33, 26. VII. 1981): Սա նույնպես ֆաշիզմ է, որը մատուցվում է որպես տեռորիզմի դեմ մղվող պայքար:

Որոշ ճշմարտություններ պարզելու համար մեզ պետք է մի փոքր ետ գնալ ցույց տալու համար, որ թուրքական ֆաշիզմը կամ սանձարձակ թուրքիզմը հատկապես ծաղկեցին ՆԱՏՕ-ի հովանու տակ: Նրիտթուրքերի թուրքիզմի ավանդույթները տվեցին նոր թունավոր ծիլեր, տարածվեցին երկրի ներսում ու նրանից դուրս գտնվող թուրք երիտասարդության շրջանում: Վերջին տարիներս Թուրքիան դարձավ իսկական

դժոխք ի՞նչ անարխիայով, զանգվածային սպանություններով, գաղափարաքաղաքական սանձարձակ հարցադրումներով:

Թուրք գրականագետ Զեմալ Մեքիզն առանց ամաչելու վերջերս գրեց, թե «մինչդեռ մասսաները եվրոպականանում են, մտավորականները պետք է էլ ավելի թուրք դառնան» (14, էջ 67): Թուրքական կյանքի ֆաշիզացման, թուրքական պետականության ագրեսիվության ամենացցուն դրսևորումը հանդիսացավ թուրքական բանակի ներխուժումը Կիպրոս: Թուրք ասկյարը հույն խաղաղ բնակչության նկատմամբ կատարած իր բռնաբարումներով, կոդոպուտով ու վայրագությաններով ապացուցեց, որ թուրքական գորշ գալլերի բռնադժը շարունակվում է, որ մարդու իրավունքների մասին իմպերիալիստական արևմուտքի «մարդասիրական» ճամարտակումները Թուրքիայի՝ ՆԱՏՕ-ի գծով իրենց դաշնակցի համար չէ: Կիպրոսի տերիտորիայի 40 տոկոսն օկուպացված է: Կիպրոսի ժողովրդի կամքը բռնադատված է, իսկ միջազգային ֆորումների բանաձևերը թուրքական պետականության կողմից արհամարհվում են, որովհետև Թուրքիայի օգտին է գործում վաշինգտոնը: Թուրքիայի նախկին արտգործմինիստր Զադլայանգիլը հայտարարեց մեջլիսում (երբ նա հանրապետական սենատի նախագահն էր). «ուր որ մեհմեդիկը մտնում է սվինով, այնտեղից նա դուրս չի գալիս գրիչով» (28, 16. II. 1980):

Թուրքական բուրժուական նացիոնալիզմի՝ պանթուրքիզմի գաղափարախոսները երազում են «մեծ Թուրքիայի մասին, որը միավորելու է աշխարհի բոլոր թուրքախոս ու թուրքալեզու ժողովուրդներին»: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին իշխանությունների թուլլստվոթյամբ ու անմիջական մասնակցությամբ Թուրքիայում սանձադեթվեց հակակոմունիզմի մի սանձարձակ կամպանիա, որն ուներ շեշտված հակասովետական բնույթ: «Բողբուրտ», «Զինարալթհ», «Օրիոն» և այլ հետադիմական թերթերի և ամսագրերի շուրջը համախմբված պանթուրքիստները գրում էին մարտնչող շովինիզմի, ֆաշիզմի, հակասովետիզմի դիրքերից (15, էջ 103):

Պատմական կոնկրետ պայմաններին համապատասխան թուրքական հակակոմունիզմը փոխում է իր դրսևորման

ձևերը, երբեմն նաև բովանդակությունը: Ներկա պահին թուրքական հակակոմունիզմն ամբողջությամբ ծառայում է ամերիկյան իմպերիալիզմի և ՆԱՏՕ-ի հակասովետական պլաններին: Պանթուրքիզմի և հակակոմունիզմի պրոպագանդան թուրքիայում հատկապես ուժեղացավ 1950-ից հետո, երբ երկրում ուժեղացել էր ամերիկյան ազդեցությունը: Ա. Մենդերեսի կառավարությունը խրախուսում էր Զիա Գյոք Ալփի, Նիխալ Ատսըզի, Ֆեթհի Թեհսուզլիի և այլ պանթուրքիստների գրքերի տպագրությունը: Այդ տաղիներին էլ գործել սկսեցին «Թուրք նացիոնալիստների ասոցիացիա», «Թուրք վտարանդիների և վերադարձիչների ֆեդերացիա» ազգայնական կադմակերպությունները: «Թուրան» հրատարակչությունը մշտապես պանթուրքիստական գրքեր էր տպագրում: Ամենաթունդ պանթուրքիստական հրապարակումների հեղինակը Սուամբուլի համալսարանի պրոֆ. Գ. Զաղաթյան էր (19, էջ 132—133):

1951-ին փոփոխություններ կատարվեցին քրեական օրենսդրության մեջ, ըստ որի կոմունիստական պրոպագանդայի համար արդեն նախատեսվում էր ոչ թե 1-ից 3 տարի, այլ 10 տարի բանտարկություն: Բոլոր այլախոհներին սկսեցին «կոմունիստ» անվանել: Քրդերի ելույթներն իրենց ազգային իրավունքների համար նույնպես կոմունիստական հռչակվեցին (15, էջ 104):

«Ազգայնական շարժում» կուսակցության պարագլուխ Ա. Թյուրքեշը դեռ վերջերս, մինչև իր ձերբակալվելը, քարոզում էր բացահայտ պանթուրքիստական ռասիզմ: Նա պնդում էր, թե քանի որ բոլոր սպիտակ ժողովուրդներն իբր թուրքերից են առաջացել, ապա Թուրքիան իրավունք ունի ստեղծելու իր կայսրությունը (24, էջ 65): Պանթուրքիստներն այսօր էլ պահանջում են Թուրքիային միացնել Արևմերտյան Թրակիան, հունական Սամոս, Քիոս, Միտիլինե, Ռոդոս և այլ կղզիները:

Ա. Թյուրքեշը պանթուրքիստական գաղափարախոսությունը հռչակեց որպես միջոց հակակոմունիստական մարտաշունչ հայացքներ քարոզելու համար (23, էջ 40): Պատահական չէ, որ վերջերս թուրքական «Սոն Հավադիս» թերթը տպագրեց «Ադրբեջանական թուրքերը և Աթաթուրքի

սերը» վերնագրով մի հոդված, որտեղ ասվում էր, թե Աթաթուրքը ոչ միայն անատոլիական թուրքերի, այլև աշխարհի բոլոր թուրք ժողովուրդների, մասնավորապես ադրբեջանցիների ղեկավարն էր։ Նույն թերթը միաժամանակ պարծենկոտությամբ գրում էր, թե անվտանգության ուժերի գործադրությունների շնորհիվ Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը վերջնականապես ճղմված է։

1965-ին «Արդարություն» կուսակցությունը հակակոմունիզմը հասցրեց պետական քաղաքականության աստիճանի։ Երկրում սկսեցին գործել մի շարք հակակոմունիստական կազմակերպություններ և ընկերություններ. «Կոմունիզմի դեմ պայքարի թուրքական ընկերություն», «Պանթուրքիստական օջախներ», «Սրբավայրերի կողմնակիցների ընկերություն» (Մուքբադեսաշի) և այլն (14, էջ 105)։

Ա. Թուրքեշն ավելի սանձարձակ էր քարոզում այն, ինչ գրում էին իր նախադեմերը՝ Երիտթուրքերն ու հետևորդ տարիների թուրք ֆաշիստները։ Ահա թե ինչ էր գրել 1942-ի մոսկվ օրերին Ստամբուլի «Բողբուրտ» (գորշ գայլ) թերթը (5 մարտի 1942-ին). «Ո՞վ ենք մենք։ Մենք գորշ գայլեր ենք, ի՞նչ է մեր գաղափարաբանությունը։ Գորշ գայլին թուրքիզմը, ի՞նչ է գորշ գայլերուն (թուրքին) հավատամքը։ Անոնք կհավատան, որ թուրք ցեղը և թուրք ազգը ուրիշ ցեղերե կամ ազգերե ավելի գերիվեր են։ Ի՞նչ է իրենց գերազանցության աղբյուրը։ Թուրքական արյունը։ Արդյո՞ք թուրքը գերազանց է ծնունդով։ ... Գորշ գայլերը պանթուրքիստ են։ Այո, Գորշ գայլ թուրքերու սրբազան նպատակն է տեսնել թուրքական պետության 65 միլիոնանոց ազգ մը ըլլալը։ Ի՞նչ պիտի ըլլա քու արդարացումդ ասոր համար։ Գորշ գայլերը երկարատենա ի վեր հռչակած են՝ «արդարությունը չի տրվիր. այլ կը բռնագրավվի», սկզբունքը։ Պատերա՞զմ։ Այո, պատերա՞զմ, եթե հարկավոր է...»

Ահա մեկ ուրիշ մեջբերում, այս անգամ մեկ այլ թուրք հեղինակի գրքից. «Թուրքիո տինամիք 20 միլիոնանոց խումբը և հյուսիսի ու արևելքի 30 միլիոնները երկարատեն կարելի չէ զսպել։ Եթե թուրքիզմը և Թուրքիան պիտի ապրին, պետք է առանց ժամանակի կորուստի միանան և կազմեն 60 միլիոնանոց թուրք ազգ մը...» (6, 23. 8, 1964)։

1966-ի սեպտեմբերի 9-ին «Արդարություն» կուսակցության (այն ժամանակ կառավարության գլուխ էր կանգնած) «Յնի Ստամբուլ» թերթում Մեհմեդ Սադիկ Արանը (նախկին հայտնի մուսավաթական) հրապարակեց մի հոդված, որը վերնագրված էր «Երկրորդ թուրքական պետությունը, ստեղծված XX դարում. Ադրբեջանական հանրապետություն»։ Վերնագիրն ինքնըստինքյան վկայությունն է պանթուրքիստական նույն մտայնության, որին խնկարկում էին երեկ և խնկարկում են այսօր Թուրքիայում։ Նվ ոչ միայն Թուրքիայում, Հեղինակը կատաղած է, որ կա Սովետական Սոցիալիստական Հայաստան, որ կա Երևան (ըստ հեղինակի՝ առանձնահատուկ խնամքով կառուցված Անաստաս Միկոյանի ջանքերով), որ Հայաստանը խանգարում է Ադրբեջանի անմիջական սահմանային շփմանը եղբայր Թուրքիայի հետ։ Նա ունի, որ Բաքվում հուշարձան է կառուցված «շեթր-ջի» (պարտիզան, հայդուկ) Սո. Շահումյանի հիշատակին, նա ողբում է, որ Բաքվում չկա այնտեղ զոհված անատոլիական թուրքերի (խոսքը 1918-ի երիտթուրքական ինտելիկենտների ու մարդասպանների մասին է) հիշատակը հավերժացնող որևէ հուշարձան։ Մեհմեդ Սադիկ Արանը պանթուրքիստ է, սանձարձակ հակառուս։ Նա չի խորշում ուս մեծ ժողովրդի հասցեին ամենափողոցային հայհոյանքներից։

«Թուրք կուլտուրա» ամսագրի հարձակումների գլխավոր օբյեկտը մեր երկրի թուրքալեզու ժողովուրդների սոցիալ-քաղաքական կյանքն է, գիտությունն ու կուլտուրան։ Հակակոմունիստական, հակասովետական ոտնձգություններով աչքի են ընկնում «Ադրբեջանական կուլտուրայի խմբակի», «Ադրբեջան», «Մուշահիդ» (Մարտիկ, Անկարա) ամսագրերը, «Պայքար կոմունիզմի դեմ» (Իզմիր) թերթը (17, էջ 142)։

Պանթուրքիզմն ագրեսիվ շովինիստական բուրժուական գաղափարախոսության ձևերից մեկն է, որը քայքայում է աշխատավորների, բանվոր դասակարգի ինտերնացիոնալ միասնությունը, ատելություն սերմանում ժողովուրդների միջև։ Պանթուրքիզմն ագրեսիայի գաղափարախոսությունն է։ Առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմների ժամանակ այն ծառայեց գերմանական իմպերիալիզմին։ Ներ-

կայումս պանթուրքիզմը խրախուսվում է ինչպես ամերիկյան, այնպես և արևմտագերմանական իմպերիալիստների կողմից: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսները սովետա-թուրքական բարեկամության կատաղի թշնամիներ են (19, էջ 130—131): Է. Հասանովյան գտնում է, որ գաղափարապես ֆաշիզմին ամենամոտ կանգնած են եղել պանթուրքիստները, որ նրանց միավորում էին ռասիզմը, շովինիզմը, հակասովետիզմը (15, էջ 102):

Լոնդոնի «Ֆայնաշնըլ Թայմս» թերթը Թյուրքեշի մասին հետևյալը գրեց. «Նրա վերաբերմունքը թուրքերի ազգային ժառանգությանը և նրանց նախկին մեծ կայսրությունների գործնականում հանգեցրեց մի այնպիսի ռասիզմի հրահրման, ինչպիսին չէր եղել հայերի և քրդերի կոտորածներից ի վեր» (18, 30. 6. 1979):

Գնդապետ Թյուրքեշի գլխավորած ֆաշիստական շարժման (Բուլքյուրտլեր—գորշ գայլեր) գաղափարախոս Ն. Աթսուզը դիմելով Թուրքիայի քրդերին հայտարարեց. «Եթե դուք, քրդերդ, պետք է շարունակեք խոսել ձեր պարզունակ լեզվով, ապա թուրքերը կկոտորեն ձեզ, ինչպես իր ժամանակին ոչընչացրին հայերին, վրացիներին և հույներին: Դուք կարող եք դիմել ՄԱԿ, որպեսզի ձեզ տրամադրեն հայրենիք Աֆրիկայի ինչ-որ մի վայրում, այլապես թուրքական ռասան կվերածվի կատաղած առյուծի, որին ոչ ոք չի կարող կանգնեցնել» (20, 2. 6. 1981):

Թյուրքեշի նեոֆաշիստական կազմակերպությունը կոչվում է «ազգային շարժման կուսակցություն»: Նա դեռևս երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծայրահեղ աջ ազգայնական գաղափարներ էր քարոզում, ակտիվորեն համագործակցում նացիստական հատուկ ծառայությունների և, առաջին հերթին, գեստապոյի հետ: 1944-ի հոկտեմբերի 9-ին Բեռլինի գեստապոյի պետը գրում է արտաքին գործերի մինիստրություն. «Բոլոր պանթուրքական խմբավորումների հետ կապ պահպանելը համապատասխանում է ռայխի շահերին: Առաջիկա այդպիսի կապ կա լուկ Թյուրքեշի հետ, որը սպայական ուսումնարան է ավարտել և պանթուրքական շարժման պարագլուխներից մեկն է» (20, 2. 6. 1981): Թյուրքեշի կազմակերպությունը ֆինանսական

օժանդակությունն էր ստանում Ստամբուլի առևտրական և արդյունաբերական պալատներից, խոշոր մոնոպոլիստական «Սաբանջի» տրեստից, ԱՄՆ-ի, Արևմտյան Գերմանիայի և այլ երկրների նեոնացիստական կազմակերպություններից (22, 2. 11. 1981)։ Թյուրքեշը կապված էր ԱՄՆ-ի կենտրոնական հետախուզական վարչության, ԳՖՀ-ի նեոֆաշիստական կազմակերպությունների, Իտալիայի տեռորիստական խմբավորումների հետ (23)։

1944-ին Թյուրքեշը ձերբակալվեց հեղաշրջման փորձ կազմակերպելու համար, որի նպատակն էր Թուրքիայի մուսուլման պատերազմի մեջ Գերմանիայի կազմում։ 1945-ի ապրիլին նա արդեն ազատ էր արձակված ու շարունակում էր պրոֆաշիստական կազմակերպության շարքերի համախմբման գործը։

1960-ին Թյուրքեշն ասպարեզ իջավ որպես պետական նոր հեղաշրջման ակտիվ մասնակից։ Մենդերեսի կուսակցությունը տապալած 32 սպաններից մեկը նա էր։ Մինչ այդ նա ծառայում էր վաշինգտոնի թուրքական զինվորական միսիայում, հետո միջուկային տեխնիկայի բարձր դպրոցի սան էր Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունում։ 1968-ից սկսած նա ստեղծեց իր «կոմանդոսների» կազմակերպությունը։ Ստեղծվեցին մի քանի տասնյակ ճամբարներ Անկարայում, Իզմիրում, Ստամբուլի արվարձանում և այլուր, որտեղ զուլխ կտրողներ էին պատրաստում իսկական ֆաշիստական, մարդատյաց մեթոդներով։ Շուտով «կոմանդոսներին» «բողոքություններ» անվանումը տվեցին։ Իր կուսակցության՝ «Ազգայնական գործողության կուսակցություն» անվանումը Թյուրքեշը փոխ էր առել Ֆրանկոյի կուսակցության անվանումից։ Իսկ պարագլուխը՝ «Բաշբուկ» գերմանական «Ֆյուրերի» իսպանական «Կաուդիլյայի» և իտալական «Դուչեի» թարգմանությունն է։

1967-ին Ա. Թյուրքեշը հայտարարում էր. «Վաղ թե ուշ Թուրքեստանը կդառնա թուրքական» (19, էջ 133)։ Նրա և կրոնականների նախաձեռնությամբ 1968-ից սկսած ամբողջ Թուրքիան պատվեց հիտլերյուգենդի նման «կոմանդոսներով», որոնք Թյուրքեշին հռչակեցին իրենց ֆյուրեր (բաշբուկ)։ Այդ կոմանդոսները ռազմական ուսուցում էին ստա-

նում հատուկ զինվորական ճամբարներում և օգտագործվում էին դեմոկրատական ուժերի միտինգները ջախջախելու, Թուրքիայի առաջադեմ գործիչներին ծեծելու և սպանելու համար (15, էջ 108)։

Արդեն 70-ական թթ. սկզբներին Թյուրքեշի «մահվան էսկադրոնները» լավ կազմակերպված զինվորական բանգաներ էին, որոնք սպանություններ կազմակերպելու, արյունոթելու վարպետներ էին դարձել։ Սրանք տեղոր էին անում Գերմանիայում ու Ավստրիայում թուրք առաջադեմ բանվորների դեմ (20, 2. 6. 1981)։ Այն ժամանակ Թյուրքեշի տղաները ձախերի դեմ կռվում էին դանակներով, փայտերով ու շղթաներով, իսկ հետո զինվեցին ատրճանակներով ու նռնակներով։ Թյուրքեշի տղաները խցկվել էին պետական ապարատի՝ ոստիկանության, մինիստրությունների տարբեր օղակները, իրենց ձեռքն էին վերցրել մաքսային ծառայությունները և այդ միջոցով հեշտությանմբ մեծ քանակությանմբ զենք ու զինամթերք էին հայթայթում (22, 2. 11. 1981)։ Նրանք կապված էին հատկապես ամերիկյան հատուկ ծառայությունների հետ, օգտվում էին նրանց հովանավորությունից ու օգնությունից։ Խաղաղության ու դեմոկրատիայի կողմնակիցների, կոմունիստների ու քրդական ազատագրական պալքարի մարտիկների ոչնչացումը հանդիսանում էր նեոֆաշիստների առաջնահերթ խնդիրը։

Ստամբուլի բնակիչները սարսափով են հիշում 1977-ի մայիսի 1-ի առավոտը, երբ մազլցած տների կտուրներին թուրք ֆաշիստները կրակում էին ցուցարարների վրա։ Մի տարի անց «գորշ գալլերը» Ղահրամանմարաշ քաղաքում անկարգություններ սարքեցին, որոնց զոհ զնացին հարյուրից ավելի մարդ։ Հոռմի պապի վրա կրակած թուրք աջ տեղորիստ Մեհմեդ Ալի Աղչան 1979-ի աշնանը «Միլիեթ» թերթի խմբագիր Էփեկչիին (փոքր ժամանակ անց սպանված նույն Աղչայի ձեռքով) գրած սպառնալից նամակում պահանջում էր միջազգային դրության հարցերը մեկնաբանել այնպես, ինչպես ինքն էր ուզում։ Նա հորջորջում էր. «Ռուս իմպերիալիստները վախենում են, որ Թուրքիան մի նոր պետություն կկազմակերպի Միջին արևելքում եղբայրական իսլամական երկրներից»։ Այն ժամանակ արդեն նա Պապ Հովհաննես

Պողոս երկրորդին համարում էր «խաչակիրների հոգևոր առաջնորդը և պարագլուխը», որին սպանելը համարում էր իր առաջնահերթ խնդիրը (36, № 21, 1981)։

Ճանաչված հայ գրագետ բեյրութցի Գառնիկ Աղդարյանը գրեց. «23-ամյա այս թուրք ֆաշիստը քալեց Պոլսո փողոցներուն մեջ ու կանգ առավ հանկարծ, դիմացը մեծ ոճրագործն էր վերածված հուշարձանի. դահճապետ Թալեաթը կարծես թե կըժպտեր իրեն ու կըսեր՝ մի վարանիր, սրբություն չկա ու չկա մարդկայնություն, ըրե՛՛ ինչ ուզես, սպանե՛՛ ով ուզես, ես ի գործ դրի ամբողջ ազգի մը բնաջնջման ծրագիրը ու տես, հիմա հուշարձան եմ արդեն՝ թրքական պետության իսկ կողմեն կառուցված, շարունակե իմ ուղիովս ու մի վարանիր, մեր մոտ ոճիրը կըվարձատրվի ու սրբապըղծումը կընկատվի սրբազորություն...» (10, 16. 5. 1981)։

Թուրք մեկնաբաններ Ալի Բիրանդը և Տ. էրեյը հանգամանորեն բացահայտեցին Հռոմի պապի վրա կրակած տեռորիստ Մ. Աղջայի կապը Թյուրքեշի գլխավորած «Ազգայնական շարժման կուսակցության» հետ։ Նրանք Աղջային որակեցին որպես թուրքական ֆաշիստ։ Աղջայն հարցաքննությունների ժամանակ չթաքցրեց, որ «Միլիեթ» թերթի խմբագրին (Ա. Իփեկչի) սպանել էր Սովետական Միության նկատմամբ նրա նպաստավոր դիրքորոշում ունենալու համար։

Թուրք ֆաշիստների պարագլուխ Ալփասլան Թյուրքեշն աքսորվելով երկրից, փորձեց անցնել սիրիական «մուսուլման հղբայրներ» հետադիմական կազմակերպության գլուխ, պղտորել սիրիահայության անդորրը, կիբանանի մեջ կազմակերպել հակահայկական շարժում։ Սա չէր խորշում բանասարկություններից, սպանություններից։ Բազմաթիվ ձեռագիր ու տպագիր կոչեր տարածվեցին այս երկրներում հայերի դեմ, անհիմն կերպով նրանց մեղադրելով թուրքական կրոնական անձնավորություններ սպանելու, հակաթուրքական այլ գործողությունների մեջ։ «Դինիմի Սեովտյուն» (հավատքիս հայհոյեց)՝ գրվում էր այդ կոչերում։ Նպատակը՝ մահմեդական կրոնական զգացմունքների զրգուխ հայերի դեմ։

Ինչպես գրում է սովետական արևելագետ Գ. Ստարչենկովը. «Թուրքական տեռորիզմը խոր արմատներ է գցել Այն զարգացավ սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերի բարդ

հիմքի վրա և ստացավ թուրքական և արտասահմանյան մի շարք հետադիմական շրջանների օժանդակությունը» (23)։

Եթե 1979-ին արհմիութենական համագումարում «Ինտեր-նացիոնալ» երգելու համար «Դիսկ» առաջադիմական արհմիության 13 անդամներ դատապարտվեցին հինգ և կես տարվա բանտարկության, ապա այժմ թուրքական անվտանգության ուժերն ուղղակի փողոցում գնդակահարեցին նույն արհմիության ղեկավարության անդամ, կաշեգործների արհմիության նախագահ Կ. Բադակին (33, 26. 7. 1981)։

1981-ի առաջին վեց ամսվա ընթացքում «Կարմիր փարոս» գործողության միջոցով թուրքական անվտանգության ուժերը հայտնաբերեցին և ձերբակալեցին Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ավելի քան 2 հազար անդամների (30, 23. 7. 1981)։

Ստամբուլի երրորդ ռազմական դատարանը «դատեց» «Թուրքիայի ժողովրդի ազատագրության ճակատ» կազմակերպության «Մարքս-լենինյան զինված պրոպագանդա» և «Զինված մարտիկներ» միությունների ձերբակալված անդամներին։ 139 մեղադրյալներից 56-ին տրվեց մահապատիժ, իսկ 83-ին՝ 38-ից 50 տարվա բանտարկություն։ 56 կոմունիստների մահապատժի ենթարկեցին այն բանի համար, որ նրանք պատկանելով «Թուրքիե Հալք Գոթթուլաշ Պարզենսի» կուսակցությանը իբր փորձել էին «խախտել թուրք ժողովրդի դարավոր միասնությունը, այն բաժանել «ազգությունների» ու շրջանների և ազատագրել Թուրքիայի ժողովուրդներին» (12, 24, 2. 1981)։

Կոմունիստական կուսակցությանը պատկանելու ամբաստանության մեջ բանտ նետված մի խումբ մարդկանց նկատմամբ, որոնց մեջ էր հայտնի հրապարակախոս Ս. Զոշկունը, «Զումհուրիեթ» թերթի խոստովանության մեջ կիրառվել էին տանջանքներ։ Զինվորական կառավարիչների հրապարակած հայտարարության մեջ նույնպես խոստովանում էին, որ Թուրքիայում «հետաքննության ու հարցաքննության ընթացքում» սեղ ևն գտել «անթույլատրելի մեթոդներ» (22, 23. 08. 1982)։

Զինվորական իշխանություններն իսկական տեռոր սանձազերծեցին Արևելյան Անատոլիայի քուրդ բնակչության դեմ։

Թերթերը գրեցին, որ ոչ պահպանողական Սուլեյման Դեմիրելի, ոչ իրեն սոցիալ-դեմոկրատ համարող Բյուլենդ էջեթի կառավարությունները «երբեք մատնացույց չէին անում, որ Թուրքիայի արեւելքում քաղաքական ակցիաները քրդերի անլեզալ շարժման գործն էր»։ Գաղտնի ծառայությունները մշտապես զգուշացնում էին «քրդական վտանգի մասին», բայց այդ խնդիրը քաղաքական տեսակետից չափազանց նրբին էր ներկայանում, որպեսզի աղմուկ բարձրացվեր նրա շուրջը։ Ձէ որ 8—10 միլիոն քրդերի նկատմամբ ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը թուրքական շովինիստները սկզբնավորել էին շատ վաղուց։ Հետո Մուստաֆա Կեմալի ձեռքը չդողաց և նա ինքնաթիռներից ոռմերեր թափեց քրդական բնակավայրերի վրա։ Իսկ այժմյան կառավարությունն արդեն բացորոշ արշավ է սկսել քրդերի դեմ։

Ինքնավարության, ազգային ինքնության մասին քրդերի հարցադրումները թուրքական դինվորականները դիմավորում են սվիճների վրա, կախաղաններով, դատական պրոցեսները հաջորդում են մեկը մյուսին (Սղեբդում, Դիարբեքիրում և այլ վայրերում արդեն կախաղան են բարձրացվել կամ գրդակահարվել հազարավոր քուրդ հայրենասերներ)։

Քրդերի ազգային ինքնավարությունը մերժվում է. մեկ նրանց հռչակում են «լեռնաբնակ թուրքեր», մեկ «բարբառով խոսող» թուրքեր։ Վերջին ձեակերպումը կրկնեց այսօրվա Թուրքիայի գինվորական դիկտատոր Քենան էվրենը, շրջանցելով և պատմության, և լեզվագիտության, և էթնոգրաֆիայի գիտական հիմունքները։ Քրդերին համարելով Միջին Ասիայից եկած թուրքական ցեղերի ճյուղավորումներից մեկը, նա ոտնահարեց բոլոր տարրական ճշմարտությունները՝ ընդդեմ քրդական ինքնավարության։ Նա նույնպես ազգային հարցում իրեն պահում է թուրքավարի, թուրքիզմի տառի՛ ու ոգուն հավատարիմ։ Կամ թուրքանալ, կամ ոչնչանալ՝ ահա սկզբունքը։ Հիրավի, երիտթուրքերի ավանդներն այսօրվա Թուրքիայում գտնվում են «հուսալի» ձեռքերում։

1981-ի մայիսի 28-ին Ամասիա քաղաքում Աթաթուրքի հուշարձանի բացման արարողության ժամանակ արտասանած ճառում էվրենն այլ հարցերում արած անհիմն պնդումներից, պատմական եղելությունների իր ծիծաղաշարժ մեկ-

նաբանություններից հետո սպառնում էր քրդերին, լազերին, ալեկներին և այլոց, որոնք իրենց թուրք չեն համարում և «նույնիսկ կրգործակցեն հայ ահաբեկիչներու հետ» (8, 7. 6. 1981): Քենան էվրենը հայտարարում է, թե «Թուրքիայի դեմ օգտագործվում են միջազգային կոմունիզմի կողմից ստեղծված (?) այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են հայկական և քրդական պրոբլեմները»:

Նա յուրովի է ըմբռնում պատմության իրողությունները: Նրա կարծիքով «Թուրքիայում ոչ որակական, ոչ քանակական տեսակետից հայկական հարց գոյություն չունի: «Որոշ հայեր արտասահմանում վերածվել են միջազգային կոմունիզմի մարիոնետների,— բղավում է նա:— Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա Թուրքիայում թուրքերի և քրդերի միջև սեզրեզացիա երբեք չի եղել: Նրանցից ոմանք երբեմն դարձել են հակապետական օբյեկտ արտասահմանից կատարվող հրահրումների հետևանքով» (48, 19. 5. 1981):

Նվրոպական պառլամենտում հանդես եկած արևմտագերմանական դեպուտատ ֆոն Խասսելը հարց հարուցեց Թուրքիայից պահանջել «կուլտուրական ինքնավարություն» շնորհել աղգային փոքրամասնություններին: Նրա զեկուցման մեջ մի հարցն էլ վերաբերում էր թուրքական բանտերում իրադրությունն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությանը (29, 7. 07. 1982):

Հոգևորական Հրանտ Քյուչուք Կյուզելյանին թուրքական դատարանը դատեց այն բանի համար, որ նա Թուրքիայի «արևելյան նահանգներեն» Ստամբուլ բերած է «թուրք տղայի» և «Թուզլայի քեմփին մեջ անոնց ջանուցած է հայկական ազգայնապաշտություն ներարկել»: Նրան ամբաստանում էին Մարսելից «հայ ընտանիքներու օրացույցը», «հայ քրիստոնեաների օրացույցը» Թուրքիա բերելու մեջ (7, 31. 10. 1981):

Այսօր Թուրքիայում դեմոկրատներին դատում են խաղաղության շարժմանը մասնակցելու, հանուն սեփական երկրի ու ժողովրդի շահերի պայքարելու համար: Քաղաքական ռեպրեսիաների ալիքը չի հանգստանում: Թուրքական իշխանությունները փորձում են ճզմել առաջադիմական ու դեմոկրատական ուժերին: Չեղբակալությունները, «քայքայիչ ու կո-

ժունիստական գործունեության» վերաբերյալ մեղադրանքները չեն դադարում: Դատում են հայտնի թուրք բանաստեղծ Ազիզ Նեսինին ու հրապարակախոս Ա. Սիրմենին, բժիշկ Մ. Օզթեկին ու Ստամբուլի փաստաբանների կոլեգիայի նախագահ Ս. Ապայդինին ու շատ ուրիշների: «Այս ամենն առաջացնում է թուրքական ու համաշխարհային հասարակայնության օրինական անհանգստությունը» (22, 7. I. 83): Ակամա հիշում ես նազիմ Հիթմեթի խոսքերը.

Բայց ինչպես չղայրանալ,

Երբ հիշում ես, թե

Ինչպես է ցնցվում իմ

հարազատ հողը

Մի խումբ սրիկաների ոտքերի

տակ:

Մի թուրք քաղաքական բանտարկյալ բանտից գրում էր իր ծնողներին. «Բանտում մենք անմարդկային շարժարանքների բերումով բղավում էինք: Ես այնպիսի վայրագ և ստոր երևույթներ եմ տեսել, որ այս օրերին կյանքն ինքը մի շարժարանք է ինձ համար: Այս պայմաններում մահը մի բան չէ, որ մարդ վախենա դրանից: Մահը դարձել է շափազանց ցանկալի և ազատարար մի երևույթ» (3, № 148, 1981): Թուրքական հասարակությունը «յրջորեն անհանգրստացած է այն բանից, որ վերջին ժամանակներս ռեպրեսիաներն ավելի ու ավելի հաճախ են կիրառվում աղգային-դեմոկրատական ուժերի նկատմամբ, որոնք մշտապես ժրխտել են էքստրեմիստական բռնության տակտիկան» (22, 2. 9, 1981):

1981-ի հուլիսին-օգոստոսին «Թիքլուման» թերթը մի հոդվածաշարք տպագրեց Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության մասին: Բացառիկ սանձարձակ հակասովետիզմի և հակակոմունիզմի, տիպիկ թուրքական դրապարտությունների մի հավաքածու էր դա: Ի՞նչ տարբերություն Զիյիի դահիճ Պինոչետի և թուրք ֆաշիստների միջև: Առաջինի սև դորժերը հայտնի են ամբողջ աշխարհին. վանդալիզմի, պառլամենտական ազատությունների կոտորտում: Թուրքական զինվորականության սև գործերն իրենց հակամարտ-

կային, հակադեմոկրատական էությունը ամբողջապես կրկր-
նում են առաջինին. պառլամենտը փակվեց, քաղաքական կու-
սակցություններն արգելվեցին, դեռևս Մուստաֆա Քեմալի ար-
գելած թուրքական կոմկուսն այսօր ենթարկվում է ամենա-
նողկալի հետապնդումների: Քուրդ ժողովրդի ծաղիկ երիտա-
սարդությունը կախում են, գնդակահարում, ոչնչացնում մի-
այն այն բանի համար, որ նրանք գիտակցել և կոչվում են
սեփական հայրենիքի գաղափարի համար: Թուրքական ֆա-
շիզմը ոչնչով չի տարբերվում Պինդեթի ֆաշիզմից, հրե-
շավոր ժողովրդասպան Պոլ Պոտից:

«Զումհուրիեթ» թերթը փակվեց իշխանությունների կող-
մից (երկու օրով) միայն այն բանի համար, որ այնտեղ
ինֆորմացիա էր տպագրվել Անկարայում, Զանկերում և
Կասսամանիում արտակարգ դրության, զինվորական իշխա-
նությունների կիրառած պատիժների, տանջանքների մասին
(45, 3. 4. 1981):

Համաշխարհային հասարակական կարծիքը դասապարտեց
Թուրքիայի հեղափոխական բանվորների արհմիությունների
կոնֆեդերացիայի (Դիսկ) ղեկավարների նկատմամբ թուր-
քական զինվորական իշխանության դաժան հաշվեհարդարը:
«Յումանիտեն» թուրքական կառավարողների գործողու-
թյունները գնահատեց որպես ԱՄՆ-ի, ՆԱՏՕ-ի ագրեսիվ քաղա-
քականության օրգանական շարունակություն (22, 28. 6. 1981):
«Միանգամայն ակնհայտ է, որ դեմոկրատական ազատու-
թյունների ճնշումը և առաջադիմական ուժերի հետապնդում-
ները չեն նպաստում այն ճգնաժամից դուրս գալուն, որի մեջ
գտնվում է «թուրքական հասարակությունը», գրեց «Պրավ-
դան»: Երկիրը նախկինի նման գալարվում է ներքին մի-
ծաթիվ պրոբլեմների ճանկերում: Դրանց շարքում գործա-
դուրկների երեք միլիոնանոց բանակի առկայությունն է,
ինֆլյացիայի բարձր մակարդակը, հսկայական ազգային
պարտքը, ագրարային հարցը (22, 2. 7. 1981):

Նույնիսկ Քեմալ Աթաթուրքի 100-ամյա հոբելյանը, որ
անցկացվեց 1981-ին զինվորական կառավարողների հովա-
նու տակ, ամբողջովին նպատակամղվեց հակակոմունիզմի,
հակասովետիզմի դեմ պայքարի հոներ: Ամենուրեք՝ ռադիո-
հաղորդումներում, թե գրքերի էջերում, պատմագիտական

կոնֆերանսներում, թե թերթերի էջերում շեշտվում էր Աթաթուրքի հակասոցիալիզմը, նրա ուրույն թուրքական վարդապետության «առավելությունները»: Ժամանակին Քեմալ Աթաթուրքի ասած հակակոմունիստական խոսքը («Զպետք է մոռանալ, որ թուրքական աշխարհի ամենակատաղի թշնամին կոմունիզմն է» (14, էջ 105), այսօր կրկնվում է ամեն քալափոխին, բոլոր հակասովետական հրատարակությունների էջերում: 1981-ի մայիսի 18-ին Ստամբուլում բացվեց Աթաթուրքի 100-ամյակին նվիրված միջազգային սիմպոզիում: Թուրքիայի ներկայացուցչուհի պրոֆ. Ս. Քելին իր ելույթում շեշտում էր թուրքական հեղափոխության «առանձնահատուկ» բնույթը, ապացուցում, որ այն տարբերվում էր ֆրանսիականից, սովետականից և չինականից: Բնութագրելով Աթաթուրքի հայացքները, Ս. Քելին հայտարարեց, որ թուրքազդի պարադլուսը հանդես էր գալիս «կոմունիզմի», «ֆաշիզմի», «շահագործման և էքսպանսիոնիզմի դեմ» (33, 19. 5. 1981): Ահավասիկ թուրքական քննական-վերլուծական սոցիոլոգիական «մտքի» մի բնորոշ օրինակ:

Չնայած Անկարայի տնօրենների ջանքերին, Մուստաֆա Քեմալի հարյուրամյակին նվիրված տոնակատարություններ Թուրքիայից դուրս «չեն արժանացած ժողովրդային ընդունելության և սահմանափակված են Թուրքիո դաշնակից պետություններու կառավարությանց շրջանակներուն մեջ» (8, 26. 5. 1981):

Հակաթուրքական ցույցեր սեղի ունեցան Աթենքում, Սալոնիկում և հունական այլ կենտրոններում: Թուրքական մամուլը սանձարձակ հարձակումներ գործեց հունական պետական գործիչների վրա, որոնք մասնակցել էին Աթենքում հայերի հակաթուրքական միտինգին: Անկարայում Հունաստանի դեսպան Պապուլիասը հրավիրվել էր արտաքին գործերի մինիստրություն, որտեղ նրան բողոքի պաշտոնական նոտա էր հանձնվել հայերի հակաթուրքական միտինգի տուրիվ:

Հունաստանում կամպանիա ծավալվեց ընդդեմ Աթաթուրքի 100-ամյակի: ՊԱՍՈԿ-ի լիդեր Պապանդրևուն (1981-ի աշնանը հաղթանակ տարավ սլավամենտական ընտրություններում և գլխավորեց կառավարությունը) հանդես եկավ այդ

հանդիսություններին Հունաստանի պաշտոնական մասնակցության դեմ, քանի որ Կիպրոսի տերիտորիայի 40 տոկոսն օկուպացված է թուրքական զորքերի կողմից: Հունական մամուլն ընթերցող հասարակությանը հիշեցրեց մեր դարի 20-ական թթ. սկզբին թուրքական բարբարոսության փաստերը:

Թուրքիայում դեմոկրատիան ոտնահարված է: Թուրքական հասարակությունը խոր ճգնաժամ է ապրում: Երկրի զինվորական տնօրեններն առայժմ տեռորիզմի դեմ պայքարի պատրվակի տակ վերացնում են թուրքական «դեմոկրատիայի» լղարիկ մնացորդները:

Ինչպիսի հասարակարգ է այդպես կատաղի պաշտպանում թուրքական զինվորական ռեժիմը, հարց է տալիս «Յումանիտեն»: Այդ երկրում 3 միլիոն գործազուրկ կա, որը աշխատունակ բնակչության 15 տոկոսն է կաղմում: Նրանում իշխում է աղքատությունը, որը ստիպում է հարյուր հազարավոր թուրք բանվորների ու գյուղացիների հեռանալու հայրենիքից: Դա մի կարգ է, որի պայմաններում ծաղկում է խոշոր բուրժուազիան, որն ստեղծում է իր հարստությունը շահագործման, սպեկուլյացիայի և կորուպցիայի միջոցով: Այդ կարգը փրկելու համար էր, որ գեներալների խումբը վաշինգտոնի հավանությանը և օժանդակությանը իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: ԱՄՆ-ը ամենաշահագրգռված կողմն է: Չէ որ 61 ռազմական բազա, բազմաթիվ ռադիոլրտեսային և այլ կենտրոններ Թուրքիայի տերիտորիայում ստեղծվել են ընդդեմ Սովետական Միության («КОМУНИСТ», 2. III. 1982):

Հայ ժողովրդի դեմ շարագործությունները չեն սահմանափակվում միայն «պատմագիտական» կամ լրագրային ոտնձգություններով, պրովոկացիաներով: Այսօր թուրքական պետականությունն և կտիվ հակահայկական քաղաքականություն է իրականացնում ինչպես երկրի ներսում, այնպես և միջազգային ասպարեզում: Ինչպես երեկ, այսօր նույնպես թուրքական պետականության հարվածներն ուղղվում են հայ

ժողովրդի դեմ բուն Թուրքիայում, նրանից դուրս Լիբանանում, Սիրիայում, Իրանում և այլուր։ Տասնամյակների ընթացքում Թուրքական պրոպագանդան թշնամական դիրք է բռնել Սովետական Հայաստանի նկատմամբ։

Հնդհանրապես Թուրքական կառավարողները չեն ճանաչում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները։ Քրդերը թե հայերը, հույները թե վրացիները, բոլոր փոքրաթիվ ժողովուրդները Թուրքիայում զուրկ են ամենատարրական իրավունքներից։ «1923—են ետք, Մուստաֆա Քեմալ վերապրող կես միլիոն հայերը հալածելով հեռացուց իրենց տունեն ու հայրենիքեն ու մնացորդները այսօր հազիվ թե տեղյակ են իրենց հայկական ծագումեն ու մնացած են բոլորովին անպաշտպան» (1, 12. 11. 1981)։

Հայերը շարունակում են հեռանալ Ստամբուլից։ Ժամանակի ընթացքում նոսրացավ Ստամբուլի բազմադարյա հայոց համայնքը։ Պոլսահայությունն անցավ աշխարհի տարրեր երկրները, չդիմանալով Թուրքիզմին։ Հարուստ կուլտուրական կյանքը մարեց։ Այժմ այնտեղ հայության թիվը 40 հազարից ավելի չէ։ Սրանք էլ գլխավորապես գավառահայության ներկայացուցիչներն են։

Թուրքիայում հակահայկական խտրական օրենքներ են ընդունվում։ Թուրքահպատակ ամեն ոք կարող է օտար երկրներում ժառանգության տեր դառնալ, բայց հատուկ օրենքը օտարահպատակ հային արգելում է Թուրքիայում ժառանգություն ստանալ։ Պատահական չէ, որ համաշխարհային մամուլը այս «օրենքը» նշավակեց, քննարկեց որպես մարդկային իրավունքներին հակասող, դատապարտելի քաղաքականություն հայոց նկատմամբ։

1975-ի փետրվարի 24-ին Կիպրոսում լույս տեսնող «Բողկուրտ» թերթն իր խմբագրականում զգուշացնում էր հայերեն, որ նոր դաս կտրվի նրանց, եթե նրանք շարունակեն հիշեցնել իրենց հայրերի և պապերի հետ կատարվածի մասին։ Մի հայի, որ հաստատվել է Նվրոպայում, հարցնում են, թե գո՞հ է արդյոք իր նոր կյանքից։ Նա արցունքն աչքերին, հուզված պատասխանում է. «Ամեն ինչ թողած հեռացած եմ այդ անիծյալ երկրեն. Նվրոպայի փողոցները կավ-

լեմ... ինքդիւնքս կսպանեմ, սակայն չեմ վերադառնար Թուրքիա»:

Հետապնդումների, թուրքացման քաղաքականության հետեանքով մեծ թվով հայեր ստիպված էին գլուխներն աշատել արտաքնապես մուսուլմանություն ընդունելով: Միայն վերջին տարիներս հայտնի դարձավ, թե ինչպիսի սարսափելի վիճակի մեջ են եղել տասնամյակների ընթացքում այն հայերի զավակները, որոնք փրկվել էին 1915-ի կոտորածից և ապաստանել քրդական ցեղերի մոտ: Այս կապակցությամբ չափազանց հետաքրքրական տեղեկություններ հրապարակեց Թուրքիայի արևելյան շրջաններում ծախյալ շրջած քահանա Հակոբ Գլընճյանը իր «Քրիստոնյա փաբումասնություններ Թուրքիայից» հոդվածաշարքում: Պարզվում է, որ այդ հայերի շառավիղները վերածված են եղել տնային ստրուկների: Նրանք պարտավոր են կատարել ամեն տեսակի աշխատանք իրենց տիրոջ համար՝ ճաշ պատրաստել, կերպասները ներկել, սուրճ մատուցել, երեսաներին հսկել: Արտաքնապես իսլամացած (նրանց կոչում են «մուսուլմանի»), նրանք պահպանում են իրենց հայկականությունը: Վերջին տարիներս նրանց մեծամասնությունը սկսեց հեռանալ դեպի Սովետական Հայաստան, Եվրոպա, ԱՄՆ (5. 21. 6. 1980):

Թուրքիո պատրիարք Շնորհք արք. Գալստյանը գրեց, «թե գավառի մեջ նույնիսկ մինչև մեկ միլիոն հայեր ունենք» (9, էջ 16): Սրանց շարքում կան այնպիսիները, որոնք ապրում են մեկուսի և չեն իրառնվել թուրքերի հետ: Նա բերում է Խնուսի շրջանի օրինակը, որտեղ բազմաթիվ հայ ընտանիքներ երազում են վերադառնալ իրենց պապերի կրոնին: Իսլամացած հայերից ոմանք Ստամբուլ ընկնելով անձնաթղթի վրայի «իսլամ» գրությունը «էրմենիով» են փոխարինում: Հայոց պատրիարքը գրում է, որ այսօրվա Ստամբուլի հայության ճնշող մեծամասնությունը գավառահայերից է բաղկացած, քանի որ իսկական պոլսահայերը գաղթել են Կանադա, Ավստրալիա և այլուր: Նա հավատում է, որ Մալաթիայում հայեր կան, որոնց վիճակը տնտեսապես բարվոք է: Բողազիլի մոտ նույնիսկ հողատեր հայեր կան: Սրանք մնացել են, որովհետև ժամանակին կառավարու-

թյունը պարտադրել է իդացնել տեղի հողերը և քսանհինգ տարի տեղից շշարժվելու և լավ արդյունքի հասնելու շնորհիվ դարձել են ունևորներ: Խարբերդից ոչ հեռու՝ էլազիկ վայրում հայերը եկեղեցի ունեն: Տիգրանակերտում, Սասնա լեռներում պահպանվել են որոշ հայկական գյուղեր: Այդ վայրերում իհարկե դպրոցներ չկան: Օսմանյան կայսրության ժամանակների 2000 եկեղեցուց պահպանվել են միայն վեցը (Կեսարիո սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, Տիգրանակերտի սուրբ Կիրակոսը, Դերիկի եկեղեցին, Ալեքսանդրիայի եկեղեցին, Մուսա դադի շրջակա գյուղի եկեղեցին, Վազրֆ հայկական և Քրք Խան եկեղեցին): Ահա արևմտահայության ոչնչացման քաղաքականության յոթուն հետևանքներից մեկը: Իսկ դպրոցների մասին կարելի է ասել, որ բացի Ստամբուլի աղքատիկ ու խեղճ վիճակի հասցված (հայ վարժարաններին պարտադրել են քաղաքացիական պատերազմից, թուրքերի ազգային պոտոմոթյուն, աշխարհագրոթյուն և անշուշտ թուրքերեն լեզու առարկաներն ուսուցանել թուրքերենով) դպրոցական հաստատություններից, այլևս ոչ մի տեղ դարավոր հայկական կրթական կենտրոններից հետք անգամ չի թողնվել: Սա հենց թուրքիզմի ավերիչ հետևանքներից ամենացայտունն է: Երիտթուրքերի կատաղած բարբարոսությունն ավարտեցին քեմալականներն ու նրանց աջակցող հեռուստիոները: Այս տեսակետից առավել «ալլամերժ և անհանդուրժող քաղաքականություն էր որդեգրել» հայերի նկատմամբ Իսմեթ Ինենյուն՝ Աթաթուրքի մահից հետո Թուրքիայի պրելիդենտը: Նա Թալեաթի փեսան էր՝ նրա հարազատ քրոջ ամուսինը (9, էջ 17):

Այժմ ստամբուլահայությունը դրված է ամենածանր ստրկական վիճակում: Թուրքական իշխանությունները բանտերն են նետել Ստամբուլի հայկական համայնքի քիչ թե շատ ակտիվ դեմքերին: Ոմանց կասկածում են ահաբեկչական գործերին մասնակցելու մեջ, Ոմանց մեղադրում են այն բանում, որ նրանք հայ մանուկներին ներքին գաղառներից Ստամբուլ են բերել և հայերեն սովորեցնելու ձեռնարկել: Մի հայ քահանայի էլ բանտ են նետել այն բանի համար, որ իբր նա իր շանը «Աթաթուրք» է կանչել:

Թուրքական մամուլն այժմ լի է հակահայկական հարձակումներով: Ամեն ինչ դրված է մերկապարանոց, ռասիստական թուրքիզմի հիմքի վրա: Հայ է՝ վատ է, հայկական է՝ վատ է: Ահա թուրքական մոտեցման գլխավոր մեթոդը: 1981-ի սկզբին «Թերջյուման» թերթը հայհոյում էր ամերիկահայ պատմաբան Ռիչարդ Հովհաննիսյանին, որը «Միդլ իստերն ստաֆիլ» ամսագրում քննադատել էր Սթենֆորդ Շոուի և նրա թրքուհի կնոջ թրքանպաստ, կեղծիքներով լի գիրքը: Նույն թերթը վատաբանում էր Լուս-Անջելեսի քաղաքապետ նեգր Թոմ Բրեդլիին, որն իբր հովանավորում էր հայ ահաբեկիչներին. ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատի անդամներ Փաշայանին, Դանիելսոնին, որոնք բազմիցս հանդես են եկել 1915-ի գենոցիդի դատապարտմամբ: «Թերջյումանը» մեղադրանքներ էր կարդում Կալիֆոռնիայի գլխավոր դատախազ Զորջ Դեոքմեջյանի (այժմ նահանգապետ) հասցեին այն բանի համար, որ նա անտարբեր է հայ տեղորիստների նկատմամբ (12, 2. 1. 1981):

«Թերջյուման» թերթը կատաղած էր, որ Մարսել քաղաքի թաղապետական խորհուրդը հայոց մեծամասնություն կազմող Պոմանի շրջանի մեջ փողոցներից մեկը կոչեց «Ապրիլ 1915—Հայկական ցեղասպանության պողոտա»: Թուրք ժուռնալիստները հայհոյեցին Մարսելի քաղաքապետ Գաստոն Դեֆերին (այժմ նաև ներքին գործերի մինիստր): «Հայերը մեզ համբերությունից հանում են»: Այս առիթով Գ. Ադդարյանը (8, 30. 8. 1980) պատասխանեց. «Այլ խոսքով՝ համբերության: Թուրքական բաժակը հորդելու վրա է... Իսկ մեր բաժակը՝ Մեր բաժակը փշրված է... փշուրները տարածված են աշխարհով մեկ, դարձած սփյուռք... Անոր փշուրները պապենական սեղանին վրա ի մի հավաքելու կամքն է ու երազը միայն... Երազը, որ օր մը, ուշ թե կանուխ, պիտի մարմին առնի, թեկուզ հորդեցնելով ձեր բաժակը...»:

«Հուրիեթը» (8. 8. 1980) Օթթայ էքշիի «Արժանի ենք» հոդվածում հայտարարում էր, թե իբր Թուրքիային մեղադրում են ամեն ինչում, որովհետև թուրքերն անտարբերության մատնված մատը մատին չեն խփում ամբաստանությունները մերժելու համար: «Արժանի ենք, ոչ թե 1915-ին մեռած հա-

յերի պատճառով, որովհետեւ մենք այդ դեպքերի հաշվեցուցակը վճարել ենք օսմանյան կայսրության տապալումով, անկախության պատերազմը շահելով և միլիոնավոր նահատակներ տալով: Մենք արժանի ենք, որովհետեւ մինչև այսօր Անկարայի կամ Ստամբուլի հրապարակներից մեկի վրա չկարողացանք մի հուշարձան բարձրացնել, ցույց տալու համար այն վայրագությունները, որ ֆրանսիացիները կատարել են Արևելքում կամ Աֆրիկայում» (12, 13. 8. 1980): Թուրքական «Բարիշ» թերթը (8. 8. 1980) կառավարությունից պահանջում էր վճռական քայլերի դիմել չեզոքացնելու համար արտասահմանյան այն հրապարակումների էֆեկտը, որոնք հարվածում են թուրքիայի հեղինակությանը: Թուրք դիվանագետների սպանությունից հետո պատմական թղթերի հրապարակումը, ըստ թերթի, ամենազգայուն հարվածն է պետության միջազգային հեղինակությանը:

«Հուրիեթ» թերթը (1980-ի օգոստոսի 11-ին) արտասպել էր հունական մի թերթում Սպիրոս Փայաթաքիսի հոդվածը հայոց ցեղասպանության, նրա կազմակերպիչների, վրիժառու Թեհլերյանի մասին: «Թալեաթը նախահիսուկըսյուն շրջանի ամենավայրագ այս ցեղասպանության գլխավոր սլառասխանատուն էր,— գրում էր հույն հեղինակը:— Թալեաթ և էնվեր փաշա անունով երկու թուրքեր համաշխարհային Ա. պատերազմին մեկուկես միլիոն հայ ոչնչացրին»:

1980-ի հոկտեմբերի 21-ին «Հուրիեթ» թերթը գրում էր, որ Արևմուտքն է հրահրել հայ-թուրք արյունալի կոհվը XX դարի սկզբին: «Արևմուտքի մատը մի՞թե չկար այս արյունոտ խաղին մեջ: Հիմա, ինչո՞ւ նորեն Արևմուտքին մեջ հարություն կառնե այս խաղը: Ինչո՞ւ ընկերվարական երկրներու թուրք դիվանագետներուն դեմ հարձակում չի գործվիր: Խորհրդային Միության մեջ հայկական հանրապետության մը գոյությամբ հանդերձ, ինչո՞ւ հանդարտություն կը տիրե» (11, 24. 10. 1980): Թուրք պոլիտիկոսներին դուր չի գալիս, որ Սովետական Միությունում, Սովետական Հայաստանում հանդարտություն է տիրում, որ այնտեղ տեղաբնակացի գործունեության համար հիմքեր չկան:

Անկարայի թերթերից մեկը մեղադրում էր Թուրքիո «վարիչներին, որոնք աարիններե ի վեր անհրաժեշտ կարևո-

րություն չեն տար հայկական հարցին և անոր դեմ ժամանակակից միջոցառումներու չեն դիմեր»։ «Ինչո՞ւ ջալամներու նման ձեր պուխներն ավազի մեջ թաղեցիք և հարցը անգոնկատեցիք...», — այսպես էր դիմում նրանց թերթը։ «Ինչո՞ւ թե աշխարհի հանրային կարծիքին, և թե հայ հանրային կարծիքին չբացատրեցիք թե Թուրքիա ո՞ր աստիճան պատասխանատու կրնա բռնվիլ Ա. աշխարհամարտի շրջանին պատահածներեն», — գրում էր թերթը (14, 26. 2. 1981)։

Հակահայկական մարզանքների մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում «Թերթյուման» թերթի ոչ անհայտ տեսաբան Ահմեդ Գափակլը։ Սա սպառնալիքներ է կարդում հայերի գրլիսին, պահանջում է հրաժարվել ապրիլի 24-ի ավանդական ոգեկոչումներից։ 1981-ի գարնանը նրա տպագրած հոդվածաշարն ամբողջապես հակահայկական բնույթ էր կրում։ Գափակլը պահանջում էր, որ 1981-ի ապրիլի 24-ը լինի վերջինը, որ հայերը հրաժարվեն էրզրումն ու Արարատ լեռը, վանն ու Կարսը, Մուշը, Բիթլիսը և Տրապիզոնը վերստանալու մտքից, որ հարուստ հայերն իրենց ղավակներին արգելեն մասնակցել հակաթուրքական գործողություններին, որ «դժվար խնդիր է արյուն պահանջելը», որ «կախաղանն ինքը կկախվի» և այլն։ Նա պահանջում է, որ արտասահմանի հայությունը հատուկ հայտարարությամբ հրաժարվի իր հողային պահանջներից (37, 7. V. 1981)։

Աթենքում տեղի ունեցած հակաթուրքական ցույցի առիթով Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թուրքմենը Հռոմում ժողնալիստներին հայտարարեց, թե Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստր Միցոտակիսն իրեն հավատացրել է, որ իր երկրում հակաթուրքական գործունեություն չի թույլատրվելու։ Հուլյն մինիստրը տվեց հետևյալ պատասխանը. «Այս տարվա հայերի ցույցը չի տարբերվել նախորդ տարիների նման միջոցառումներից։ Մեր սահմանադրությունը և մեր օրենքները իրավունք են ընձեռում հուլյն քաղաքացիներին աղատորեն արտահայտելու իրենց հայացքները։ Նման ցույցեր տեղի են ունեցել բոլոր արևմտյան երկրներում։ Մեր կառավարությունը նրանցում մասնակցություն չի ունեցել և որևէ հայտարարություն չի արել։ Դա լուկ այն խմբերի գործն է, որոնք դրանում շահագրգռված են» (26, 5. 5. 1981)։

Անկարգույի հետադարձությունը, ռադիոն մշտապես հակահակական հաղորդումներ են կազմակերպում: Նրանք հայերի դեմ սանձարձակ պրոպագանդա են մղում նաև պարսկերեն, գրգռում Իրանի հոգևոր առաջնորդներին հայ համայնքի դեմ (3, 17. 5. 1981):

Ծրեսպաշտության ռեկորդ սահմանեցին թուրքական իշխանությունները, երբ 1981-ի հուլիսին աղմուկ աղաղակով նշեցին Թուրքիայում գրաքննության «վերացման» 73-րդ տարեդարձը («Հյուրիեթ», 27. 7. 1981): Մարդասպան երիտթուրքերին է վերագրվում Թուրքիայում մամուլին ազատություն շնորհելու պատիվը: Այդ «ազատության» պայմաններում էր թուրքական մամուլը կեղծում և հասարակական կարծիքից թաքցնում եղելությունները: Այդ «ազատությունն էր», որ արգելում էր հայերին թերթ ունենալ վանում, էրզրումում, թե Արևմտյան Հայաստանի որևէ այլ հայաշատ վայրում: Այդ «ազատության» շնորհիվ այսօր թուրքական ընթերցողը, հեռուստադիտողը, ռադիո ունկնդրողը միայն ստահող բաներ է կարդում ու լսում սովետական իրականության մասին:

Վերջերս թուրքական մամուլը շատ է գրում թուրք-աֆղանական համերաշխության, աֆղան բանդիտ-փախստականներին Թուրքիայի հյուսիսարևելյան նահանգներ փոխադրելու և նրանց այնտեղ բնակություն հաստատելու իրավունք ընձեռելու մասին: Թուրքական կառավարության նախկին փոխնախագահ Տ. Օղալն այդ նպատակով այցելեց Պակիստան, հանդիպեց աֆղան թուրքախոս իր արյունակիցների հետ, արեց հակասովետական հայտարարություններ: Այժմ արդեն թուրքական թերթերը գրում են էրզրումի նահանգում վեց հազար աֆղան վերաբնակիչներ ընդունելու և նրանց մշտական բնակության իրավունք շնորհելու մասին:

Արևմտահայության բեկորները ցաքուցրիվ լինելով աշխարհի տարբեր մասերում, ղրկվել են սեփական հողի վրա ապրելու իրավունքից, իսկ նրանց հայրենի վայրերը այսօր տրամադրում են սեփական կառավարության դեմ խռովություն բարձրացրած, հետամնաց, մոլեռանդ ու խավարամոլ մարդկանց խմբերին: Սա հրեշավոր ու հակամարդկային միջոցառում է, որ իրականացնում են այսօրվա Թուրքիայի

գինվորական վարիչները՝ ոտնահարելով միջազգային իրավունքի տարրական կանոնները: Ամբողջ աշխարհը գիտի թուրքական պետականության հետ հայոց կոնֆլիկտի էության մասին, գիտի, որ սփյուռքահայությունը պայքարում է իր ոտնահարված իրավունքները ետ նվաճելու համար: Իսկ թուրքական կառավարությունը փորձում է անտեսել արդարությունը, ձեռնոց է նետում հայությանը, միջազգային հասարակական կարծիքին, փորձելով անտեսել, ոտնահարել հայրենիք ունենալու նրա սուրբ իրավունքը: Այսօրվա թուրք վարիչները կրկնում են իրենց նախորդներին՝ սուլթաններին, երիտթուրքերին, քեմալականներին: Նրանք ձգտում են հայ ժողովրդին զրկել իր կորուստները վերականգնելու, հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունից:

Թուրքական պետականությունը կոպիտ կեղտով խախտում է փոքրամասնությունների իրավունքների մասին Լոզանի պայմանագրի դրույթները, որոնց տակ դրված են Թուրքիայի ներկայացուցիչների ստորագրությունները:

Ամեն մի ժողովուրդ իրավունք ունի ապրելու իր պապերի հողերի վրա:

Առավել բանական թուրքերը հավանաբար բնազդորեն զգում են, որ ուրիշի հողի վրա հաստատվելն այնքան էլ անվտանգ բան չէ և տասնյակ տարիների ընթացքում թուրքերը խուսափում են երկրի հյուսիսարևելյան մասերում հաստատվելուց, չեն ենթարկվում կառավարության հորդորներին: Հայաստանի տարածքը շարունակում է մնալ թուրքական պետության իշխանության տակ գտնվող երկրների ամենանոսր բնակեցված երկրամասը: Սփյուռքահայը զրկված է իր հայրենի վայրերը վերադառնալու իրավունքից: Միայն նախկին Ռուսահայաստանի մի փոքր տարածքի՝ մոտ 30 հազար կմ²-ի վրա հաջողվեց ստեղծել հայոց նոր հայրենիքը: Արևմրտյան Հայաստանը, Կարսի մարզը, Իգդիրն ու Սուրմալուն, հայոց սուրբ լեռը՝ Արարատը մնացին թուրքերի տիրապետության տակ:

Ժամանակները փոխվել են: Այսօր հայկական Սփյուռքում այլ աչքերով, այլ շափանիշներով են մոտենում չլուծված խնդիրներին: Այնտեղ կորսված հողերը, հայրենիքը վերստանալու գաղափարը համարվում է գործնական խնդիր:

վերադարձ գեպի Արարատյան երկիրը՝ այսօր դարձել է շատերի կարգախոսը: Թուրքիան պետք է հարգի միջազգային իրավունքը, իր իսկ ստանձնած պարտավորությունները, հայերին շարգելակի վերադառնալու և ապրելու իրենց պապենական հողերի վրա, իրենց սեփական տանը:

Յուրաքանչյուր ազգություն իրավունքն է մնալ իր պապենական հողերի վրա, ընդդիմանալ բռնագաղթին, սլայքարել իր կորցրած հողերը ետ ստանալու համար: Պլաստոնական հայրենիքի գաղափարով ազգությունը հեռու չի գնում: Նա չորանում է, ամլանում: Միայն հայրենի, սեփական հողի վրա կարող է ազգը ծլարծակել, համարձակ ու արդյունավետ ապրել ու շնչել հանուն առաջադիմության, հանուն մարդկային դարգացման:

Դեպի Սովետական Հայաստան հայերի վերադարձի, հայրենադարձության խնդիրը արդեն 60 տարի է շարունակվում է: Հայ մարդը Սովետական Հայաստանում գտել է խաղաղ և ստեղծագործ կյանքով ապրելու անհրաժեշտ պայմաններ: Նրա ապահովությունը երաշխավորված է Սովետական Միության հզորությամբ, ժողովուրդների եղբայրական համագործակցությամբ:

Հայը սկզբում փնտրում էր, գտնում ապահով անկյուն իր համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմի արհավիրքներից մազապուրծ, թուրքական մահաբեր հարվածներից ազատված հայ մարդկանց սովալլուկ խմբերը անցան Ռուսաստան, Անդրկովկաս, հետո մաս կազմեցին Սովետական Հայաստանի բնակչությանը, մասնակցեցին նրա սոցիալիստական վերածննդի իրականացմանը: Թուրքական զանգվածային սեռորի մյուս զոհերը անցան Միջագետքի, Սիրիայի անապատներով, շնորհիվ արաբ ժողովրդի ասպընջականության հյուրընկալվեցին Լիբանանում ու Սիրիայում, Իրաքում ու Եգիպտոսում, փրկվեցին, գոյատևեցին ֆիզիկապես:

... Անցել են տասնամյակներ այն դժվարին օրերից: Փոխվել են ժամանակները, փոխվել են սերունդները, փոխվել է նրանց հոգեբանությունը: Այժմ նրանք այլ ակնոցներով են նայում կատարվածին, սփյուռքի որոշ հայկական կուսակցությունների երբեմն ոչ նպատակասլաց, ժա-

մտեալաւորեալ քաղաքականութեանն ու գործեալեւրպին. նը-
րանք աւեսնում են նոր մեթոդներ, շափանիշներ կիբառելու ան-
հրաժեշտութեամբ: Այժմ ժամանակն է թուրքական պետական-
ութեանը հիշեցնելու, որ պարտաւոր է վճարել իր պարտքը,
փոխհատուցել հայ ժողովրդի կորուստները: Այդ ինչպես է
պատահել, որ հայերը պարտաճանաչ, ընդունելի քաղաքա-
ցիներ են ամենուրեք՝ Ավստրալիայում թե Արգենտինայում,
ԱՄՆ-ում թե Ֆրանսիայում, Լիբանանում թե Սիրիայում,
շինարար են, ստեղծագործ, իսկ իրենց հայրենիքում՝ Արեւ-
մշտյան Հայաստանում, թուրքական իշխանութեան տակ
գտնվող իրենց հայրենի հողի վրա ապրելու իրավունք չու-
նեն: Սա կատարվել է լուրջ թուրքական պետականութեան
հակահայկական շովինիստական քաղաքականութեան հետե-
վանքով:

Այս խնդիրը նոր չէ: Այն լավ հայտնի է Արեւմուտքի դիվա-
նագետներին: 1920-ի օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրի
տապալումից հետո, որով հայոց պետութեանը իր մեջ պետք
է ներառներ նաև Արեւմտյան Հայաստանը, այն բաղմակող-
մանիորեն քննարկվեց 1922—1923 թթ. Լոզանի կոնֆերան-
սում (10), շատ տեղին հարց էր դրվում, թե «այդ ո՞ր իրավունքի
գործութեամբ որեւէ ազգ կարող է ընդմիջու արտաքսել հայ-
րու հալարաւոր սեփական հպատակների»: Այստեղ նշվում
էր, որ «միջազգային իրավունքի էական կանոններից մեկը
պահանջում է, որ այդպիսի գաղթականները, եթե նրանք
չեն կատարել ոչ մի հանցանք, ստանան իրենց տները վերա-
դառնալու իրավունք»: Արդեն այն ժամանակ Իսմէթ փաշան
հանդէս էր գալիս օսմանյան կայսրութեան, սուլթանների
կատարած բոլոր շարագործութեանների փաստաբանի դե-
րում, արդարացնում նրանց գործողութեաններն ընդդէմ
«հեղափոխական» և «խռովարար» հայերի: Լոզանի կոնֆե-
րանսի ռազմատեսիւտորիալ հանձնաժողովի տասնչորս-
երորդ նիստում (1922-ի դեկտեմբերի 13-ին) Իսմէթ
Ինենյուն հայտարարում էր. «Ինչ վերաբերում է ներկայումս
թուրքիայում գտնվող հայերին, նրանց ոչինչ չի խանգարում
իրենց հայրենակից թուրքերի հետ լիակատար փոխըմբռ-
նումով շարունակելու սպրիտ աշխատանքային ու բարե-

կեցիկ կյանքով, ինչպիսի դա եղել է առաջնեւում, մինչև պատերազմը»:

Այս կապակցութեամբ լորդ Քերզոնը ձաղկում էր Իսմեթ փաշային, ասելով. «Եթե երկու ժողովուրդների միջև գոյութիւն են ունեցել երջանիկ հարաբերութիւններ, ապա ի՞նչպէս պատահեց, որ Փոքր Ասիայում ապրող երեք միլիոն հայերի թիվը նվազելով հասել է 130 հազարի»: Այնուհետև նա սուտւմ էր. «Ինչո՞ւ տեղահանութեան պատճառով այժմ հարյուր հազարավոր հայեր ցրված են բոլոր աշխարհամասերում, այն ժամանակ, երբ նրանք պետք է հետևեին թուրքական կառավարութեան սիրալիր հրավերներին: Վերջապես, ի՞նչու է հայկական հարցը հանդիսանում աշխարհի ամենամեծ խաչտառակութիւններից մեկը»: Հանրապետական Թուրքիայում թուրքերի բացառիկութիւնն ապահովելու, մյուս ազգութիւններին ճնշելու պրակտիկական հայտնի է բոլորին: Հայերը շարունակեցին հեռանալ Ստամբուլից, Իզմիրից և այլ վայրերից: «Հայրենակից թուրքերի հետ» «եղբայրաբար ապրելու», «Թուրքիայում մնալ ցանկացող» հայերին այդպէս էլ ապրելու, շնչելու պայմաններ չտվեցին: Լոզանի կոնֆերանսում թեև Իսմեթ փաշան փորձում էր խեղաթուրել հայկական հարցի իմաստը, նրա պատմութիւնը մեկնաբանում էր միանգամայն հակապատմական, հակագիտական դիրքերից, այնուամենայնիվ ստիպված էր խոստովանել, որ «Փոքր Ասիայի արեւելյան մարզերում» հայ ժողովուրդը «միշտ էլ եղել է խիստ մեծաթիվ»:

Այն ժամանակ որոշակի տրամադրութիւն կար «հայերին խրախուսել, որպեսզի նրանք վերադառնային Անատոլիա և նորից հաստատուին այնտեղ»:

Լոզանի կոնֆերանսի մասնակից արեւմտեւորոպական տերութիւնների ներկայացուցիչները նշում էին, որ «Երևանյան հանրապետութեան» տերիտորիան աղքատ է և զերբնակեցված, ուստի հանդես էին գալիս առաջարկութեամբ, որպեսզի Թուրքիան «իր ասիական տերիտորիայի որևէ մասում, հյուսիսարեւելյան նահանգներում, կամ Կիլիկիայի ու Սիրիայի հարավարեւելյան սահմանագծի վրա հայերի համար գտնի նրանց ցանկացած համախմբման կենտրոնը»: Նրանք գտնում էին, որ «հայերը արժանի են հատուկ ուշա-

դրության՝ աշքի առաջ ունենալով ոչ միայն սերունդների կյանքի ընթացքում նրանց կրած դաժան տառապանքները, որոնք հարուցել են քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքն ու զարհուրանքը, այլև նկատի ունենալով ապագայի վերաբերյալ նրանց տրված հատուկ հավաստիացումները: Լոզանի կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակութիւնն ինքն էր խոստովանում, որ «Թուրքիայի ժողովման համար Թուրքիան ունի հայերի խելքի, առևտրական ընդունակութիւնների և ձեռներեցութեան կարիքը»: Սակայն, երբ նրան 1923-ի հունվարի 7-ին առաջարկվեց որպեսզի «Ազգերի լիգայի գիտութեամբ և բուն թուրքական կառավարութեան ընտրութեամբ թուրքական տերիտորիայի որևէ տեղում հայերին (ինչպես դեռևս Թուրքիայում ապրող, նույնպես և արտասահմանում սփռված հայերին) տրվեր կենտրոնանալու և համախմբվելու հնարավորութեւն», թուրքական պատվիրակութիւնը պատասխանեց «կտրուկ ու բացարձակ մերժումով»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ թուրքերն զգացին համաշխարհային հասարակական կաթիլի ուժը, երբ Անտանտայի երկրների ներկայացուցիչները հայասպան երիտթուրքերից հաշիվ պահանջելու խնդիր հարուցեցին, նրանք փորձում էին ապացուցել «թուրք աղգի անմեղութիւնը»: Բայց երբ նրանք նկատեցին, որ Արևմուտքը խճճված է հակասութիւնների մեջ, որ կատարված ոճրագործութիւնը հետևողականապես չի դատապարտվում, մեղավորները չեն պատժվում, թուրքերն սկսեցին ամենուրեք ասել. «Մենք ալեկի քան մեկ միլիոն հայ ենք կոտորել և Եփրոսիան ոչինչ չի անում մեզ պատժելու համար և հենց որ մի նոր առիթը ունենաք, մենք վերջ կտանք մնացյալ հայերին և երկիրը մեզ կմնա» (31, էջ 11): Ուրեմն դեռևս 1919-ին կային մարդիկ, որոնք ճշտորեն կոահում էին թուրքական պետական մեքենայի շարժումների հետագա ուղղութիւնը:

Այժմ ժամանակն է թուրքական իշխանութիւններին հիշեցնել այդ մասին: Նրանցից պահանջել հարգել հայերի մարդկային, տարրական իրավունքները, նրանց իրավունք տալ ապրելու իրենց պապենական հողերի վրա: Աֆղանստանից Պակիստան անցած թուրքալեզու խռովարար-փախուս-

տականներին Արեւմտյան Հայաստան տեղափոխելը, նրանց էրզրումի վիլայեթում տեղավորելը հակահումանիստական գործողություն է, որի համար համաշխարհային հասարակական կարծիքը պետք է դատապարտի նրա հեղինակներին: Նրանց պետք է դատապարտել այն բանի համար, որ հետապնդում են սեփական ազգությունը, ինքնությունը հարգող ժողովրդին, ոչնչացնում քուրդ առաջադեմ երիտասարդներին: Թուրքական կառավարիչներին պետք է դատապարտել, քանի որ նրանք հայ հոգևորականներին բանտ են նետում, դատական սրտցեսներ սարքում հայ մանուկներին հայերեն սովորեցնելու, հայ դաստիարակելու ամբաստանությամբ: Նրանց պետք է դատապարտել, որովհետև թուրքական իշխանությունները կեղծում են արևմտահայության պատմությունը, կեղծագրեր տարածում, չբանդացնում իրենց մարդասպան, տեռորիստ նախորդներին: Թուրքական կեղծարարները փորձում են ապացուցել, թե Անին հայկական չէ, այլ «իւնթական», Վանը հայկական չէ, այլ «ուրարտական»: Նրանք փոխում են տեղանունները, քանդում հայոց եկեղեցիները, նենգափոխում պատմական իսկությունը: Թուրքական իշխանություններն անմիջապես ձեռքակալեցին «Բյուրո տեխնիկ» ֆիրմայի տիրոջը (ոմն Ն. Բուլուկի) այն բանի համար, որ նա շինարարական տեղեկատուի մեջ տեղադրել է Թուրքիայի քարտեզը, որի վրա Արևելյան Անատոլիայում ցույց էին տրված Հայաստան և Քուրդիստան երկրները: Անկարայի զինվորական դատախազությունն անմիջապես դատական գործ հարուցեց այդ ճշմարտության դեմ: Իսկ երբ անգլիացի հայագետ և կովկասագետ Դ. Մարշալ Լանգը հրապարակեց իր գիրքը (32), որտեղ հարուստ փաստերի հիման վրա պատմում էր հայոց գենոցիդի պատկերները, թուրք հեղինակները թշնամական հարձակումների հեղեղ կաղմակերպեցին նրա դեմ: Լոս-Անջելեսի «Ասպարեզը» (26. 12. 81) հրապարակեց կիպրոսցի թուրք պատմաբան դոկտոր Ս. Ռ. Սոնիելի նամակը, ուղղված Մարշալ Լանգի գրքի դեմ: Սոնիելը փորձում է ժխտել պատմական փաստերը, օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը իջեցնում է 1,3 միլիոնի, պնդում է, թե գենոցիդ չի եղել, Լանգին մեղադրում է տենդենցիոզության մեջ: Թուրք լրագրող Ահմեդ Քապաքլն

էլ «Եանք» շաբաթաթերթում շարանում է, որ «մոլեռանդ հայեր ներողութիւն խնդրելէ զատ հողային պահանջ ալ կներկայացնին» (11, 27—28. 2. 1982)։ Թուրքիայի վարչապետ Ուլուսուն նույն քանն է երգում. «Հայկական պնդումները իրականութեան մեջ պարզապէս պատմական դեպքերը կխեղաթյուրեն» (12, 5. 3. 1982)։

Թուրքիայում ամեն 1000 երեխայից հարյուր հիսունը մեռնում են կիսաքաղց գոյութեան հետեանքով։ Թուրք բանվորների 40 տոկոսն անգրագետ է։ Բայց թուրքական մամուլը թուրքական իրականութեան գովքն է անում։ Ավելի զգուշավորները շրջահայաց են հայոց հարցում։ «Երբ կջանանք անտեսել հարց մը, որուն մասին ամբողջ աշխարհ կխոսի արդեն, ինքնադատապարտութեան երեւոյթ մը ստեղծելի դատ ոչ մէկ իմաստ ունի», — «Միլիեթ» թերթում գրել է ոչ անհայտ հրապարակախոս Մեհմեդ Ալի Բիրանդը (12, 27. 2. 1982)։ Սա առաջարկում է շքնդդիմանալ հայերին «հայանպաստ հաղորդումներ» կազմակերպելու «օտար հեռատեսիլի, ձայնասփյուռի կամ մամուլի մեջ», քանի որ այլապէս «այն համոզումը կստեղծվի, որ իբրեւ թէ Թուրքիա կջանա իրականութիւնը սքողել»։ Նույն ձևով նա պահանջում է արգելք չհարուցել, երբ օտար երկրներում հայերը հուշարձաններ են կառուցում։ Սա էլ մի ուրիշ տակաւիկա է, նույնպէս թուրքական։ Թուրքական շարագործ ձեռքը գործում է սմենուրեք։ «Միլիեթի» մի այլ աշխատակից, քաղաքական գիտութիւնների դոկտոր Մոմթազ Սոյսալն էլ Ասիայի երկրների ներկայացուցիչների մի ժողովում, որ տեղի ունեցավ 1982-ի հուլիսին Երևանում, փորձում էր հանդես գալ թուրքական պետականութեան «անմեղսունակութեան» փաստաբանի, հայոց տեւորիստական գործունեութեան դատապարտողի դերում։ Երբ նրան տրվեց պատմաքաղաքական հիմնավոր հակահարված, ժողովի մասնակիցները ծափահարեցին։ Իսկ Սոյսալը, համենայն դեպս, առերես զղջաց, հանդիպելով համոզիչ փաստարկների ճշմարտութեան օգտին Ասիայի երկրների ներկայացուցիչների բոլոր արձագանքին։

Սմենուրեք հայ ժողովրդի զավակները պետք է փաստերի իմացութեան, մեր ժողովրդի խնդրի արդարութեան գիտակցութեան ըմբռնումով ակտիվորեն հանդես գան հայրենիքի՝

Սովետական մեծ Միության շահերի պաշտպանությամբ: Սովետական Հայաստանը սիրելուն, պաշտելուն զուգընթաց ըմբռնեն, շնորհալի, հարգեն սփյուռքի շահերն ու իրավունքները:

Թուրքական պրոպագանդան չափազանց լկտի է հակահայկական ոտնձգություններ կազմակերպելու համար: Նա փնտրում, գտնում է որևէ հակահայկական բան այն ուղեցնելու և հասարակությանը մասուցելու համար:

Թուրքական պրոպագանդայի սիրած մեթոդներից մեկը որքան կարելի է շատ թուրքասեր հայեր գտնել և նրանց մասին պատմել աշխարհին:

«Մարմարան» «Հայ և թուրք բարեկամության ձայն Մեր-ձավոր արևելքից» վերնագրի տակ տպել էր ոմն Հովիվյանին նամակը՝ ուղղված Պոլսի պատրիարքարանին: Շինծու նամակի հեղինակը գրում է, թե «հայերն ու թուրքերը բառեկամներ են, որտեղ էլ ապրեն հայերը, մայրենի լեզվի հետ հավասար գործածում են թուրքերենը, որն ապացուցում է, թե հայը թուրքի դարավոր ընկերն է ու նրանից հեռանալ չի կարող»: Հովիվյանին «անկեղծորեն ուրախացնում է» այն փաստը, որ պոլսահայ Ավետիս Օհանյանը 250 միլիոն լիրայի արժողության իր ունեցվածքը նվիրաբերել է թուրքական կառավարությանը: «Միջազգային դիվինագիտությունն է պատճառը, որ այսօր բաժան են ապրում հայն ու թուրքը,— հզրակացնում է նամակագիրը, շրջանցելով թուրքական պետության գործած շարագործությունները, հայ ժողովրդի բեկորների ազգային-քաղաքական հարցադրումները:

Նրբեմն թուրքական մասսայական ինֆորմացիայի օրգանները վիրավորվածի դիրք են բռնում, քննադատական խոսք ասում իրենց իշխանությունների հասցեին, որոնք թերանում են արձագանքել հայկական հարցի շուրջը համաշխարհային ասպարեզում տեղի ունեցող դարգացումներին: «Թերջումանի» թղթակից Ահմեդ Գափալլը «Արևմուտքը ղորավիզ» վերտա-

ռությամբ թղթակցության մեջ հալասարության նշան դնելով Արեմուտքի ու ՍՍՀՄ-ի միջև, նրանց մեղադրում էր հայերին պաշտպանելու մեջ: Փափակլը քննադատական խոսք է ուղղում թուրքական իշխանություններին, արտաքին գործերի մինիստրությունը, որոնք «մինչև օրս լուռ և անտարբեր են կատարվածի նկատմամբ»: Նրան դալարացնում է այն փաստը, որ վերջերս Ցյուրիխի առևտրական կենտրոնում դասախոսություն է կարդացվել Թուրքիայի դեմ և ցուցադրվել են թուրքական տարբեր շրջանների և քաղաքների լուսանկարներ որպես Քուրդիստան և Հայաստան, իսկ Շվեյցարիայում թուրք ներկայացուցիչները բողոք չեն ներկայացրել առ այսօր: Հեղինակը հիշատակում է մեկ այլ դեպք, երբ դարձյալ Ցյուրիխի խոշորագույն վաճառատներից մեկի ցուցուփեղկում կախված է եղել Թուրքիայի քարտեզը վրան գրված՝ Հայաստան:

«Արմենիա Ռեպորպերը» հաղորդել էր, որ «Երիտասարդ թուրք մտավորականների ավանգարդ» խումբն իր վրա է վերցրել Լուս-Անչլիսի հայ առևտրականին պատկանող գորգերի խանութում տեղի ունեցած պայթյունի պատասխանատվությունը: Այս կապակցությամբ թուրքերի կողմից արված հայտարարությունն մեջ նշվում է, որ կազմակերպությունը պատերազմ է հայտարարել հայությանը: «Թուրքիան ԱՄՆ-ի բարեկամն ու դաշնակիցն է, — ասվում է հայտարարության մեջ, — և այդ երկու պետությունները կողք կողքի պայքարում են կոմունիզմի դեմ»:

Փաստերը վկայում են, որ արտասահմանում հայ-թուրքական ախոյանությունը նոր շափեր է ընդունում, իսկ թուրքական պետականությունն ընթանում է հայոց եղիռնի փաստն անտեսելու, անարդարությունը շրջանցելու ուղիով: Դրան զուգահեռ արտասահմանում ուժեղանում է թուրքական հակահայկական պրոպագանդան: Թուրք «պրոֆեսորները» պատմությունը կեղծելու նոր ռեկորդներ սահմանեցին հայկական հարցին նվիրված սիմպոզիումում, որ գումարել էր Ստամբուլի համալսարանը 1981-ի մայիսին:

Այստեղ նույնպես թուրքական հասարակական-քաղաքական միտքը մշտապես տուրք տվեց և ստախոսությունը, և ուրացումին: «Հրաշք-դեղ մը՝ որուն գյուտը իրենք ըրած ըլլալ

կըթվին, մասնավորապես հաշս համաշխարհային հանրային կարծիքին՝ իրենք զիրենք չքմեղացնելու համար», — գրում է «Աշխարհ» թերթում Վ. Աբրահամյանը (4, 13. 6. 1981)։ Նա ցույց է տալիս, որ տասնամյակների ընթացքում չգտնվեցին ազնիվ թուրք հեղինակներ, որոնք ճշմարտություն ասեին հայկական հարցի, սեղահանությունների, զանգվածային ջարդերի մասին։ Ահավասիկ մի նմուշ այդպիսի մոտեցումից. խոսելով արևմտահայության գենոցիդի մասին թուրք պատմաբան Նեժադ Գէոյանը սիմպոզիումի ամբիոնից ասաց. «Օտար պետություններու ազդեցության տակ կարգ մը հայերու ստեղծած խռովություններու հետևանքով կողմերը մեծ կորուստներ ունեցան» (12, 6. 5. 1981)։ Այն հանգամանքը, որ տասնամյակների ընթացքում առաջին անգամ Թուրքիայում հնարավոր է համարվել հայոց հարցին նվիրված ֆորում գումարել, խոսել այն մասին, որ կա այդպիսի ժողովուրդ, հարց, մշակույթ, քաղաքական խնդիր՝ ինքնին հատկանշական է։ Այդպիսի ֆորումը կարող էր հրավիրվել միայն համաշխարհային հասարակական կարծիքի մեջ հայոց շուրջը առկա հետաքրքրության զարգացման հետևանքով, այդ կարծիքը խճողելու, ապակողմնորոշելու միտումով։ «... Կեզծիք ու ստորություն և ուրացում կհանդիսանան հնամաշ գեները թուրքական քարուշուխան, եթե անշուշտ սարսափի ավանդական մեթոդները շրջան մը հանդերձակալեն կախված կմնան» (4, 13. 6. 1981)։

Պատասխանելով մի թուրք ուսանողի հարցումին, թե ինչպիսին էր Աբդուլ Համիդ II-ի վերաբերմունքը հայոց նկատմամբ, թուրք պրոֆեսոր Գէոյանըն ասաց, թե «Աբդուլ Համիդ մասնավոր ատելություն մը չուներ հայոց նկատմամբ», թե «արտաքին նախարարության պաշտոնը հանձնված էր նորատունկյանին։ Այդքան կարևոր պաշտոն մը, երբ հայու մը կըհանձնվի, այլևս կարելի է խոսել հայոց հանդեպ ատելության մը մասին»։ Ահա ձեզ պատմագիտություն, ըստ թուրք պրոֆեսորի։ Հետո նա խոսեց Բեռլինի կոնգրեսին հաջորդած իրադարձությունների մասին, նշելով, որ այդ ժամանակ թուրքահայերն ունեին ուսական կողմնորոշում, որի ապացույցն այն էր, որ ցարական բանակում ընդգրկված էին մոտ 80 հազար հայ զինվորներ։ «Հայերի

Ռուսաստանին ի նպաստ գործունեությունը ստիպեց Թալեաթ փաշային հայերը տեղահանել ապահովության մտահոգություններով»,— ասաց պրոֆեսորն իր ելույթի վերջում։ Սակայն օսմանյան կայսրությունը շուներ համապատասխան միջոցներ, որպեսզի կարողանար տիրել իրադարձություններին։ Ղեկավարները մտադիր չէին կազմակերպել հայերի ցեղասպանություն։ Ինչևիցե, տեղահանությունը շուտով սոսցավ ուրիշ բնույթ և կատարվեցին տհաճ գործողություններ։ «Տհաճ» բառը թուրք պրոֆեսորի վերաբերմունքի ամենախիստ գնահատականն էր։

Հայկական հարցի քաղաքական կողմի մասին խոսեց պրոֆ. էսադ Չամը (Ստամբուլի համալսարանի քաղաքական գիտությունների ամբիոնի վարիչ), որն անդրադարձավ 1915-ի դեպքերին՝ ժամանակի միջազգային հարաբերությունների և մեծ տերությունների պատասխանատվության լույսի տակ։ Նա նշեց, որ մեծ տերությունների նպատակը ոչ թե հայերին նպաստելն էր, այլ Թուրքիան թուլացնելը և մասնատելը՝ փոքրամասնությունների շահերը հոգալու պատրվակով։ Նա սիմպոզիումի ամբիոնից հայտարարում էր, թե «Հայաստանի անկախության հարցը, որ մեջտեղ էր դրված Սևրի դաշնագրով, բոլորովին ջնջվեց Գյումրիի համաձայնությունով» (3, 17. 6. 1981)։ Քեմալականների 1920-ի աշնան հակահայկական ագրեսիվ, նվաճողական ջարդարարական պատերազմը թուրք պրոֆեսորը ներկայացնում է որպես արդարացի գործողություն, շրջանցելով նրա պատճառած ավերածությունների, մարդկային զոհերի փաստը։ «Ատենախոսը ավելի վերջ հայտնեց, թե Թուրքիո ներքին քաղաքականության մեջ հայկական հարց մը գոյություն չունի» (12, 6. 6. 1981)։ Երբ ունկնդիրներից մեկը հարց տվեց պրոֆ. էսադ Չամին, թե «հայերի համար կարելի՞ է ըսել, որ ասպարեզի ընտրության ազատություն ունեն»։ Հետևեց հետևյալ պատասխանը. հայերն ազատ են ասպարեզ ընտրելու մեջ, «եթե հայերը այսօր առավելապես ուղղություն առած են դեպի ճարտարվեստ և առևտուր, ատոր միակ պատճառն այն է, որ անոնք ավելի հարմարություն ունեն այս ասպարեզներուն, ավելի ձեռներեց են»։

Սիմպոզիումում թուրք պրոֆ. Նեյազը պնդում էր, թե «հայերն առհասարակ իրենց քրիստոնյա թուրքեր են նկատում» (3, 16. 6. 1981)։ Ահավասիկ այդ սիմպոզիումի գիտական մակարդակի մի ցցուն օրինակ։ Նրա մեթոդով էլ նման պրոֆեսորները քողերին «բարբառով խոսող թուրքեր են համարում»։ Պատահական չէ, որ ծագումնաբանական խնդիրները «լուծելուց հետո» այս «պրոֆեսորը» հայտարարեց, թե հանուն «հայերի ապահովության» Թալեաթը հայերին տեղահան արեց իրենց պապենական հողերից։ Իսկ կատարված ողբերգությունը նա վերագրեց «կապմակերայության պակասին»։ Նույն ձևով էր խնդիրը բացատրել Թեհրանի հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցած Բուրքիայի դեսպանը (1981-ի ապրիլի 26), ամբողջ ժողովրդի ոչնչացումը բացատրելով «ապահովության» մտահոգությամբ։

Հայոց ազգային վարթոնքի իրական, պատմական աղբակները, դեմքերը մի կողմ էին թողնվում գիտակցաբար։ Գլխավոր խնդիրը նրանց համար դրսի, արտաքին խթանի մատնացույց անելն է։ Հայ աղպային կուսակցությունների գործունեությունը Արեմտյան Հայաստանում ներկայացվում է որպես ցարական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության խառնակություն։ Թուրք պատմաբանները կրկնում են սուլթանի ու էրիտթուրքերի ժամանակներում թուրքական պետականության հորինած ստահող թեզերը։

Հայ համայնքի ներկայացուցիչ Հ. Սվասլյանը իր ելույթում ցավով նշեց, որ մինչև օրս Թուրքիայում չի կատարվել նման քննարկում և նյութի որևէ հետադոտություն, ավելացնելով, որ այդպիսի հետադատություններ կատարվել են միայն եվրոպական և ոչ թուրք գիտնականների կողմից, որոնք, իր կարծիքով, օբյեկտիվ չեն եղել։ Խոսելով ջարդերի պատճառների մասին, Սվասլյանը ընդգծեց, որ հայկական հարցը 1915-ին չէ, որ սկիզբ է առել, այլ շատ ավելի վաղ, այն ժամանակ, երբ Արևելքը բացվեց Արևմուտքի և եվրոպական տերությունների համար։ «Ինչպես էլ կոչենք 1915-ի դեպքերը «տեղափոխություն», թե «ջարդ», փաստը մնում է այն, որ երկու կողմից էլ եղան հազարավոր զոհեր»։ «1915-ը արատ մըն է մարդկության համար», — հայտաբարեց նա։ Նրա կարծիքով այն ստվեր է գցել այսօրվա Թուրքիայի վրա և

«մենք պետք է միջոցներ գտնենք ջնջելու այն մեր մտքերից», Տարբեր մեկնաբաններ առանձնապես ուշադրություն դարձրին Սվասլյանի այն խոսքերի վրա, թե «հայերը այս երկրի հարազատ զավակներն են», «ուրիշ երկիրն մը եկած չեն», «այս հողերուն հարազատ ապրանքն են» և այլն: Կոնֆերանսի մասնակից պրոֆ. Մ. Թուրաչն իր ելույթում հայտնեց, որ այսօրվա Թուրքիայի բնակչության 90 տոկոսը համարյա ոչինչ չգիտի հայկական հարցի մասին: Նա նշեց, որ անհրաժեշտ է պատրաստել հարցի գիտական հետազոտություններ, մասնավորապես հարկավոր է պատրաստել հեղինակավոր գրքեր և այլ աշխատություններ, որոնք կարելի է տարածել ամբողջ աշխարհում:

Ամերիկացիներն ականջ դնելով թուրքական կառավարողների թախանձանքներին, նպաստում են Մերձավոր արևելելից և, մասնավորապես լիբանանից հայերին հեռացնելուն: Այս միջոցով հայ ժողովրդի թշնամիները փորձում են վերացնել լիբանանյան հայոց ազգային օջախը: Սփյուռքահայության որոշ ոչ անհայտ «պարագլուխներ» էլ գիտակցաբար գործում են թուրքական և ամերիկյան իմպերիալիստների մութ խառնակչություններին ընդառաջ:

Պատվաբեր բան չէին թուրքական հանրապետության արտաքին գործերի մինիստր Գյունդյուզ էոքչյունի, ապավարչապետ Բյուլենդ էջևիթի հետ «Արմինիեն ըիպորտեր» թերթի տնօրեն էդդի Պողոսյանի հանդիպումներն ու զրույցները, որ տեղի ունեցան 1978-ի հունիսին Անկարայում: Սփյուռքահայ մամուլի էջերում տալագրված հաղորդագրություններից, այդ զրույցների տեքստերից չի հասկացվում ոչ պարոն էդդիի հետապանդած նպատակը, առաջ քաշած հարցադրումների իմաստը, ոչ նրա քաղաքական հավատամբը: Էջևիթի խոդամանկ, խուսափողական պատասխանները վկայությունն են թուրքական պետականության ներկայացուցչի դիվանագիտական խաղերի, որ կիրառվում են ճարպկորեն հայկական հարցի առնչությամբ: Այնուամենայնիվ որոշ քաղվածքների վկայությամբ ու մեկնաբանությամբ ցույց տանք, որ իրեն սոցիալիստ հորջորջող էջևիթը ոչնչով չի տարբերվում ավանդական թուրքիստներից: Մի՞թե սոցիալիստ մեկը, անկախ իր ազգային պատկանելությունից, թույլ կտա իրեն

ասել, թե «օսմանյան կայսրությունն այնպիսի պետություն մըն էր, որուն հովանիին տակ բազմաթիվ հանրություններ երկար ժամանակ ապրած են հաշտ ու խաղաղ»: Ավելի մեծ սուտ կարող է լինել: Իսկ ո՞վ էր կոտորում բուլղարներին, սերբերին, հույներին, արաբներին, հայերին և մյուսներին, ո՞վ էր խաթարում նրանց նորմալ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական դարգացումը: Պատասխանը մեկն է՝ օսմանյան պետականությունը, սուլթանի իշխանությունը:

Սակայն անցնենք առաջ, ժանոթանանք էջերի շուրթերից պոկված «սոցիալիստական» մյուս գոհարներին. «Այդ պետությունը,— բացատրում էր նա ամերիկահայ բանագնաց սրբ էդդիին,— մեծ նպաստ մը ունեցած է աշխարհի քաղաքակրթության և մշակույթին և այդ նպաստը բնականաբար իր մեջ կընդգրկի նաև օսմանյան պետության մաս կազմած տարրերուն սատարը» (6, 28. 6. 1978): Ուրեմն սուլթանների երկիրը ոչ միայն ավանդ ունի համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ, այլև պաշտպանել է ոչ թուրք ժողովուրդներին: Հետաքրքիր է իմանալ այդ ի՞նչ ավանդ է մոծել սուլթանական Թուրքիան մարդկության մշակույթի մեջ: Իսկ ո՞ւմից է պաշտպանել այդ իշխանությունը ոչ թուրք ժողովուրդներին: Այստեղ են ասում ստիր, բայց չափդ իմացիր: Բուն 1915-ի վերաբերյալ կարծիք ասելուց խուսափելով, էջևիթն առանց ամոթի զգացումի պատասխանեց, թե «հանրապետության հիմնադրումին նախորդած դեպքերուն առնչությամբ կառավարական պաշտոնական տեսակետ գոյություն չունի» (6, 30. 6. 1978):

Էջևիթը մեծամտորեն մերժում էր Անիի ավերակների տերիտորիայի շուրջը էդդի Պողոսյանի հարցադրումը: Ամերիկահայ բանագնացի այցը Անկարա, անկասկած, ամերիկյան նախաձեռնություն էր, սփյուռքահայության որոշ մասի և Թուրիքայի միջև կամուրջ ստեղծելու մի միտում: Սա օղակներից մեկն է ամերիկյան հակահայկական քաղաքականության, որի նպատակն է հարվածել Սովետական Հայաստանի հեղինակությանը, հայոց սովետական կողմնորոշմանը, թեթևացնել ՆԱՏՕ-ի գծով գլխավոր պարտնյոր Թուրքիայի վիճակը, որն այլևայլ քաղաքական ու տնտեսա-

կան դժվարությունների շարքում այսօր ունի նաև ոչ պակաս դժվարին խնդիր հայոց հարցում:

«Արմենիան Ռիպորտեր» (անգլերեն), «Տեղեկատու» հայերեն երկլեզու թերթի որդեգրած ուղեգիծը, տարիների ընթացքում արտահայտած կարծիքներն ու տեսակետները կասկած չեն թողնում, որ նրա տնօրեններն ամերիկյան պետական մարմինների հետ «բարիդրացիական» հարաբերություններ ունեն: Եվ պատահական բան չէ, որ ստանձնել են հայթուրքական պատմաքաղաքական թնշուկը հօգուտ թուրքերի քակելու առաքելությունը: Թերթը համառորեն անց է կացնում այն միտքը, թե անհրաժեշտ է փոխել հայկական հարցի էությունը, ձեռք բաշել Թուրքիայի նկատմամբ թշնամական գործողություններից: Թերթը չի տարբերում Թուրքիայի աշխատավորներին՝ նրա պորտաբույծ վերնախավից, ՆԱՏՕ-ին հավատարիմ թուրքական զինվորական արյան ծարավի խոնտայից: Էդդի Պոլոսյանն ու նրա գործընկերներն առանց այլևայլության հայկական հարցի շուրջն անդորր հաստատելու միտքն են քարոզում, քանի որ այդ է պահանջում ՆԱՏՕ-ի գծով Թուրքիայի առաքելության իրականացման ամերիկյան հակասովետական քաղաքականության շահը: 1980-ի մայիսի 8-ին թերթի խմբագրական հոդվածը Սադաթի օրինակին հետևելու կոչ էր անում, որը «վերջապես հասկացավ, որ հասել է Իսրայելի նկատմամբ թշնամական քաղաքականությունը բանակցություններով փոխելու ժամանակը»: Թերթը ապրիլի 24-ի ելույթներին, «ինքնախաբեությանը» վերջ դնելու կոչ էր անում: Ամենաարգահատելին այն է, որ նույն խմբագրականի հեղինակները ազգությունը մոռանալու, հայ ժողովրդի հավաքականության գաղափարը մերժում են այն պատճառաբանությամբ, թե սփյուռքի հայերը վաղուց դարձել են այն երկրների զավակները, որտեղ նրանք ծնվել են: «Հայկական հարցը կորցրել է իր նշանակությունը ժամանակակից հայերի մեծամասնության համար»: Մեկ ուրիշ վարձու գրչակ նույն թերթում (1980, 5 հունիսի) Թուրքիայից վերցվելիք հոդերը յուրացնելու, այնտեղ նոր հայրենիք ստեղծելու խոչընդոտներն ու անհնարինությունն է քննարկում, ամեն կերպ ապացուցելով, թե ամերիկահայերը գոհ են իրենց «Ամերիկա հայրենիքից»

և Հայաստան գնալու միտք չունենի Ահա մի քանի օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս թուրքական քաղաքականությանը նպաստելու էդդի Պողոսյանի գլխավորած թերթի ուղեգիրը՝ 1980-ի մայիսի 22-ին թերթի էջերում երևաց անձամբ ինքը՝ պարոն էդդի Պողոսյանը: Այս անգամ նա թուրքական քաղաքական «ակադեմիայի պրոֆ. Դ. էրգիրի» այն հակապատմական պնդման փաստաբանի դերում էր, թե հայերը օսմանյան կայսրության ոչ մի մասում մեծամասնություն չեն կազմել: Բեյրութահայ առաջադիմական գործիչ Գառնիկ Ադդարյանը զայրացուցիչ լկտիություն գնահատեց հայերի գենոցիդը հայերին վերագրելու թուրք-պողոսյանական համատեղ ջանքերը: Զարմանալի չէ, որ թուրք պրոֆեսորը կրկնում է հայկական հարցի արհեստական բնույթի մասին իր նախորդների հեքիաթները: Զարմանալի է, որ իր թերթում պարոն Պողոսյանն է հրապարակում ու կրկնում թուրքաց հակահայկական ստերը: «Հայերն ուզում են բաժանել և ոչնչացնել Թուրքիան», — աղմկում է թուրքը: Սրան յուրովի ձայնակցում է ամերիկա-թուրքասեր պարոն էդդին: Անդրադառնալով սրան ու թուրքանպաստ դիրք բռնած թերթին Գառնիկ Ադդարյանը գրեց, թե «Արմենիեն Ռիպորտերը» պետք է այլևս «Թուրքիչ Ռիպորտեր» կոչել: Նա համոզիչ ցույց տվեց, որ էդդի Պողոսյանի խոսքն ու գործը համապատասխանում են հայկական հարցը թաղելու նպատակ հետապնդող թուրք-ամերիկյան համատեղ ջանքերին, որ ամերիկյան թերթի խմբագրի և թուրք վարչապետի հանդիպումը կարող էր իրագործվել միմիայն ամերիկյան հատուկ ծառայությունների, այսինքն կենտրոնական հետախուզական վարչության միջոցով:

Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թյուրքմենը հաղորդեց, թե ամբողջ աշխարհում հայերի դեմ թուրքական կառավարության ձեռնարկվելիք միջոցառումների հարցում նա խորհրդակցել էր ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Հեյզի հետ և ստացել նրա հավանությունը:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի սեսիայից վերադառնալով, 1981-ի հոկտեմբերի սկզբին Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թյուրքմենը մամուլի ասուլիսում պատասխանելով այն հարցին, թե «ինչ է ձեռնարկվելու հայերի

և նրանց պրոպագանդայի նկատմամբ», ասաց. «Ինձ թվում է, որ Թուրքիան փոխել է հայերի գործունեության նկատմամբ լուսնյան քաղաքականությունը: Ապագայում մեր ակտիվությունն այդ հարցում կավելանա: Մեր ներկայացուցիչներն արաբասահմանում հանդես կգան զեկուցումներով, որոնցում կլուսաբանվեն պատմական փաստերը. բացի այդ, մենք ուժեղացնում ենք մեր պրոպագանդիստական գործունեությունը» (29, 7. 1981):

1982-ի հոկտեմբերի 4-ին, Միավորված ազգերի կապմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 37-րդ սեսիայի ամբիոնի վրա նորից իր հակահայկական դերում էր Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր պարոն Թյուրքմենը: Պատմության փաստերի ու դեպքերի աղավաղում, օսմանյան կայսրության պատմության տենդենցիոզ մեկնաբանում, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, իր սեփական հայրենիքն ունենալու նրա ձգտման ինդաթյուրում, կեղծիք, երեսպաշտություն՝ ահա թուրք մինիստրի նոր ելույթի ամենաբնորոշ կողմերը:

Հստ թուրք մինիստրի, 19-րդ դարի 90-ական թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի դեմ արևմտահայության ազատագրական մաքառումները՝ տեղորիշմ է, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ռուսական բանակի հետ համագործակցելը՝ նույնպես: Նա հայտարարում է, թե թուրք բնակչության նկատմամբ հայերի կիրառած զանգվածային սպանություններից հետո միայն օսմանյան կառավարությունը որոշեց վերաբնակեցնել հայկական բնակչությանը Արևելյան Թուրքիայի շրջաններից (որոնց մոտենում էին ներխուժած ռուսական զորքերը) կենտրոնական Սիրիա, որն այն ժամանակ գտնվում էր օսմանյան պետության կազմում: Հատուկ հրահանգներ էին հրատարակվել տեղահանվածների կյանքի և սեփականության պաշտպանության ապահովման համար»:

Մնում է միայն ասել, բրավո մինիստր:

Հստ Թյուրքմենի ոչ թե երիտթուրքական ոճագործներն են ոչնչացրել արևմտահայությանը, այլ հայերն են 2 միլիոն թուրք սպանել: 1981-ին Ստրասբուրգում, եվրոպական պառլամենտի ամբիոնից արտասանած իր ճառում այս վեր-

ջին թիվը մեկ միլիոն էր: Այժմ այն դարձել է 2 միլիոն: Սուտն այնքան ստոր բան է, որ մենք ավելի ամաշում ենք այն լսել, քան նույն բանը կրկնել: Տվյալ դեպքում ստա-խոսը պետք է լավ հիշողություն ունենար և հիշեր, թե ինչ է ասել անցյալ տարի: Մի սուտը մեկ ուրիշն է ծնում: Սուտն ու նենգությունը հիմարների ու վախկոտների զբաղմունքն է:

Երիտթուրքերի ոճրագործության միևնույն-փաստաբանը դիմում է թուրքական պետականության հին մեթոդին. կեղ-ծել հայ բնակչության թիվը, պակասեցնել այն, ի չիք դարձ-նելու համար 2 միլիոն արևմտահայության համապարփակ ողբերգության դառնալետ հետևանքները:

Թուրք հեղինակներն ու լրագրողները գտնում են, որ «շատ խոսելու հարկ չկա», հարկավոր է խոսքից անցնել գործի՝ «սանձել հայերին»:

Նման հարցադրումներին ձայնակցում են աշևադյան բուրժուական մամուլի օրգանները, իրենց միտումնավոր միջամտություններով խճողում հարցերը. «Հերալդ Տրիբ-յուն» թերթում «Նյու Յորք Թայմսի» Միջին արևելքի թղթ-թակցուհի Մարվին Հավը Անկարայից հաղորդած թղթակցու-թյան մեջ «առանց ճակատի պատերազմ էր» անվանել թուրք դիվանագետների դեմ կատարվող ահաբեկչական գործողու-թյունները: Իսկ հոլանդական հեռուստատեսությունը մի քա-նի առիթով շեշտել էր այն միտքը, որ «եթե թուրքերը չըն-դունեն, թե հայկական ջարդ մը կատարված է, սակավին շատ ոճիրներ կգործվին» (11, 31. 10. 1979):

Կոմունիստները միշտ էլ հետեղականորեն մերժել են տեռորը: Տակավին XIX դարում, այն բանից հետո, երբ գերմանական սոցիալիստները ենթարկվեցին ռեպրեսիանի-րի Բիսմարկի բացառիկ օրենքի գործադրման հետևանքով, իսկ գերմանական անարխիստներ Իոհան Մոստերը և Վիլ-հելմ Գասելմանը առաջ քաշեցին «Բռնության ու ահաբեկու-թյան կոչող» գործողության միջոցով պրոպագանդայի գա-ղափարը, Կ. Մարքսը խստագույնս քննադատեց նման հայացքները: «Գործողության միջոցով պրոպագանդայի» նույն հարցադրումը հետո քննադատվեց Վ. Ի. Լենինի կող-մից (ПСС, т. 6, стр. 48, 567): Կ. Մարքսը գտնում էր, որ զենքի միջոցով քննադատությունը չի կարող փոխարինել

քննադատության գեներին: Բայց կարելի է այսպիսի խնդիր առաջադրել: Հանդիսանում է արդյոք «գեների միջոցով» ահաբեկչական քննադատությունն այն նյութական ուժը, որն ի վիճակի է խորտակել բուրժուական պետության գինված ուժը: Կ. Մարքսն այդ հարցադրմանը տալիս էր բացասական պատասխան: «Կոմունիստները,— իր հերթին գրում էր Ֆ. էնգելսը,— շատ լավ գիտեն, որ ամեն տեսակի դավադրությունները ոչ միայն անօգուտ են, այլև նույնիսկ վնասակար» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. II изд. т. 4, стр. 331):

Ռուսաստանյան էսէռների «տեռորի ճղճղան քարոզը» մշտապես գտնվել է մեր կուսակցության քննադատության կրակի տակ: Այդ քարոզը բանվորական զանգվածների մեջ արմատավորում էր «վնասակար իլյուզիաներ, իբր տեռորն ի վիճակի է «ստիպելու մարդկանց խորհելու քաղաքականապես թեկուզև իրենց կամքին հակառակ»... իբր այն կարող էր նոր ուժ հաղորդել տատանվողներին, շշկվածներին, բազմաթիվ ցույցերի վշտալի ելքից պարտվածներին: «Այդ վնասակար իլյուզիաները,— գրում էր Վ. Ի. Լենինը,— կարող են հասցնել լոկ արագ հուսախաբության և միահեծանության վրա ճնշում գործադրելուն նախապատրաստվելու աշխատանքի թուլացման» (ПСС, т. 6, стр. 376): Քաղաքական պայքարում տեռորը երբեք օգուտ չի տվել և մեր կուսակցությունը ոչ միայն մերժել է այն խոսքով, այլև հետևավորականորեն պայքարել նրա ու նրա գործադրողների դեմ:

Աշխարհի տարբեր երկրներում սպանություններ կազմակերպող ամերիկյան կենտրոնական հետախուզական վարչությունն իր հանցագործությունները թաքցնում է իր իսկ մեթոդներն ուրիշներին վերագրելու ծանոթ աղմուկով: Մեր երկրի հասցեին կատարվող ոտնձգությունները զուրկ են որևէ հիմքից և կարող են շփոթեցնել միմիայն միամիտներին:

Սովետական թուրքագետ Գ. Ստարչենկովը «Ասիան և Աֆրիկան այսօր» ամսագրում բացահայտել է իրենց իսկ գինվորական իշխանությունների տեռորիստական գործողությունները այսօրվա Թուրքիայում (23):

Նվրոպական խորհրդի 21 հոգուց բաղկացած պատվիրակությունը, որ գլխավորում էր անգլիական լեյբորիստական

կուսակցության գործիչ Թոմ Արվինը, մեկ շաբաթ Թուրքիայում գործերի վիճակին ծանոթանալուց հետո մարդկային իրավունքները կոպտորեն ոտնահարելու համար հարց հարուցեց Թուրքիան եվրոպական խորհրդից վտարելու մասին (22, 17. 1. 1982):

Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ի. Բիլենը ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ռեյգանին հղած բաց նամակում բացահայտեց ամերիկյան քաղաքականության երեսպաշտությունը արհմիութենական շարժման նկատմամբ ունեցած դիրքորոշման հարցում: Մի կողմից, ամերիկյան վարչակազմը աղմկում է լեհական արհմիությունների իրավունքների պաշտպանության դիրքերից, մյուս կողմից, լուծված մատնում Թուրքիայի զինվորական իշխանությունների հակաժողովրդական, հակամարդկային, տեռորիստական գործողությունները: Ի. Բիլենը պահանջեց վերջ դնել Թուրքական գեներալների անօրինականություններին (22, 16. 1. 1982):

Թուրքիան գալարվում է տեռորիստական գործողությունների ճիրաններում: Թուրքիստներն ու պանթուրքիստները կերպարանափոխվում են, համակերպվում իրադրությանը, բայց նրանց էությունը մնում է նույնը: Նրանք մնում են հայ ժողովրդի շահերի հետևողական թշնամի:

Թուրքիայի զինվորական տնօրենները շարունակում են հետևել ԱՄՆ-ի ագրեսիվ կուրսին, ՆԱՏՕ-ի հակասովետական պլաններին: Մեկը մյուսի ետևից կնքվում են նոր համաձայնագրեր ռազմական բազաները Թուրքիայի տերիտորիայում ընդլայնելու, զինվորական ռեժիմին բազմազան օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ: ՆԱՏՕ-ի հարավարևմելյան հրամանատարությունն անցկացրեց առաջին բազմազգ զորավարժությունները Թուրքիայի արևելյան շրջաններում, որոնք սահմանակից են Սովետական Միությանը: Զորավարժություններին մասնակցեցին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, ԳՅՀ-ի, Իտալիայի, Թուրքիայի և Բելգիայի ցամաքային ուժերի և ռազմաօդային ուժերի զինծառայողներ, որոնք մտնում են «ՆԱՏՕ-ի բազմազգ արագաշարժ ուժերի» կազմի մեջ: Զորավարժությունները, ՆԱՏՕ-ի կենտրոնակայարանում պարծենում էին լարվածության թուլացման և բարիդրացիության քա-

ղաքականութեան ամերիկյան խափանարարները, մտահղացված են «որպես ահաբեկման միջոց» և «իրենց մասշտաբներով աննախադեպ են»: «Պրավդան» (25. 5. 1933) գրեց.

«Իսկ ո՞րն է ՍՍՀՄ սահմանների մոտ Հյուսիսատլանտյան բլոկի հարավարևելյան թևում ռազմական հիստերիայի հերթական նոպայի պատճառը: Գուցե ինչ-որ մեկը «սպառնում է» Թուրքիային: Իհարկե, ոչ: Նրա այժմյան ռազմական դեկլարությունը բազմիցս և ի լուր ամենքի, սովետա-թուրքական հարաբերությունները բնութագրել է որպես «ավանդական բարիդրացիական»: Հիշողության մեջ դեռ թարմ է «Ալ ֆաշը» թերթի աշխատակցի հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ Թուրքիայի պրեզիդենտ Քենան էվրենի հունվարյան հայտարարությունը այն մասին, որ իր երկիրը ձգտում է զարգացնել բարիդրացիության և խաղաղության սկզբունքների վրա հիմնված բարեկամական հարաբերությունները Սովետական Միության հետ: Քաջ հայտնի է, որ մեր երկիրը իրականում կենսագործում է հիշյալ սկզբունքները»:

ԱՄՆ-ի հետ Թուրքիայի ռազմական համագործակցության ընդլայնումը հղի է վտանգավոր հետևանքներով: Պենտագոնը ձգտում է Թուրքիային ամբողջապես ենթարկել իր ագրեսիվ քաղաքականությանը: Թուրքական հասարակությունն օրինական անհանգստություն է արտահայտում, իր կառավարությունից պահանջում է վարել կշռադատված և հավասարակշռված քաղաքականություն: Սովետական Միությունը չունի այլ նպատակ, քան պահպանել բարիդրացիական հարաբերություններ հարևան Թուրքիայի հետ:

Առայժմ Թուրքիան տնօրինում են սև ուժերը:

Հայ ժողովրդի հուսալի պատվար Սովետական Միությունը խաղաղասիրական իր հետևողական քաղաքականությամբ ապահովում է նրա սոցիալիստական առաջընթացը:

1. «Ազատամարտ», Փարիզ:

2. «Ազատ օր», Աթենք:

3. «Ալիք», Թեհրան:

4. «Աշխարհ», Փարիզ:

5. «Արարատ», Բեյրութ:

6. «Զարթոնք», Բեյրութ:

7. *Լրաբեր», Նյու Յորք, Լոս Անջելես .*
8. «Կանչ», *Բեյրութ:*
9. «Հայաստան» ամսագիր, № 416—417, հուլիս-օգոստոս, 1980, Փարիզ:
10. Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի առաջարկով, Երևան, 1972:
11. «Հառաջ» Փարիզ:
12. «Մարմարա» Ստամբուլ:
13. Մուրյան Զ., Հայկական դատի հետապնդման ճամբուն վրա, «Զարթոնք», 1. 2. 1980:
14. Айзенштейн Н. А., Некоторые аспекты изучения культуры современной Турции, журнал «Народы Азии и Африки», № 3. 1980.
15. Гасанова Э. Ю., Антикоммунизм в Турции. Сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба». Баку, 1973.
16. Григорянц А., Люди без будущего, «Известия», З. X. 1981.
17. Заманова Э. Э., Идеология антикоммунизма в современной турецкой буржуазной эстетике. Сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба». Баку, 1973.
18. «Известия».
19. Карабаев Б. М., Пантюркизм как часть идеологии антикоммунизма в Турции. Сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.
20. «Комсомольская правда».
21. «Международная жизнь», № 7, 1982.
22. «Правда».
23. Старченков Г., Терроризм в Турции, журнал «Азия и Африка сегодня», № 11, 1981.
24. Шпаров В. А., Эгейский конфликт. Журнал «Вопросы истории», № 11, 1979.
25. Филиппов А., Вспышка терроризма, «Правда», 18. VI. 1980.
26. "Dünya"
27. Erkmen H. Contemporary Turkey, "NewsWeek", 23. 6. 1980
28. "Gunaydin"
29. "Gumhuriyet"
30. "Hürriyet"
31. Krikorian H. K. The mandate for Armenia, Constantinople, 1919.

32. **Lang D. M.** The Armenians: A people in Exile, London, 1981.
33. "Milliet"
34. "NewsWeek"
35. **Robinson, Richard D.**, The first Turkish republic. A case study in National Development, Harvard Yniversity press, 1963.
36. "Time" N. Y.
37. "The Armenian Reporter", N. Y.

Р Б З Ю М Е

МЛАДОТУРКИ ПЕРЕД СУДОМ ИСТОРИИ

(1915 г. — наши дни)

КНИГА ВТОРАЯ

Данная — вторая книга монографии состоит из шести глав. В первой главе — «Младотурки — организаторы геноцида западных армян» дан анализ антиармянской политики младотурецкого правительства. На основании обобщения правдивых фактов, событий времен первой мировой империалистической войны показан процесс осуществления принципов тюркизма за счет жизненных интересов армянского народа. Прогрессивные демократические силы России, Европы, США уже тогда последовательно осуждали массовый геноцид армян в Османской империи.

Вторая глава — «Год 1918 — пантюркизм в действии» посвящена разоблачению планов организаторов турецкой антисоветской интервенции в Закавказье. В главе показана борьба большевиков края за победу принципов Великого Октября, за установление Советской власти. Закавказская контрреволюция облегчила задачу младотурецких интервентов. Захватническая политика Османской Турции провалила осуществление ленинского декрета «О Турецкой Армении». Сардара-

патская битва спасла население Восточной Армении от неминуемой гибели.

В третьей главе — «Младотурецкие преступники перед военным трибуналом» впервые в нашей историографии обстоятельно рассмотрен судебный процесс над младотурецкими убийцами. Привлечен богатый материал (свидетельства, показания, официальные материалы государственных учреждений Османской империи), который полностью изобличает младотурецких главарей как организаторов массового уничтожения армян. Особенно интересны материалы турецких периодических изданий тех лет («Таквим и Вакаи», «Ренесанс» и др.), которые раскрывают всю мерзость совершенного преступления. В то время, по признанию турецких интеллектуалов, «турецкий народ склонял свою голову» перед трагедией армянского народа. Немного спустя взяла верх практика фальсификации и извращения фактов истории.

Четвертая глава — «Националисты — продолжатели антиармянской политики султанов и младотурок» посвящена событиям 1919—1921 гг. В условиях сложной международной обстановки, антисоветской интервенции и гражданской войны только Советская Россия выступила в защиту интересов армянского народа против агрессивного курса турецких националистов.

Пятая глава — «Против турецкой фальсификации истории» посвящена критике старых и новых адвокатов младотурецких преступников. На основе анализа богатого фактического материала читатель получит представление о фальсификаторских стараниях турецкой политической пропаганды и историографии. Мировое общественное мнение осуждает лжеисториков.

Глава шестая — «Тюркизм сегодня» посвящена по-

литическим событиям турецкой действительности последних лет: военный переворот 12 сентября 1980 г.; Турция «главный солдат» НАТО; черные дела турецких фашистов. Антиармянская политика турецкой государственности продолжается.

Источники и использованная литература даны после каждой главы.

THE YOUNG TURKS BEFORE THE TRIAL OF HISTORY

(s u m m a r y)

(From 1915 to our days)

BOOK TWO

The present volume, consisting of six chapters, is the second book of the monograph. The first chapter — “Young Turks — Organizers of the Genocide of Western Armenians” — offers an analysis of the anti-Armenian policy endorsed by the Young Turk government. Based on hard facts from the imperialist World War I, it elaborates on the implementation of the principles of Turkism to the detriment of the vital interests of the Armenian people. The progressive, democratic forces of Russia, Europe and the USA persistently condemned the mass genocide of Armenians in the Ottoman Empire.

The second chapter — “The Year 1918 — PanTurkism in Action”, — exposes the scheme of the organizers of Turkish anti-Soviet intervention in Transcaucasia. The chapter canvasses the struggle of the bolsheviks of the area for the triumph of the principles of the Great October Revolution, for the institution of Soviet power. Transcaucasian counter-revolution eased the task of the Young Turk interventionists. The aggressive policy of Ottoman Turkey put a spoke in the wheels of Lenin’s decree “On Turkish

Armenia". The battle of Sardarapat saved Eastern Armenia from imminent destruction.

The third chapter — "Young Turk Criminals before the Military Tribunal" — surveys, for the first time in our historiography, the legal proceedings of the Young Turk killers. The chapter is replete with rich data (eye-witness accounts, testimonies, official documents of the government offices of the Ottoman Empire) that ultimately lay bare the ring-leaders of the Young Turks as organizers of the wholesale massacre of the Armenians. Of particular interest are the materials carried in the Turkish periodicals of those days ("Takviem-i Vaki", "Renaissance" and others) that expose the naked villainy of the perpetrated crime. As the Turkish intellectuals of the times acknowledged "The Turkish people bows down" before the tragedy of the Armenian people. Before long, however, the practice of falsifying and perverting the historical facts got the upper hand.

The fourth chapter — "Nationalists Pursuing the Anti-Armenian policy of the Sultan and the Young Turks" — treats of the events of 1919-1921. Under encumbered international circumstances — the anti-Soviet intervention of the imperialists and the Civil War — it was only Soviet Russia that defended the interests of the Armenian people in the face of the aggressive policy of the Turkish nationalists.

The fifth chapter — "Against Turkish Falsification of History" — takes stock of the criticism of the old and new advocates of the Young Turk criminals. Abundant circumstantial evidence adduced in the chapter will give the reader an idea of the forgery of Turkish political propaganda and historiography. World public opinion condemns the pseudo-historians.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկու խոսք	3
Գլուխ առաջին	
Երիտթուրքերն արևմտահայության գեոցիդի կազմակերպիչներ	5
Գլուխ երկրորդ	
1918 թվական. պանթուրքիզմը գործողության մեջ Հայոց գեոցիդը շարունակվում է	88
Գլուխ երրորդ	
Երիտթուրք ոճրագործները զինվորական գատարանի առաջ	157
Գլուխ չորրորդ	
Օսմանյան կայսրությունը խորտակվեց. Հայաստանությունը շարունակվեց	235
Գլուխ հինգերորդ	
Ընդգեմ պատմության թուրքական կեղծարարության	335
Գլուխ վեցերորդ	
Թուրքիզմն այսօր	401
Резюме	457

Կիրակոսյան Ջոն Սահակի

ԵՐԻՅՈՒՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ԳՆԱԿԱՅՈՒՆ ԵՄԵՐՍՈՆ

(1915-ից մինչև մեր օրերը)

Գիրք երկրորդ

Киракосян Джон Саакович

МЛАДОТУРКИ ПЕРЕД СУДОМ ИСТОРИИ

(с 1915 г. до наших дней)

Книга вторая

(На армянском языке)

Издательство «Айастан»

Ереван — 1983

*Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Հ. Մուրադյան
Կրտսեր խմբագիր՝ Գ. Ռ. Կեյազյան
Գեղ. խմբագիր՝ Մ. Մ. Բաղդասարյան
Տեխն. խմբագիր՝ Գ. Բ. Նանապետյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ռ. Բ. Մալգուրյան*

ИБ № 3706

*Հանձնված է շարվածքի 13.09.1983 թ., Ստորագրված է. ապագրության
16.12.1983 թ.: Յորմատ 84×108¹/₃₂, Թուղթ տպ. № 1: Տառատեսակ՝
«Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր: 24,36 պայմ. տպ. մամ.,
Հրատ. 21,45 մամ.: Պատվեր՝ 2458: ՎՖ 07011: Տպաքանակ՝ 20000: Գինը՝
2 ռ. 80 կոպ.:*

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

*ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի անտրի գործերի
պետական կոմիտեի №1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան փող № 65:*

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли. Ереван, ул. Алавердяна, 65.